

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

IX-X.

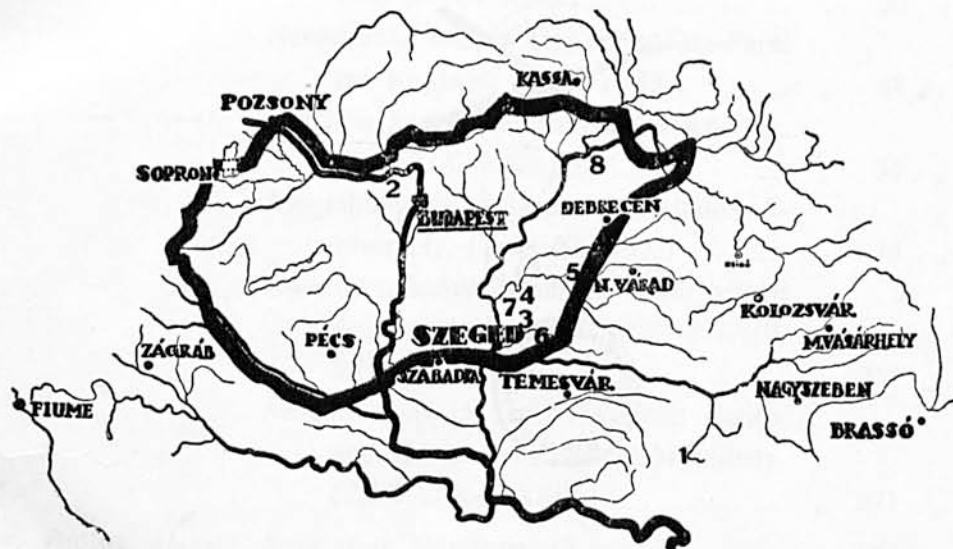
1933-34

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.

1. Nándori barlang. 2. Süttő. 3. Hódmezővásárhely: Kopáncs, Kotacpart, Gorzsa, Batida.
4. Szentés. 5. Békéscsaba. 6. Ószentiván. 7. Mártély. 8. Szabolcsmegye.

SZEGED 1934.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 15 RM — ÁRA 18 PENGŐ — PRIX 18 FRCS SUISSES

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIERS

	† Dr. Móra Ferenc. (Képpel.)	pag	1 lap.
	† Dr. Ferenc Móra. (Mit. einem Bilde.)	"	2 "
Dr. Banner János:	<i>Neolithikus telep a kopáncsi Kiss-tanyá-</i>		
	<i>ban. (I—IX. tábla.)</i>	"	30 "
	Neolithische Ansiedelung in der Kiss-Farm		
	bei Kopáncs. (Tafel I—IX.)	"	41 "
— — —	(<i>Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton.</i>		
	<i>(XI—XIX. tábla.)</i>	"	54 "
	Ausgrabung am Kotacpart bei Hódmező-		
	vásárhely. (Tafel XI—XIX.)	"	74 "
— — —	<i>Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai</i>		
	<i>és gorzsai részében. (LXX—LXXIV.</i>		
	<i>tábla.)</i>	"	251 "
	Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida		
	und Gorzsa von Hódmezővásárhely.		
	(Tafel LXX—LXXIV.)	"	271 "
Dr. Bálint Alajos:	<i>Jazig sirok Mártélyon. (3 képpel.)</i>	"	183 "
	Jazig-Gräber in Mártély. (Mit 3 Bilder.)	"	189 "
— — —	<i>A hódmezővásárhelyi éremlelet. (LXXV.</i>		
	<i>tábla és 2 kép.)</i>	"	272 "
	Der Münzfund zu Hódmezővásárhely. (Tafel		
	LXXV. und 2 Bilder.)	"	296 "

Dr. Bálint Alajos és Dr. Párducz Mihály :	<i>Ujabb őskori telep Ószentiván határában. (X. tábla és 1 kép.)</i>	--- pag 44 lap.
	Eine neue urzeitliche Ansiedelung bei Ószentiván. (Tafel X. und 1 Bild.)	--- „ 51 „
Dr. Buday Árpád :	<i>A dipyloni temető halotti lakomás siremléke. (6 képpel.)</i>	--- „ 166 „
	Das Totenmahl darstellende Grabmal aus dem Friedhof von Dipylon. (Mit 6 Bilder.)	--- „ 175 „
Dr. Csallány Dezső :	<i>A Szentes—lapistói népvándorláskori sírlelet. (LVIII. tábla.)</i>	--- „ 206 „
	Der Grabfund von Szentes-Lapistó aus der Völkerwanderungszeit. (Tafel LVIII.)	--- „ 213 „
Csallány Gábor :	<i>Avarkori és XI—XIII. századi magyar leletek a szentesi muzeumban. (LXVII—LXIX. tábla.)</i>	--- „ 221 „
	Avarische und aus den IX—XIII. Jahrhundert stammende ungarische Funde im Museum zu Szentes. (Tafel LXVII—LXIX.)	--- „ 242 „
Dr. Fleissig József és Dr. Kormos Tivadar :	<i>A legrégebb ősembernyomok Magyarországon. (6 képpel.)</i>	--- „ 16 „
	Die ältesten Menschenspuren in Ungarn. (Mit 6 Bilder.)	--- „ 24 „
Kiss Lajos :	<i>Honfoglaláskori leletek a Jósza-muzeumban. (LIX—LXVI. tábla.)</i>	--- „ 215 „
	Funde aus der Landnahmezeit im Jósza-Museum. (Tafel LIX—LXVI.)	--- „ 220 „

Dr. Kormos Tivadar és Dr. Fleissig József:

A legrégebb ősemléknyomok Magyarországon. (6 képpel.) ... pag 16 lap.

Die ältesten Menschenspuren in Ungarn.
(Mit 6 Bilder.) ... " 24 "

† **Mallász József:** *A solutréen első biztos megállapítása Erdélyben. (2 képpel.)* ... " 3 "

Vorläufiges Bericht über das Solutréen der
Nándor (Nadru) Höhle in Siebenbürgen. (Mit 2 Bilder.) ... " 12 "

Dr. Márton Lajos: *A korai La Tène sírok leletanyaga. (XXIII—LVII. tábla és 9 kép.)* ... " 93 "

Das Fundinventar der Frühlatene-Gräber.
(Tafel XXIII—LVII. und 9 Bilder.) ... " 128 "

Dr. Párducz Mihály és Dr. Bálint Alajos:

Ujabb őskori telep Ószentiván határában. (X. tábla és 1 kép.) ... " 44 "

Eine neue urzeitliche Ansiedelung bei
Ószentiván. (Tafel X. und 1 Bild.) ... " 51 "

Török Gyula: *Adatok a magyarországi vandál kérdéshez. Angaben zur ungarländischen Wandalenfrage.* ... " 190 "

Dr. Zalotay Elemér: *A Szentes-kistőkei rézkori temető. (XX—XXII. tábla.)* ... " 85 "

Der Friedhof in Szentes-Kistőke aus der
Kupferzeit. (Tafel XX—XXII.) ... " 90 "

MISCELLANEA.

Dr. Banner Benedek: <i>XII. századbeli magyar lelet Békéscsabán . . . . .</i>	pag 297 lap
Ein ungarischer Fund aus dem XII. Jahrhundert in Békéscsaba	" 297 "
Czögler Kálmán: <i>Édesvizi kagylók szegedvidéki régészeti leletekben. (1 képpel.) . . . . .</i>	" 298 "
Süßwassermuscheln in den archaologischen Funden von der Gegend Szeged. (Mit 1 Bilde.)	" 302 "
Dr. Hollendonner Ferenc: <i>A kopáncsi és kotacparti telepek faszeneinek anthrakotomiai vizsgálata. (4 képpel.) . . . . .</i>	" 303 "
Anthrakotomische Untersuchung der Holzkohlen der Ansiedelung von Kopáncs und Kotacpart. (Mit 4 Bilder.)	" 305 "
Dr. vitéz Lengyel Endre: <i>Égetett cserépedények közzettani vizsgálata. (Tér- képpel.) . . . . .</i>	" 306 "
Petrographische Untersuchung gebrannter Tongefässe. (Mit 1 Karte.)	" 309 "

Literatur — IRODALOM — Litterature.

B—y Á—d: <i>Erdélyi Múzeum . . . . .</i>	pag 312 lap
Dr. Banner János: <i>Dr. Benda László: Békésmegye őskori települése . . . . .</i>	" 312 "

A kiadásért **Dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató felelős.

monferrer

Dr. MÓRA FERENC.

Nagy veszteséget jelentünk: februárius 8.-án meghalt *Móra Ferenc* a Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum igazgatója, egyetemünk honoris causa doktora, több irodalmi és tudományos társaság tagja. Elvesztését széles rétegek gyászolják, a közrendű néptől a szellemi élet legkiválóbbjaiig. És méltán. A magyar nép fia volt ő, ki ezt a kapcsolatot soha egy percig meg nem tagadta, sőt mindig vallotta, híven szolgálta. Bűbájosan megkapó, egyszerűségükben tündöklően világos írásainak állandó tárgya a magyar nép, melynek lelkét senki jobban nem ismerte, ideálisabban nem ismertette, mint Ő.

Hozzánk — természetesen — régészeti tevékenysége révén tartozott. Móra Ferenc ugyanis az utolsó évtized legtöbbet ásató magyar régésze volt. Az ő ásató tevékenysége révén, mely egyébként kerek negyedszázadra terjedt, lett a szegedi Városi Múzeum a népvándorlás- és magyar honfoglaláskori, de a környék praehistorikus emlékeinek is gazdag tárháza úgy, hogy anyagának ismerete nélkül e korok szakembere helyes eredményekre nem juthat.

Rengeteg elfoglaltsága miatt ásatásai anyagából csak igen keveset tudott maga közzétenni. De pontos feljegyzései minden részletre kiterjednek és így az utána jövőknek módjukban lesz azok szakszerű feldolgozása. Úgy tudjuk, hogy ez az önálló műként megjelenendő sorozat rövidesen megindul, még pedig a magyar mellett valamely elterjedt világnyelven is.

Ez a több év szorgalmas munkáját igénylő, nagyszabású munka fogja igazán megmutatni, hogy milyen szolgálatot tett Móra Ferenc a régészetnek s egyúttal azt, hogy milyen nagy a mi veszteségünk!

Áldott emlékét kiválóságának járó hódolattal és jóságát illető szeretettel őrizzük meg!

Dr. FERENC MÓRA.

Am 8. Februar ist Ferenc Móra, honoris causa Doktor unserer Universität, Direktor der hiesigen Somogyi Bibliothek und des Städtischen Museums gestorben. Als Schriftsteller erwarb er sich einen weit über die Grenzen unseres Vaterlandes reichenden geachteten Namen. Den archäologischen Wissenschaften aber erwies er durch seine Ausgrabungen unschätzbare Dienste. Seine sich auf ein Vierteljahrhundert erstreckende diesbezügliche Tätigkeit nahm besonders in den letzten zehn Jahren einen grossen Schwung und verwandelte das Museum zu Szeged in eine wahre Schatzkammer von Funden aus Zeit der Völkerwanderung und der ungarischen Landnahme wie auch von prähistorischen Denkmälern der Gegend. Es ist heute eine der beachtenswertesten Sammlungen dieser Art.

Das Städtische Museum beziehungsweise dessen Eigentümer die Bürgerschaft der Stadt wünscht der Tätigkeit des Verblichenen dadurch ein aere perennius-Denkmal zu errichten, dass sie auf Grund seiner Aufzeichnungen seine Ausgrabungen in zweisprachigem Text veröffentlicht. Erst dann wird die archäologische Wissenschaft erfahren, was sie unserem Ferenc Móra zu verdanken hat.

Wir bewahren sein Andenken mit einer seinem grossen und gütigen Geiste gebührenden Ehrfurcht und Liebe.

A solutréen első biztos megállapítása Erdélyben.

Ismeretes, hogy az utóbbi évek kutatásai Erdély területének számos helyén eredményeztek alsó palaeolitot. Ezeknek a kulturáknak föltalálása, megállapítása és irodalmi földolgozása főleg Dr. *Roska Márton* nevéhez fűződik. Szerencsés fölfedezésekkel ezekhez a sikerekhez némileg magam is hozzájárultam.

Ugyanezt mondhatjuk a középső palaeolitról, valamint a felső palaeolitnak alsó periódusáról is; sőt sikerült a Ponor-Ohabai „Bordu-mare” barlangjában, aurignacien és gazdag moustérien mellett a *Homo primigenius* Schwalbe lábujjpercét is megtalálnom. — Ennek, valamint kísérő faunájának meghatározása és földolgozása Dr. *Gádl István*-nak köszönhető.¹

Csodálatos azonban, hogy amíg Magyarország Franciaország után a felső palaeolitnak egyik klasszikus lelőhelye, addig biztos, minden kétséget kizáróan ilyen kulturabeli produktum Erdély egész területéről nem került elő. Ezt, amint alább látni fogjuk, az irodalomnak idevágó adatai is megerősítik, hiszen Erdélyből eddig bemutatott egyetlen solutréi típusú kőeszköz sem került elő biztosan megállapítható rétegezésből, faunától, vagy a legkisebb széndarabocskától kísérve.

Sőt! Erdély egyik solutréen je nem rendszeres ásatásoknak, hanem csak „gyűjtés”-nek köszöni szerencsés (?) „megtalálását” és ezen felül is egyetlen egy, illetéknéppen, „előkerült” darab sem a típusos solutréi babérlevélhegy.

Ami pedig a magdalénienre illeti, a Dr. *Koch Antal*tól fölsótt *Hidegszamosi-barlang leletei*² (néhány csont mellett egyetlen nem sokat mondó silexszilánk), olyan természetűek, hogy azokra nézve még egy *Breuil H.*³ tekintélye sem fogadtathatja el velünk a periódus-megállapítás lehetőségét.

¹ Dr. *Gádl István*: Der erste mitteldiluviale Menschenknochen aus Siebenbürgen. Publicatiile Muz. Jud. Hunedoara. Vol. IV. p. 61—112. Deva, 1928.

² Dr. *Koch Antal*: A hidegszamosi csontbarlang ismertetése. Orv. Term. Ért. Vol. XII. p. 1—12. Kolozsvár, 1891.

³ *H. Breuil*: Stations paléolithiques en Transylvanie. Bul. Soc. de Stiinte. Vol. II. p. 217. Cluj, 1925.

A fentiek megérdemlik a velük való közelebbi foglalkozást.

Dr. *Roska Márton* és *Teutsch Gyula* az elsők, akik majdnem egyidejűen lepnek meg bennünket erdélyi palaeolittal és míg *Roska* a csoklovina-i-barlangból moustérien mellett aurignacient mutat fel,⁴ addig *Teutsch* feltárja a Szitabodza községbeli „Cremene” völgy egyik terraszát, ahonnan gazdag aurignacient mutatott be.⁵

Ezen időponttól, különösen *Breuil* erdélyi látogatása (1924) óta az ilyen irányú kutatások nagyobb lendületet nyernek, melyeknek eredményei bennünket ezúttal csak annyiban érdekelhetnek, amennyiben azok a felső palaeolitikumra vonatkoznak. Így a már említett Ponor-Ohabai barlangon kívül⁶ *Breuil* H. és *Roska*⁷ az Igric-barlangból mutat ki aurignacient, és pedig az alsó periódusból. Utóbbi megemlíti ezenkívül a *Juliu Martian* által a besztercenaszódi Capanban és Németiben talált, de még hitelesítésre váró aurignacient is.⁸

Ugyancsak ez a két szerző⁹ solutréent is említ Erdélyből. Ezzel kapcsolatban azonban legyen szabad a következő észrevételeket tennem.

A *Teutsch*—*Gräf*-féle lándzsahegynek közel 1 : $\frac{3}{4}$ arányt mutató alakja, továbbá a nem nyomás útján nyert és csak nagyoltan megmunkált fölülete, végül a le nem tompított élek ezt a tárgyat alig utalhatják a *Szeleta*-barlang alsó szintjének eszközei mellé. S ugyanígy vagyunk az egyoldalúan retusált, zömök árvésővel is.

Roska által a *Chicherului* völgyben talált „solutréi technikával patintintott szilánk”-ra megjegyezhetjük, hogy ez a lelet alak és megmunkálás tekintetében, továbbá töredékes volta miatt alig engedi meg a periódus megállapításának lehetőségét.

A *Chicherului*-völgyből kimutatott palaeolit töredékében is azt igazolja, hogy felső része kerekdeden ívelt lehetett, legnagyobb széles-

⁴ Dr. *Roska Márton*: A diluviális ember nyomai a csoklovina-i Cholnoky-barlangban. Dolgozatok—Travaux. Vol. III. p. 201—249. Kolozsvár, 1912.

⁵ *Teutsch Gyula*: A magyarbodzai aurignacien. Barlangkutatás. Vol. II. p. 51—64. Budapest, 1914.

⁶ Dr. *Gaál István* (1. c.) kívül lásd még: Dr. *Roska Márton*: Paleolitul judetului Hunedoara. Publ. Muz. Jud. Huned. Vol. I. p. 11—15. Deva, 1924. — Erdély régibb kőkorszaka (Az ősrégészet kk. I. k.) p. 319, 322, 326—328 és 380. — Cercetări paleolitice făcute în Ardeal. Anuar. Inst. Geologic al României. Vol. XIV. p. 120—121. București, 1931. *H. Breuil*: 1. c. p. 215.

⁷ Az ősrégészet kézikönyve. I. k. p. 329.

⁸ Ugyanott, p. 334.

⁹ *H. Breuil* (Stations paléol. en Transylvanie, p. 197—198): Dr. *Teutsch* a recueilli un assez grand nombre d'éclats de taille et de lames témoignant d'un atelier de débitage paléolithique supérieur. J'y ai noté seul outil retouché, éclat appointé à retouche terminale oblique perpendiculaire, ayant pu servir de burin, mais manquant de l'éclatement latéral typique de cet instrument (fig. 3, n° 2). Du 2eme endroit, mais sensiblement plus ancien, à en juger par la patine fortement colorée, provient un instrument en forme de grossière et épaisse petite feuille de laurier, fabriqué par percussion (fig. 3, n° 1). Il s'agit vraisemblablement d'un objet à rapprocher de ceux des niveaux les plus inférieurs de la *Szeleta* Höhle, près Miskolcz (Hongrie). Cette analogie, entre région également carpatiques, ne saurait surprendre“.

ségét a felső harmadban érte el és csak nagyolt, valószínűleg nem nyomás útján pattintott felülettel van dolgunk, amelynek egyik éle végig, a másik pedig csak felső részében retusált. Olyan tárggyal van tehát dolgunk, melynek alakja és technikai kivitele révén nem tehetjük meg minden fenntartás nélkül ezt a megállapítást: „középső solutréi“ (Vârful de lance solutréen mijlociu). Már csak azért sem, mert ezt az alperiodust, éppen a nyomással finoman és sűrűn pattintott és letompított élő felület jellemzi.

A Chicherului-völgy patakjában talált lándzsahegynek kicsi teste (45 cm), mindkét végének hegyes végződése, a fölületeknek egyforma megmunkálása (?), mindkét élnek retusoltsága, gyanússá teszi ezt a palaeolitot is, hiszen hasonló alakú és nagyságú „pengék“ előkerültek a moustérienből is. (La Quina). Hogy ez utóbbi kultur-produktumokon a pattintás nem terjed az egész felületre és a gerincér is megvan még, ne hozzon bennünket zavarba, hiszen ez a Chicherului-patakban talált lándzsahegyen a „finomabb kidolgozást“ és így a solutréiséget — esetleg — elvégezhetette a víz mechanikai és fizikai ereje is.

Bár nagyobb, kora-acheuléenre emlékeztető produktumokról van szó, ugyanezt mondhatjuk a jószáshelyi Cremenii-patak medrében (!) talált egyik törött és egy másik egész lándzsahegyről is és így ezeknek a „középső solutréen“-be való utalását szintén csak fenntartással fogadhatjuk el.

Mindezek alapján önként következik, hogy mindaddig, amíg Erdélynek itt felsorolt másodlagos előfordulású lelőhelyeiről nem fog olyan palaeolit is előkerülni, amely tipusos solutréen, addig teljesen jogos az a megállapításunk, hogy az irodalomban is már bevezetett eddigi adatok nem biztosak és kétséget nem kizáróak.

A zavar esetleg arra is visszavezethető, hogy Erdély felső palaeolit lelőhelyei eddig csekély számúak és az előkerült anyag nem tipusos. De az is lehetséges, hogy ennek a kultúr periodusnak tagoltságán kellene változtatnunk.

Önkéntelenül felvetődik itt *Hillebrand Jenő*-nek, a bajóti Jankovich-barlangból felszínre hozott produktumokkal kapcsolatban fölvetett eszméje, vajjon nem kellene-e a solutréen periodusba egy negyedik alkorszakot is beiktatni?¹⁰

Időszerűvé ezt a kérdést az a körülmény tette, hogy a Jankovich-barlangból számos olyan palaeolit is került elő, „melyeken — mint *Hillebrand* írja — egyik vagy másik felület kisebb-nagyobb részlete a solutréei ízlésnek megfelelő meg-

¹⁰ A bajóti Jankovich-barlangban 1914. és 1915. években végzett kutatások eredményei. Barlangkutatás, III. k. p. 136. Budapest, 1915. V. ö. Dr. *Kadič Ottokár*: Az 1913. évben végzett barlangkutatásaim eredményei. Barlangkutatás, II. k. p. 187—188. — *Hillebrand*: A kiskevélyi barlangban 1912. évben végzett ásatások eredményei. Ugyanottan. I. k. p. 153—163.

dolgozást visel“... (azonban) „nagy része még feltünteti a régibb aurignacien korszakban divatos köröskörül való szilánkolást“.

Hillebrand ezen produktumokat „régibb solutréen“ elnevezés alatt, az ő négy alkorszaki felosztásában, a „protosolutréen (Szeleta-barlang mélyebb rétege)“ fölé helyezi, következvén aztán sorrendben a „javasolutréen (Szeleta-barlang felső rétege)“ és, mint legfiatalabb kulturréteg a „későisolutréen (a Puskaaporosi-kőfülke dekadens és nagyon kidolgozott lándzsahegyei)“.

Ezen alkorszaki sorrendiség, tagadhatatlanul, kissé zavaróan hat, hiszen kultur-produktumot, amely „még feltünteti a régibb aurignacien korszakban divatos köröskörül való szilánkolást“ föléje helyezni, tehát fiatalabb alkorszakbelinek minősíteni azon protosolutréi produktumoknál, amelyek forma és technikai kivitel tekintetében már szakítottak az aurignacien ízléssel, amint azt már hangsúlyoztuk, csak akkor lenne helytálló, ha ezt a két alkorszakot meddő réteg választaná el egymástól. Ebben az esetben akkor is csak az ízlésnek, a „divat“-nak visszaugrásáról lehetne szó, vagyis egy már elmúlt, már elfelejtett kulturállapotra való visszatérésről. Ez azonban nem áll, mert „e két típus együtt fordul elő“, a bajóti Jankovich-barlangban.

Fejsze, ásó, kalapács, fűrészlapp, sarló, tű, ék stb. megmaradhattak ősi mivoltukban mind máig, mert az évezredes tapasztalat teremtette meg az életszükségletnek ezen elsőrendű kéziszközzeit, melyeknek egyesit még a legfejlettebb kultúra sem fogja sohasem kiszoríthatni a mindennapi használatból és így ezeket a jövőben is nem az „ízlés“, sem pedig a „divat“, hanem egyedül a használhatóság és a célszerűség kérdése fogja anyagukban és technikai kivitelükben befolyásolhatni.

A palaeolit ugyanis nem divatickk, amely „ízlés“ tekintetében visszaugrásokat mutat, hanem azok az emberiségnek, olyan elsőrendű kéziszerszámjai, eszközei és fegyverei, amelyeket csakis a használhatóság, a célszerűség és a szükségesség teremtett meg és amelyeket aztán a fejlődő kultúra és a megváltozott életviszonyok tökéletesítettek, vagy elsovasztottak.

A „régibb solutréen“-ről tehát azt mondhatnók, hogy már nem felső aurignacien, de még nem protosolutréen: a magasabb kultúra átmentette az alacsonyabb kultúra egyes produktumait (elválasztó réteg nincsen és „e két típus együtt fordul elő“). Az ilyen köntösben megjelenő palaeolitot *pseudo-protosolutréen*-nek nevezhetnők.

Ide sorolhatnók, esetleg, a *Teutsch-Roska*-féle szitabodzai leleteket is elnevezésre nézve még akkor is, ha azok létrejövetelüket csak fizikai és kémiai erők behatásának köszönhetik, hiszen előfordulási helyük aurignacien.

Tehát ismétljük: biztos, minden kétségen felül álló solutréen egész Erdély területéről eddig nem volt kimutatva, magam is hiába kutattam ilyen után ez év folyamán is, leginkább a Zsilvölgyében, ahol számos barlangot kerestem föl.

Csak az 1932. év ősze hozta meg a nagy meglepetést. Egyik barlangkutató utamon belül — csupán kegyeletes érzelmektől vezettetve — fölkerestem néhai Dr. *Torma Zsófia* egykori kedvenc ásatási területét, a nándori-völgyet és annak barlangjait, ahonnan ez a tudós nő, a tudományos világ nagy elképedésére alluviumból (?) neolitikum mellett az *Ursus spelaeus*t, *Bos primigenius*t, *Cervus euryceros*t stb. mutatta ki. Ez az anyag aztán — egy recens nyúlcsonttal

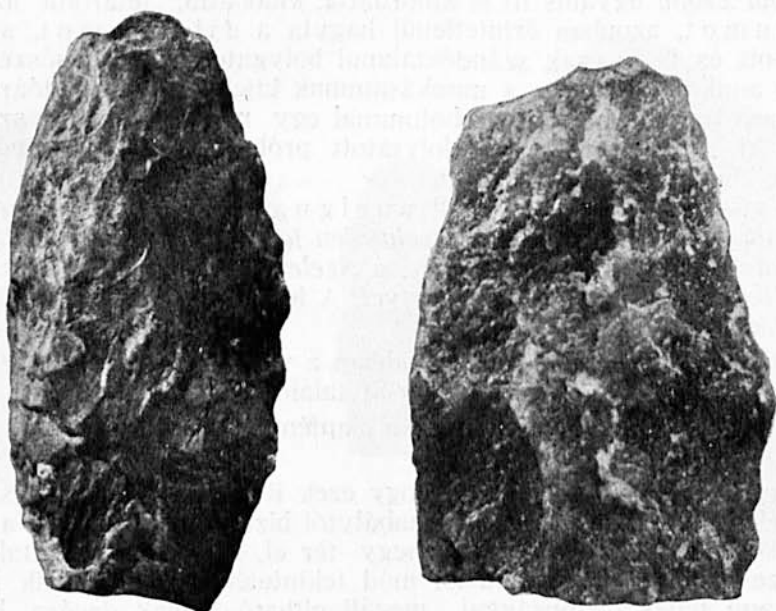

Abb. 1. kép.

fűszerezve — megtette az utat Stuttgartig. Igazi archaeologiai botrány lett belőle, amelyről utóbb maga, *Torma Zsófia* így ír: „So ergeht es dem, der aus Versehen seiner Arbeiter Hasenknochen vom 1853 in Eile der Verpackung auszuschneiden vergass. Deshalb wundert es mich garnicht, dass E. H. (Euer Hochwohlgeboren) in meiner Sammlungsfähigkeit zweifeln“. (Dr. T. Zs. birtokomban lévő egyik levélfogalmazványa Dr. O. Frass-hoz).

Ilyen előzmények után nem is táplálhattam különösebb reményeket a nándori-barlangokhoz és ezt igazolta is az „alsó barlang“ (Pesterea din jos). A tudományoskodó szenvedély mindent felforgatott

ebben a barlangban. Az alluvium teljesen kihordva, a diluvium pedig még csak itt-ott fekszi meg a barlangalapot vékony, meg-megszakadó foltokban, amelyekben a tiszta látást megakadályozza az azokba belékevert, belétagosított töredék-neolitikum. Ennek dacára mégis sikerült egy érintetlen területre akadnom, ahol tűzhelyek nyomaira, széndarabokra, valamint egy típusos moustérien vakaróra bukkantam.

Ennek a munkának elvégzése után a barlangból a völgybe ereszkedtem le, ahonnan egy másik barlangszáda látható: a „Felső-barlang” (Pesterea din sus) nyílása.

Az előzmények után mit se remélve erősen lehangoltan léptem be ebbe a barlangba, ahol aztán életem egyik legnagyobb meglepetése ért. Dr. Torma Zsófia ugyanis itt is kihordatta, kidobatta, „letarolta” az egész alluviumot, azonban érintetlenül hagyta a diluviumot, amelyet csak itt-ott és talán csak szándéktalanul bolygatott föl az ásószerszám.

Én amikor kimertem s munkásaimnak kijelöltem a kutatóárok határait, megtörtént a hihetetlen: botommal egy moustérien szakócat emeltem ki. A megkezdett és lefolytatott próbaásatás pedig minden reményt felülmúló eredményt adott.

Alsó-palaeoliton kívül aurignacient és Erdélynek első biztos, minden kétségen felül álló solutrén-jét is sikerült megtalálnom és pedig annak klasszikus képviselőjét, a Szeleta-barlangbelihez mindenben hasonló babérlevél alakú lándzsahegyet. A legfelsőbb rétegből pedig előkerült a magdalénien.

Sőt azt hiszem: nem tévedek abban a véleményemben, hogy a legalsóbb rétegekben eolitot is sikerült találnom.

Hanem szóljunk első sorban a napfényre került solutrói típusú palaeolit-eszközökről. (1. kép.)

Mindenekelőtt kiemelhetjük, hogy ezek itt általában a szokásos formában jelentkeznek. Az általános szabálytól bizonyos fokig csak a viaszopálból készült babérlevél lándzsahegy tér el, még pedig azáltal, hogy alsó része alak és megmunkálási mód tekintetében különbözik a felső résztől, ami teljes biztonsággal megállapítható, annak dacára, hogy a „babérlevél” alsó részének vége letörött.

Ha ugyanis figyelemmel kísérjük a lándzsahegy elülső felületének balélét, úgy annak alsórészén mély retust veszünk észre, melynek legmélyebb pontja mintegy határát képezi az elképzelhető „babérlevél” kiformálódásának, amelyen alul már csak a lándzsanyélbe beillesztett „levélnyel” következhetett.

Hogy a felület jobb élének alsórésze nem mutatja ugyanezt a megmunkálást és így formájában más, ne zavarjon bennünket, hiszen éppen ez a jóval magasabb kiindulással kezdődő, retus nélküli és ferdén lefelé keskenyülő élvégződés a balél legalsó részével együtt alkotta azt a „levélnyel” formát, amely legalkalmasabb lehetett a „levélnek” a lándzsanyélbe való jobb rögzítésére.

A mi babérlevelünknek ez a nyélszerűsége önként eszünkbe juttatja a monthonautbéli csökevényes nyélnyúlványos javasolutréen eszközöket, ahol a nyél azonban nem a teljes babérlevélnek, hanem már csak felső részének folytatásaként jelentkezik, amely forma aztán a későbbi solutréenben, az úgynevezett „point à cran (Kerbspitze)” alakját veszi fel.

Van azonban még más bizonyíték is arra, hogy a mi esetünkben a „levélnyél” csakis a lándzsanyélben való jobb megrögzíthetés célját szolgálhatta. Ha figyelemmel kísérjük az alsó rész fölületi kidolgozását, úgy mély szilánkolás és pattintás által keletkezett mélyedést látunk, amely ívelésszerűen fut a két él felé és pedig lépcsőszerűen emelkedve, ami szín-

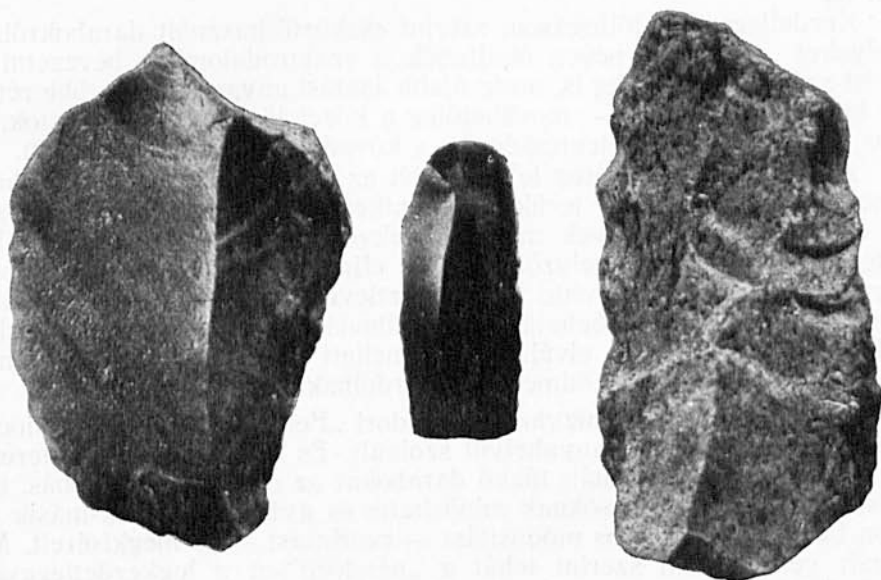

Abb. 2. kép.

tén nem szolgálhatott más célt, mint a lándzsahegynek a lándzsanyélben, több támasztékponton való rögzítését, fokozva — esetleg — a balél legalsó mély retusán átvezetett ívnek, húrnak (zsinegnek) alákötésével.

Ezzel az eljárással a fegyvernek hathatósága tagadhatatlanul erősen növekedett, hiszen amíg az átütő erő a lándzsahegynek a nyélbe való egyszerű beléillesztése esetében már a találatkor csökkent, addig ezzel a jobb rögzítési eljárással még a lándzsanyél súlya is teljességében érvényesülhetett.

Fölvethető tehát a kérdés, hogy nem jelent-e ez magasabb kulturális fejlődést, már azért is, mert jelen esetben csak egyhegyű lándzsapengé-

vel van dolgunk, amely átmenetet jelenthet a *monthauti* kulturtermékekhez.

Magam bizton remélem, hogy az az anyag, amelyet a *nándori*-barlangokban végzendő, jövő esztendői rendszeres ásatásom fog eredményezni, nemcsak ezt a kérdést fogja tisztázhatni, hanem közelebb fog hozni bennünket egyes tordosi tárgyaknak (pengék) helyesebb megítéléséhez, sőt talán az *eolitikum* jobb megértéséhez is.

Amint az előadottakból megítélhető, a *nándori* „Felső-barlang”-ot már az eddigi eredmények is Erdély elsőrendű *palaeolit*-lelőhelyévé avaták. Arra el vagyok ugyan készülve, hogy az itteni *eolit*-előfordulás megemlézése bizonyos kétkedést fog kiváltani, de mégis szólanom kell erről is.

Kezdetleges, de fölfogásom szerint eszközül használt darabokról, — amelyeket „*nándorit*” néven óhajtanék a szakirodalomba bevezetni — van itt szó. Ezekről addig is, amíg újabb ásatási anyag és még több rétegtani bizonyíték alapján — remélhetőleg a közel jövőben — szólhatok, legyen szabad előzetes jelentésképpen a következőket megjegyezmem.

A *nándori eolitos* réteg jelentőségét az a körülmény biztosítja, hogy itt nem nagy kiterjedésű területen jelentkező tűzkő darabokról van szó, hanem olyanokról, amelyek magasan fekvő kicsiny barlangból kerültek napfényre. Azaz olyan helyről, ahova eljutásuknak legtermészetesebb magyarázata: emberkéz vitte föl. Keresztlevelüket az a körülmény is hitelesíti, hogy biztosan meghatározható *diluvialis* kulturréteg alatt, ezektől meddő rétegekkel mégis elválasztva, emellett *hamurétegekben* és *széndarabokban* bővelkedő képződményben fordulnak elő.

Fölfogásom szerint ugyanis a *nándori* „Felső-barlang” már *pliocén*-kori emberösünek is tanyahelyül szolgált. És ez az emberös a terepen lelt s természetből kiformált tűzkő darabokat az ő céljaira — dobás, ütögetés, stb. — is alkalmasoknak minősítette és gyűjtötte. Egyik-másik darabon talán már bizonyos módosítást — pattintást — is megkísérelt. Más szóval: véleményem szerint tehát a „*nándorit*”-ot a legkezdetlegesebb, de kétségtelen *kultura-terméknek* kell minősítenünk.

Hogy a két *nándori*-barlang ősrégészeti jelentőségét szemléltetően is kidomborítsam, az eddig megállapított kulturrétegeket a következő sorozatba foglalhatom össze:

<i>Pliocén</i>	. . . . .	<i>Nándorit</i>	. . . . .	<i>Eolit</i>
	{	(Még nem részletezhető)	. . . . .	<i>Archaeolit</i>
		<i>Moustérien</i>	. . . . .	<i>Középső palaeolit</i>
<i>Diluvium</i>		<i>Aurignacien</i>	. . . . .	{ <i>Felső palaeolit</i>
		<i>Középső (java-) solutréen</i>	. . . . .	
		<i>Magdalenien</i>	. . . . .	
<i>Alluvium</i>	. . . . .	<i>Azylien</i>	. . . . .	<i>Neolit</i>

Legvégül pedig — eddigi tapasztalataim alapján — ismételten is hangsúlyoznom kell az első erdélyi kétségtelenül solutréei artefactum lelőhelyének az ősemberkutatás szempontjából való jelentőségét, amelyet tervezett legközelebbi ásatásaim minden bizonnyal, minden tekintetben fokozottan fognak igazolni.

† *Mallász József.*

Vorläufiges Bericht über das Solutrén der Nándor-Höhle in Siebenbürgen.

H. Breuil's siebenbürgischer Besuch (Sommer 1924) gab einen neuen Impuls zur Nachforschung der Palaeolithen.

Die schönsten Resultate erzielte Dr. *Martin Roska*, dessen Arbeit auch durch meine glücklichen Funde unterstützt wurde. So gelang es, unter andern, in der Höhle „Bordu-mare“, bei Ponor-Ohaba, ausser reichen Moustérien auch Aurignacien, dann aber auch den ersten Mitteldiluvialen Menschenknochen aus Siebenbürgen aufzufinden.¹

Merkwürdig ist aber die Tatsache, dass aus keiner einzigen siebenbürgischer Höhle Solutrén-Produkte, bisher zum Vorschein kamen.

In Bezug aber auf die durch *Julius Teutsch—Hans Gräf*,² und Dr. *Martin Roska*³ bei dem Dorfe Sita, in der Valea-u. Pârăul-Chicheului und bei Josasel in Pârăul Creminoasi gesammelten Produkte, die als Mittelsolutrén angesprochen wurden, sei die Bemerkung erlaubt, dass da dieselben nicht innerhalb systematischen Grabungen, sondern bloss oberflächlich lagernd vorgefunden wurden, in- folgedessen kein genügend beweisführendes Material ist, umsomehr nicht, da dieselben keine typischen Solutrén-Charaktere aufweisen und ihre Formen eventuell bloss einwirkenden Naturkräften verdanken.

---

¹ Dr. *Stefan v. Gadt*: Der erste mitteldiluviale Menschenknochen aus Siebenbürgen. Publicațiile Muzeului Jud. Hunedoara. Vol. IV. p. 61—112. Deva, 1928.

Dr. *Martin Roska*: Paleoliticul județului Hunedoara. Publ. Muz. jud. Huned. Vol. I. p. 11—15. Deva 1924. — Az Ősrégészet kézikönyve. Vol. I. p. 319, 322, 326—328 u. 380. — Cercetări paleolitice făcute în Ardeal. Anuar. Inst. Geologic al României. Vol. XIV. p. 120—121. București, 1931.

H. Breuil: Stations paleolithiques en Transylvanie. Bul. Soc. de St. Fasc. II. p. 215. Cluj, 1925.

² *Julius Teutsch*: A magyarbodzai aurignacien. Barlangkutatás. Vol. II. p. 51—64. Budapest, 1914. — Das Aurignacien von Magyarbodza. Idem. p. 91—99.

Dr. *Martin Roska*: Az ősrégészet, kk. Vol. I. p. 332. — Paleoliticul Ard. p. 120—121.

³ *H. Breuil*: 1. c. p. 197—198.

Aber auch in Bezug des Obersten-Palaeolith (Magdalénien) besitzen wir kein einziges einwandfreies Produkt, da die durch Dr. Anton Koch, in der Hidegzsamos-Höhle aufgefundene Stücke (mehrere Knochen und ein einziges nichtssprechendes Silexsplitter) kein gut identifizierbares Material bilden.⁴

Diese angeführten Tatsachen verdienen unsere ganze Aufmerksamkeit unsomehr, da ja neben Frankreich's etc. sehr reichen Oberpalaeolith Fundstellen, das uns nahe liegende Ungarn doch auch ein klassisches Solutréen und Magdalénien aufweisendes Gebiet ist.

Da meine in diesem Jahre, hauptsächlich im Syller-Tal, unternommenen Höhlenforschungen diesbezüglich auch resultatslos blieben, so liess ich schon alle Hoffnung fallen, dass es mir je gelingen wird im Komitate Hunyad Solutréen-Kultur aufzufinden und bloss der Zufall brachte mir die grosse Überraschung.

Mein letzter, im Herbst 1932, unternommener Weg führte über das Nándor-Tal, bei Hunyad, welches Gebiet einst durch Fräulein Dr. Sofie Torma durchforscht und ausgebeutet worden ist, somit als ein aussichtsloses Terrain erschien. Aus Pietät dieser Dame gegenüber, besuchte ich aber doch auch die zwei Nándor-Höhlen aus welchen Dr. Sofie Torma ein so merkwürdiges Neolithen-Material auswies, welches das Erstaunen der Wissenschaft erregte, denn im Alluvium (?) fand sie auch Knochen von *Ursus spelaeus*, *Bos primigenius*, *Cervus megaceros* etc.

Es entstand ein richtiger Archaeologischer-Skandal, gewürzt durch einen rezenten Hasenknochen der seinen Weg, mit *Cervus megaceros* etc., nach Stuttgart nahm.⁵

Als ich die Höhle „Pesterea din jos“ bei Nándor betrat, sah ich schon im ersten Augenblick, was hier einst vorgefallen ist. Sämtliche Schichten wurden ohne Bedenken gänzlich durchwühlt und dann abgetragen. Von Alluvium keine Spur und das Diluvium befindet sich noch nur an einzelnen Stellen und auch da in sehr dünner Schichte, die mit eingestampften Neolithenreste vermenget ist, so, das ein sicherer Blick nicht mehr möglich ist.

Nahe bei dem Höhlen-Eingang gelang es mir aber doch, in einer — einstens — durch das Wasser erzeugten engen kanalartig gebildeten Ver-

⁴ Dr. Anton Koch: A hidegzsamosi csontbarlang ismertetése. Orv. Term. Ért. Vol. XII. p. 1—12. Cluj, 1925.

H. Breuil: 1. c. p. 217.

Dr. Martin Roska: Paleol. Ard. p. 121. — Ösr. kk. Vol. I. p. 304 u. 322.

⁵ „So ergeht es dem, der aus Versehen seiner Arbeiter Hasenknochen vom 1853 in der Eile der Verpackung auszuschleiden vergass. Deshalb wundert es mich garnicht, dass E. H. (Euer Hochwohlgeboren) in meiner Sammlungsfähigkeit zweifeln“. (Briefkonzept d. Fräuleins Dr. Sofie Torma an Professor Dr. O. Fraas, Stuttgart. In meinem Besitz.).

tiefung, neben Reste von Feuerstellen, typisches Moustérien zu finden, dann aber auch noch einige Silexe, die ich aber, erwähnten Umstände wegen, nicht deuten möchte.

Nach der in dieser Höhle gewonnenen traurigen Erfahrung konnte ich auch von der in der nächster Nähe befindlichen „Pesterea din sus“ nicht viel erhoffen. Wie gross war aber meine Freude, als ich daselbst feststellen konnte, dass aus dieser Höhle bloss das Alluvium abgetragen worden ist, die diluvialen Schichten hingegen nur stellenweise und in nicht grosser Tiefe gestört sind.

Meine neu erweckte Hoffnung wurde während der Probegrabung noch weit übertroffen, denn was mir bisher nicht gelang, das erreichte ich in dieser Höhle: ich fand typisches Solutréen. (Siehe Abbdg 1. im ung. Texte.)

Meine Freude war umso grösser, da das Diluvium, durch sterile Schichten getrennt, mehrere von einander abgesonderte Kultur-Perioden ergab, die ich — bis auf die im nächsten Jahre sich ergebenden systematisch durchzuführenden Grabungsergebnisse — provisorisch folgend andeuten möchte:

Terziär	Nándorith (Mallász)	Eolith
Alt-Diluvium	(z. T. noch unbestimmt)	Archaeolith
	{ Moustérien	Mittel-Palaeolith
	{ Aurignacien	
Diluvium	{ Mittel (Java) Solutréen	Ober-Palaeolith
	{ Magdalénien	
Alluvium	Neolith (abgetragen).	

Diese Kultur-Schichten bezeichnen diese Höhle als eine hochklassische Fundstelle, welche zu mindest der Szeleta-Höhle gleichgestellt werden kann.

Unzweifelhaftes Mittel (Java) Solutréen, vertreten durch die klassische Lorberspitze, dann Aurignacien und Moustérien und in der obersten Schichte Magdalénien.

Das gerechtfertigt scheinende Misstrauen nicht scheuend deutete ich auch das Eolith an, vorläufig aber bloss um diese Frage in Zukunft einer näheren Besprechung unterwerfen zu können, gestützt auf die schon gefundenen und durch mich als Kultur-Produkte angesprochenen Stücke, die ihre Begründung — ich bin vollkommen überzeugt — auch in dem noch zu findenden Materiale haben wird.

Ich möchte noch folgendes bemerken:

Ich glaube mich nicht zu irren, wenn ich die Behauptung vertrete, dass durch diese Funde das grosse Problem der Eolithen-Frage näher ans Licht gebracht werden kann, da diese bisher allein dastehend

sind, die unterhalb kulturlagerndes Diluvium vorgefunden wurden u. zw. innerhalb eines streng begrenzten ganz kleinen Gebietes (Hochliegende kleine Höhle). Somit einen viel grösseren Wert repräsentieren, als die auf weitausgebreiteten Strecken und oberlagernd vorgefundenen Eolithen, fernliegender Länder.

Und dies umsomehr, da diese Stücke von Asche und Kohle begleitet waren, beweisend, dass hier in den untersten Schichten der Nándor-Höhle menschliches Leben schon im Terziär hauste; beweisend dass diese Stücke nicht einem Zufall, oder bloss einwirkenden Naturkräften ihr Dasein verdanken, sondern dem Urmenschen, unter den primitivsten Verhältnissen menschlicher Kultur, als Waffe und Werkzeug dienten.

Die eingehendere Besprechung dieser Eolithen, so wie auch des ganzen Palaeolith-Materials behalte ich mir vor.

† J. Mallász.

A legrégibb ősemléknyomok Magyarországon.

Az esztergomi megyei Süttő forrásmész-kö-komplexusának faunáját tárgyaló, 1926-ban megjelent tanulmányában (1) Kormos dr. megemlékezett már az ottani mészkő hasadékaiból gyűjtött sajátságos — erdei és bizonyos mediterrán vonatkozásokkal jellemzett — faunáról, melyből a jégkorszaki vagy arktoalpin állatvilág minden nyoma hiányzik.

A főlelőhely (hasadék), melyből annakidején a csontok és csigák napvilágra kerültek, az u. n. Diósvölgyi bánya (Sittelbruch) északnyugati oldalán van. A levantei édesvízi mészkövet függőlegesen átszelő, homokos-agyagos üledékkel kitöltött hasadékot 3—5 m vastag, diszkordáns lösztakaró borítja. Ez a település már magában véve is bizonyítja, hogy a hasadékkitöltés idősebb, mint a pleisztocén lösztakaró, de fiatalabb, mint a pliocén édesvízi mészkő. — A rétegtani megállapítást az őslénytani anyag teljesen igazolja.

A Budakalásznál kezdődő, a mai Dunaszint fölött 60—80 m magasságban települt és megszakításokkal Dunaalmásig követhető tekintélyes levantei édesvízi-mészkő vonulat jellemző állatai sorából megemlíthetjük az *Elephas planifrons*, *Cervus* (*Rusa* vagy *Axis*), *Telphusa* (*Potamon*) fajokat, vastaghéjú, díszített (levantei típusú) *Unio*-kat; *Melania tuberculata*-t stb. A süttői, kövületes hasadéka rátelepült löszben ezzel szemben kevés fajból álló, de az egyedek tömegével jellemzett csigafauna található, amelynek egyik leggyakoribb tagja: az *Arianta arbustorum* törpe alpesi változata bizonyítja, hogy a jégkorszak fiatalabb löszképződményével van dolgunk.

A hasadékkitöltésekből már dr. Kormos első ásatása alkalmával melegebb éghajlatra utaló fajok kerültek napvilágra, így: *Myotis oxygnathus* Mont., *Crocidura mimula* Mill., *Felis leo* L., *Hyaena* (? *crocuta* L.), *Testudo graeca* L., *Zonites verticillus* Fér., *Aegopina hiulca* C. Pfr., *Vitrea opinata* Cless., *Soósia diodontia* Fér. — Előkerültek azonkívül a *Celtis australis* csonthéjas termésének (magvának) töredékei is. (2) E magok itteni előfordulása annál jelentősebb, mert ilyenek Magyarország és Erdély valamennyi preglaciális termőhelyéről ismeretesek, sőt ezekre jellemzők.

mélyútjának a keleti oldalán 5—8 m magas löszfal látható. Az út leásása alkalmával a mellékelt térképen (1. kép) 1. számmal jelölt helyen tűzhelyréteget vágtak át, mely a felszín alatt kb. 4 m mélyen 3—4 m hosszúságban húzódott. A tűzhely legvastagabb része 10—15 cm-nyi volt. A téglavörös-rozsdabarnára égett löszben bőséges hamu és sok csonttöredék került napvilágra.

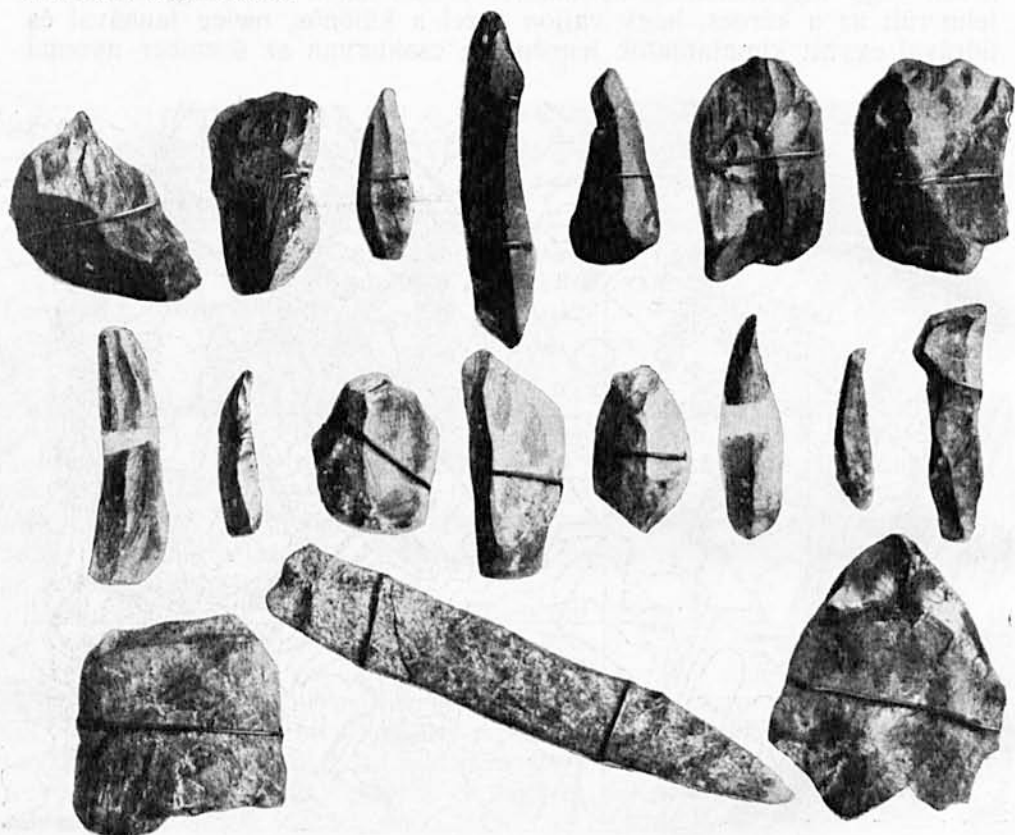

Abb. 2. kép.

A gyűjtött faszéndarabokat dr. Hollendonner Ferencnek, az e téren ismert specialistának adtuk át vizsgálatra. Az ő szíves szóbeli közlése szerint a széndarabok kivétel nélkül vörös fenyőből, vagyis olyan fából származnak, amely tudvalevőleg legjobban zord éghajlat alatt tenyészik. Ez pompásan egybevág azzal a ténnyel, hogy a süttöi löszben az *Arianta arbustorum* nevű csiga törpe alpesi formája az uralkodó.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a sálgvári (Somogy m.) löszmagdalénienből (3—4) kizárólag gyalogfenyő (*Pinus montana*) került elő, a pilis-

szántói kőfülke magdalénienjéből pedig lombos fák (*Quercus*, *Fraxinus*, *Ulmus*) mellett csupán boróka (*Juniperus*) volt kimutatható (5), értékes bizonyítékokat nyerünk arranézve, hogy a süttői löszlelet a pilisszántói-nál idősebb, a ságvárinál azonban fiatalabb, vagyis kb. a magdalénien második harmadába tartozik.

A kizárólag dunakavicsból (legnagyobb részét szürke vagy vörösbarna tűzkő- és jaspisféleségekből) előállított kovaszilánkok között csak nagyon kevés megdolgozott akad. A rendelkezésünkre álló apró pengék, kaparók, vakarók és fúrók (2. kép) azonban kivétel nélkül a magdalénienre

Abb. 3. kép.

Abb. 4. kép.

utalnak. A magdalénien-kornak a paleolit-anyag alapján eszközölt ilyen megállapítása kitűnően egybevág a süttői löszlerakodásnak a csigák segítségével meghatározott korával és azt bizonyítja, hogy tényleg késői jégkorszaki lösszel van dolgunk.

*

Az említett mélyúton fölfelé csakhamar elérjük a diósvölgyi kőbányát, ahol kirándulásunk tulajdonképeni céljánál vagyunk. A már hosszú idő óta üzemben levő bánya hatalmas, majdnem kör alakú katlan. Az északi oldal lösszel borított hatalmas mészkőpadjait több széles haránt-

repedés járja át. Az a hasadék, melyből a csontokat gyűjtöttük, a 3. képen látható.

Első dolgunk volt e hasadék teljes kitakarítása. A benne talált homokos-agyagos, mészkődarabokat tartalmazó meszes iszap (l. a kis hányót a 4. képen) számos csigát, *Celtis*-magot és aránylag nagyon kevés — inkább apró — csontot tartalmazott. Ezzel végezve, igyekeztünk a hasadék folytatását megállapítani. A mészkőfalat mintegy 4 m magasságban a bányamunkások által készített, mesterséges terrasz szakítja meg (l. a 3. képen álló munkásokat). A repedés függőleges folytatása e terrasz szintjéből a lösztakaróig könnyen követhető, de nem tartalmaz említésre méltó kövületeket. Ilyenek tehát másfelől kerülhettek a hasadék alsó, ki-

Abb. 5. kép.

takarított részébe. A terraszon kelet felé (a 3. képen jobbfelé) menve, feltűnt, hogy a mészkőfal nem folytatódik megszakítás nélkül, hanem — mintegy véletlen folytán — épen a terrasz szintjében laza, agyagos mésziszapréteggel van megszakítva, mely néhány méter hosszúságban követhető. Eltakarítva az ezt borító törmeléket és köveket, kiderült, hogy egy rövidebb hosszanti hasadékkal van dolgunk. Egy nagyobb, lazán beágyazott mészkőtömb kiemelése után úgy találtuk, hogy a szóbanlevő hosszanti repedés abris-szerűen kitágul. A kis üreg kiásása során csakhamar bőségesen kerültek elő a feltört szarvas-, őz-, szarvasmarhastb.-csontok és fogak, valamint néhány medvefog, továbbá számos teknősmaradvány (*Testudo*). Örömmel és meglepetéssel állapíthattuk meg, hogy a csonttöredékek egy része nemcsak mesterséges feltörés, hanem szándékos megdolgozás nyomait is magán viseli. Amint mélyebbre jutottunk ebben a laza rétegben, az ősember jelenlétének további fontos bizonyítékára akadtunk. Az „abris“ fenekén települt laza anyag ugyanis 5—6 cm vastagságban vörösbarnára égett, és jóllehet innen csupán egészen apró, elmállott (meg nem határozható) faszéntörmeléket sikerült gyűjtenünk, semmi kétséget sem szenvedhet, hogy az ősember hajdani tűzhelye előtt álltunk. Emellett szóltak a megpörkölt, feketére égett csontok is. Az 5. kép ezt a kis „abris“-t már teljesen kitakarított állapotában mutatja be, fölötte az előreálló mészkőtetővel.

Állati maradványok közül ezúttal néhány olyant találtunk, amelyek

a faunában eddig nem szerepeltek. Ilyenek: *Myotis Bechsteinii* Leisl., *Ursus arctos* L., *Sicista* sp. indet., *Arvicola* sp. (aff. *Greeni* Hinton), *Rhinoceros* sp. indet. — A csíkos egeret mindössze egy fogatlan állkapocs, az orrszarvút egy fogszilánk képviseli, s a begyűjtött *Arvicola*-maradványok sem elegendők a faj pontos megállapításához. *Myotis Bechsteinii* olyan indifferens denevér, mely semmiesetre sem szól a fauna mérsékelt-meleg erdei jellege ellen. Nagyon fontos ezzel szemben a barnamedve jelenléte, melyet néhány jókarban levő fog képvisel. Ezeket nagyobb nyomaték kedvéért bemutattam Ehrenberg tanárnak, az ismert bécsi medvespecialistának is, aki a fogak arctoid jellegét határozottan felismerte. Nagyon jellemző a barlangi medve, valamint általában minden néven nevezendő „hideg” faunaelem teljes hiánya. Ezzel szemben a gyakori szarvas-, őz-, vaddisznó- és erdei-egérmaradványok, nemkülönben a nagyszámú, jellegzetes erdei csiga mind mérsékelt erdővidék mellett tanúskodnak. A kimutatott délebbi elemek (mindenekelőtt a *Testudo* és a *Celtis*) az egész élettársulásnak valamivel melegebb, mediterrán színezetet adnak. Faunánk tektonikáról egyébként meg kell jegyeznünk, hogy az nem — miként Kormos dr. eleinte gondolta — *Testudo graeca*, hanem eddig ismeretlen, új faj: *Testudo süttőensis* (6).¹

A fentiekben röviden vázolt település, valamint a kimutatott állati és növényi maradványok alapján megkísérrelhetjük a lelőhely korának a megállapítását.

1926-ban megjelent idevágó tanulmányában (1) Kormos dr. már lezögezte azt az álláspontot, hogy ebben az esetben ópleisztocén, preglaciális állattársasággal van dolgunk. De utalt ott egyben arra is, hogy a Penck-Brückner iskola hívei ezt a faunát bizonyára típusos „meleg interglaciális”-ként fogják értelmezni. Az 1932. évi leletek az általános életképen nemcsak hogy nem változtattak, hanem az első megállapításokat minden tekintetben megerősítették. Kormos dr. legutóbb megjelent egyik értekezésében (7) tüzetesen kifejtette nézetét az u. n. „meleg” interglaciális időszakokról; az abban foglaltak értelmében lelőhelyünk következőképpen jellemezhető:

Az üledék mindenesetre olyan időből származik, amelyet megelőzően — legalább is Magyarország területén — eljegesedés még nem volt. A lelőhely tehát az alpesi glaciálchronologia figyelembevételével bizonyosan Riss-előttinek tekinthető, annál is inkább, mert a régebbi (Günz és Mindel) eljegesedéseknek Magyarországon a legcsekélyebb nyoma sincsen. Minthogy pedig a *Testudo* és *Celtis* kivételével a süttői élettársaság tisztára negyedidőszaki elemekből áll, az elhatárolás nemcsak fölfelé, hanem lefelé — az idősebb (felsőpliocén jellegű) preglaciális faunákkal szemben is egészen határozott és éles.

Ha viszont figyelembe vesszük az európai moustérien kifejezett gla-

¹ Teljesség kedvéért itt közöljük az eddig talált összes fajok jegyzékét: (Lásd a német szövegben.)

ciális jellegét, meg kell állapítanunk, hogy ebben az esetben idősebb periodusról van szó. Azt hisszük, nem tévedünk nagyot, ha leletünk korát a biológiai-klimatológiai bizonyítékok alapján *chelles*-inek vesszük.

Az 1932. évi ásatások teljesen új és jelentős eredménye: az ősember nyomai ebből a periodusból.

A kis sziklaüreg tűzhelyrétegéről föntebb már megemlékeztünk. Teknősök páncéltöredékein és az ugyancsak említett medvefogakon kívül itt

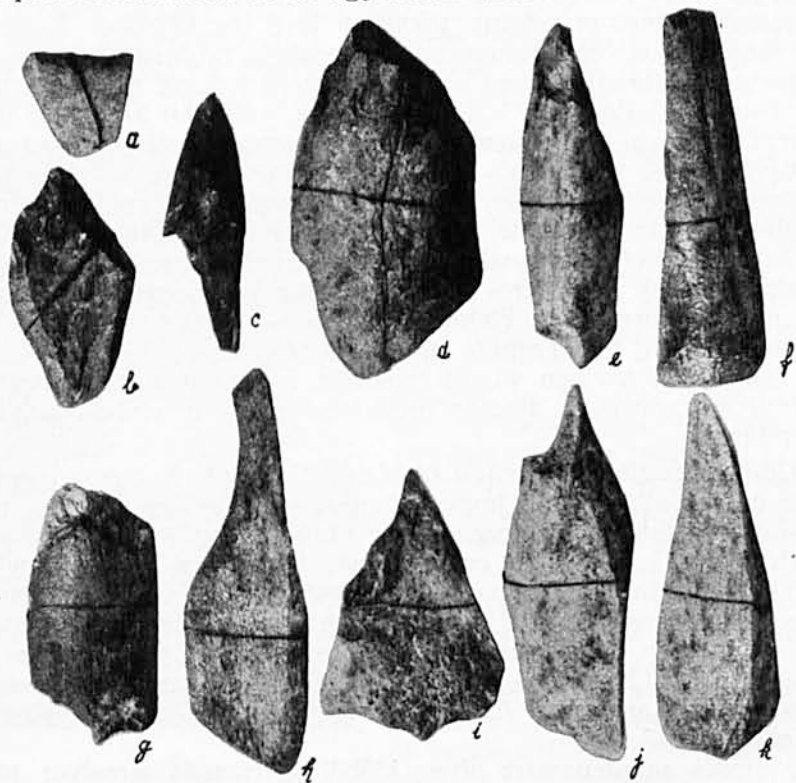

Abb. 6. kép.

főként nagyobb (kérődző állatok) végtagsontszilánkjai fordultak elő. Ezek között vannak olyanok, melyeknek véletlenadta formája azokat szerszámok- vagy fegyverekként való használatra alkalmassá tette. A begyűjtött darabok közül haton (6. kép a-f) a szándékos megdolgozás kétségtelen nyomai láthatók. A g jelű darabon a megmunkálás legalábbis nagyon valószínű; h esetében a használat következtében előállt erős megkopás kétségtelen; végül i-k tipusos, hegyes használati formák retusálás nélkül.

Nem lehetetlen, hogy a süttöi régibb paleolitikor ősembere még nem

tudott kőszerszámokat készíteni, vagy pedig nem talált erre a célra megfelelő nyersanyagot. A rendelkezésünkre álló kevés megdolgozott csontdarab azonban már világosan mutatja a különféle paleolitos szerszám-típusok kialakítását célzó törekvést.

Az eddigi eredmények a további kutatások szempontjából mindenestre biztatók és nem lehetetlen, hogy a süttőkörnyéki kiterjedt édesvízi-mészakölerakodások hasadékaiban valahol még az olyannyira várt chellesi kőszakócák is napszínre kerülnek.²

Fleissig József és Kormos Tivadar.

---

² A képek magyarázatát és az irodalmat a német szövegben közöljük.

Die ältesten Menschenspuren in Ungarn.

In einem 1926 erschienenen Aufsatz über die Fauna des Quellenkalkkomplexes von Süttő im Komitat Esztergom (Ungarn) beschrieb Dr. Th. Kormos (1) eine — aus den Spalten des pliozänen Süßwasserkalkes der genannten Ortschaft — gesammelte eigenartige Fauna, welche neben einem entschiedenen Waldcharakter gewisse mediterrane Züge erkennen lässt, ohne auch nur die geringsten Spuren einer glazialen oder arktalpinen Tierwelt aufzuweisen.

Die Hauptspalte, aus welcher seinerzeit die Knochen- und Molluskenreste gesammelt wurden, befindet sich an der Nordwestwand des sogenannten „Sittelbruches“. Die, den levantinischen Süßwasserkalk vertikal durchziehende, mit einem sandig-lehmigen Material ausgefüllte Spalte ist von einer, etwa 3—5 m mächtigen Lössdecke diskordant überlagert. Diese stratigraphische Situation beweist schon an und für sich, dass die Spaltausfüllung älter als die pleistozäne Lössdecke, jedoch jünger als der pliozäne Süßwasserkalk, ist. Die stratigraphische Feststellung wird durch das paläontologische Material vollauf bestätigt.

Die mächtigen Quellenkalk-Komplexe, welche 60—80 m über das heutige Niveau des Donaustromes gelagert, sich von Budakalász (unweit von Budapest) mit Unterbrechungen bis nach Dunaalmás verfolgen lassen, werden in der Hauptsache durch Tierreste charakterisiert, die für die levantinische Stufe bezeichnend sind, so u. a. *Elephas planifrons*, *Cervus* (*Rusa* oder *Axis*), *Telphusa* (*Potamon*), dickschalige, verzierte *Unionen*, *Melania tuberculata* usw. Der die Spalte überlagernde Löss enthält dagegen typische Löss-Schnecken, unter anderen auch die kleine, *alpine* Varietät von *Arianta arbustorum* zu Tausenden, welche bezeugen, dass wir hier mit dem jüngeren, d. i. jungglazialen Löss zu tun haben.

Was nun die Fauna der Spaltausfüllungen anbelangt, hatte bereits die erste Ausgrabung Arten entschieden mediterranen Charakters festgestellt. Als solche sind zu erwähnen: *Myotis oxygnathus* Mont., *Crociodura mimula* Mill., *Felis leo* L., *Hyaena* (? *crocata* L.), *Testudo graeca* L., *Zonites verticillus* Fér., *Aegopina hiulca* C. Pfr., *Vitrea opinata* Cless., *Soósia diodonta* Fér. — Ausserdem wurden auch die harten Schalen von *Celtis*-Kernen (wahrscheinlich *Celtis australis*, (2) gefunden, deren Vor-

kommen um so bedeutungsvoller ist, da dieselben an sämtlichen vorglazialen Fundorten Ungarns und Siebenbürgens vorkommen, ja für diese sogar bezeichnend sind.

Aus der letztgenannten Spalte kamen schon während der ersten Grabungen Knochenfragmente zutage, die jedoch für, durch Tiere zerbisene Stücke gehalten und daher nicht näher beachtet wurden. Dr. Kormos unterzog aber später diese Knochenfragmente einer genaueren Untersuchung und bekam dabei den Eindruck, dass es sich — mindestens bei einem Teil derselben — um Spuren des Gebrauchs und einer Bearbeitung handelt. Nun tauchte die grosse Frage des eventuellen Vorhandenseins des Urmenschen in dieser sonderbaren, entschieden durch eine warme Fauna und Flora gekennzeichneten, alten Ablagerung auf. Dieser Stand der Dinge spornte die Verfasser dieser Zeilen an, die Grabungen an Ort und Stelle wieder aufzunehmen. Im August des Jahres 1932 wurde die Grabung neu begonnen, und fanden im Monat Oktober desselben Jahres zwei weitere Grabungen statt.

Gelegentlich unseres ersten Ausfluges konnte die, von Kormos (1, S. 180) bereits kurz erwähnte paläolithische Herdstelle im Löss wieder gefunden und näher untersucht werden.

Der Aufstieg von der Ortschaft Süttő zur Fundstelle Sittelbruch führt in einem tiefen Hohlweg, Nussgraben genannt. Die Ostseite dieses Weges ist durch eine hohe, 5 bis 8 m mächtige, Lösswand begrenzt. Bei der Abgrabung dieser Wand wurde an der, auf beiliegender Karte (Abb. 1) mit Nr. 1 bezeichneten Stelle eine Brandschicht durchgeschnitten, welche in einer Tiefe von etwa 4 m (von der Oberfläche gerechnet) in der Form einer flachen Linse 3 bis 4 m lang gelagert war. Die dickste Stelle der Brandschicht betrug 10—15 cm. In der ziegelrot bis rostbraun gebrannten Lössschicht fanden wir neben reichlicher Asche und zahlreichen Holzkohlenresten mehrere Hundert Feuersteinabsplisse, einige Nuclei, sowie zwei Knochensplitter.

Die genaue Untersuchung der gesammelten Holzkohlenstücke durch den bekannten Spezialisten: Herrn Priv. Doz. Dr. Fr. Hollendonner erwies dieselben — nach seiner gütigen Mitteilung — als Überreste der Lerche (*Larix* cf. *europaea*), einer Baumart, welche bekanntlich am besten unter einem rauen Klima gedeiht. Dies stimmt sehr gut mit jener Tatsache überein, dass im Löss von Süttő die zwerghafte alpine Varietät von *Arianta arbusorum* die Leitform ist.

Wenn wir nun in Betracht ziehen, dass in den Feuerherden der Magdalénien-Station bei Ságvár (Komitat Somogy, s. 3—4.) ausschliesslich Knieholzkiefer-Reste (*Pinus montana*) zutage kamen, in den Magdalénien-Schichten der Felsnische von Pilisszántó (Pilisgebirge bei Budapest) hingegen neben Laubhölzer (*Quercus*, *Fraxinus*, *Ulmus*) bloss der Wacholder (*Juniperus*) nachgewiesen werden konnte (5), erhalten wir wertvolle Beweise dafür, dass unsere Fundstelle älter als Pilisszántó, jedoch jünger

als Ságvár ist, daher ungefähr ins zweite Drittel des Magdalénien zu setzen wäre.

Unter dem Feuerstein-Inventar, welches ausnahmslos aus Donaukiesel angefertigt wurde und der Hauptsache nach aus rötlichbraunen oder grauen Feuerstein- und Jaspisvarietäten besteht, befinden sich nur sehr wenig bearbeitete Stücke. Die vorhandenen, wenigen kleinen Klingen, Kratzer, Schaber und Bohrer (s. Abb. 2) zeigen alle einen deutlich erkennbaren Magdalénien-Charakter. Die Durch das Magdalénien bedingte Altersbestimmung stimmt mit dem schon früher, mit Hilfe der Mollusken festgestellten Alter der Lössablagerung gut überein und beweist, dass wir es mit einem spätglazialen Löss zu tun haben.

*

Den ansteigenden Hohlweg folgend, erreichen wir bald den Steinbruch und stehen am eigentlichen Ziele unserer Grabung. Der seit langer Zeit betriebene Steinbruch bildet heute einen grossen, amphiteaterförmigen Kessel. Die mächtigen Kalkbänke der Nordseite — durch die oben geschilderte Lössdecke überlagert — sind durch mehrere, breite Querspalten unterbrochen. Die Spalte, in welcher schon bei der ersten Gelegenheit Knochen- und Molluskenreste zutage kamen, zeigt unsere Abbildung 3.

Vorerst hatten wir diese Querspalte vollends freigelegt. Der ausgeräumte, eckige Süsswasserkalkstücke enthaltende, lehmigsandige Kalkschlamm (s. die kleine Halde auf Abb. 4) lieferte zahlreiche Mollusken, *Celtis*-Kerne und — verhältnismässig sehr wenig — Knochenreste. Nun versuchten wir, die Fortsetzung der Spalte festzustellen. Die Wand ist in der Höhe von etwa 4 m durch eine, von den Steinbrucharbeitern künstlich angelegte Terrasse unterbrochen (s. die stehenden Arbeiter auf Abb. 3). Die Vertikalfortsetzung der Spalte vom Niveau dieser Terrasse bis zur Lössdecke kann genau verfolgt werden, enthält jedoch keinerlei nennenswerte Fossilien. Dieselben müssen daher von einer anderen Richtung in den unteren Teil der Spalte gelangt sein. Die Terrasse nach Osten (auf Abb. 3 nach rechts) verfolgend, fiel uns auf, dass die Kalkwand nicht kontinuierlich verläuft, sondern — wie durch Zufall — eben im Niveau der Terrasse durch eine lockere, lehmige Kalkschlammschicht, in der Länge von einigen Metern unterbrochen ist. Als wir nun Schutt und Gestein fortschafften, stellte es sich heraus, dass wir es mit einer Längsspalte zu tun haben. Nach Aushebung eines grösseren, lose eingebetteten Süsswasserkalksteinblockes fanden wir, dass sich die Längsspalte hier unter einem mächtigen Kalksteindach Abrisartig erweitert. Bei der Ausgrabung dieses kleinen „Abris“ kamen bald reichlich Knochenfragmente und Zähne von Reh, Hirsch und einem Bären, ferner zahlreiche Schildkrötenreste (*Testudo*) zutage. Mit Freude und Überraschung stellten wir nun fest, dass ein Teil dieser Knochen nicht nur künstlich aufgebrochen war, sondern auch unverkennbare Spuren einer Bearbeitung zeigte. Als

wir tiefer in die lockere Schicht drangen, wurde diese wichtige Feststellung abermals bestätigt. Wir fanden nämlich, dass das lockere Material auf dem Grunde des „Abris“ in einer Dicke von 5–6 cm rötlichbraun angebrannt war. Konnten wir hier auch nur einige belanglose (unbestimmbare) Stücke von Holzkohlen sammeln, *unterlag es keinem Zweifel, dass wir vor einem Feuerherd des Urmenschen standen*. Die angebrannten, verussten Knochen waren ebenfalls beredte Zeichen dessen. Abbildung 5. zeigt das „Abris“ vollkommen freigelegt mit dem Süßwasserkalkdach darüber.

An Tierresten wurden diesmal auch solche bisher hier nicht gefundener Arten zutage gefördert. Diese sind: *Myotis Bechsteinii* Leisl., *Ursus arctos* L., *Sicista* sp. indet., *Arvicola* sp. (aff. *Greeni* Hinton), *Rhinoceros* sp. indet. Die Streifenmaus ist bloss durch die zahnlose Mandibel, das Nashorn durch einen Zahnsplitter vertreten, und auch die gesammelten Überreste von *Arvicola* reichen nicht aus um die Art genau feststellen zu können. *Myotis Bechsteinii* ist für unsere Fauna indifferent, spricht aber keinesfalls gegen den ausgesprochenen mässig-warmen Waldcharakter dieser Fauna. Sehr wichtig ist dagegen das Vorkommen des braunen, d. i. jedenfalls eines arctoiden Bären, von welchem einige guterhaltene Zähne vorliegen. Dieselben wurden zwecks Überprüfung dem bekannten Bärenspecialisten, Herrn Prof. Dr. Kurt Ehrenberg (Wien) vorgelegt und auch von ihm als solche bestätigt. Wir möchten hier das absolute Fehlen des Höhlenbären, sowie überhaupt sämtlicher „Kälteindikatoren“ hervorheben! — Demgegenüber spricht das häufige Vorkommen von Edelhirsch, Reh, Wildschwein, Waldmaus, sowie zahlreicher, charakteristischer Waldschnecken für eine gemässigte Waldlandschaft. Die nachgewiesenen südlicheren Elemente der Fauna und Flora (vor allem *Testudo* und *Celtis*!) verleihen dem Gesamtbild ein etwas wärmeres, mediterranes Gepräge. Über die Schildkröte unserer Fauna möchten wir übrigens bemerken, dass es sich hier nicht — wie seitens Dr. Kormos im Anfang gedacht — um *Testudo graeca*, sondern um eine, bisher unbekannte Art: *Testudo süttö-ensis* (6) handelt.¹

¹ Der Vollständigkeit halber teilen wir die komplette Liste der bisher hier gefundenen Arten mit: *Myotis oxygnathus* Mont., *Rhinolophus ferrum equinum* Schreb., *Miniopterus Schreibersii* Natt., *Myotis Bechsteinii* Leisl., *Nyctalus* sp., *Talpa europaea* L., *Crocidura russula* L., *Crocidura* sp. ind., *Crocidura mimula* Mill., *Canis lupus* L., *Vulpes vulpes* L., *Ursus arctos* L., *Felis leo* L., *Hyaena (crocuta)* L., *Sicista* sp. ind., *Glis glis* L., *Apodemus sylvaticus* L., *Pitymys subterraneus* de Sélys Longch., *Arvicola* sp. ind. (aff. *Greeni* Hinton), *Microtus arvalis* Pall., *Cervus elaphus* L., *Capreolus capreolus* L., *Bos* oder *Bison*, *Equus* sp. ind., *Sus scrofa* L., *Rhinoceros* sp. ind., *Turdus musicus* L., *Turdus pilaris* L., *Coccothraustes vulgaris* Pall., *Cerchneis tinnunculus* L., *Falco merillus* Gerini, *Coturnix dactylisonans* Mey., *Testudo süttöensis* Szalai, Schlange, *Bufo viridis* Laur., *Astacus* sp., *Carychium minimum* Müll., *Orcula dolium* Brug., *Pupilla muscorum* Müll., *Abida frumentum* Drap., *Vertigo pusilla* Müll., *Truncatellina minutissima* Hartm., *Chondrula tridens* Müll., *Acanthinula aculeata* Müll., *Clausiliastra laminata* Mont., *Alinda plicata* Drap., *Kuzmicia plicatula* Drap., *Kuzmicia dubia* Drap., *Kuzmicia obsoleta* A. S., *Kuzmicia vindobonensis* A. S., *Kuzmicia pumila* C. Pir., *Piro-*

Versuchen wir nun auf Grund der hier kurz geschilderten Lagerungsverhältnisse, sowie der festgestellten Fossilien das Alter dieser Fundstätte festzustellen.

In seinem Aufsatz aus dem Jahr 1926 (1) hatte Dr. Kormos bereits dafür Stellung genommen, dass es sich hier um eine altquartäre, präglaziale Lebensgemeinschaft handelt. Es wurde aber in diesem Aufsatz darauf hingewiesen, dass diese Fauna und Flora durch die Anhänger der Penck-Brückner-Schule als ein typisches „warmes Interglazial“ gedeutet werden dürfte. Nun haben die Funde des Jahres 1932 an dem gesamten Lebensbild nicht nur nichts geändert, sie hatten vielmehr die ersten Feststellungen vollauf bestätigt. In seiner Abhandlung: „Die Eiszeit im Lichte der Biologie“ (7) hatte Dr. Kormos vor kurzem seine Ansicht über die sogenannten „warmen Interglazialzeiten“ festgelegt. Im Sinne derselben ist unsere Fundstätte erdgeschichtlich folgendermassen zu deuten:

Die Ablagerung stammt aus einer Periode, welcher — zumindest in Ungarn — keine Vereisung vorangegangen ist. Die Fundstätte ist demnach sicher als präriess zu betrachten, zumal in Ungarn die Spuren der Günz- und Mindel-Eiszeiten gänzlich fehlen. Und doch besteht unsere Lebensgemeinschaft — *Testudo* und *Celtis* ausgenommen — aus rein quartären Elementen, wodurch sie gegenüber den älteren Präglazialfaunen Ungarns scharf abgegrenzt ist.

Wenn wir nun den bereits ausgeprägten Glazialcharakter des europäischen Moustérien vor Augen halten, so müssen wir feststellen, dass es sich hier um eine ältere Periode handeln muss. Wir glauben nicht weit fehlen zu können, wenn wir das Alter unserer Fundstätte — nach den biologisch-klimatologischen Beweisen geurteilt — in das Chelléen setzen.

Was nun in der Grabung von 1932 vollkommen neu und von grosser Bedeutung ist, das sind die Spuren des Urmenschen aus dieser Zeit.

Die Brandschicht in der kleinen Felsnische hatten wir schon früher kurz erwähnt. Nebst Panzerresten von Schildkröten und den bereits erwähnten Bärenzähnen fanden wir hier vorwiegend Stücke grösserer aufgespaltener Röhrenknochen. Unter diesen befanden sich auch solche, die durch ihre zufällige Form zur Verwendung als Werkzeuge und Waffen besonders geeignet erscheinen. An sechs Stücken dieser Art (Abb. 6. a-f) konnten wir unzweideutige Spuren absichtlicher Retouche feststellen. Beim Stück g ist die Retouche zumindest sehr wahrscheinlich; bei h eine starke Abnutzung durch den Gebrauch sicher zu erkennen; i-k sind typische spitze Gebrauchsformen ohne Retouche.

stoma ventricosa Drap., *Cochlicopa lubrica* Müll., *Zonites verticillus* Fér., *Oxychilus cellarius* Müll., *Aegopina nitens* Mich., *Aegopina nitidula* Drap., *Aegopina hiulca* C. Pir., *Vitrea crystallina* Müll., *Vitrea diaphana subrimata* Reinh., *Vitrea opinata* Cless., *Phenacolimax pellucidus* Müll., *Limacidae* (mehrere Arten), *Gonyodiscus rotundatus* Müll., *Gonyodiscus ruderatus* Stud., *Eulota fruticum* Müll., *Martha* sp. ind., *Euomphalia strigella* Drap., *Monacha incarnata* Müll., *Fruticicola unidentata* Drap., *Helicodonta obvoluta* Müll., *Soósia diodonta* Fér., *Cepaea vindobonensis* Fér., *Helix pomatia* L., *Celtis cf. australis* L.

Es ist nicht ausgeschlossen, dass der Urmensch von Süttő noch keine Werkzeuge aus Stein anfertigen konnte, oder aber kein geeignetes Steinmaterial für diesen Zweck vorfand. Doch sieht man an den wenigen bearbeiteten Knochenstücken bereits die Tendenz zur Ausbildung verschiedener Werkzeugtypen.

Die bisherigen Resultate sind für weitere Arbeiten allerdings recht ermunternd. Es ist alles weniger als ausgeschlossen, dass in einem der vielen Spalten der ausgedehnten Süsswasserkalk-Ablagerung der Umgebung von Süttő auch die so ersuchten Steinwerkzeuge des Chelléen-Menschen begraben liegen. Deren Auffindung sei der Zukunft vorbehalten.

Erklärung der Textabbildungen :

Abb. 1. Topographische Karte (1:25000) der Umgebung von Süttő. 1. die Lössfundstelle. 2. die Präglazialfundstätte.

Abb. 2. Magdalénien-Werkzeuge (Bohrer, Kratzer, Klingen) aus der Lössfundstelle (unten in der Mitte und links 2 aufgebrochene und teilweise bearbeitete Knochenfragmente). Etwa $\frac{1}{5}$ der natürlichen Grösse.

Abb. 3. Querspalte an der Nordwand des Sittelbruches im Süsswasserkalk mit künstlicher Terrasse und überlagerndem Löss.

Abb. 4. Ausgeräumte untere Partie der präglazialen Fundstelle (Querspalte).

Abb. 5. Ausgeräumte Längsspalte („Abris“) mit Stelle der präglazialen Brandstätte.

Abb. 6. Aufgebrochene, gebrauchte und teilweise retouchierte Knochensplitter aus der Präglazial-Fundstätte. Etwa $\frac{1}{5}$ der natürlichen Grösse.

Literaturnachweis.

1. Kormos, Th., Die Fauna des Quellenkalk-Komplexes von Süttő. Allattani Közlemények, XXII, 1925. S. 159—180. (Budapest).

2. Boros, Á., Pliozäne und pleistozäne Celtis-Früchte aus Ungarn und Dalmatien. Földtani Közlöny, LXIII, 1933. S. 153—157. (Budapest).

3. Laczkó-Gaál-Hollendonner-Hillebrand, Die Lössmagdalénien-Fundstelle von Ságvár. Archaeol. Anzeiger, XLIV, 1930. S. 222—223. (Budapest).

4. Csalogovits-Gaál-Hollendonner-Hillebrand, Ausgrabungen zu Ságvár im Jahre 1931. Archaeol. Anzeiger, XLV, 1931. S. 245 u. 249. (Budapest).

5. Hollendonner, Fr., Die prähistorischen Holzkohlen der Felsen-Nische von Pilisszántó. Mathem. u. Naturw. Anzeiger d. Ung. Akad. d. Wiss., XLII, 1925. S. 208. (Budapest).

6. Szalai, T., Verzeichnis der ungarischen Testudinaten. Földtani Közlöny, XLII, 1932. S. 3. (Budapest).

7. Kormos, Th., Die Eiszeit im Lichte der Biologie. Palaeobiologica, V. Wien, 1933. S. 251—274.

J. Fleissig und T. Kormos.

Neolithikus telep a kopáncsi Kiss-tanyában.

(Ide tartozik az I—IX. tábla.)

1931 nyarán a kopáncsi Zsoldos-tanyában dolgozván, egy este Szőlősi Imre kopáncsi lakos arra figyelmeztetett, hogy a tanyája szomszédságában lévő, Gorzsa-tanya 407. számú Kiss Pál-féle földön, felszínen fekszenek olyan edénytöredékek, amelyek nagyon hasonlítanak a Kőkénydombon kiásottakhoz.¹

Másnap reggel felkerestük a helyet, amely a Kőkénydomb mellett is elhúzódó ér partján fekszik; annak keleti részén, éppen szemben a kőkénydombi lelőhellyel. Az ér fél kilométer széles. Ma teljesen száraz. Az esősebb időszakban összegyűlő vadvizeket a benne húzódó csatorna vezeti le a Hódtavi-csatornába.

A cserepeket valóban megtaláltuk. Nem voltak ugyan éppen a felszínen, de egy ásónyomnyira azonnal nagyobb tömegekben jelentkeztek. A felvetődött darabok valóban egyeztek a kőkénydombi anyaggal. Mint-hogy azonban a második ásónyomban már összefüggő égett sártapasz darabokat találtunk, ezeket nem háborgatva, abban hagytuk a munkát. Folytatását — mivel a területet semmi veszély nem fenyegette — a következő évre halasztottuk.

1932. augusztusában kezdtünk hozzá a telep feltárásához. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy ha az ér partján, közvetlenül a régi vízfolyás mellett olyan bőségesen került elő a cserépanyag s a sártapaszok tanúsága szerint a lakás romjai is mutatkoznak, pár méterrel beljebb is meg fogjuk találni vagy a telep folytatását, vagy a temetőt.

Feltevésünkben azonban csalódtunk, mert két kutató árkunk teljesen üres volt s csak a harmadik hozta meg a kívánt eredményt. Itt is bebizonyosodott tehát az, amit már a Kőkénydombnál is tapasztaltunk, hogy a település csak közvetlenül az érparton történt s a távolabb fekvő szabad területeket — kisebb település esetén — nem vették igénybe. Ismerve a folyómenti települések ilyen természetét, ez nem is lep meg. Úgy látszik, hogy már az őskorban szokásban volt, hogy a vízfolyással pár-

¹ L. Dolgozatok VI. (1930.) 49—156. l. I—XL. tábla.

huzamos második sor kunyhót (utcát) csak akkor építették, ha a térszín a vízmenti közvetlen településre már nem volt alkalmas.

Ez a települések természetében rejlő, megállapítás egyúttal bizonyos időrendi egymásutánra is enged következtetni. Kétségtelen, hogy a települések első házai számára a lehető legjobb területet igyekeztek kiválasztani s a későbbi jövők távolabb kerültek. És ha áll ez egy fejlődő, egységes kulturájú telepre, annál inkább érvényes olyan kulturák időrendi megállapítására, amelyeknek emlékeit egymáshoz közel, de egymástól nem befolyásolva találjuk, ami egyidejűségüket zárja ki. Az aránylag messzebb helyre való település pedig az időrendi egymásutánat mutatja olyan területen, ahol a viszonyok a távolabbi települést még lehetővé teszik.

Egymás romjaira csak ott települtek az egymásra következő kulturák, ahol a rendelkezésre álló terület, aránylag kis, kiterjedése, ezt szűkséggé teszi. Ez magyarázza meg nálunk az Alföldön a települések túlnyomó részében a stratigrafia hiányát s archaeológiai szempontból pontosan megfigyelendővé teszi a topográfiai elhelyezkedést is. Természetesen csak kis területen belül.

Szükségesnek tartjuk ezt itt ismételtén hangsúlyozni, mert ez a gondolat volt egyik támpontunk a tiszai-kultúra III. periodusának időrendi megállapításánál és még hozzá éppen ezen a területen, ahol az — egyébként mindig a part széléhez ragaszkodó — kultúra emlékeit, éppen a tiszai kultúra I. periodusába tartozó romok miatt, 300 méter távolságban találtuk meg.²

Harmadik árkunkban, amely az érparton merőleges irányban haladt, már az első ásónyom a szokottnál kisebb volt. 25 cm mélységben ugyanis már sártapaszc töredékekben akadt meg az ásó. Addig szélesbítettük és hosszabbítottuk tehát az árkot, míg az egész égett felület ki nem bontakozott.

A szabálytalan rombusz-alakú terület (I. tábla 1.) hossz tengelye kelet-nyugati irányban helyezkedett el 8·5 m hosszúságban. Keresztirányban 6·80 m volt.

Az egész felületen egymással érintkezve feküdt a kiégett, vékony sártapaszc. Hogy nem eredeti helyén feküdt, ezt az érintkezés ellenére is megállapítható összefüggéstelenség igazolja. A sártapaszc a szokottnál vékonyabb volt s nád- vagy vesszőlenyomat csak nagyon kivételesen mutatkozott rajta. Rendeltetését megfejtteni nem tudjuk s még azt sem mondhatjuk, hogy hulladékgödör anyagához tartozhatott, mert gödör az egész felület alatt nem volt. Az eredeti felszínen feküdt itt-ott kisebb-nagyobb cseréptöredékekkel vegyesen, amelyek közt úgy a jellegzetes díszítéses, mint a karakter nélküli vastag darabok is előfordultak. Még az edénytöredékek is olyan állapotban voltak, hogy összeállításukról szó sem lehetett.

Közelében, a keleti saroktól északkeletre 2·7 m-re, 95 cm átmérőjű,

² L. Dolgozatok VIII. (1932.) 10. és 46., 47. II.

35 cm mélyen a sárgaföldbe is benyúló gödör feküdt. Teljes szélessége 117 cm volt. (I. 1:2.)

Ettől északnyugatra 3·30 m távolságra 220 × 235 cm átmérőjű szabálytalan gödör volt, (I. 1:1.) amely 120 cm mélyre hatolt.

A két gödörben ugyanolyan cserepeket találtunk, mint az égett területen. Sehol, a legkisebb zavaró körülmény, vagy idegen kultúra anyaga nem fordult elő.

A gödörtől északra, 5·5 m távolságra, szabálytalan, hosszúkásalakú gödörre bukkantunk. Nagyobbik átmérője 4·5, kisebbik 2 m volt. Mélysége a 2·5 m-t is elérte (I. 2:1.). Kétségtelenül agyagot termeltek ki belőle s aztán hulladékgödörnek használták. Szén, hamu és igen változatos, de ugyanahhoz a kultúrához tartozó cserépanyag volt benne.

Tulajdonképpen ez a gödör vezetett ahhoz a nagy törmelékhalomhoz, amely a gödörrel érintkezve észak felé 16·5 m hosszan nyúlt el. (I. 2.) Szélessége 2·70—5 m közt váltakozott. Mindössze 60 cm mélységben bukkantak elő első, hatalmas méretű darabjai, tehát csak 10 cm-rel volt mélyebben, mint a kökénydombiak, ami könnyen érthető, hiszen ugyanolyan éghajlati és talajviszonyok vannak az ér mindkét partján.

A teljes körüljárás után (II. 1.) kezdtünk hozzá a kibontáshoz. A teljes letakarítás után kiderült, hogy néhány kisebb-nagyobb cseréptől eltekintve ép darabok egyáltalában nincsenek a tapaszrögök felett. (A cserepek egyébként már kezdettől fogva csak nagyon gyéren mutatkoztak s ez a jelenség mind a két ásónyomon keresztül megmaradt.)

Fontos volt ennek a jelenségnek a megállapítása, mert egyrészt arra mutatott, hogy annak a kultúrának elpusztulása után, amelyhez ezek a törmelékek is tartoztak, ezen a területen későbbi időben semmiféle település nem keletkezett; másrészt az tünt ki, hogy a törmelékhalmazt a telep elpusztulása után semmi sem háborgatta.

A törmelékréteg átlagosan 15—20 cm vastagon feküdt, de helyenkint 35—40 cm is volt. A törmelékek óvatos kiemelése után, bár az egész területen mindenütt találtunk szétört edényeket, amelyeknek töredékei egy-egy csomóban voltak (a II. 2. képen pálcákkal megjelölve), a töredékek túlnyomó része az északi részben feküdt. (III. 2., 3.)

Az a tény, hogy az edényeket oldalt, vagy szájjal lefelé fordulva találtuk, arra enged következtetni, hogy nem véletlen keletkezett tűzvész pusztította el a telepet, hanem éppenúgy, mint a kökénydombot, idegen, ellenséges népek rabolták ki és gyújtották fel. Természetesen a kirablás a házak belsejének is teljes feldúlásával járt.

Egy ilyen rablóbandának csak a hasznosítható anyag, az értéket jelentő kő és a táplálékot jelentő gabonaféle kellett s azt el is vitte. A felforgatott nagy edényekben sehol egyetlen megüszkösödött gabonaszemet nem találtunk. Szinte csodálatos, hogy az a két kőbalta, amelyeket a teljes kibontás után a kunyhó padozatán találtunk, megmaradt (IX. 25., 27.).

Nyílt kérdés marad, hogy került az az emberi combcsont a kunyhó

egyik zugába, amely az égésnek legkisebb nyomait se mutatta és semmi-féle más csonttal nem volt összefüggésben?

Hogy a telep elpusztításában van-e része annak a pásztorkodó népnek, amelyik 300 méterrel távolabb telepedett meg s amelyik a tiszai III. kultúra hordozója volt, mai ismereteink mellett — ha erősen valószínűnek is látszik — el nem dönthető. Mellette szól az a körülmény, hogy ezen a vidéken a bronzkor elejéig más nép nem lakott, de ennek emlékei közelebbi és távolabbi lelőhelyeken egyaránt ránk maradtak.

A kitakarított felületen az edények gazdag változatban heverték. (III. 2., 3.). A lejjebb ismertetendő példányok kevés kivétellel innen származnak.

Az edénytöredékek eltávolítása után, a hosszú felület, hármasságot mutatott. Közepén egy 2·70 m hosszú 80 cm széles szabálytalan alakú hamusgödör (I. 2:3.) feküdt, amelyből néhány edény összeállítható töredéke került ki. A gödör 50 cm mély volt.

Ez a gödör osztotta kétfelé a hosszú felületet. A déli felén semmit se lehetett megfigyelni. Az északin azonban 5·60 m hosszú és 4 m széles, többé kevésbé szabályos négyszög formája bontakozott ki (I. 2:2.), amelynek felülete, ha itt-ott voltak is benne gödrök, aránylag síma volt. Letakarítás és felcsolás után körvonalai élesen elváltak a szomszédos természetes földtől.

Bár cölöplyukat a leg gondosabb vizsgálat mellett sem találtunk, kétségtelen, hogy ez volt a kunyhó ledöngölt padozata.

Mint hogy sem üszkösödött gerendák, sem semminemű faszerkezetnek — a lenyomatokon kívül — még csak nyomát sem találtuk, a kunyhó formáját olyannak kell tartanunk, mint amilyeneket a Kőkenydombon tártunk fel.³

A kunyhó nyugati sarkától nyugatra 15·30 m-re, 2·35 m hosszú és közepén 1·30 m széles ovális gyűjtőhelyet találtunk, (I. 3.) ahol 50 cm mélységben kezdődően némely helyen felszínesen, de másutt 30—50 cm vastagságban, edénycserepeket tártunk fel, amelyekből két tálat és néhány nagobbmértű edényt sikerült összeállítani. A teljes kibontás után egy szabálytalan alakú, apróbb bemélyedésekkel egyenlőtlené tett, gödör képe bontakozott ki.

Az ebből a gödörből húzott kutatóárok szórványos leletei közül egy réz késpengét kell megemlíteni, amelynek hossza 8, szélessége 1 cm. Ez volt az egyetlen réztárgy, amely erről a telepről, de az egész környékről is, ezideig előkerült.

A gödörtől keletre 4·5 m távolságra tapaszrögökkel borított újabb terület következett, amelynek észak felé elnyúló alakja 15·80 m hosszú volt, szélessége 4·5—6·5 m között váltakozott. (I. 4. és III. 1.) Körülárkolása után kiderült, hogy az egész nagy kiterjedésű felületet éppenolyan vékony égett törmelék borítja, mint az első árokkal megtalált részt. (I. 1.)

³ Dolgozatok V. (1929.) 115—131. II. Ujabb leírás helyett utalunk a cikkekre.

Felszínén éppenúgy feküdtek a töredékek, mint amoda, de a réteg alatt semmi olyan jelenséget nem lehetett tapasztalni, amiből kunyhóra lehetett volna következtetni.

A kettő közt csak a kiterjedésben volt különbség és abban, hogy ez alatt öt kisebb-nagyobb gödröt találtunk.

Az első (I. 4:1.) a feltárt terület északi falánál feküdt. 1·50 m hosszú, 80 cm széles. Mélysége 70 cm. A második (I. 4:2.) az északkeleti sarokban. 230—246 cm átmérőjű 170 cm mélységű. A harmadik (I. 4:3.), az elsőtől alig egy méter távolságra. 2 m-es átmérőjű, 90 cm mély. A negyedik (I. 4:4.), az előbbtől 5·80 m-re. 190 cm hosszú 160 cm széles, mélysége 90 cm. Az ötödik (I. 4:5.) közvetlenül az előbbi mellett. Hossza 310, szélessége 200 és 160 cm közt váltakozik. Mélysége 170 cm.

A gödrök alakja eredeti rendeltetésükből semmit sem árul el. Valamennyiben, de különösen a 2. és 5.-ben bőséges kerámiai- és csontanyag volt. Ez utóbbiból egy agancsból készült szigony (IX. 2.) és egy idol (IX. 4.) is előkerült.

Kísérletet tettünk még az itt felsorolt részeken kívülfekvő területeken is, de az első ásónyomban talált cserepeken kívül semmiféle nyomát nem találtuk sem a településnek, sem a síroknak.

Egyetlen rész maradt csak el, ahol a kilencvenes években még tanyaépület állott, de ezt az építkezés még annak idején teljesen feltúrta s így lakás kutatásunk itt eredményre nem vezetett volna.

*

Ismerkedjünk meg a rendkívül változatos kerámiai anyaggal, amelyek közt nem egy olyan darab van, amelyik a Tompa-féle formátáblát kiegészítheti.⁴

1. Csésze (IV. 1.). Fordított csonkakúpalakú. Kiegészített peremén egy függőleges irányban átfúrt fül foglal helyet. Valószínűleg két ilyen fül volt rajta. Jól iszapolt; barna színű. Szája 9·4, magassága 5·8, feneke 4·5 cm.

2. Csésze (IV. 2.). Ugyancsak csonkakúpos forma, de függőlegesebb oldalakkal. A megtalált, kiegészíthető töredéken fül nem volt. A formából következtetve valószínűnek látszik, hogy eredetileg is fületlen volt. Közepes iszapolású. Szürke színű. Szája 11·4, magassága 5·2, feneke 8·0 cm.

3. Tálacska (IV. 3.). A megmaradt töredéken lapos bütyökfül van, amely kevéssel a perem alatt helyezkedik el. Oldala kissé ívelt. Közepes iszapolású. Színe erősen tarka; a vörös és szürke színek váltakoznak rajta. Szája 1·5, magassága 7·5, feneke 5·8 cm.

4. Csésze (IV. 4.). Oldala annyira erősen ívelt, hogy a formát a gömbösfenekű edények továbbfejlődésének kell tekinteni. Feneke is csak gyengén profilált. Fül nem volt a töredéken. Iszapolása közepes. Színe szürke. Magassága 7·5, szája 11·5, feneke 7·0 cm.

⁴ A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. V—VI. 65. 1.

5. Csésze (IV. 5.). Csonkakúpos forma. Fületlen. Felépítése nem szimmetrikus. Jól iszapolt. Vörös színű. Szája 9·8, magassága 5·0, fenéke 4·5 cm.

6. Csésze (IV. 6.). Profilált fenekétől kezdődő, enyhén ívelt alsórészéhez, majdnem hengeres felsőrész csatlakozik. Ez a rész díszített. Szabálytalan vonal mellett haladó bütykök vannak rajta, amelyek hol a szájhoz, hol az érintkező alsórészhez vannak közelebb. A bütykök többé-kevésbé szabályosak. Iszapolása finom. Színe élénk vörös, de egyes helyeken szürke foltok vannak rajta. Szája 9·7, magassága 8·0, fenéke 3·5 cm.

7. Mély tál (IV. 7.). Peremén négy bütyökfül van. Közepes iszapolású. Kormosszürke színű. Szája 15·5, magassága 10·2, fenéke 9·8 cm.

8. Mély tál (IV. 8.). Az előbbihez hasonló, de keskenyebb forma. Fületlen. Jól iszapolt. Kormosszürke színű. Szája 16·6, magassága 11·2, fenéke 7·0 cm.

9. Csésze (IV. 9.). A 6. sz. alatt leírt példányhoz hasonló, de valamivel nagyobb és durvább kivitelű. Szája is inkább kifelé indul. Díszítése sokkal szabálytalanabb bütykökből áll. A bütyöksor egész a fenéig lehúzódik. Durva iszapolású. Színe szürke. Szája 13·0, magassága 10·0, fenéke 4·5 cm.

10. Díszített edény (IV. 10. és 12.). Alakja és díszítésmódja teljesen elüt a kultúra megszokott darabjaitól. Az alak — eltekintve a profilált fenéktől — a gömbös formákra emlékeztet. Csak a szájerem egyenessége különbözteti meg amazoktól. Az edény két ellentett oldalán egy-egy függőlegesen elhelyezett bütyök van ami tökéletesen belesimul a díszítésbe, sőt azt a látszatot kelti, mintha a díszítő-motívum kiindulási pontja volna. A bütyökből és annak meghosszabbított irányából indulnak ki a körívesen haladó vonalak s a másik bütyökig, illetőleg annak meghosszabbított irányáig mennek. A legfelső íves-vonal felett üresenmaradó rész virágkehely módjára széthajló, sugaras díszítéseket mutat. Ez a vonalvezetés nagyon emlékeztet a bükki-kultúra vonalaira. Iszapolása jó; színe vörös, helyenként szürke. Szája 17·5, magassága 17·0, legnagyobb öblösödése 21·5, fenéke 7 cm. Képiünk két nézetben mutatja be. Vele együtt néhány hasonló díszítésű töredék is előkerült. (IX. 22.).

11. Tál (IV. 11.). Lapos fenéke és hengeres formájú felsőrésze van. Csak a négy, háromosztású bütyökfül díszíti, de ez is harmonikusan olvad bele a felületbe. Rendkívül finom iszapolású. Jól égett. Vörös színű, de egyik oldalán kormosszürke. Szája 17·0, magassága 9·2, fenéke 6·0 cm.

12. Csésze (IV. 13.). A 6. sz. alattihoz hasonló forma, de semmi díszítés nincs rajta. Igenfinom iszapolású, vékony vörösszürke anyagból készült. Szája 12·5, magassága 10·02, fenéke 4·5 cm.

13. Talpas edényke (IV. 14.). Alsórésze tökéletes hengerforma, amely széles, tölcséresedő középrésszel csatlakozik a csonkakúpos felsőrészhez. A középső- és felsőrész érintkezési pontján, négy helyen, ellentett elhelyezkedésben, két-két egymás mellett lévő kiemelkedés foglal he-

lyet. Jól iszapolt. Kormosszürke színű. Szája 8·8, magassága 8·8, fenéke 5·5, talpa 2·1 cm.

14. Szűrő (IV. 15.). Csonkakúpos forma, átlukasztott fenékkal. A lyukasztatás az oldalra nem terjed. Eredetileg négy bütyök füle lehetett, amelyek közvetlenül a peremen helyezkedtek el. Közepes iszapolású. Kormosszürke színű. Szája 19·0, magassága 7·7, fenéke 15·2 cm.

15. Csésze (IV. 16.). A 9. sz. alatt bemutatott példányhoz hasonló, de díszítetlen és finomabb kivitelű forma. Igenfinoman iszapolt. Szürke-színű. Szája 10·8, magassága 7·7, fenéke 3·0 cm.

16. Csésze (IV. 17.). Az előbbihez mindenben hasonló példány. Szája 8·5, magassága 6·0, fenéke 3·0 cm.

17. Magas csésze (IV. 18.). Az előbbihez hasonló. Pereme alatt eredetileg négy bütyök lehetett, szimmetrikus elhelyezésben. Nagyon rossz iszapolású. Téglafehér színű. Szája 14·3, magassága 12·4, fenéke 6·7 cm.

18. Fedő (IV. 19.). Nagyon-kis részből van kiegészítve. A szélén kiemelkedő perem benyomásokkal csipkézett. A peremen belől egy nagyobb bütyök foglal helyet, amelynek teteje benyomással van díszítve. Jól iszapolt. Színe sárga. Átmérője 13·3 cm.

19. Fedő (IV. 20.). Ugyancsak kis darabból van kiegészítve. Pereme egészen sima, de felszíne bemélyedő vonalakkal a tiszai I. mintáinak megfelelően díszített. Fogantyújának egyik szárából, egy kis töredék megmaradt. Iszapolása közepes. Színe sárgás. Átmérője 15·0 cm.

E két darabon kívül még két kiegészíthető fedőt találtunk. Az egyik a 18. sz. alatt leírthoz hasonlít, de annál jóval nagyobb. 22·2 cm az átmérője. A másiknak madárlábat utánozó fogantyútöve megmaradt. Elhelyezkedéséből meglehetősen öblös földre lehet következtetni. Átmérője 19·0 cm.

20. Csésze (IV. 21.). A 13. sz. alatt leírthoz hasonló, de nagyobb-méretű és sokkal durvább kivitelű példány. Szürke színű. Szája 12·5, öblösödése 14·2, magassága 11·5, fenéke 6·0 cm.

21. Lángborító (IV. 23.). Alakja az 5. sz. alatt leírt csészéhez hasonlít. Egész oldala át van lyukasztva. A fenékén, pontosan középen, 2·5 cm átmérőjű lyuk van. Jól iszapolt. Sárgászöld színű, egyik részén szürke. Szája 13·0, magassága 7·5, fenéke 7·7 cm.

22. Lángborító (IV. 24.). Az előbbihez hasonló, de a nagy tűzvészben erősen szétégett példány. Méretei is egyeznek az előbbivel.

23. Köcsög (IV. 22.). Profilált fenéke, erősen öblösödő alsórésze s egyenesen felfeléálló szája van. Füle is volt, amely a legnagyobb öblösödéstől indult és a nyakon illeszkedett az edény oldalához. Díszítés nincs rajta. Szemcsés anyagból készült. Élénk vörösszíne van. Szája 10·5, öblösödése 16·2, magassága 20·2, fenéke 5·5 cm.

24. Kétfülű edény (IV. 25.). Teljesen asszimmetrikus forma. Csonkakúpos alsórésze is szabálytalan, de a fenéke profilált. A fül úgy helyezkedett el, hogy nyílása éppen a nyak vonalára esik. Pereme, az előbbi módjára felfelé áll. Nagyon durva anyagból készült. Színe sárgászöld. Szája 11·0, öblösödése 15·0, magassága 22·5, fenéke 8·0 cm.

25. Háromfülű edény (V. 1.). Nyaka hiányzik. Fülei arányosan elosztva illeszkednek az oldalakhoz, de a magasságuk különböző. Iszapolása közepes. Színe agyagsárga. A töredék magassága 28·8, feneke 13·0 cm.

26. Magas fazék (V. 3.). Profilált feneke s enyhén ívelt oldalai vannak. Négy, négyosztású, bütyökfüle a legnagyobb öblődésen van elhelyezve. A perem alatt szintén négy bütyök van, de ezek mindig a két-két bütyökfül közti helyre esnek. Iszapolása rossz. Barna színű. Szája 20·4, öblösödése 21·8, magassága 27·8, feneke 9·0 cm.

27. Nyakas edény, négy füllel (V. 2.). Erősen asszimmetrikus forma. Magasan felfelé nyúló hengeres nyaka, enyhe hajlattal illeszkedik az erősen kiöblösödő alsórészhez. Az öblösödésen helyezkedik el a négy fül, amelyek szeglettel illeszkednek az oldalakhoz. Feneke gyengén profilált. Iszapolása finom. Színe vörössesszürke. Magassága 32·5, szája 8·5, öblösödése 25·5, feneke 10·0 cm.

28. Nyakas edény, négy füllel (V. 4.). Egész felépítése az előbbihez hasonlít, de sokkal szimmetrikusabb. Nyaka sokkal rövidebb. Iszapolása durva. Sárgászöld színű. Szája 15·0, öblösödése 28·2, magassága 31·0, feneke 12·8 cm.

29. Nyakas edény, négy füllel (V. 6.). Alsórészében az előbbihez hasonló, de nyaka csonkakúpos és aránytalanul hosszabb az eddigiekénél. Jó iszapolású, vörössesszürke színű. Magassága 38·0, szája 10·2, nyaka 14·0, nyakmagassága 13·5, öblösödése 32·0, feneke 9·8 cm.

30. Tűzikutya (V. 5.). Számtalan állati csuklócsont közt közepén fekve találtuk. Anyaga olyan, mint a tapasz-rögöké. Szemcsés, növényi anyaggal bőven kevert. Színe téglavörös. Alsórésze elliptikus s az alak ennek megfelelően lapos, szabálytalan kúpalakú. Felső harmadában át van fúrva. Magassága 15·5, fenék hossza 17·6, szélessége 5·8 cm.

31. Nagy edény (V. 7.). Szélesszájú cserépre emlékeztető forma. Oldalának közepén egy a fenékkal párhuzamosan álló fül maradt meg. Valószínűleg két ilyen fül volt rajta eredetileg. Iszapolása gyenge. Színe téglavörös. Szája 43·0, magassága 26·8, feneke 15·0 cm.

32. Nagy edény (V. 8.). A 20. sz. alatt leírthoz hasonló példány, de sokkal nagyobb méretű. Felső harmadában lapos bütyökfül van. Ezen is valószínűleg négy volt eredetileg. Iszapolása rossz. Szürke színű. Magassága 22·0, szája 30·0, feneke 13·5 cm.

33. Nagyméretű eleségtartó edény (VI. 1.). Töredékesen megmaradt részén, ott, ahol az alsó csonkakúpos rész a felső hengeres részbe megy át, erős bütyökfül helyezkedik el. Valószínűleg négy volt az egész edényen. Két füllköznek megfelelően, az edény pereme alatt egy-egy kisebb bütyök van. Anyaga rendkívül durva. Színe barna. Magassága 43·0, szája 48·0, feneke 19·0 cm.

34. Az előbbihez mindenben hasonló forma, (VI. 2.) de még erősebb bütyökfülei vannak. Iszapolása durva. Színe sárgászöld. Magassága 44·5, szája 49·5, feneke 21·0 cm.

35. Az előbbihez hasonló nagy edény (VII. 2.). Anyaga durva és könnyen porló. Színe sárgás. Magassága 36·0, szája 37·0, fenéke 16·0 cm.

36. Az előbbiekhöz hasonló, de zömökebb forma (VII. 4.). Ezt a lát-szólagos eltérést az alsó- és felsőrész arányainak megváltozása okozza. Durva iszapolású, szemcsés anyag. Színe élénk vörös, ami aligha az égésnek a következménye. Magassága 42·0, szája 43·0, fenéke 18·0 cm.

37. Nagyméretű gabonás-edény (VII. 1.). Úgy ez, mint az utána-következő egymásba verve, szájával lefelé feküdt. Aránylag szabályos alakja, a felfeléálló nyakat leszámítva, hordóra emlékeztet. Legnagyobb öblösödésen négy erős szalagfűl helyezkedik el a fenékkal párhuzamos helyzetben. A nyakon, szintén négy helyen két-két fűlszerű bütyök van. Vastag fenéke jól profilált. Erős vörös színű. Igenfinoman iszapolt. Magassága 75·0, szája 30·0, nyakmagasság 10·0, öblösödés 58·0 fenék 36·0 cm.

38. Az előbbihez hasonló, de nagyméretű edény töredéke (VII. 3.). Felsőrésze hiányzik. Színe és kivitele az előbbivel egyező. A töredék magassága 78·0, öblösödése 64·0, fenéke 33·0 cm.

39. Tál (VI. 3.). Négy füllel. A kökénydombi és csókai példányokra emlékeztet. Gyenge iszapolású. Vörös színű. Szája 49·0, fenéke 43·0, pereme 9·0 cm.

40. Tál (VI. 4.). Két füllel. Az előbbivel azonos kivitelű, de szürke színű. Szája 45·0, fenéke 35·0, pereme 8·0 cm.

Az eddig ismertetett edények közt a bükki-kultúra díszítésére emlékeztető egy példányon kívül (IV. 10. és 12.), csak egy fedőt mutattunk be, amelyen díszítés volt (IV. 20.). Ezen azonban már határozottan felismerhetők a tiszai I. díszítő elemei. Nem olyan szabályos ugyan, mint a közismert minták, de nem lehet semmiféle más kultúra díszítésével összetéveszteni.

Különbön is százával kerültek felszínre az olyan edény töredékek, amelyek ugyancsak ennek a kultúrának díszítő elemeit viselték magukon. A változatosság igen nagy s itt lesz az ideje, hogy ennek, az ilyen cserepekben annyira gazdag területnek minden előfordult motívumát megismertessük. Addig is, míg ezt a nagy költséget jelentő munkát elvégezzük, legalább ennek a telepnek emlékein tartsunk egy kis seregszemlét. A töredékekből csak néhányat mutatunk be.

A legjellegzetesebb darabokon ugyanaz a vonalvezetés látható, mint a kökénydombiakon. Megvan a két vonal közt elhelyezett párhuzamos szaggatott vonal, hol két, hol négy, hol hét vonallal (IX. 14., 17.); a pontból induló, vagy pontban végződő egyenes vonal (IX. 14.); a ferdén haladó egyenes vonalak között elhelyezett ugyanilyen iránybahaladó, bemélyedő pontsor (IX. 19.); a négyszögek közepére helyezett ugyanilyen pont (IX. 15.); függőleges és vízszintes vonalakból alkotott, egymással váltakozó négyszögek (IX. 17.); két vonal közt elhelyezett szabálytalan négyszögek, amelyek a két vonal közt lévő vonalkázás közepén fekszenek (IX. 17.); két vonal közé helyezett egymást metsző egyenes vonalak (IX. 11.); szegletes vonalakból formált meanderek (IX. 11., 12., 15., 16., 18.). Ezekon

kívül egy szabálytalan vonalakból alkotott négyszöges díszítés (IX. 20.) és egy párhuzamos zezzug-vonal alkotta, sűrű pontozással teleszórt, háromszögekkel díszített darab (IX. 21.) érdemelnek említést.

A díszített edények közt, a töredékekből is megállapíthatóan a serleg- és poháralakúak vezetnek, bár a talpcsöves példányok is erősen képviselve vannak. Az előbbieket közt csak egy van, amely alacsony oldalaival és széles zömök formájával (VIII. 5.) elüt a megszokott alakoktól. Új típusok itt a szegletes forma (VIII. 6.) és az a valósággal talpcsöves, erősfalu edény, amelynek alighanem valami rituális rendeltetése lehetett. (VIII. 7.).

41. Serleg formájú edény (VIII. 1.). A díszítés mezőkre osztja. Egy zezzugos vonalakkal díszített mező után egy vízszintes vonalakkal tagolt s helyenként zezzug-vonalak közé helyezett pontokkal tarkított mező következik. Közepes iszapolású, enyhe vörös színű. Szája 12·5, magassága 12·9, feneke 9·4 cm.

42. Poháralakú edény (VIII. 2.). Az átfúrt bütyökfül alatti s az ezek közé eső keskeny részek, egymást metsző vonalakkal, az ezek közé eső négy szélesebb mező, három-három párhuzamos vonal közt helyetfoglaló aránytalanul nagy bemélyedő pontokkal vannak díszítve. Jó iszapolású; sárgászvörös színű. Szája 8·5, magassága 7·8, feneke 5·5 cm.

43. Talpas edényke (VIII. 3.). Tömör talpára félgömbös felsőrész illeszkedik, amely szabálytalanul haladó bemélyedő vonalakkal van díszítve. Jól iszapolt, sárgás színű. Szája 5·4, magassága 3·8, feneke 2·5, talpa 1·0 cm.

44. Poháralakú edény (VIII. 4.). A 42. sz. alatt leírtnál alacsonyabb és szélesebb szájú. Meander díszítés fut a meglévő, kiegészített darabon. Jól iszapolt, szürkéssárga színű. Szája 8·5, magassága 5·5, feneke 4·2 cm.

45. Serlegalakú edény (VIII. 5.). Méretei folytán az eddigiektől nagyon eltérő formát mutat. Ez is mezőkre van osztva. Egyik mezőt zezzug-vonalak, a másikat egy vízszintes pontsorhoz csatlakozó, vízszintesekkel határolt rész díszíti, amelyben ferdén haladó egyenesek közé zárt, ugyanilyen irányú pontsor foglal helyet. Ez az egyetlen edényünk, amely festve van. Húsvörös festék borítja az egész edényt, tekintet nélkül a bemélyedő mintákra. Szája 17·4, magassága 12·4, feneke 13·5 cm.

46. Szegletes edény (VIII. 6.). Csak a képen látható sarokrész maradt meg belőle, a többi kiegészítés. Élét bemélyedő pontsor, egyik oldalát ferdén haladó zezzug-vonal, a másikat meándervonalak díszítik. A sarkon bütyök foglal helyet. Sárgászvörös színű, helyenként szürke. Valószínű kiegészítésén a száj és fenék 11·2, a magasság 18·2 cm.

47. Serlegalakú edény (VIII. 8.). Mezőkre tagolt díszítése a 45. sz. alatt leírt példányéhoz hasonló. Jó iszapolású. Sárgászvörös színű. Szája 13·5, magassága 14·7, feneke 8·8 cm.

48. Oltárka (VIII. 7.). Alsó része — talpa — ellipszisalakú, felső része szegletes, de sarkai le vannak tompítva. Az alsó- és felsőrész érintkezésénél erős pereme van, amely bemélyedő, kerek

lyukakkal van tagolva. Az alsórészen nincs díszítés, a felsőn ferde-irányba haladó zezzug-vonalak vannak. Ez a díszítés az egész felületre kiterjedt. Egyik oldala maradt csak épen, a másik a rossz kiégés miatt elpusztult s azon a díszítés ki nem vehető. A felsőrész keskenyebbik két oldalán, egész a fenékigható bevágás osztja kétfelé az edényt. Anyaga nagyon rossz: feketére égett föld. A megmaradt rész vöröses színű. Eredeti helyzetét a III. 3. kép mutatja. Magassága 21·0, hossza 21·0, szélessége 17·0, az alsórész átmérője 15×23 , alsórésze 5, felső 16·0, a nyílás 2·5—4·00, a falvastagság 3·5 cm.

Az agyagból készült tárgyak közül egy nehezeket és egy idolt kell még bemutatni.

49. A nehezek lapított tojásdadalakú (IX. 13.). Mindkét oldala többékevésbé párhuzamosan haladó vonalakkal van díszítve. Jól iszapolt. Téglavörös színű. Hossza 8·5, legnagyobb szélessége 5·5 cm.

50. Az idol (IX. 4.) csak nagyon felületesen van kidolgozva. Arcán az egyes részek nincsenek ábrázolva; a kar helyén csak kúposan végződő csontok vannak; még aránylag a szétvetett láb van legjobban kidolgozva, de lábfejek ezen sincsenek. Az idol teljesen ép. Magassága 8·5 cm.

Örlőkö töredékeken kívül néhány baltatöredék is előkerült, amelyek a kőkénydombi anyaggal egyezőek (IX. 23., 24., 26., 28., 29.). De van kettő, amelyek előhaladott nyéllyukas formájának előfordulása (IX. 25., 27.), ezzel az anyaggal feltűnő. Mindkettő a kunyhó romjai közül, a padozatról került elő. Idetartozásuk tehát kétségtelen.

A csontanyagban — amely egyébként feltűnően gyéren jelentkezett — néhány csontár (IX. 1., 5., 6., 7., 8., 9., 10.) és az ismeretlen rendeltetésű csonteszközön kívül (IX. 3.), egy agancsból készült szigonytöredék (IX. 2.) érdemel említést, amely a csókai és kőkénydombi anyagban olyan nagy számmal volt képviselve.

*

Az anyag ismeretében megállapítható, hogy a Kiss-tanyai telep ugyanabban az időben virágzott, mint az ér másik partján lévő kőkénydombi, de annál jóval kisebb volt. Látszik tehát, hogy az aránylag széles ér már a tiszai I. kultúra idején sem volt olyan tényező, amely a kultúra terjedését akadályozhatta volna. Fel kell tehát tételeznünk, hogy az éren, már ebben az időben — ha kezdetleges eszközökkel is — rendszeres forgalom volt.

Dr. Banner János.

Neolithische Ansiedlung in der Kiss-Farm bei Kopáncs.

(Hieher gehören die Tafeln I—IX.)

Im August 1932. hatten wir auf dem Territorium der dem Kókénydomb gegenüberliegenden Kiss-Farm Grabungen unternommen. Diese Ansiedlung ist von jener von Kókénydomb durch einen halben Kilometer breiten ausgetrockneten Wasserlauf getrennt, welcher wie aus dem Grabungstoff erhellt, schon im Neolithikum nicht genug breit gewesen war um den Verkehr zwischen den beiden Ufern zu verhindern. Dass der Wasserlauf als ein Zweig der Tisza in jener Zeit wasserreich gewesen sein konnte, beweisen nicht nur die auf den Ansiedlungen gefundenen Fischbeine und Schuppen, sondern auch jener Umstand, dass auch zur Zeit der Tisza-Regulierung noch immer Schiffe darauf verkehrten.

Die Topographie der Ansiedlung ist auf der Tafel I. dargestellt. Wohnhausgrund fanden wir einen (I. 2:2.), wo ausser mit Abdrücken versehenen Lehmwerk-Stücken keine Spur von Holzbau sichtbar war. Auch vermoderte oder verbrannte Pfähle waren nicht zu sehen, woraus wir schliessen können, dass auch hier wie in Kókénydomb, nur von Hütten die Rede sein kann. Die anderen zwei Kultur-Spuren (I. 1. und 4.) enthielten nur sehr dünne ausgebrannte Schichten, worauf hie und da Gefässbruchstücke herumlagen und unter einer derselben (I. 4.) sich kleinere und grössere Gruben befanden mit keramischen und beinernen Stoff gefüllt, dessen Bestimmung aber nicht festzustellen war. (Die Details der Aufdeckung der 2. Hütte sind in den Figuren II. 1., 2. und III. 2., 3. veranschaulicht, jene des 4. gebrannten Teiles in Fig. III. 1.). Ausserdem befand sich noch etwas entfernter ein Sammelort, wo zu grösseren Gefässen gehörende Scherben in dicker Schichte lagen (I. 3.). Neben der gebrannten Schichte (I. 1.) fanden wir zwei Gruben.

Es konnte festgestellt werden, dass eine Ansiedlung nur am Wasserlaufufer geschah und die weiteren freien Plätze unbeachtet blieben. Diese Erscheinung sahen wir auch schon bei Kókénydomb. Es scheint, dass auch schon im Uralter gebräuchlich war, die dem Ufer parallele zweite Hüttenreihe erst dann zu bauen, als das Territorium des Ufers schon nicht mehr zur Ansiedlung geeignet war.

Diese Feststellung lässt uns zugleich auch auf die Chronologie der Ansiedlungen zu schliessen. Denn zweifellos wurden für die ersten Wohnplätze der Ansiedlungen die möglichst besten Territorien gewählt, somit die später Ankommenden sich mit den entfernteren Plätzen begnügen mussten. Und gilt dies für eine Ansiedlung von einheitlicher Kultur, so gilt es auch für die chronologische Feststellung solcher Kulturen, deren Monumente sich nahe nebeneinander, aber von einander nicht beeinflusst vorfinden. Das Ansiedeln auf verhältnissmässig schlechteren Plätzen spricht von chronologischer Aufeinanderfolge in einem solchen Territorium, wo die Verhältnisse das entferntere Ansiedeln noch ermöglichen.

Die aufeinanderfolgenden Kulturen bauen nur dort auf die Trümmer der vorigen, wo die kleine Ausdehnung des disponiblen Territoriums es notwendig macht.

Dies erklärt in den meisten Ansiedlungen des Alföld der Mangel an Stratigraphie, aber erlaubt auch zugleich in chronologischer Hinsicht die topographische Dislozierung pünktlich zu beobachten. Natürlich nur innerhalb kleinerer Territorien.

Wir halten es für notwendig dies ausdrücklich zu betonen, weil dieser Gedanke bei der chronologischen Feststellung der III. Periode der Tisza-Kultur einer unserer Stützpunkte war, und zwar gerade auf diesem Territorium, wo wir die Reste derjenigen Kultur, welche sonst auf den Uferrand beharrt, eben wegen der zu den zur I. Periode der Tisza-Kultur gehörenden Trümmer 300 Meter entfernt fanden.

Beim Abtragen der Trümmer der entdeckten Hütte fanden wir, dass ausser einigen kleineren oder grösseren Scherben keine unversehrten Stücke auf den Lehm Boden vorgekommen sind. Dieser Umstand ist insofern wichtig, da er beweist, dass nach dem Untergang jener Kultur, zu welcher der Schutt gehört, hier kein Ansiedeln geschah, ferner dass der Schutt überhaupt nicht gestört wurde.

Beim Aufdecken der Hütte fanden wir, dass die ziemlich zahlreichen Gefässe entweder seitwärts oder mit der Mündung nach abwärts lagen. Daraus dürften wir folgern, dass die Ansiedlung nicht durch zufälligen Brand verwüstet sondern wie auch jene von Kőkenydomb durch feindliche Völker geplündert und verbrannt wurde, Natürlich geschah die Plünderung der Wohnungen auch mit gänzlicher Verwüstung der inneren Einrichtung.

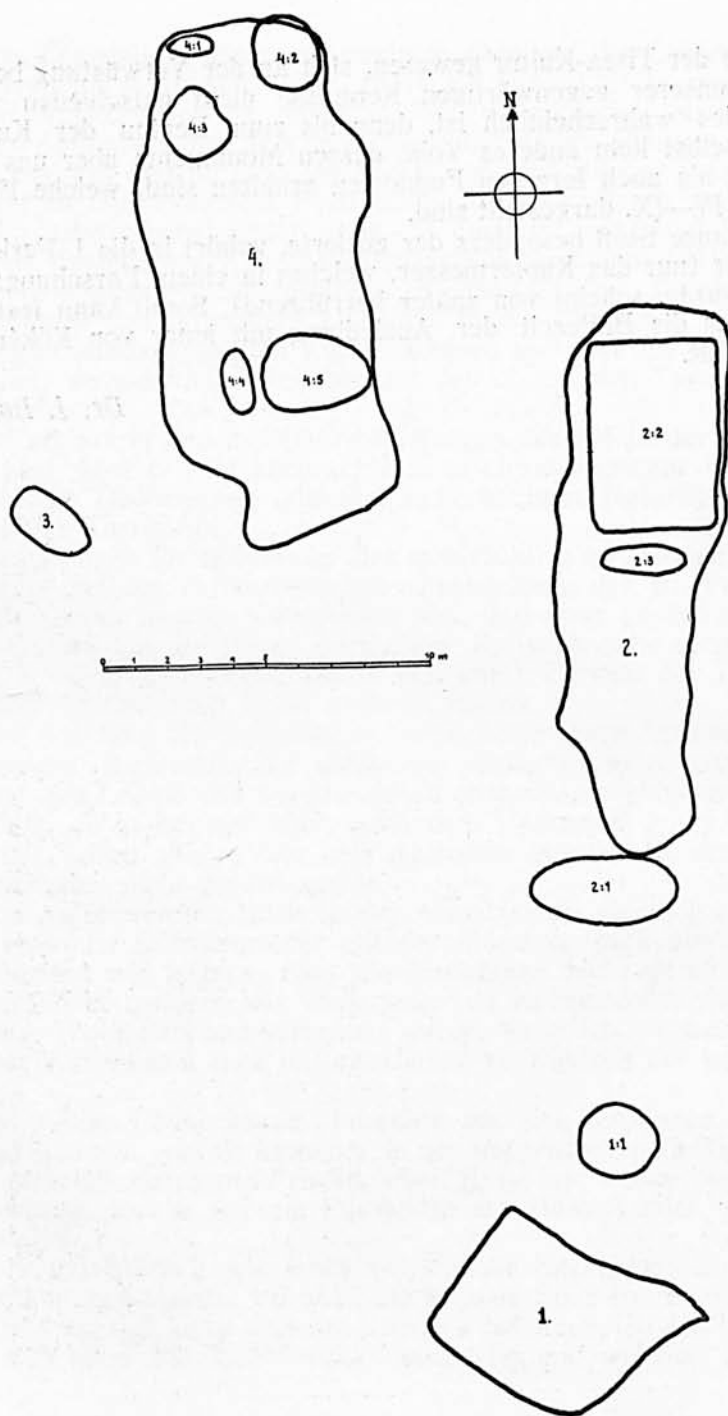
Eine solche Räuberbande brauchte nur den nutzbaren Stoff, wie Steine und Getreide, was sie mitnahm. In den umgestürzten Gefässen befanden sich nirgends gebrannte Fruchtkörner. Es ist fast wunderbar, dass die zwei Steinbeile, welche wir am Fussboden der Hütte fanden, unversehrt geblieben sind.

Es ist unerklärlich, wie jenes menschliche Beckenbein in eine Ecke der Hütte kommen konnte, wo nicht die kleinste Spur von Brand bemerkbar war und wo sich keine anderen Knochen befanden. Ob das Hirtenvolk, welches sich etwa 300 Meter weiter ansiedelte und welches Träger der

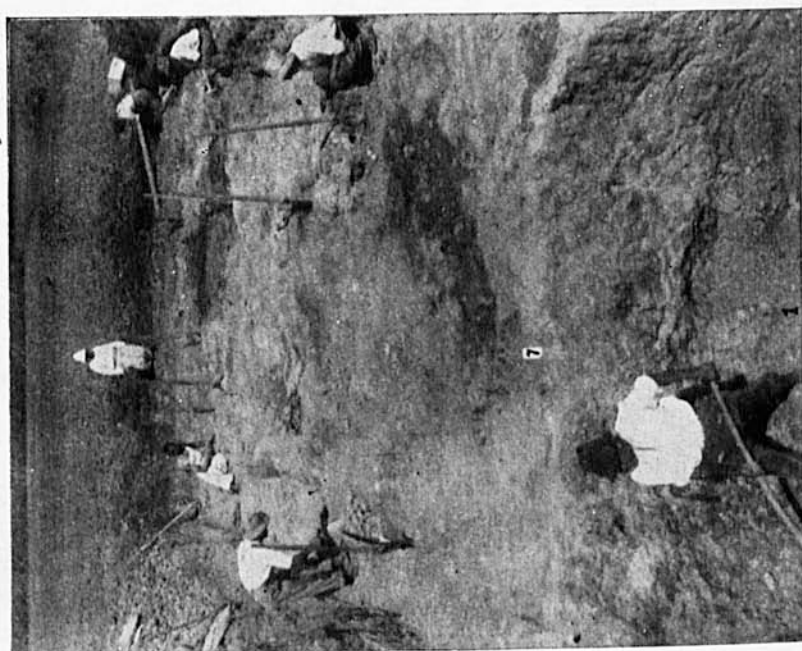
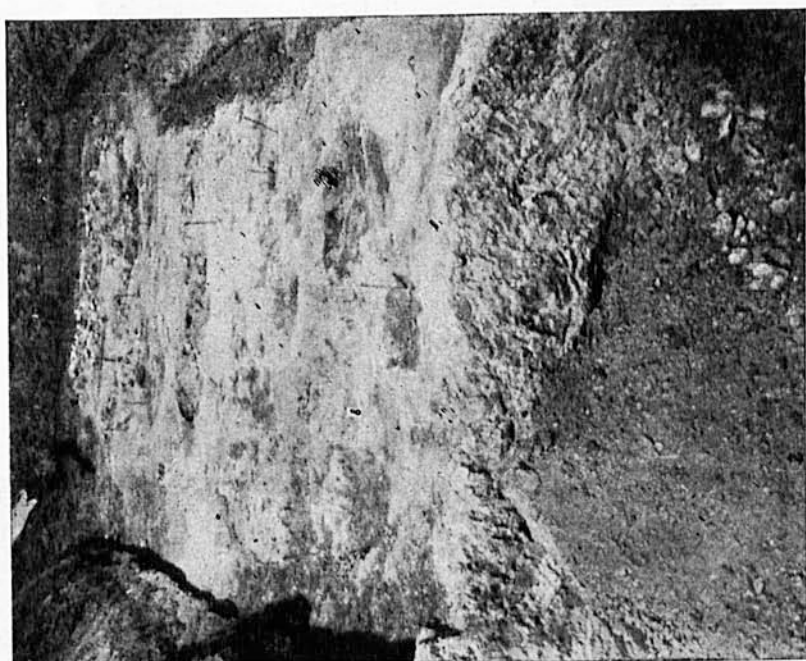
III. Periode der Tisza-Kultur gewesen, sich an der Verwüstung beteiligte, kann laut unserer gegenwärtigen Kenntnisse nicht entschieden werden. Obzwar dies wahrscheinlich ist, denn bis zum Beginn der Kupferzeit wohnte daselbst kein anderes Volk, dessen Monumente aber uns sowohl in näheren, als auch fernerer Fundorten erhalten sind, welche Funde in den Tafeln IV—IX. dargestellt sind.

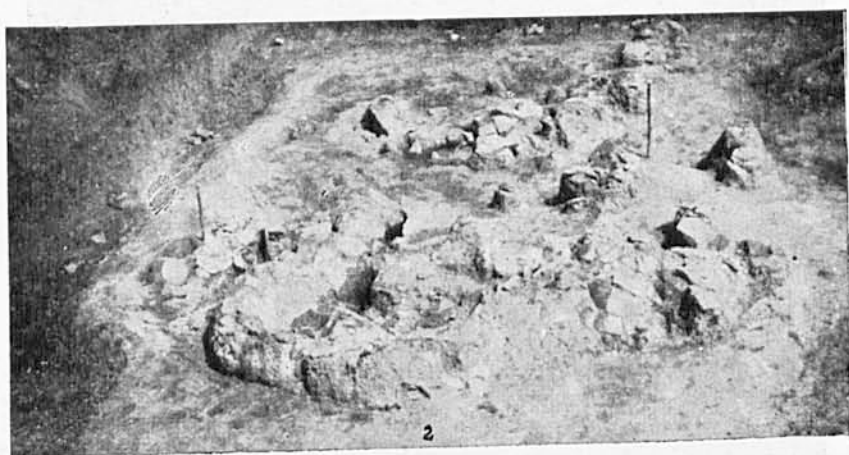
Der ganze Stoff besonders der gezierte, gehört in die I. Periode der Tisza-Kultur (nur das Kupfermesser, welches in einem Forschungsgraben gefunden wurde, scheint von später herrührend). Somit kann festgestellt werden, dass die Blütezeit der Ansiedlung mit jener von Kókénydomb zusammenfällt.

Dr. J. Banner.

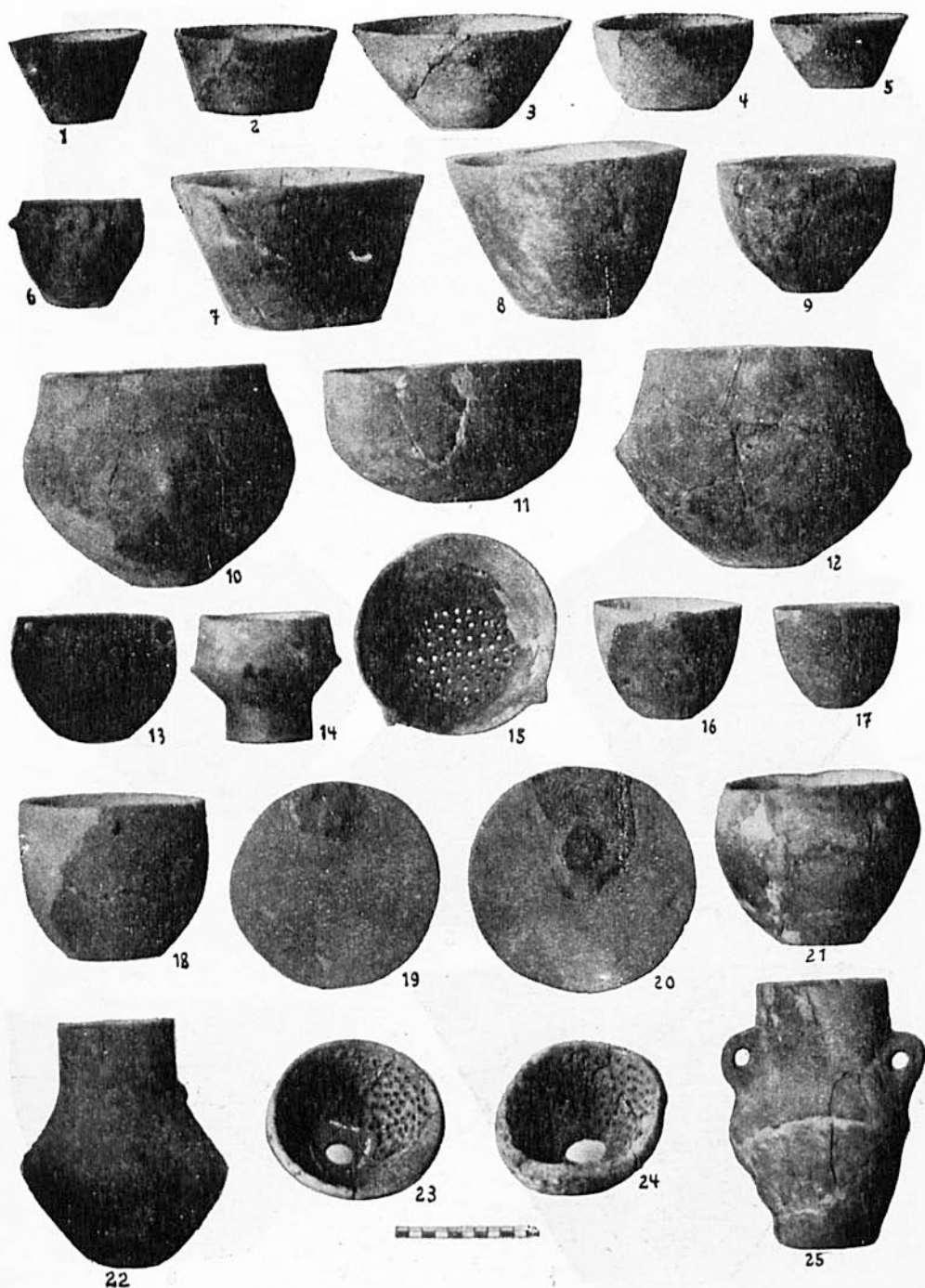

Tafel II. tábla.

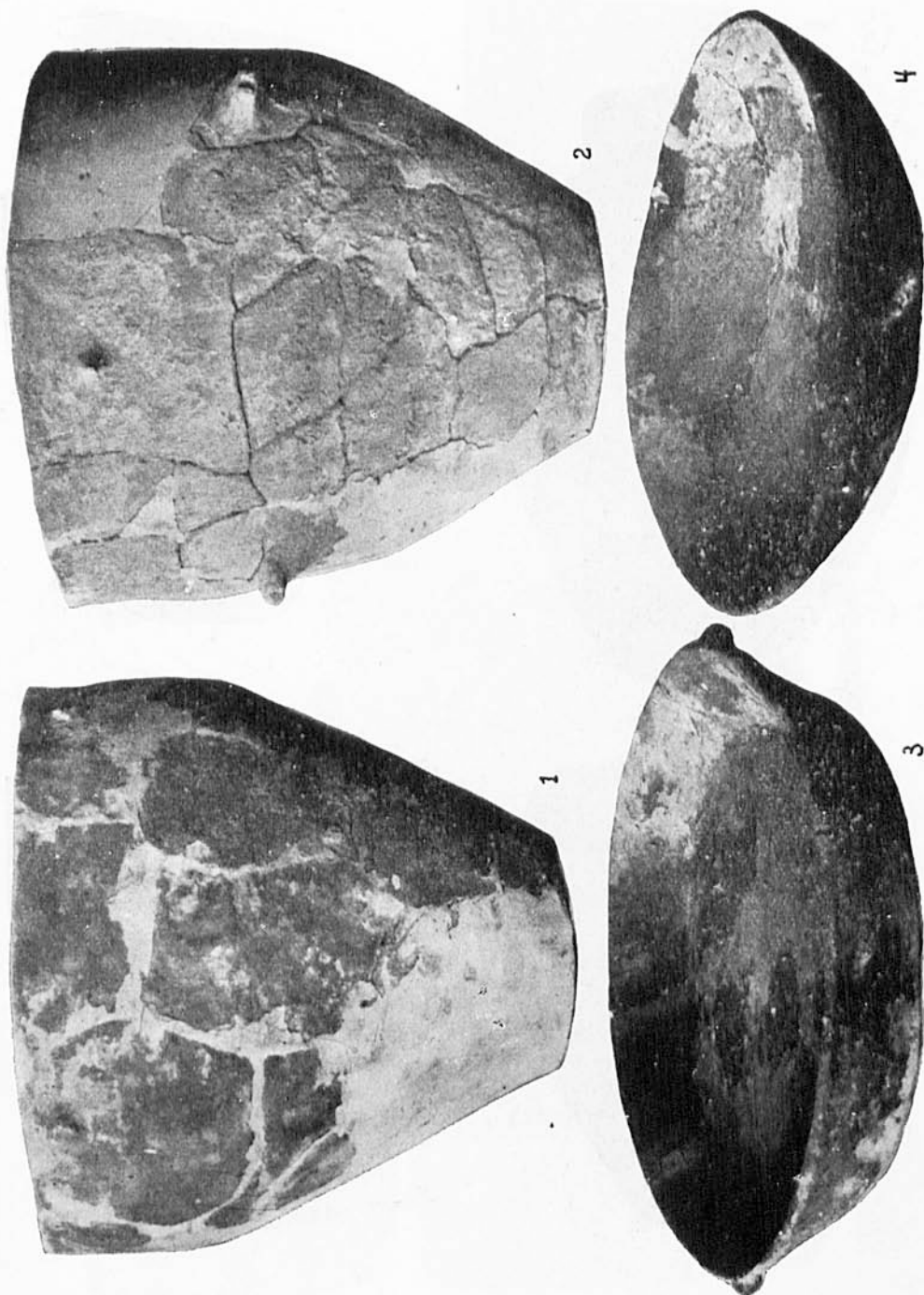

1

2

3

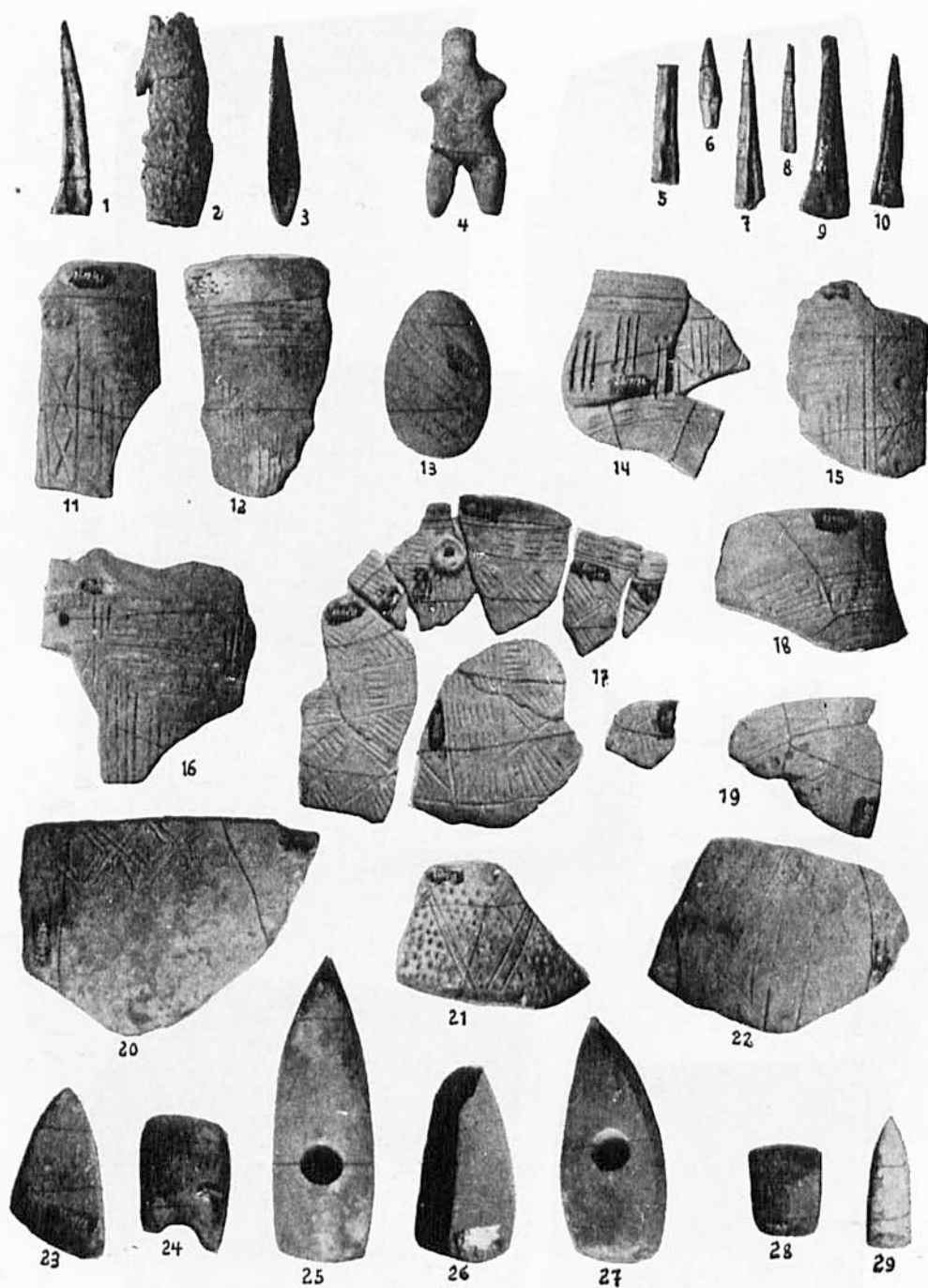

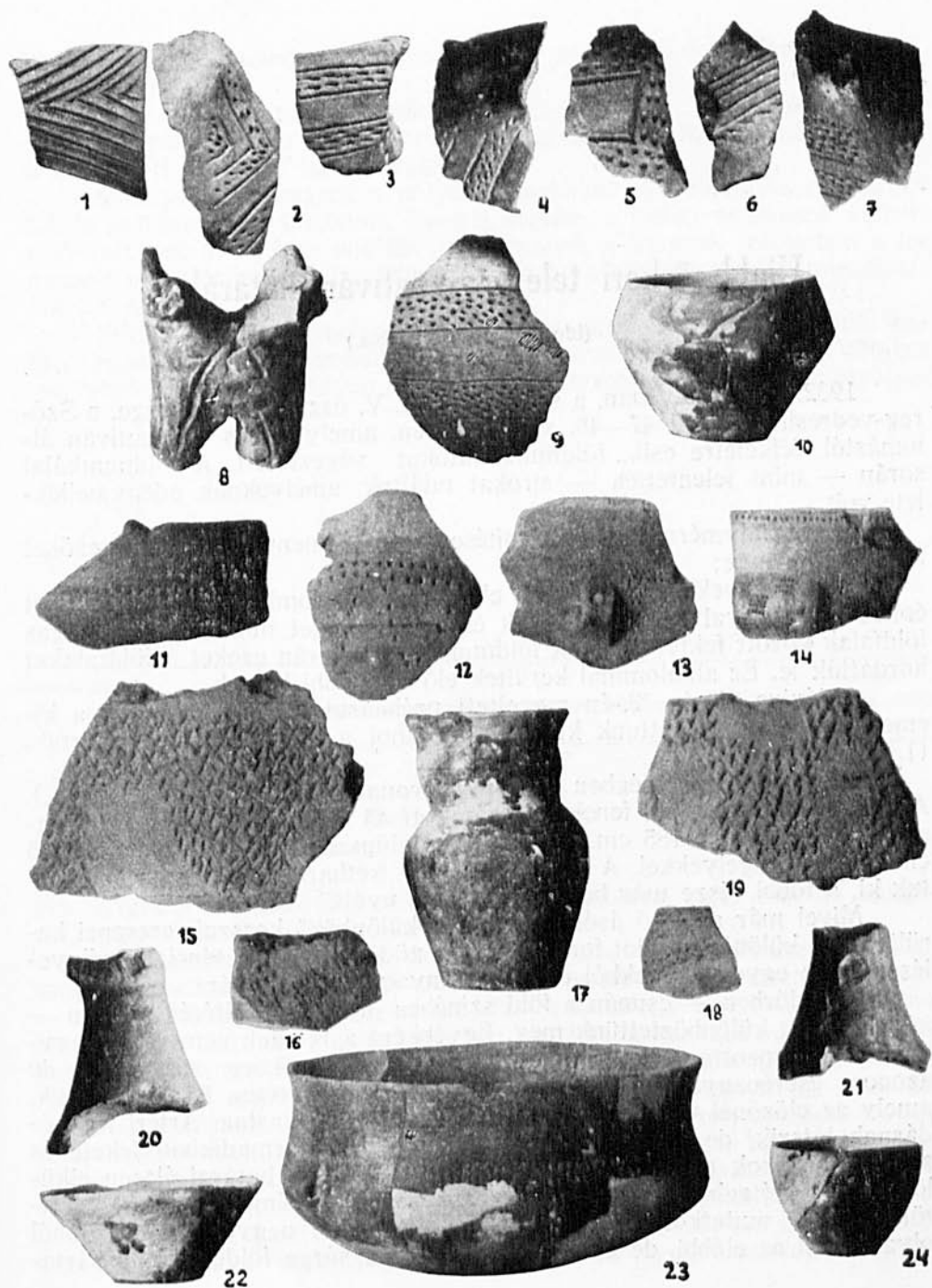
4

Újabb őskori telep Ószentiván határában.

(Ide tartozik a X. tábla.)

1932. június havában, a szegedi M. Á. V. osztálymérnöksége, a Szőreg-vedresházi vonal 47—48. szelvényében, amely Ó- és Újszentiván állomástól délkeletre esik, földmunkálatokat végeztetett. A földmunkálat során — mint jelentették — sírokat találtak, amelyeknek edénymelléklete volt.

Az osztálymérnökség értesítése után kimenvén, a következőket figyelhettük meg:

A szelvények területére eső ellipsziszalakú dombhátat, még a vasút építése alkalmával keresztülvágták és a pályatestet mintegy 2 m magas földfalak között fektették le. A földmunkálatok során ezeket a földfalakat hordatták le. Ez alkalommal kerültek elő az alábbi leletek.

A június 21. és 22.-én megejtett próbaásatásaink alkalmával a kiemelkedésen ott húztunk kutatóárkot, ahol a munkát nem zavartuk. (1. kép.)

Már 80 cm mélységben gödör körvonalai mutatkoztak (1. kép 1.). A gödör mélysége 2 m, fenekétől számított 45 cm magasságban lévő legnagyobb szélessége 185 cm. Szabálytalan ellipsziszalakú, 230, illetőleg 185 cm hosszú tengelyekkel. A gödröt csak kb. kétharmad részében bonthatuk ki, a többi része még bevetett föld alá nyúlt.

Mivel már az első ásónyomból két különböző korszak cserepei kerültek elő, különös gondot fordítottunk a gödör rétegződésének megfigyelésére s az egyes rétegekből előkerült anyag külön tartására.

A gödörben — csupán a föld színében mutatkozó eltérés alapján — négy réteget különböztettünk meg. Egyébként a rétegek nem voltak egymástól határozottan elválaszthatók, mert mindegyikben változatos, de azonos cserépanyag volt. Az első, fekete humuszréteg 85, a második, amely az előzőnél valamivel barnább színű, 40 cm vastag. Ártéri lerakásnak látszik, de cserép ebből is került elő. A harmadikban fekete és sárga földcsíkok telepedtek egymásra. A földcsíkok határai élesen elkülönültek. E rétegben nagyobb sártapaszs rögök és elmorzsolódott, égett-törmelékek mutatkoztak. Vastagsága 30 cm. A negyedik, nagyjából olyan, mint az előbbi, de gyakoribbak benne a sárga földcsíkok, a sárta-

pasz töredékek azonban hiányoznak. Ez alatt már háborítatlan sárga-agyag volt.

Mivel még az alsó rétegekben is középkori és őskori cserepek vegyesen kerültek elő, a gödör korát, de legalább is utolsó használati idejét, a középkori cserepek határozzák meg.

A második próbaárok a pályatest ugyanazon oldalán, az első árok-tól 30 m távolságra húzódott. Ezen a helyen, a vasúti munkások emberi alsó-karcsont töredékeit találták; ugyanennek a helynek irányában a le-nyesett partoldalban pedig sírűregnek látszó gödör körvonalai mutatkoz-tak. (1. kép. 2.)

Körülbelül 60 cm mélységben az üreg egy részének körvonalai ha-tározottan előtűntek. Kibontása után a bolygatatlan sárga agyagot 170 cm mélységben érték el. Csupán a felső ásonyomokból került elő néhány cse-

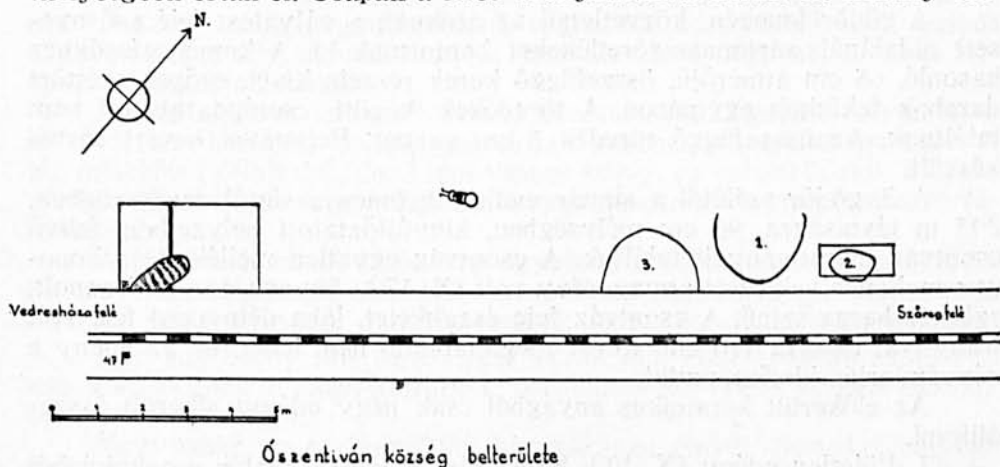

Abb. 1. kép.

rép. A gödörben levő föld rétegződése ugyanolyan volt, mint az előbbi-nél, de az égett törmelékes réteg hiányzott.

A földmunkálatokat az osztálymérnökség ősszel folytatta. További megfigyeléseinket október 17—20., 24., 26. és 28.-án végezhattük.

Első árkunkat a 47. szelvényt jelző karóval egy vonalban, a sínparra merőlegesen ásattuk. 1 m mélységben kb. 10 cm vastagságú égetett, vö-rösréteget találtunk, amely látszólag a sínek irányába húzódott. A közvet-lenül az előző mellett húzott újabb árokban, a réteg folytatása csak kis területen volt meg. A réteg egészen apró morzsákra volt töredezve s így rendeltetését megállapítani nem lehetett. Nem lehetetlen, hogy még a pá-lyatest építése alkalmával szétrombolt lakóház maradványait találtuk meg. A réteg szélessége 70—105 cm között váltakozott; kibontható hosz-szúsága 110 cm. Az itt feltárt maradványok valószínűleg a lakóház szét-dúlása alkalmával kerülhettek ide, az eredeti helytől aránylag messzire.

A szétválás lehet a magyarázata annak is, hogy annyira széttöredeztek. A rögök között cserépdarabokat nem találtunk.

Az ároknak a sínek felé eső lenyesett falán, átlag 5 cm vastagságban, hamuréteg mutatkozott, amelyben csupán egy csontárat találtunk.

További megfigyeléseinket az 1. gödör szélétől 150 cm távolságra folytattuk, ahol 80 cm mélységből a vasúti munkások — jelenlétünkben — több díszített neolithikus edénydarabot szedtek ki. Ezen a helyen tovább ásatva 80 cm mélységben nagyobb méretű gödör szája mutatkozott (3. gödör). Ebből került elő az itt közölt leletanyag legnagyobb része. A gödör rétegződése és alakja ugyanolyan volt, mint az előbb leírtaké. Szája 230×145 , mélysége 235 cm. Feneke homorú. Az első és harmadik gödör szélei 70 cm távolságra voltak egymástól. A gödörnek csak kb. a felét bonthattuk ki a pályatest miatt.

A gödör fenekén, közvetlenül az ároknak a pályatest felé eső nyessett oldalánál, sártapaszt töredékeket bontottunk ki. A kemencefenékhez hasonló, 65 cm átmérőjű, összefüggő kerek részein kívül, erősen széttört darabok feküdtek egymáson. A töredékek között cserépdarabokat nem találtunk. Az összefüggő töredék 5 cm vastag. Pelyvával kevert sárból készült.

A 3. gödör szélétől a sínpár mellett 3, innen a sántól derékszögben, 2·15 m távolságra, 90 cm mélységben, kinyújtózott helyzetben fekvő csontváz maradványait találtuk. A csontváz egyetlen melléklete a koponya mellett elhelyezett agyagedény volt (X. 17.). Anyaga durván iszapolt, szürkés-barna színű. A csontváz feje északkelet, lába délnyugat felé volt irányítva. Hossza 170 cm. Korát megállapítani nem lehet, de az edény a népvándorlás idejére mutat.

Az előkerült keramikus anyagból csak négy edényt sikerült összeállítani.

1. Fületlen edény (X. 10.). Színe sárgás-vörös. Kettős csonkakúpából tevődik össze. Kívül-belül fényezett. A legnagyobb kiöblösödésén, az élben találkozó alsó- és felsőrésszel érintkezésén, átfúratlan bütyök van. Finoman iszapolt agyagból készült és jó égetésű. Magassága 11·5, szája 13, legnagyobb kiöblösödése 16, feneke 6·5 cm. Amint a töredékekből megállapítható, ez az egyik leggyakoribb alak.

2. Csésze (X. 22.). Fordított csonkakúpalakú. Égetése és iszapolása az előbbivel egyező. Színe szürkés-barna. Kívül fényezett. Szája 14, feneke 6·5, magassága 5·5 cm.

3. Csésze (X. 24.). Az előbbi edénynél valamivel vastagabb falú, alul csonkakúpós, felül hengeresforma. Profilált feneke van. Égetése és iszapolása elég jó. Oldalán bütyök van, színe téglavörös. Szája 9·5, feneke 4·5, magassága 7·5 cm.

4. Tál (X. 23.). Alig észrevehető feneke van, amelyen a homorodás, töredékessége ellenére is megállapítható. Alsóréssze enyhén ívelt. Középsőréssze ívesen kiugrik. Befelé ívelő, síma nyakához a kissé kihajló száj, átmenet nélkül csatlakozik. A száját párhuzamos vonalak díszítik. A nyak

tövétől az öblösödésen keresztül háromszöges bemélyedésekből formált kétsoros díszítés indul. Ez a díszítés másfél cm-es közökkel megszakad. A fent elhelyezkedő két sorhoz mindegyik végén két-két lefelémenő sor illeszkedik, mely az alaknak megfelelően alig észrevehetően fut össze, de nem megy a fenékig. Az öblösödésen bütyökszerű fül helyezkedik el, amely a rendesen álló fülek mintájára van átfúrva. Színe szürkés-fekete s kívül-belül finom iszapréteggel bevont. Szája 20·5, feneke 8, magassága 7·5 cm.

5. Oltárka (X. 8.). Töredékesen került elő. Eredetileg négy lábon állott s azoknak megfelelően négy nyúlvány volt rajta, amely a felsején levő aránylag kis bemélyedést határolta. Oldala V alakú, mélyített vonalakkal van díszítve.

Az itt ismertetett edények kisebbméretűek, de az edénytöredékeknek túlnyomó része nagyobb méretű, vastagfalú edényekből való. Sajnos egyetlen egyet sem sikerült annyira összeilleszteni, hogy abból teljes formára következtethetnénk.

Valamennyinek anyaga törekkel kevert agyag. Égetésük olyan, mint az e vidéken otthonos neolithikus telepek hasonló keramikus anyagáé. A tűz melegével érintkező, 2—3 mm vastag külső- és belsőfelületek teljesen vörösre égtek ki, de ezen belül barna, vagy fekete színt mutatnak a törésfelületek.

A töredékek közül különösen figyelmet érdemelnek azok a vörösre festett tömör talpak (X. 20., 21.), amelyeknek karcsú, meglehetősen ívelt formája, sok rokonságot mutat a tordosi, csókai és vincai telep talpaival.

Igen sok edény fül- és szájrész került elő, ezek azonban semmiben sem különböznek a tiszai-kultúra I. periódusát képviselő telepek hasonló keramikus anyagától.

Megvannak az osztásnélküli, hosszúkásan elnyúló formájú bütyökfülek¹ és azok, amelyek belesímulnak az edény oldalába s a felső részükön homorú bemélyedés van.² Van néhány egyosztású fül is,³ de több osztásút egyet sem találtunk.

A perem alatt elhelyezett, bütyök átfúrásából származó fület kettőt találtunk, az egyik biztosan, a másik valószínűen horizontális helyzetű. Kerültek elő kimondottan szalagfülek. A töredékekből ítélve valamennyi függőleges helyzetű lehetett. Egy részük közvetlenül a perem alól indult ki, áthidalva a nyakat és az edény szélesedő részével összekötő karcsú tagot. Egy szalagfül az erősen hasasodó edénytöredék váll részén van.⁴

Az előkerült példányok tanúsága szerint, a peremdíszítés ugyanolyan, mint a tiszai I. kultúra többi telepein talált anyagon. Leggyakoribb a hegyes eszközzel benyomott tagolás, amely a kőkénydombi telep perem-

¹ Dolgozatok. 1930. VIII. tábla 4. kép.

² U. o. VIII. tábla 7. kép.

³ U. o. IX. tábla 11. kép.

⁴ U. o. 1932. XXXVIII. tábla 4. kép, de keskenyebb.

díszítéseihez hasonló.⁵ Előfordul a perem alatt alig 1 cm-re húzódó ujjbenyomás is. A perem felső szegélyétől ferdén lefelé haladó, fa-, vagy csontpálcikával készült, 2—3 cm hosszú vonalozás is megvan.

Egyetlen edénytöredéken kívül, valamennyi kétséget kizáróan beleilleszkedik a tiszai-kultúra I. periódusában meglévő formák közé. Épen ezért figyelmet érdemel, hogy a kisméretű, finomabb anyagú töredékek egy jelentékeny részének díszítő elemein nem ezt a kultúrát jellemző, ismert mintákból, hanem a csak másodrendű szerepet játszó és ritkábban előforduló, két párhuzamos vonal közé helyezett szaggatott vonalakból, tűzdelt pontsorokból álló díszítés az uralkodó. (X. 2., 3., 4., 5., 7., 9.)

A finomabb kivitelű edények, másik részén olyan díszítésekkel találkozzunk, amelyeknek az előbb említettekhez semmi közük nincs. Ennél a csoportnál a peremrész csak egy esetben van díszítve (X. 14.). Itt tűzdelt pontsor fut körbe az edény száján. Jellemző ugyanezen az edénytöredéken, a nyak alatti rész díszítése, amely pontozott és síma felületekből összeállított sakktábla mintát mutat. A függőlegesen elhelyezett, bütyök-átfúrásból származó fül is figyelemreméltó (X. 13., 14., 23.).

Másik töredéken (X. 12.) ugyancsak a nyak alatt, két párhuzamos pontsor fut körül. Az alsóból, a csúcsával lefelé álló pontsorral határolt, háromszög indul ki. Néha csupán a fenék felé lefutó, két párhuzamos pontsor díszíti a töredéket (X. 11.). A lefutó pontsorokat néha vésett vonalak választják el egymástól (X. 18.). Van olyan darabunk is, amelyen a párhuzamos pontsor nem fut egészen körbe, hanem a fülnél derékszögben megtörik és a fenék felé tart (X. 13.).

Két talptöredéken (X. 20., 21.) s több kisebb (a X. 10. edénytípushoz tartozó) edénytöredéken észrevehető a festés nyoma. Ezeken a darabokon látszik, hogy a festés az égetés után történt. A vörös festék ujjal is ledörzsölhető.

Három agyagorsó töredéket is találtunk. Az egyik, két, alapjával egymásra illesztett, lapos csonkakúp; a másik kettő 7—9 cm átmérőjű pogácsaalak. Se festve, se másképp díszítve nincsenek.

Az előkerült kőeszközök töredékes példányok. Egyetlen ép darab egy 4 cm hosszú, 1,5 cm széles kaptafa-formájú balta. Egy valamivel nagyobb trapézformájú baltának a fele van meg. Van két nyéllyukas darab is, foka azonban mindkettőnek hiányzik.

Valamennyi gödörből kerültek elő határozottan bronzkori cserepek, de a töredékekből az edényformára következtetni nem lehet.

A harmadik gödörből, szürkeshínű, nagyon jól iszapolt és égetett korsó-nyak került elő. Formája, színe, égetése és anyaga határozottan a római provinciális kerámia körébe utalják.

Az elmondottakból megállapítható, hogy a területen valószínűleg öt korszakban történt település. A legfiatalabb a középkori, amelynek két-

⁵ U. o. 1930. XXI. tábla 10., 11., 12., 14. és XXII. tábla 1. kép.

ségtelen bizonyítéka az itt és a környéken is mindenütt előforduló keramikai anyag.

Utána következik a szarmata-jazig időt jelentő szürke, jól égetett és iszapolt edény-nyak s talán az ismertetett edénymellékletes sír, ámbar ez épen az edény miatt kerülhetne a népvándorlás korának későbbi periódusába is.

A harmadik települési szintet az előkerült bronzkori edénytöredékek jelzik.

Nem kérdéses a két utolsó település kora sem: mind a kettő neolitikus. Előfordulási körülményeik nem árulják el a kronológiai egymástól, azonban maga az anyag ad erre nézve felvilágosítást.

A kerámia két határozottan elkülönülő csoportra osztható. A nagyméretű edények töredékeinek díszítése, a fülképzés módja, amint azt a részletes ismertetésnél is kiemeltük, a tiszai-kultúra I. periódusa körében otthonos, a finomabb művi anyag díszítési motívuma pedig, a tordosi telep anyagára jellemző ugyan, de vidékünkön, a tiszai I. kultúra anyagával együtt is, ismételtelen megjelenik.

A töredékes talpakhhoz hasonló példányok a csóka telepen, de Tordoson és Vinčán is előfordulnak.

A másik neolitikus kultúra a badeni kultúrára utal. A szegedi múzeum 1930-ban Deszken ásatott s innen is kerültek elő hasonló cserepek.

Nagyon sok egyező vonást árul el telepünk badeni anyaga a bogojevai őstelep anyagával is.⁶

Sajnos az itt közölt időrendi megállapítás csak tipológiai alapon nyugszik, mert az anyagot — minthogy keverten fordult elő — stratigráfiai elkülöníteni nem lehetett. Az nem kétséges, hogy legfiatalabb anyagunk a badeni kultúrából származik. Ennek helyzete a tiszai-kultúra I. periódusához tisztázva van.⁷

Hogy azonban ez a kultúra milyen viszonyban van a község területén, e teleptől alig félkilométerre levő bronzkori településsel megzavart tiszai III. teleppel, azt eldönteni nem tudjuk.⁸ Azon a telepen nyoma sincs a badeni kultúrának, emezen viszont, amannak jellegzetes anyaga nem fordul elő. Ez teljesen kizárja az egyidejűséget.

Van azonban egy újabb figyelemreméltó körülmény. A hódmezővásárhelyi Kotacparton, az 1933. nyarán folytatott ásatás⁹ alkalmával, a tiszai III. jellegzetes körömdíszítései olyan motívumokat szolgáltatottak, amelyek az itt ismertetett badeni motívumokkal rokonságban állóknak látszanak (X. 15., 16., 19.).

⁶ Cziráky Gyula, A bogojevai őstelepről. Arch. Ért. 1898. 19—24., 256—57., 1899. 62—66. és 1900. 257—60. l.

⁷ Tompa Ferenc, Die Bandkeramik in Ungarn. 64. l.

⁸ Dolgozatok 1928. 148—243. és 1929. 52—81. l.

⁹ Az erről szóló beszámoló e folyóirat X. kötetében fog megjelenni.

Úgy látszik tehát, hogy a két kulturának volt egymásra hatása. Előttünk nem kétséges, hogy a tiszai III. volt az adó, ami a szerbkeresztúri utólagosan valószínűsített stratigrafiából is megállapítható.¹⁰ Ott inkább az látszik, hogy a badeni kultura Tiszapolgárral megy együtt s így valóban fiatalabb a tiszai III.-nál.

Dr. Bálint Alajos és Dr. Párducz Mihály.

---

¹⁰ Dolgozatok. VIII. 17—18. II

Eine neue urzeitliche Ansiedlung bei Ószentiván.

(Hieher gehört die X. Tafel.)

Auf dem Gebiete der Gemeinde Ószentiván hatte das Archaeologische Institut auf der Bahnlinie Szőreg—Vedresháza in den 47—48. Sectionen, gleichzeitig mit den M. A. V. Erdarbeiten Grabungen unternommen, wobei drei Gruben (Abb. 1: 1., 2., 3.), wahrscheinlich die Ruine eines Hauses und nach der Beilage eines Gefässes geurteilt ein Grab aus der Völkerwanderungszeit aufgedeckt wurden.

Die Einstieg-Öffnung der Gruben erschien in einer Tiefe von 80 cm, während deren Tiefe etwa 200—235 cm betrug. Die Gruben hatten eine elliptische Form, deren grosse Axen 230 und kleinere Axen 145—185 cm lang waren. Obwohl die Erdschichten sehr deutlich sichtbar waren, konnte man sie doch nicht genau voneinander unterscheiden.

Der grösste Teil des gewonnenen keramischen Stoffes stammte aus der dritten Grube (Abb. 1: 3.). Aus den Bruchstücken konnten wir ein Gefäss ohne Henkel (X. 10.), zwei Tassen (X. 22. und 24.), eine Schüssel (X. 23.) und einen kleinen Altar (X. 8.), aber nur halbwegs, zusammenstellen.

Von den Bruchstücken sind besonders jene rotgefärbten massiven Füsse beachtenswert (X. 20., 21.), deren schlanke, ziemlich gebogene Form an die Füsse der Ansiedlungen von Tordos, Csóka und Vinča erinnert.

Diese Gefässe sind von kleinerer Dimension, aber der grösste Teil der Bruchstücke gehört zu grösseren und dickeren Gefässen, welche sämtlich charakteristische Stücke der I. Periode der Tisza-Kultur sind, wie dies wenigstens auch die öfters vorkommenden Knotenhenkeln, Bandhenkeln und Randverzierungen bezeugen.¹

Aber da haben wir auch etwas anderes. Nämlich auf manchen kleineren Bruchstücken von feinerem Ton befinden sich als Zierelement nicht jene Muster der I. Periode der Tisza-Kultur, sondern jene Verzierungen, welche in dieser Periode nur seltener vorkommen und aus abgerissenen

¹ Arbeiten—Dolgozatok. 1930. VIII. Tafel 4., 7.; IX. 11.; 1932. XXXVIII. 4.; 1930. XXI. 10., 11., 12., 14. und XXII. 1.

Strichen, zwischen zwei Parallelen, oder aus gesteppten Punktreihen bestehen (X. 2., 3., 4., 5., 7. und 9.).

Auf anderen feineren Gefässen ist der Randteil nur in einem Fall geziert. (X. 14.). Hier umläuft die Mündung des Gefässes eine gesteppte Punktreihe. Characteristisch ist die Verzierung unter dem Halse, welche aus punktierten und glatten Flächen bestehend an das Schachbrett-Muster erinnert.

Bemerkenswert ist auch der senkrechte Henkel, welcher aus der Durchbohrung eines Knotens entsteht.

Auf einem andern Bruchstücke (X. 12.) umläuft den Hals eine doppelte parallele Punktreihe. Aus der unteren Reihe geht ein von Punkten begrenztes, abwärts stehendes Dreieck aus. Manchmal ist das Bruchstück (X. 11.) nur durch zwei parallele Punktreihen geziert, welche gegen den Boden abwärts laufen. Die abwärts laufenden Punktreihen sind manchmal durch gravierte Linien von einander getrennt (X. 18.). Wir haben auch ein solches Stück, auf welchem die parallele Punktreihe nicht ganz umläuft, sondern beim Henkel eine Unterbrechung unter einem rechten Winkel erleidet und so gegen den Boden läuft. (X. 13.)

An zwei Fussbruchstücken (X. 20., 21.) und mehreren kleineren, zum Gefässtypus X. 10. gehörenden Bruchstücken sind Farbenspuren sichtbar, und zwar bemerkt man, dass die Färbung nach dem Brennen erfolgt ist. Die rote Farbe kann auch mit der Hand abgewischt werden.

Aus fast allen Gruben sind entschieden bronzezeitliche Scherben zum Vorschein gekommen, aus welchen man aber nicht auf die Gefässform schliessen kann.

In der dritten Grube befand sich ein graufärbiger, gut geschwemmter und gut gebrannter Krughals, dessen Form, Farbe und Stoff denselben entschieden in den Bereich der römischen Provinzial-Keramik verweisen.

Aus dem Gesagten ist festzustellen, dass auf unserem Territorium wahrscheinlich in fünf Epochen angesiedelt wurde. Die jüngste Ansiedlung ist die mittelalterliche, wie das auch der in der Umgebung überall vorkommende keramische Stoff beweist.

Dann folgt der, die Sarmaten-Jazigenzeit anzeigende, graue gut gebrannte und geschwemmte Gefässhals und vielleicht das einzige Grab mit Gefässbeigabe, obzwar dasselbe eben vermöge des Gefässes auch in die spätere Periode der Völkerwanderungszeit gesetzt werden könnte.

Das dritte Ansiedlungs-Niveau zeigen die bronzezeitliche Gefässbruchstücke an.

Das Alter der zwei letzteren Ansiedlungen ist auch nicht fraglich. Beide sind neolithisch. Ihre Auffindungs Verhältnisse verraten zwar nicht das chronologische Nacheinander, aber der Stoff selbst gibt uns dafür Aufklärung.

Die Keramik kann man entschieden in zwei abgesonderte Gruppen einteilen. Die Verzierung der Bruchstücke der grossen Gefässe, die Art der Henkelformierung, die in der I. Tisza-Kultur einheimische Zierungs-

motive sind zwar für die Ansiedlung von Tordos charakteristisch, aber kommen mit dem Stoffe der Tisza-Kultur auch in unserer Gegend öfters vor.

Bruchigen Füßen ähnliche Exemplare kommen auf der Ansiedlung von Csóka, aber auch in Tordos und Vinča vor.

Die andere Gruppe weist auf die Badener-Kultur hin. Das Städtische Museum von Szeged liess im Jahre 1930. bei Deszk graben, wobei auch von hier sporadisch, ähnliche Scherben zum Vorschein kamen.

Sehr viele übereinstimmende Züge verrät der Baden'sche Stoff unserer Ansiedlung auch mit dem Stoff der Uransiedlung von Bogojeva.²

Leider beruht unsere hier mitgeteilte Chronologie nur auf tipologischer Grundlage, weil der Stoff stratigraphisch nicht abgesondert werden konnte. Zweifellos stammt unser jüngster Stoff aus der Badener-Kultur. Das Verhältniss dieser zur I. Periode der Tisza-Kultur ist geklärt.³

Aber das Verhältnis dieser Kultur zur III. Tisza-Ansiedlung, welche auf dem Territorium der Gemeinde durch eine kaum ein halb Kilometer entfernten bronzezeitlichen Ansiedlung gestört wurde, können wir nicht entscheiden.⁴

Auf jener Ansiedlung ist keine Spur von Badener-Kultur, auf dieser fehlt wieder der charakteristische Stoff der anderen. Wodurch die Gleichzeitigkeit gänzlich ausgeschlossen wäre.

Aber wir haben einen neueren bemerkenswerten Umstand. Nämlich bei der im Sommer 1933. am Kotacpart bei Hódmezővásárhely erfolgten Grabung lieferten⁵ die charakteristischen Nägelverzierungen der III. Tisza-Kultur solche Motive, welche mit den hier erwähnten Badener-Motiven verwandt zu sein scheinen. (X. 15., 16., 19.)

Also scheint es, dass die zwei Kulturen einander beeinflussten. Zweifellos war die III. Tisza-Kultur der Geber, was auch aus der nachträglich bewährten Stratigraphie von Szerbkeresztur hervorgeht.⁶ Dort scheint es eher, dass die Badener-Kultur mit Tiszapolgár Schritt hält und so wahrlich jünger ist, als die III. Tisza-Kultur.

Dr. A. Bálint und Dr. M. Párducz.

² Cziráky Gyula: A bogojevai őstelepről. Arch. Ért., 1898. S. 19—24.; S. 256—57.; 1899. S. 62—66.; 1900. S. 257—60.

³ Tompa: Die Bandkeramik in Ungarn. Arch. Hung. V—VI. S. 64.

⁴ Dolgozatok. 1928. S. 148—243.; 1929. S. 52—81.

⁵ Der entsprechende Bericht wird im X. Band dieser Zeitschrift erscheinen.

⁶ Dolgozatok. 1932. S. 1—18.

Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton.

(Ide tartozik a XI—XIX. tábla.)

I.

E folyóirat 1932. évfolyamában Dr. Párducz Mihály beszámolt annak a próbaásatásnak eredményéről,¹ amelyet az 1933. évi ásatások előkészítése céljából, a hódmezővásárhelyi határban lévő Kotacparton, Vata Ernő tanyájában végzett. Beszámolójában ismertette az ott talált rézkori sírokat s megemlítette azt az időrendi helyzetet is, amelyben ezek a sírok a tiszai kultúra III. periodusába tartozó, nagykiterjedésű, teleppel állanak. A telep anyagát — a próbaárkok eredményeit — magunk ismer tettük.²

Párducz megállapításait, az 1933. július 31.—szeptember 2. közti időben végzett ásatások, nemcsak igazolták, de némi tekintetben ki is egészítették.

Az ásatások eredményeit röviden abban lehetne összefoglalni, hogy a Kotacpart települési viszonyait a tiszai-kultúra III. periodusától több koron keresztül, a középkorig tisztázni tudtuk.

A csaknem szakadatlanul történt települések is mutatják, hogy a terület településre kiválóan alkalmas volt. A földrajzi viszonyokat illetően Párducz Mihály dr. már hivatkozott beszámolójára utalunk.

Minthogy a tiszai III. telep anyaga, amelynek feldolgozása csak most van folyamatban — de már is mutatja, hogy sok figyelemreméltó adattal fogja e kulturáról való tudásunkat kiegészíteni — még nem közölhető, ezúttal, csak a telepen talált kunyhó maradványokat, aeneolithikus és rézkori temetőket szándékozunk ismertetni.

II.

A tanya külső udvarán végzett legnagyobb kiterjedésű feltárásunk délnyugati sarkában bontakozott ki az a szabálytalan alakú törmelék hal maz, amelynek átlagos hossza 6·40, szélessége 4·40 m volt. A nádlenyo-

¹ Dolgozatok VIII. 103—111. l.

² U. o. 13—15. l.

matos tapasztöredékek 10—30 cm vastagon feküdtek egymáson (XI. 1.). A törmelékek felett szétszórtaen aeneolithikus és rézkori cserepek is heverték, de az erősen észrevehető betűrások, nem ebből az időből származnak. Két helyen is szabálytalan kör alakú gödör háborgatta meg a réteget. A gödrökben csupán elhullott állatok csontmaradványait találtuk. Ez a bolygatás tehát újabbkoriak látszik. Szerencse, hogy ezek a gödrök olyan helyen voltak, ahol későbbi megfigyeléseinket nem háborgatták, illetőleg a legfontosabb megfigyelni valókat nem tették tönkre.

A vastag égettrög-réteg eltávolítása után meglehetősen gödrös felület bontakozott ki, amelynek közepetáján 100×80 cm méretű, szabálytalan alakú tűzhely erősen kiégett körvonalai látszottak. Környékén és az egész felületen jellegzetes cserépanyag feküdt. Hogy a tűzhely a kibontott felülettel milyen kapcsolatban volt, egyelőre nem láttuk tisztán (XI. 2.). A kibontott rész északi sarkában szabálytalan alakú gödör szája tűnt fel, amelynek szélén fekvő edény és lapos nehezek elárulták, hogy a kunyhóval együtt a tiszai kultúra III. periodusába tartozik.

Feltűnő volt, hogy négy helyen, a törmelékek porától vörösre festett felületen, szürkésfehér foltok mutatkoztak. Közelebbi vizsgálat után láttuk, hogy mind a négy helyen pár centiméter vastag fahamu feküdt.

A fahamu kibontása után, mind a négy sarokban, megszenesedett fát találtunk. A keleti sarokban lévő maradt meg a legjobban, bár ez is alig pár cm hosszú volt. Ezek a megszenesedett fadarabok vezettek tovább, a kunyhó alaprajzáának megállapításánál.

A négy égett fa elhelyezkedése a következő volt. A legjobb fenntartásútól, majdnem nyugatra, 2·60 cm-re feküdt a második. Ettől északra 5·0 m-re a harmadik, amelytől délkeletre 2·0 m-re találtuk meg a negyediket. Az első a negyedikről délnyugatra, 4·70 m-re volt.

Ebből az elhelyezkedésből megállapítható, hogy a kunyhó alapja szabálytalan négyszög (XII.) volt, amelynek oldalai különböző méretűek. A két vége sem volt egyforma. A déli az északinál 60 cm-rel hosszabb. A bejárat minden valószínűség szerint dél felől volt. E mellett szól egyrészt az, hogy az északi oldalon, közvetlenül az elképzelhető fal mellett volt a már említett egykorú gödör, ha ugyan itt nem félkörösen ment a fal, illetőleg tető,³ mely esetben a gödör is a kunyhó belsejébe esett; másrészt maga a déli fekvés is ezt támogatja, ámbar gödrök ott is voltak, de ezek a kunyhó alapjának szintjében már csak földdel voltak megtömve, míg mélyebb részeikből ugyanilyenkorú cserepek kerültek elő. A földréteg azonban azt mutatja, hogy a kunyhóval egyidőben nem voltak használatban.

Az alaprajzot tehát a négy megszenesedett gerenda pontosan megadta. Természetesen nem volt pontos négyszög, ami egyáltalában nem

³ Elképzelését l. Radig: Der Wohnbau im jungsteinzeitlichen Deutschland. 110. és 112. l. 30b. és 34b. ábra.

meglepő. Tüzetesebb vizsgálat a kunyhó egész szerkezetére felvilágosítással szolgált.

Az 1. oszlop helyzete (XIII. 1.) igazított útba a továbbiakra. Az oszlop nem mélyedt a földbe. Határozottan meg lehetett állapítani, hogy csak le volt támasztva. A rétegesen szétváló darabok iránya a függőlegestől eltért és kb. 45° -os szög alatt a 2. felé dőlt. A dőlésirány a 2.-on is, annak sokkal gyengébb fenntartása ellenére, megállapítható volt, de éppen az ellenkező irányban, tehát szintén befelé. Vagyis a két oszlop egymás felé dőlt.

Nem lehetett tehát kétséges, hogy nem az oldalfalakat tartó cölöpöket, hanem a tető ágasfáit találtuk meg. A dőlési irányon kívül ezt az is bizonyította, hogy a négy saroktól eltekintve, sehol közbeeső oszlopot nem találtunk. Már pedig, ha itt fonott sövényfal lett volna, közbeeső oszlopoknak is kellett volna lenniök, vagy legalább is ezeknek megfelelő lyukaknak. Ilyeneknek azonban nyomát se találtuk.

Az égett maradványok útbaigazításával tettünk kísérletet a helyszínén a tetőszerkezet rekonstruálására, mert a mondottak után nem volt kétséges, hogy itt egyszerű kunyhóval van dolgunk, amelynek csak teteje volt.

Az a körülmény, hogy az oszlop nem mélyedt a földbe, mutatta meg a szerkezetet. Csak villásan összetámasztott kecskeláb tarthatta a szelemt, amely bizonyára erősítő összeköttetésekkel is el volt látva. A dőlés iránya igen magas tetőt tételez fel (XIII. 2.). A helyszínen talált vendégoldalak segítségével az egész szerkezetet csak hozzávetőlegesen sikerült rekonstruálni. Olyan hosszú fánk ugyanis nem volt, amely az első rész képét tökéletesen visszaadta volna. Így itt a kecskelábas szerkezet nem látszik s az innen induló szelemen is a kelletténél vízszintesebbnek tűnik fel. A hátulsó kecskeláb magassága azonban teljesen megfelelő.

Olyan kunyhónak a képe bontakozott ki tehát előttünk, mint amelyet a kökénydombi házorom díszítés alapján rekonstruáltunk,⁴ s amilyen lehetett a Kiss-tanyában feltárt is.⁵

A teljes kibontás után kitűnt az is, hogy a felületen talált tűzhely szintén ehhez a kunyhóhoz tartozott, ami viszont még a magas tető mellett is feltételezi, hogy a nádtető belső oldala is ki volt tapasztva. Másképp nehéz elképzelni a tüzelést.

Hogy ez a kunyhó a tűz martaléka lett, az nem kétséges, de hogy az miként keletkezett, minthogy feldúlásnak semmi nyomát nem lehetett megállapítani, nem tudhatjuk. A kunyhó mögötti gödör a tiszai kultúra III. periódusának jellegzetes darabjait szolgáltatta, köztük a legjellemzőbb lábas edényt is.

Ennek a rekonstruálásnak a jelentősége abban van, hogy bár, a régészeti irodalom tanúsága szerint, égett tapasztörököket ismételt

⁴ Dolgozatok V. (1929.) 115—131. ll.

⁵ Lásd e kötet 33. lapján.

tak, ez az első eset, amikor egy neolithikus lakás alaprajzát, minden kétséget kizáróan sikerült megállapítani az Alföldön.

Lehetne vitatkozni azon, hogy csakugyan lakásról, vagy valami más épületről van-e szó, de a vitát a benttalált tűzhely kétségtelenül eldönti.

Még két helyen találtunk hasonló rögöket, de ezek kibontása nem járt a kívánt eredménnyel. Az egyik azonban igen fontos kronológiai megállapítást tett lehetővé, ami egészen pontos stratigráfiával igazolta Párducz Mihály dr. előző évi megfigyeléseit.

III.

Éppen így igazolta az ásatás azokat a megfigyeléseket is, amelyeket a rézkori sírok kibontásánál tett Párducz Mihály, megállapítva, hogy „a sírmellékletként elhelyezett edényekből, az egyes csontdarabok közt elhelyezett földből és a csontváz alól neolithikus cseréptöredékek kerültek elő, nyilvánvaló bizonyítékául annak, hogy a temetéskor már neolithikus anyaggal volt a föld keverve”.⁶

Ez a megállapítás nemcsak az általa feltárt 1—3., de az általunk feltárt 4—10. sírokra is érvényes. Ezek ugyanis teljesen hasonló körülmények közt, de sokkal jobban feldúlt állapotban a régi telepbe ágyazva feküdtek. Ugyanilyen volt a helyzet a 21—25. síroknál is, de ezek közül csak egy volt bolygatva. A 11—20. sírok pedig azon a nagykiterjedésű égett sártapasz töredék rétegen feküdtek, amely kétségtelenül az előző kultúra lakásainak romjaiból keletkezett. Ezeknek a romoknak kibontása azonban nem vezetett eredményre; csak annyit lehetett megállapítani, hogy alatta is vastagon heverték a tiszai kultúra III. periodusára jellemző edények töredékei. Hogy ezek a sírok fölött is megvoltak, az a mondottak után egészen természetes.

A telepen szétszórva több helyen is fordultak elő olyan cserepek, amelyeknek a telep kulturájához semmi közük nincs. Ezeknek egy része — minthogy rendszeren a feldúlt sírok közelében feküdt — kétségtelenül ennek a rézkori temetőnek anyagából való. Túlnyomó része azonban ennél öregebb, de a telep anyagánál fiatalabb. Az utóbbiakról majd a második temető ismertetése kapcsán szólnunk.

A szétdúlt sírok mellékletei közé tartozhatott egy köcsőgalakú edény és egy lapos csésze. Úgy ezeknek, mint az egész sírmezőnek edényei igen gondos kivitelűek és nagyon jóliszapolt anyagból készültek. Színük — kevés kivétellel — a szürke valamelyik árnyalata. Erre a kérdésre tehát a továbbiakban csak ott fogunk kitérni, ahol ezzel nem egyező megállapítást tehetünk.

⁶ Dolgozatok VIII. 109. l.

A köcsögalakú két füles edény, nagyon hasonlít a XV. 9. sz. alatt bemutatott formához. Csak annyiban tér el attól, hogy a régibb formára mutató elliptikus kidudorodás, ennél a legnagyobb öblösödésen foglal helyet. Magassága 20·7, szája 7·0, öblösödése 13·5, gyengén profilált feneke 6·2 cm.

A csésze, bütyök nélküli, gömbös fenekű. Profilálásnak nyoma sincs rajta. Magassága 6·3, szája 13·0 cm (XVI. 14.).

Ezekon kívül igen sok töredék volt, amelyek kétségtelenül ebből a temetőből szóródtak szét, azokkal a kovapengékkel együtt, amelyek szintén erre a kultúrára jellemzőek.

A pengék anyaga különbözőféle kova. Nagyságuk is nagyon eltérő. Van köztük 9·5, 7·8, 5·3, 4·9, 4·8, 4·0 cm hosszú. Az utóbbiak — mint azt egy sírban talált példányról megállapíthattuk — valószínűleg fiúgyermek sírjából való.

A sírok leírását azzal a megjegyzéssel közöljük, hogy egymáshoz való helyzetüket a pontos méretek alapján szerkesztett XIV. tábla I. részén találhatja az olvasó. A sírok sorrendjében a Párducz Mihály által már közölt sírokhoz igazodunk. A három első sír leírását említett munkájában közli.

4. sír. 30 cm mélységben, rosszul megmaradt csontváz részek. A csontok méretei és a csekély mélység azt mutatja, hogy gyermek sírját dúlták szét. Közeliében csésze töredék is volt.

5. sír. 60 cm mélyen, valamivel erősebb csontváz részek. Ennek közeléből került ki a 7·8 cm hosszú pengetöredék.

6. sír. 90 cm mélyen, töredékesen megmaradt s részben szétdúlt gyermekcsontváz. Fejcsontjai közül egy 3·0 cm hosszú kovapenge került elő.

7. sír. 70 cm mélyen, feldúlt gyermeksír.

8. sír. 70 cm mélyen, rosszfenntartású gyermek csontváz. Néhány csontfoslányon kívül ezek az erősen zsugorított lábszárok párhuzamosan fekvő csontjai maradtak meg. Ez az egyetlen bizonyíték a mellett, hogy az egy fészekben talált három edény a halott fejénél feküdt. Azt azonban, hogy a fej előtt, csak nagyon nehezen lehet megállapítani. Minden valószínűség szerint jobboldalán nyugvó felnőtt fiú sírjával van dolgunk. Mellékletei:

a) Köcsögalakú edény (XV. 7.). Jellegzetes fülei közül csak az egyik maradt meg. Legöblösebb részén kerek bütyök van. Magassága 15·5, szája 7·5, öblösödése 12·6, feneke 5·8 cm.

b) Csésze (XVI. 7.). Peremén, két ellentétes helyen, a perem síkjából felfelé is emelkedő, kifelé kissé elnyúlt bütyök van. Feneke benyomott. Szája 11·4, magassága 5·4, feneke 3·0 cm.

c) Csésze (XVI. 4.). Az előbbihez hasonló forma, valamivel nagyobb bütykökkel. Szája 10·5, magassága 5·4, benyomott feneke 2·5 cm.

9. *sír.* 70 cm mélyen, mellékletnélküli gyermek csontváz. Irányítása É.-D. Feje D.-en volt. Baloldalán feküdt. Irányítása miatt csak fenn tartással soroljuk e csoportba.

10. *sír.* 50 cm mélyen szétdúlt *sír* nyomait találtuk. A régi telep egyik kagylóval telt gödre felett feküdt. Közeliében jellegzetes rézkori cserepek voltak.

Az ismertetett sírok, mint a térképen is látható, meglehetősen szét szórva feküdtek. Annál sűrűbben voltak egymás közelében a következők.

11. *sír.* 115 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti iránytól dél felé 30 fokkal tért el. Baloldalán feküdt. Enyhén zsugorított helyzetű. Kezei az arca előtt pihentek. Teljes hossza 143, zsugorítva 93 cm. Négy edény volt a sírban, amelyek egy vonal mentén, a csontváz előtt úgy helyezkedtek el, hogy kettő a fej magasságában, kettő pedig a térdtől lefelé feküdt. Az előbbi kettő köcsőgalakú, illetőleg csésze volt, az utóbbi kettő virágcserep formájú bütykös edény. A nagyobbikban volt az ötödik edény, egy elütő típusú csésze.

a) Köcsőgalakú edény (XV. 14.). Valamennyi hasonló edénytől elütő forma. Alsórésze fordított csonkakúpos, erősen profilált fenékkal. Felső-része is csonkakúpos, de a nyaktól kezdve hengeres. A jellegzetes fülek a hengeres szájrperemen helyezkednek el. Magassága 20·5, szája 8·3, öblösödése 14·0, feneke 6·5 cm.

b) Csésze (XVI. 10.). Ellaposodó feneke van, amelynek körvonalai észrevétlenül olvadnak bele a többi részbe. Alól két ellentett elhelyezésű bütyök van rajta; fent a peremen, a két bütyök közé eső részen, két-két, közel egymás mellett fekvő bütyök. Szája 12·0, magassága 6·0 cm.

c) Csésze (XVI. 12.). A d) alatti edényben volt. Fordított csonkakúpos alak. Semmi díszítés nincs rajta. Feneke gömbszelvény alakú, de profilálása nincs. Sárgásszürke színű. Szája 10·0, magassága 6·3, feneke 5·8 cm.

d) Virágcserep alakú nagy edény (XV. 3.). Négy nagy bütyök van rajta, de ezek elhelyezése sem egymáshoz, sem az edény szájához viszonyítva nem arányos. Szája 23·3, magassága 21·1, erősen profilált feneke 10·0 cm.

e) Fazék (XVI. 15.). Durva iszapolású darab, amelyen egymással szemben, két-két bütyök és két-két fül helyezkedik el, éppen a legnagyobb öblösödésten. A fül az edény hossztengelyében áll. Feneke jól profilált. Szája 15·0, magassága 17·0, feneke 8·2 cm.

12. *sír.* 115 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti iránytól 40 fokkal eltér dél felé. Baloldalán fekszik annyira zsugorítva, hogy a farcsontja a *sír* végéhez ér. A lábak igen magasra vannak felhúzva; a térd majdnem a könyökkel érintkezik. Kezei az arc közelében fekszenek. Teljes hossza 133, zsugorítva 70 cm.

A csontváz mellett szabályosan elhelyezve négy edény volt, ugyanolyan elosztással, mint az előbbi sírban. Kettő az arc előtt, kettő a me-

dence irányában. Ezek közül az egyik már fekvő helyzetben került a sírba. Volt még egy ötödik edény is töredékes állapotban, és egy hatodiknak kis darab töredéke. Ezeknek a helyzete azt árulja el, hogy már akkor dobhatták a sírba, amikor annak legalább is egy része le volt földelve. Hogy egyidejűleg került ide, azt az edény típusa is mutatja, amely a síranyagánál valamivel öregebbnek látszik. Ezt a feltűnő jelenséget csak ennél az egy sírnál észleltük.

a) Köcsögalakú edény (XV. 8.). Alsórésze szabálytalan gömbalakú, de feneke erősen profilált. A csonkakúpos felsőrész erős bemélyedéssel illeszkedik az alsórészhez. A perem a fülek elhelyezésénél ívesen emelkedik. Bütyök nincs rajta. Szája 8·2, a fülek irányában 8·6, magassága 19·9, öblösödése 15·0, feneke 7·5 cm.

b) Talpas edény (XV. 11.). Csonkakúpos talpán, egymással többé-kevésbé szemben, egy-egy különböző átmérőjű lyuk van. Gömbalakú középsőrészén két szalagfül helyezkedik el. A felsőrész hengeres. Az egész edénynek kissé ferde alakja van. Különösen mutatják ezt a fülek, a talp és a nyak illeszkedése, ami egyúttal azt is elárulja, hogy ennek a szabálytalanságnak a nehézkes gömbalak az okozója. Magassága 24·3, szája 7·2, nyakmagassága 6·0, talpmagassága 5·8, öblösödése 14·5, feneke 11·0 cm.

c) Csésze (XVI. 8.). Félgömbös alak, fenékképzés nélkül. Alsórészén, egészen szabálytalanul, négy bütyök helyezkedik el. Magassága 6·0, szája 11·0 cm.

d) A virágcserepalakú edényekhez hasonló, de íveltoldalú edény (XV. 1.). Nagyon durva anyagból és rossz technikával készült. Nyolc durva bütyök van rajta, amelyek közül négy-négy, többé-kevésbé ugyanabban a magasságban helyezkedik el. Feneke jól profilált. Magassága 12·0, szája 13·4, feneke 9·0 cm.

e) Talpcsöves tál felsőrészének bütykös töredéke. A tál szájátmérője kb. 24·0 cm lehetett.

f) Talpcsöves tál töredéke (XVI. 2.). A talp és a felsőrész összeilleszkedésénél, egymással szemben, egy-egy szalagfül van, a két fül közti rész közepén pedig egy-egy bütyök. A töredékekből megállapítható, hogy a talpcsövön, négy helyen, hosszúkás nyílás volt. Szája 24·0, talpcsőszélesség 10·8 cm.

13. sír. 125 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti iránytól dél felé 15 fokkal tér el. Jobb oldalán fekszik, gyengén zsugorítva. Kezei az arc előtt nyugosznak. Teljes hossza 110, zsugorítva 70 cm.

A mellékletek a halottal szemben voltak elhelyezve. És pedig az arc előtt egy köcsögalakú edény és egy csésze, a térd előtt egy virágcserep alakú edény.

a) Köcsögalakú edény (XV. 9.). Szabálytalan gömbformájú alsórésze van, de profilált feneke. Az alsórész felső harmadában, egymással ellentett helyen, de nem pontosan egy magasságban egy-egy kerek bü-

työk foglal helyet. Felsőrésze magas csonkakúpos. Magassága 19·2, szája 7·8, feneke 7·0 cm.

b) Csésze (XVII. 7.). Erősen ívelt oldalakkal, lapos, de nem profilált fenékkal. Alsórészén valószínűleg öt bütyök helyezkedett el. Legalább is a meglévő három helyzete erre enged következtetni. Színe vöröses szürke. Magassága 5·5, szája 9·9 cm.

c) Virágcserepalakú edény (XVI. 17.). Durva kidolgozású. Négy bütyök van rajta, szabálytalan elhelyezkedésben. Magassága 15·3, szája 14·8, peremes feneke 10·0 cm.

14. *sír.* 125 cm mélyen. Feje a keleti iránytól dél felé 10 fokkal eltér. Balkeze a medence előtt, a jobb valamivel feljebb volt. Enyhén zsugorított helyzetben jobb oldalán feküdt. Három edény melléklete volt. A fej irányában köcsög, a térdnél virágcserepalakú edény és egy füles csésze. Az előbbiben állati csont volt. A fejen kovapenge feküdt. Ásatási naplónkba a csontváz méreteit nem vettük fel, mert az egész *sír* in situ a hódmezővásárhelyi múzeumba került. Minthogy ládája még nincs felbontva, az edények leírását sem adhatjuk.

15. *sír.* 115 cm mélyen. Feje a keleti iránytól 26 fokkal eltér dél felé. Lábszárai erősen vannak ugyan zsugorítva, de felhúzza nincsenek. Felsőteste és medencéje hanyattfekvő helyzetben van, de egész helyzete jobb-oldalas. Feje oldalt fekszik. Az alsókar helyzetéből megállapítható, hogy kezei a mellkason feküdtek. Teljes hossza 169, zsugorítva 95 cm.

Két edény (köcsögalakú és csésze) az arc előtt, egy virágcserepformájú a fej mögött feküdt. A fej alatt kovapengét találtunk, a jobb könyök mellett állati csontot.

a) Köcsögalakú edény (XV. 6.). Igen finom kivitelű. Alsórésze lapított gömbalakú; felsőrésze ívelt oldalú és hengeres végződésű. Szája a kimagasló fülek elhelyezése miatt ívelt. Alsó részén négy helyen, négy-négy bütyök díszíti. Magassága 20·2, szája $8 \times 8\cdot5$, öblösödése 13·5, feneke 5·6 cm.

b) Csésze (XVI. 11.). Öblös forma. Alsó részén négy átfúrt bütyök van, amelyeknek átfúrása lefelé megy. Kerek feneke van. Magassága 6·5, szája 13·0 cm.

c) Virágcserep formájú edény (XVI. 16.). Oldalai ívelték s a legnagyobb öblösödésén, két oldalt, egy-egy bütyök foglal helyet. Elhelyezésük nem egy szintben van. A közéjük eső két szalagfül elhelyezése is hasonló. Rossz kivitelű. Magassága 15·0, szája 11·5, feneke 7·5 cm.

d) Kovapenge. Töredékes darab. Hossza 4·3 cm.

16. *sír.* 130 cm mélyen. Feje a keleti iránytól délfelé 20 fokkal tért el. Mérsékeltén zsugorított. Kezei felhajlítva az arc előtt fekszenek. Jobb oldalán nyugszik. Arca előtt három edény volt egymás mellett. Közülük csak egy áll a talpán, a többi fekvő helyzetben van. Fején kovapenge. Teljes hossza 121, zsugorítva 74 cm.

a) Köcsögalakú edény (XV. 2.). Az eddigieknél aránytalanabb forma. Öblös alsórészéhez mérten a csonkakúpos felső rész nagyon széles.

Feneke profilált. Díszítés nincs rajta. Magassága 14·1, szája $7·7 \times 8·1$, öblösödése 10·5, feneke 6·3 cm.

b) Csésze (XVI. 13.). Csonkakúpos forma, lapított fenékkal, amelynek peremén, szabálytalan elhelyezkedésben négy bütyök van. Magassága 7·0, szája 10·7, feneke 4·5 cm.

c) Fazék (XV. 4.). Nagyon durva kivitelű és szokatlan formájú. Profilált feneke van. Öblösödése az alsó-harmadra esik. Felsőrésze csonkakúposan szalad a száj felé. Öt bütyök van rajta, melyek közül három magasabban, kettő mélyebben helyezkedik el, de az elhelyezkedésben semmi rendszer nincs.

d) Kova penge. 10 cm hosszú. Szürke színű.

17. *sír*. 120 cm mélyen. A fej irányítása 16 fokkal tér el a keleti iránytól dél felé. Zsugorítása enyhe. Kezei az arc előtt nyugodtak. Jobb oldalán feküdt, de annyira hasára fordítva, hogy medencéje és hátgerince felfelé áll. Teljes hossza 165, zsugorítva 106 cm.

Három edény volt mellette. Valamennyi az arc előtt. A köcsögformájú edény mellett egy nagyobb csésze feküdt, amelynek belsejében egy kisebb csésze volt elhelyezve.

a) Köcsögalakú edény (XV. 10.). Alsórésze szabálytalan tojásdad alakú, amelynek felső-harmadában, két ellentétesen elhelyezett bütyök foglal helyet, de nem egyenlő magasságban. Felsőrésze magas csonkakúpos. Fülei a szokott helyen voltak, de letörték. Helyükön egy-egy átfúrás van, amelyen látszik, hogy későbbi időben készült, nem az edénnyel egyidejűleg. Ez a kopási felületet is mutató lyuk bizonyítja leginkább, hogy ezek az edények nem a temetésre készültek, hanem gyakorlati rendeltetésük volt. Magassága 13·6, szája 10·3, öblösödése 15·5, feneke 7·8 cm.

b) Csésze (XVI. 3.). Lapított fenekű, ferde formájú. Színe helyenkint vörös. Két ellentett oldalán, egy-egy lefelé nyúló, hosszúkás bütyök van. Egyik valamivel a perem alatt fekszik. Magassága 7·5, szája 13·3 cm.

c) Csésze (XVI. 6.). Alacsonyabb alak. Feneke kerek. A fenék alig észrevehető kezdeténél, szabályos elhelyezkedésben három bütyök van. Magassága 5·2, szája $11·3 \times 12·0$ cm.

18. *sír*. 130 cm mélyen. Jobb oldalán fekvő, enyhén zsugorított csontváz. Fejének irányítása a keleti iránytól észak felé 10 fokkal tér el. Térde alig volt behajlítva. Kezei könyökben felhajlítva az arc előtt feküdtek. Teljes hossza 155, zsugorítva 145 cm. Csak egy töredékes állati csont volt mellette.

19. *sír*. 120 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti iránytól dél felé 28 fokkal tér el. Zsugorítása nagyon enyhe. A csaknem egyenesen maradt felsőlábszárhoz, az alsólábszár van hozzáhúzva. Kezei nagyon erősen az archoz húzódnak s a karcsontok is szorosan a mellkas mellett fekszenek. Gerince ennek is felfelé áll. Jobb oldalán nyugodott. Teljes hossza 152, zsugorítva 98 cm.

Arca előtt három edény volt egy csomóban.

a) Köcsögalakú edény. Körte formájú alsórésze van, gyengén profi-

lált fenékkal. Felsőrésze befelé ívelt. A fülek közt, de az öblösödés felső-harmadában, egy-egy bütyök van. Magassága 18·0, szája 7·5, öblösödése 13·2, feneke 5·5 cm.

b) Csésze. Magas alak. Ívelt fenekén két szembenfekvő bütyök van. Peremén, ellentett helyzetben, egy-egy hármassosztású bütyök foglal helyet. Magassága 7·5, szája 12 cm.

c) Durva kivitelű, szabálytalan csuporalakú edény. Peremén egy erős bütyök van, amely fogantyú gyanánt szolgált. Magassága 10·5, szája 10·5, öblösödése 11·0, feneke 6·5 cm.

d) Kova penge, a fej mellől. 2·2 cm. hosszú.

A csontváz in situ felvéve, az egyetemi archaeologiai intézet gyűjteményében van.

20. sír. (XIX. 1.). Mélysége 120 cm. Fejének irányítása a keleti iránytól 18 fokkal tér el délfelé. Baloldalán feküdt, enyhén zsugorított helyzetben. Lábai mintegy térdeplő helyzetbe voltak felhúzva. Alsó- és felsőkarcsontjai erősen össze lehettek kötve. Kezei az arc előtt nyugodtak. Medencéje, hátgerince és lapockái felfelé állottak. Teljes hossza 152, zsugorítva 90 cm.

Hat edény volt a sírban. Valamennyi a halottal szemben állott. Közvetlenül a térden egy a 12. sírban talált edényhez hasonló, de nagyobb-méretű talpas edény feküdt. Mellette köcsögformájú edény állott, amelyet csésze, majd virágcserep formájú következett. Az utolsó az arccal szemben volt. Az ezen belől fekvő sorban, két csésze volt.

a) Köcsögalakú edény (XV. 13.). Szabálytalan gömbös alsórésze van, profilált fenékkal. Felsőrésze csonkakúpos. Fülei elhelyezése miatt szája ívelt. Az alsó- és felsőrész határozottan elválik egymástól. Magassága 21·0, szája 8·0, öblösödése 14·3, feneke 7·8 cm.

b) Talpas edény (XV. 12.). Bár az alak ferde, határozottan mutatja a forma keletkezését. A köcsögalakú edény talprahelyezéséből állott elő. Talpa csonkakúpalakú. Felsőrésze szintén, de sokkal magasabb. A köztük- és felsőrész találkozásánál, két oldalt, egy-egy szalagfűl, köztük egy-egy bütyök helyezkedik el. Pereme két oldalt, két-két helyen át van lyukasztva. Magassága 35·0, szája 10·5, nyaka 12·2, öblösödése 16·5, talpilleszkedésénél 8·0, feneke 13·0 cm.

c) Csésze (XVI. 1.). Magas forma. Alig észrevehetően induló feneke szélén, két ellentethelyzetű bütyök, a köztük eső részen, de a peremen hármastagoltságú bütyök fülecske van. Magassága 8·5, szája 13·3 cm.

d) Csésze (XVI. 5.). Lapos alak, alsórészén négy, szabálytalanul elhelyezett bütyökkel. Magassága 6·0, szája 13·4 cm.

e) Csésze (XVI. 9.). Csonkakúpos alak, ívelt fenékkal. A fenék kezdeténél négy bütyök van rajta. Magassága 6·5, szája 11·3 cm.

f) Virágcserep formájú edény, de befelé álló felsőrészrel (XV. 5.). Öblösödésén három, szabálytalanul elhelyezett bütyök van. Kivitele nagyon durva. Magassága 12·5, szája 10·5, öblösödése 12·5, feneke 6·5 cm.

21. sír. Mélység 120 cm. Fejének irányítása a keleti iránytól 8 fokkal

eltér, délfelé. Erősen zsugorított helyzetben, jobb oldalán feküdt. Csontjai annyira rossz fenntartásúak voltak, hogy méreteit felvenni nem lehetett. Melléklete nem volt.

22. *sír.* Mélység 110 cm. Fejének irányítása a keleti iránytól 20 fokkal eltér, délfelé. Bal oldalán feküdt, erősen zsugorított helyzetben. Méreteit ennek se lehetett felvenni. Melléklete nem volt.

23. *sír.* 120 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti iránytól 20 fokkal tér el délfelé. Enyhén zsugorított helyzetben baloldalán feküdt. Rossz fenntartása miatt mérhetetlen. Melléklete nem volt.

24. *sír.* 120 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti iránytól 54 fokkal eltér. Jobb oldalán feküdt, erősen zsugorított helyzetben. Rossz fenntartása miatt mérhetetlen. Melléklete nem volt.

25. *sír.* 120 cm mélyen. Fejének irányítását és méreteit megállapítani nem lehetett, mert a csontvázból csak a két zsugorított helyzetben lévő láb maradt meg, a többi faültetéskor megbolygatták. Hogy eredetileg volt-e melléklete, nem tudjuk.

E sírok közelében még két csontvázat találtunk, de minthogy mellékletük nem volt és irányításuk is ellenkezett az eddigiekkel, nem hiszszük, hogy ebbe a csoportba tartoztak volna. Az a körülmény, hogy hulladék gödörben, illetőleg annak szélén feküdtek, arra enged következtetni, hogy a tiszai kultúra III. periodusába tartoznak. Ezekről tehát e kultúra emlékeinek ismertetése kapcsán fogunk szólni.

Meg kell még jegyezni, hogy a 14. *sír* in situ felvételre előkészítése közben, a körülfaragás alkalmával, de már a sártapasz réteg alatt is találtunk egy erősen zsugorított csontvázat, amelyet az ásó annyira tönkre tett, hogy csupán irányítását tudtuk megállapítani. Teljesen egyezett a felette fekvő síréval. Melléklete ennek sem volt. Korát a sártapasz réteg alatti fekvése határozza meg. Szintén a tiszai kultúra III. periodusába tartozik.

*

Figyelembevételre Párducz Mihálynak már többször hivatkozott megfigyeléseit is a szőlőültetéssel meg nem bolygatott 25 sírból álló rézkori sírmezőt a következőkben jellemezhetjük.

A sírok mélysége aránylag nagy eltéréseket mutat: 30 és 125 cm között váltakozik. A 4. és 8.:30, a 10.:50, az 5.:60, a 7. és 9.:70, a 3.:85, a 6.:90, az 1. és 2.:100, a 21. és 22.:110, a 11., 12., 15.:115, a 17., 19., 20., 23., 24., 25.:120, a 13. és 14.:125, a 16. és 18.:130 cm mélyen feküdt. A magasabban fekvők, amennyiben meg lehetett állapítani, gyermeksírok voltak. A mélységbeli különbségek már azért is érdekesek, mert az egész területen a felszín változásának körülményei azonosak.

Az 1., 4., 5., 6., 7., 10., 25. sírok annyira feldúlt állapotban voltak, hogy ezek semmiféle megfigyelésre nem alkalmasak. Az 1. csak annyiban kivétel, hogy annak legalább a kerámiai anyaga megmaradt.

A csontvázak irányítása nagyjában kelet-nyugati, amint ezt az eddigi rézkori temetőknél is megállapították, ámbar azok között is volt délnek,

helyesebben délkeletnek irányított csontváz.⁷ Minthogy a sírok irányításáról már régebben megjelent dolgozatunkban⁸ — éppen az őskori sírokban tapasztalt nagy eltérések miatt — a mindennapi napfelkeléshez igazodást állapítottuk meg irányadóul, ezúttal még a szokottnál is nagyobb gondot fordítottunk a helyzet pontos megállapítására.

Feljegyzéseink nagyjából igazolják a régebbi megfigyeléseket. Általánosságban az irányítás kelet és dél között mozog, ami az arcnak észak, illetőleg dél felé fordítását is jelenti. Delet csak egy esetben, a 9. sírnál éri el, de ennek a sírnak ebbe a csoportba tartozása — mellékletek nélkül lévén — kétséges. A 18. sírnál az irányítás észak felé tért el, de csak 10 fokkal.

A többi síroknál a következő déli irányú eltéréseket tapasztaltuk: 8 fokkal tért el a 21.; 10 fokkal a 14.; 15 fokkal a 13.; 16 fokkal a 17.; 18 fokkal a 20.; 20 fokkal a 16., 22., 23.; 22·5 fokkal a 3.; 26 fokkal a 15.; 28 fokkal a 19.; 30 fokkal a 11.; 40 fokkal a 12.; 45 fokkal a 2.; 54 fokkal a 24. sír. A többit nem lehetett megállapítani.

Ezek az adatok is a természetes keletelés mellett szólnak, ami valóban nem meglepő, hiszen a rézkor embere is a napjárásával állapította meg a keleti pontot.

A halottakat zsugorított helyzetben temették el. A zsugorítás néhány esetben (8., 12. sír) erősen felhúzott alsó- és felsőlábszárakkal, mintegy guggoló helyzetben történt; de előfordult az is, (15., 22., 24. sír) hogy csak az alsólábszárak voltak annyira felhúzva, hogy az összekötözésre kell gondolni. Egy esetben a csaknem egyenesen maradt felsőlábszárhoz az alsólábszárat hozzáhajlították (19. sír). Volt egy sír (18. sír), ahol a derékszögben behajlított felsőlábszár az alsólábszárral csak derékszöget alkotott. A többi sírokban, amennyiben megfigyelhető volt, a zsugorítás nagyon enyhe s rendszeren a derékszögben álló felsőlábszárhoz igazodott.

A kezek egy esetben (14. sír) a medencén, egy esetben a mellén (15. sír) nyugodtak. A többiekénél az arc előtt, könyökben felhajlított karokkal. Ez a felhajlítás a 19. és 20. síroknál annyira szoros volt, hogy itt is összekötözésre kell gondolni.

A csontvázak egyrésze jobb (2., 8., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 21., 24.), másrésze bal oldalon (3., 9., 11., 12., 20., 22., 23.) feküdt. Úgy az egyik, mint a másik csoportban volt olyan, amelyik annyira előre hajlott, hogy medencéje és gerince, esetleg lapockája is felfelé állott s így leg-

⁷ Lásd: a) Bella Lajos: A bodrogkeresztúri aeneolith temető. Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I. 8. l.

b) Hillebrand Jenő: A pusztaitvánházi korarézkori temető. Arch. Hung. IV. 10. l.

c) Dr. Z. L.: Hajdúszoboszlón: rézkori telep és temető. Jelentés Debrecen szab. kir. város múzeumának stb. 1928. évi működéséről. 45. l.

d) Zalotay Elemér: Csongrád vármegye őskori települése. (Szentek-Kistőke) Dolgozatok VIII. 76. l.

e) Dr. Sőregi János: A biharmegyei konyári korarézkori temető. Jelentés Debrecen sz. kir. város Déri-Múzeumának 1932. évi működéséről stb. 86. l.

⁸ A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok III. 39. l.

alább felsőteste a mellen feküdt, (17., 19., 20.) a lábszárak azonban rendes helyzetben voltak. Nem azzal az esettel van tehát dolgunk, mint az őszent-iváni bronzkori temetőben, ahol az egyik sírban⁹ a szándékos hasrafektetés, a zsugorított lábszárak lefelé fordított helyzetéből, megállapítható. Egy jobboldali elhelyezkedésű csontvázunk volt, amelynek felsőteste hanyatt feküdt. (15.)

A jobb oldalon fekvő csontvázak közül a 14., 15., 16. és 19. számúaknál kovapengét találtunk, ami tudvalevően csak férfi sírokban szokott előfordulni. Ha ennek alapján a jobb oldalon fekvő csontvázakat mind férfi, vagy fiú csontváznak tekintjük (a 6. gyermeksírbán is találtunk egy kis kova pengét), feltevésünket a felnőtt vázak méretei is igazolják. Nehézség csak a baloldali csontvázaknál mutatkozik, ahol a szokásos gyöngyök egyáltalában nincsenek meg, a 20. váz pedig, amelynek az egész temetőben legtöbb melléklete volt, aránylag nagyméretűnek (152 cm) látszik.

A női sírokat jellemző gyöngyök tehát hiányoznak a temető anyagából, a férfi sírokat jellemző kovapengék azonban a felsoroltakon kívül több, feldúlt sírban is előfordulnak, sőt a szórványos leletek közt is ismételtelen találkozunk velük. A szórványos leletekben előforduló nagysága 4·0—9·5 cm közt váltakozott. Találtunk a 3., 5., 6. sírokban is. A bal oldali fekvő csontvázas 3. sírban az idetartozást nem lehetett kétségtelenül megállapítani; a másik két sír pedig fel volt dülva.

Meg kell jegyeznünk, hogy bár az ujjak hiányát úgy a kezeken, mint a lábakon ismételtelen tapasztaltuk, a talajviszonyok miatt rongálódott csontok között, a szándékos csonkítást nem tudtuk megállapítani.

Az edények elhelyezésében határozott rendszer ismerhető fel. Általában a halottal szemben vannak. Csak a 15. sírban volt egy edény a fej mögött, kettő azonban ebben is az arc előtt volt. Legtöbb esetben az arc előtt egy csomóban voltak elhelyezve. Így volt a 2. sírban 3; a 3.-ban 4; a 8.-ban 3; a 16.-ban 3; a 17.-ben 3; a 19.-ben 3 edény. Előfordult, hogy az edények a fejtől a térdig egy vonalban helyezkedtek el. Ilyen volt a 20. sír 6 edényének helyzete. A többi sírokban, a fejnél és a térdnél, külön-külön csoportban voltak az edények. Így a 11.-ben és a 12.-ben 2 az arc előtt, 2 a lábnál; a 13.-ban 2 az arcnál, 1 a lábnál; a 14.-ben 1 az arcnál, 2 a térdnél.

Az 1., 11. és 17. sírokban egymásba helyezett edényeket is találtunk. A 12. sírba utólag bedobott edény töredékek talán a halott megajándékozásának kérdésébe fog bevilágítani, ha a jelenséget több esetben is sikerülni fog megállapítani.

Edény és kovapenge mellékleteken kívül négy sírban (2., 14., 15., 18.) állati csont maradványokat is találtunk.

Figyelmet érdemel, hogy a köcsögalakú edényt a 12. és 20. kivételével minden sírban a fej közelében találtuk. A két kivétel talán azzal van

⁹ Dolgozatok IV. 172. l. 26. kép.

összefüggésben, hogy ezeknél talpcsöves edény is volt s mindegyiknél egymás mellett foglalt helyet a két edény.

A temetőben képviselt edények négy csoportba sorolhatók. Vannak a) tejesköcsög alakúak, a peremen elhelyezett kis fülekkel (XV. 2., 6., 7., 8., 9., 10., 13., 14.); b) talpas vázák, nyakukon kis szalagfülekkel (XV. 11., 12.); c) csonkakúpos, vagy félgömbös csészék, (XVI. 1., 3—14., XVII. 7.) alsó-, ritkábban felsőrészükön elhelyezett bütyökkel, vagy bütyökfülecskével; d) igen durva kivitelű, sokszor virágcserep formára vagy fületlen csuporra hasonló edények egy vagy két sor bütyökkel (XV. 1., 3., 4., 5., XVI. 15., 16., 17.). A talpcsöves, töredékesen megmaradt tál (XVI. 2.) bár az egyik sír (12.) utólagosan bedobott melléklete volt, előbbi kultúra emléke.

A tejesköcsög alakú edény úgy a szórványos, (hasonlít a XV. 9.-hez) tehát feldúlt sír leletei között, mint a többi sírokban megvolt. Megtaláltuk a 2. (XVIII. 12.), 3. (XVIII. 14.), 8. (XV. 7.), 11. (XV. 14.), 12. (XV. 8.), 13. (XV. 9.), 14. (in situ), 15. (XV. 6.), 16. (XV. 2.), 17. (XV. 10.), 19. (in situ), 20. (XV. 13.) sírokban, tehát valamennyi olyan sírban, amelynek melléklete volt.

Ezek közül azokat tartjuk régebbieknek, amelyeken bütykök vannak, vagyis a feldúlt sírból valón kívül a 8. (XV. 7.), 13. (XV. 9.), 15. (XV. 6.), 17. (XV. 10.) és 19. (in situ) sírokból valókat, ami egyúttal e sírok időrendjét is megállapítja a többiekhez és az előző kultúrához viszonyítva. Különös figyelmet érdemel a 15. sír (XV. 6.) négybütykű edénye.

Ugyanígy határozná meg a két talpas váza is, éppen talpcsöve miatt (XV. 11., 12.), a 20. és 12. sír időrendjét, de a többi ellentmondó melléklet legfeljebb azt bizonyítja, hogy úgy a forma, mint a bütyökdísz tovább is élt s legalább is a temető használásának végső idejéig megmaradt. Érdekes, hogy ezek az edények mindég fekvő helyzetbe kerültek a sírba, tehát sem étel, sem ital nem lehetett bennök.

Figyelemreméltó jelenség, hogy a konyári temetőben csak a 13. sírban talált köcsögformájú edényen volt bütyök;¹⁰ Pusztai István házában szintén csak egy példányon.¹¹ Fontosnak tartjuk ezt a mi temetők időrendjének meghatározása szempontjából.

Csésze a szétdúlt sírokból származó szórványokon kívül (XVI. 14. és XVIII. 10.), az 1. (XVIII. 9.), 2. (XVIII. 7.), 3. (XVIII. 2., 6.), 8. (XVI. 4., 7.), 11. (XVI. 10., 12.), 12. (XVI. 8.), 13. (XVII. 7.), 14. (in situ), 15. (XVI. 11.), 16. (XVI. 13.), 17. (XVI. 3., 6.), 19. (in situ), 20. (XVI. 1., 5., 9.) sírokban fordult elő.

Durva megmunkálású edény is csaknem minden sírban volt. Előfordult az 1. (XVIII. 13.), 2. (XVIII. 11.), 3. (XVIII. 8.), 11. (XV. 3. és XVI. 15.), 12. (XV. 1.), 13. (XVI. 17.), 14. (in situ), 15. (XVI. 16.), 16. (XV. 4.), 19. (in situ), 20. (XV. 5.) sírokban, sőt a régebben feldúlt egyik sírban is.¹²

¹⁰ Sőregi János: i. m. 96. l.

¹¹ Hillebrand: i. m. IV. tábla 4.

¹² Párducz: i. m. 106. l.

Temetőnket időrendben az eddig feltárt valamennyi magyarországi temető között a legöregebbnek tartjuk. Ide utalja a bütyökdíszítésű kőcsögalakúedények aránylag nagy száma és a réz teljes hiánya. Hogy a teljes hiány ellenére nem tartjuk aeneolithikusnak, hanem határozottan korarézkorinak, annak a sajátságos és jellemző, de mindig egyszerű edényformákon kívül, legfontosabb oka az, hogy e temetőtől nem egészen száz méter távolságra, sikerült a valóban aeneolithikus temetőt is megtalálni, amelynek kerámiai anyaga tökéletesen elüt ennek a temetőnek az anyagától, és amennyire a csekély számú sírból megállapítható, temetkezési ritusában sincs meg az a határozott egyöntetűség, ami az eddig feltárt rézkori sírokat, a mieinket is beleértve, jellemzi.

IV.

Mint már említettük, az előbb tárgyalt korarézkori temető, a tanyaépület hátamegetti nagy gazdasági udvarban, a tiszai kultúra III. periódusának emlékei és telep maradványai közé beágyazva feküdt.

A szórványosan előforduló anyag az ismertetett feldúlt sírok mellékleteinek tekinthető. Legalább is az, amelynek stilusa a temető anyagával egyező.

Volt azonban olyan szórványos anyag is, amely emennél öregebbnek, de a telep anyagánál fiatalabbnak látszott. Különösen sok fordult elő a II. részben ismertetett kunyhó északi sarkától 3 m távolságra.

Ezek a töredékek bemélyedő pontsoros díszítésűekkel (XVII. 8., 9., 10., 18.), sűrűn lyukasztott talpcsöveikkel (XVII. 13., 15., 22.) és két oldalról lyukasztott, de át nem fúrt hegyes bütykeikkel (XVII. 8., 9., 10., 14., 18., 19., 20., 21.) teljesen idegenek a sírmező anyagában. Ennek a kultúrának azonban, sem összefüggő telepét, sem a temetőjét, ezen a részen nem tudtuk megtalálni.

A tanyaépületekkel határolt középső udvar területének felásatása sem vezetett, e tekintetben, eredményre. Találtunk ugyan itt is sírokat a tiszai kultúra III. periódusából és a középkorból; megtaláltuk az előbbinek települési nyomait és valóban jelentős emlékeit is, de a keresett kultúrának a legkisebb nyomát sem találtuk.

A tanyaépületeken kívül eső aprójószág kifutó felásatása hozta meg az eredményt, ahol már az első árokban előkerült az első lyukasztott talpcsöves edény nagyobb méretű töredéke.

a) Az edény (XVII. 6.) töredékes ugyan, de jellegzetes talpcsöve és gömbalakú középsőrésze aránylag épen maradt meg. Felsőrésze hiányzik. A hengeres, de alól kissé kihajló talpcsövön 10 lyuk van, szabálytalan elhelyezésében. A gömbalakú középsőrész alsó-harmadában lefelé irányított, kúpalakú bütyök foglal helyet. Öblösödése 14:0, feneke 10 cm.

Az árokban, úgy az edény alatt, mint felette, egységes kulturréteg volt. Egész két méter mélységig figyelemmel lehetett kísérni ezt a jelenséget. Úgy látszik, hogy az árok két vége felé e réteget, későbbi időben,

megháborgatták. Csak ezzel magyarázható, hogy két helyen is, sárgával keveredett fekete földet s mind a két helyen, egy-egy magában álló koponyát találtunk. Bár a koponya egyik helyen 194, másik helyen 100 cm mélységben volt, nem kétséges, hogy az egyik ugyanabban a sírban lehetett, amelyben az ismertetett edény, sírmelléklet volt. Különösen bizonyítja ezt a sárgafölddel való keveredés.

A sárgafölddel való keveredés azért is figyelemre méltó, mert a többi hét, háborítatlan sír mindegyike, erősen feltöltött sárgaföld rétegen nyugodott.

Ez a sárgaföld feltöltés, másfél méter széles csíkban húzódott s már előre jelezte a kibukkanó sírt. Megszakítás sehol sem volt benne. Hogy ezt a réteget már eredetileg is itt találták-e, vagy maguk töltötték meg vele a kiásott sírok fenekét, nehéz eldönteni? Ha ez utóbbi volna az igaz, az nemcsak arra engedne következtetést, hogy a sírok fölé hosszabb ideig is látható dombot emeltek, de arra is, hogy minden egyes alkalommal a szükségesnél jóval nagyobb sírgödöröt ástak. Az előbbi esetben pedig valószínűleg kikeresték ezt a keményebb réteget, ami azonban túl sok időbe és még több munkába került volna. A sírok mélységének különböző mérete is az előbbi feltevés mellett szól. Így aztán eldöntetlen marad az a kérdés, hogy ennek az elnyúló sárgaföld rétegnek, mi lehetett az eredeti rendeltetése?

A sírok egymáshoz viszonyított helyzetét a XIV. tábla II. része mutatja.

1. sír. Mélysége nem egyenlő. Fejénél 84, lábánál 70 cm. Feje pontosan keletre van irányítva. Gerince és medencéje felfelé áll. Lábszárai térdig, a gerinc tengelyétől csak alig eltérő helyzetben vannak; csak az alsólábszárak vannak felhúzva, de azok sem erősen. Teljes hossza 146, zsugorítva 102 cm. Bal oldalán fekszik. Kéz- és lábcsonthai hiányoznak. Egyetlen melléklete a feje mögé tett edényke.

a) Az edény (XVII. 23.) három csonkakúpból tevődik össze. Az alsó-rész fordított csonkakúpja a legalacsonyabb, a középsőrész valamivel magasabb és ugyanolyan alapú, a felső a legmagasabb. Ehhez csatlakozik a hengeres szájpere. Az alsó- és középsőrész enyhe íveléssel csatlakozik s négy szabálytalanul elhelyezett lapos bütyök díszíti. A középső- és felső-rész csatlakozásánál mélyebb bevágás van. Ezt hidalja át a két, egymással szemben elhelyezett, szűknyílású, hosszúkás fül. A fülek közt, aránytalan elhelyezkedéssel, egy-egy bütyök foglal helyet. Magassága 9·8, szája 6·2, nyaka 5·3, öblösödése 7·1, feneke 3 cm. A fenék és a bütykök kopása elárulja, hogy nem a sír számára készült.

2. sír. 70 cm mélységben, pontosan keletnek irányított fejű, jobb oldalán fekvő, gyermek csontváz. Melléklete nem volt.

3. sír. 1 méter mélyen, magában álló koponya. Melléklete nem volt.

4. sír. 194 cm mélyen szétmállott koponya. Melléklete ugyan nem volt, de a már elmondott bizonyítékok alapján alig kétséges, hogy a fennebb a) alatt ismertetett talpcsöves edény (XVII. 6.), amely ugyanitt, de

valamivel magasabbról került elő, ennek a szétdúlt sírnak volt a melléklete.

5. *sír.* 87 cm mélyen. Feje pontosan keletre volt irányítva. Bal oldalán feküdt, derékszögbe felhúzott, de erősen összekötözött alsólábszárakkal. Talán a kötözés nyomait mutatják az ugyanolyan helyen elpattant csontok is. Kezei könyökben felhajlítva az arc előtt nyugodtak. Teljes hossza 145, zsugorítva 105 cm. A mellcsont végével egyirányban agyag pohár feküdt. Ez volt az egyetlen melléklete.

a) A pohár (XVII. 16.) egészen síma. Csak a fenék felett 1—1 cm magasan van rajta négy bütyök. Szája 8·2, magassága 8·4, feneke 3·0 cm.

6. *sír.* 50 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti ponttól észak felé 20 fokkal tér el. Jobb oldalán fekvő gyerek csontváz. Csontjainak rosszfenntartása miatt mérhetetlen, de különben is kis gyermek. Három edény melléklete volt. Egy a feje fölött, kettő a fej két oldalán.

a) Csésze (XVII. 3.). Bemélyedő feneke, széles csonkakúpos alsórésze és aránylag hosszú, hengeres felsőrésze van. Az alsó- és felsőrész érintkezési pontján négy, lefelé irányított, erőteljes bütyök van. Magassága 9·5, szája 10·8, bemélyedő feneke 3·9 cm. A fenék peremén erős kopás nyomok látszanak.

b) Csésze (XVII. 1.). Lapos fenekéből az oldal ívesen indul s feltűnő hajlással ér a száj peremig. Alsórészen négy, hosszúkásalakú, két oldalán lyukasított bütyök helyezkedik el. Magassága 8·8, szája 13·0, feneke 4·0 cm.

c) Virágcserep formára emlékeztető kisalakú edény (XVII. 11.). Durva kivitelű. Négy, szabálytalan magasságban elhelyezett durva bütyök díszíti. Magassága 6·0, szája 8·0, profilált feneke 5·0 cm.

7. *sír.* (XIX. 2.). 110 cm mélyen. Fejének irányítása a keleti ponttól 10 fokkal tér el dél felé. Bal oldalán feküdt, derékszögben felhúzott felsőes enyhén zsugorított alsólábszárakkal. Kezei az arca előtt nyugodtak. Öt edény melléklete volt. Valamennyi a fej körül helyezkedett el, félkörívet formálva. Nyak tájáról három szem márványgyöngy és két kova töredék került elő. Teljes hossza 172, zsugorítva 95 cm.

a) Edényke (XVII. 17.). A XVII. 23. a. ábrázolt példánnyal rokon. Ennek is csonkakúpos alsórésze van, amely ívesen illeszkedik az alig észrevehető középsőrészhez. Az összeilleszkedésnél ezen három, szabálytalanul elhelyezett bütyök van. A hengeres felsőrész szinte beleolvad a középsőrészbe, de úgy itt, mint az alsórésznél bemélyedő vonal a határ. A felső vonalon két, szabálytalanul elhelyezett, bütyök van. Magassága 9·0, szája 7·6, öblösödése 6·4, feneke 2·8 cm.

b) Nagyobb edény (XVII. 2.). Gömbalakú középsőrésze, lefelé csonkakúposan, felfelé hengeresen, megnyúlik. Az alsó, csonkakúpos rész, jól profilált fenékben folytatódik. Az öblösödés alatt, négy szabálytalanul elhelyezett, két oldalt fűrt, hosszúkás bütyök helyezkedik el. A nyakon kislyukú, szegletes fülecske van. Magassága 16·0, szája 11·3, öblösödése 14·2, feneke 4·4 cm.

c) Edény talp (XVII. 12.). A meglévő töredéken hosszúkas nyílások vannak. Magassága 7·0, feneke 11·0 cm.

d) Talpcsöves tál (XVII. 4.). Magas csonkakúpos talpa és széles felsőrésze van. A talpon öt, szabálytalanul elhelyezett, szabálytalan alakú, hosszúkas nyílás; a tálon, lefelé irányított, hosszúkas bütykök hegyezkednek el. Magassága 21·8, szája 20·0, nyaka 5·6, feneke 12 cm.

c) Tál (XVII. 5.). A tiszai kultúra I. periódusába tartozó kökénydombi, Kiss-tanyai és csókai példányokkal egyező forma. Négy szabálytalanul elhelyezett bütyökfűl van rajta. Magassága 7·5, szája 27·5, feneke 22·0 cm.

Ez a tál adott felvilágosítást azokról a hasonló töredékekről, amelyek a telepen, szétszórva több helyen is előfordultak. Különbösen érthetetlen volt előfordulásuk, mert eddig csak a tiszai I. telepen találtuk, a tiszai III. telepein soha.

f) Három márvány gyöngy.

g) Két kovatöredék.

8. sír. 110 cm. mélyen. Fejének irányítása a keleti ponttól 10 fokkal tért el észak felé. Bal oldalán fekvő rosszfenntartású gyerek csontváz, erősen zsugorított lábakkal. Melléklete nem volt.

*

Az előkerült sírok száma kevés ugyan arra, hogy belőlük végleges következtetéseket lehessen levonni, de azért nem lesz felesleges az egész sírmező összefoglaló képét megrajzolni.

Itt csak röviden utalok arra a fennebb részletesen leírt jelenségre, hogy a sírok egy régebbi kultúra anyagában, de mindenkor feltöltött sárgaföld rétegre voltak elhelyezve.

A sírok mélysége azonban ennek ellenére se egyenlő: 50 és 110 cm közt váltakozik. Legmélyebb a 7. és 8. (110 cm), majd az 5. (87 cm). Legshégyebb a 2. (70 cm), illetőleg a 6. (50 cm). A 3., 4. sírban magányosan talált két koponya közül (100 és 194 cm) legfeljebb az első feküdt eredeti helyén. Az 1. sír ferde helyzete (84—70 cm), őskori síroknál feltűnő jelenség. Népvándorláskori sírokban ismételtelen is előfordul.

A fej irányítása többé-kevésbbé keleti. Hat jól megállapított sírból háromban (1., 2., 5.) pontosan keleti; a másik háromban észak, illetőleg délfelé eltér. A 6. és 8. sírokban északi az eltérés, és pedig 10, illetőleg 20 fok, a 7.-ben déli, 10 fok.

A zsugorítás mértékét csak négy sírban lehetett megállapítani. Az 1.-ben a felsőtest és a felsőlábszár iránya alig tér el egymástól, az alsó lábszár azonban erősen fel van húzva. Az 5.-ben a derékszögben álló felső lábszárhoz az alsólábszárat olyan erősen felhúzták, hogy az összes csontok egy irányban elpattantak. Minthogy ez a törés körülbelül a csontok közepén van, valószínűnek látszik, hogy az elpattanás pontosan az összekötésre használt zsinag, vagy növényinda alatt történt. A 8. sírban talált

gyermek csontváza is erősen zsugorítva volt; a 7. azonban nagyon enyhén volt behajlítva.

A kezek helyzetét csak az 5. és 7. sírban lehetett megállapítani. Mindkét esetben az arc előtt feküdtek, könyökben erősen felhajlított karokkal.

A halott sírba fektetésére, illetőleg jobb, vagy baloldalra helyezésére a sírok nagyon kevés felvilágosítással szolgálnak. Jobb odalon fekvő csontvázunk csak kettő volt. A 2. és 6., de ezek mérhetetlen gyermek csontvázak voltak. A baloldalasak közül a 8. szintén gyermekcsontváz. Az 1., 5., 7. sírok csontvázai pedig — bár valamennyi erős fejlődésű egyén maradványa — elütő méretű. A két előbbi 146, illetőleg 145, az utóbbi 172 cm hosszú. Még jobban zavar az a körülmény, hogy éppen a méretei alapján is férfinak tartott 7. csontváz mellett, három márványgyöngyöt, és két kovatóredéket is találtunk.

Mint ebből is látható, a rendelkezésre álló anyag, nem elég a temetkezés nemenkénti elkülönítésének megállapításához.

A feltárt sírok közül a 2. és 8. melléklet nélkül volt, a 3. és 4. pedig mint láttuk, bár az utóbbinak mellékletét minden valószínűség szerint sikerült megtalálni, nem volt eredeti helyzetében.

A négy melléklettel is felszerelt sírból háromban az edény a fej táján volt elhelyezve. Az 1. sírban a fej mögött volt egy edény, a 6.-ban a fej fölött egy, két oldalán egy-egy, a 7.-ben mind az öt a fej körül, félkörösen. Ebben a sírban a koponya, az eredetileg valószínűleg mögéje tett táblában volt. Az 5. sír egy edénye a mellkas vége előtt feküdt. Ételneműt a sírban nem találtunk.

Az edények formája elüt az előbbi csoportban tárgyaltakétól. Olyan edény, amely mintegy a sírok legfőbb ismertető jele volna, mint amoda a köcsőgalakú kispötlő edény, itt nincs. Ha igazán jellemző edényeket keresünk, úgy azt itt két típusban találhatjuk meg.

Az egyik a kerek, hosszúkás vagy szegletes nyílásokkal átfúrt talpcsőves forma, amely úgy az egyik feldúlt sírban (XVII. 6.), mint a 7.-ben (XVII. 4. és 12.) előfordult. De előfordult a kétségtelenül ehhez a kultúrához tartozó, de a tiszai III. telepen szétszórtan talált, töredékek közt is (XVIII. 13., 15., 22.).

A másik az a részleteiben eltérő, de lényegében mindig egyező, hengeres nyakú, alsó részén öblösödő, pici fülekkel és bütykökkel díszített forma, amely az 1. (XVII. 23.) és a 7. sírban (XVII. 2. és 17.) is előfordult.

Pohár-alakú bütykös edény csak az 5. sírban (XVII. 16.) volt. Csésze viszont — amely a rézkori formák előfutárjának tekinthető — a 6. sírban két példányban (XVII. 3. és 1.) is előfordult. Ugyanebben a sírban volt a virágcserepre emlékeztető, durva kiviteli, bütykös, de amazoknál jóval kisebb forma (XVII. 11.) is.

Még egy olyan edényről kell megemlékezni, amely az eddig feltárt rézkori temetőkben soha sem fordult elő. A 7. sírban találtuk azt a tálat (XVII. 5.), amely a tiszai I. periodusában nagyon gyakori, de a III. periodusában még soha sem bukkant elő.

Itteni előfordulása megmagyarázza azt a szokatlan jelenséget, hogy a tiszai kultúra III. periodusának most feltárt telepén, az első ásónyomban — tehát ugyanott, ahol az aeneolithikumra jellemző többi (XVII. 8., 9., 10., 13., 14., 15., 18., 19., 20., 21., 22.) töredékek is előfordultak — gyakrabban találkoztunk vele, de egyszersmind megmutatja azt a kapcsolatot is, amelyben ez a kultúra a tiszai kultúra I. periodusával van.

Az edényeknek analógiáit megtaláljuk Szerbkeresztúron, úgy a Mil-leker által feltárt telepén,¹³ mint a belgrádi múzeumnak ugyancsak innen és Csókáról származó edényeiben. De megvannak a Kisléghy Nagy Gyula által feltárt óbessenyői telepén,¹⁴ Tiszapolgáron¹⁵ és a Móra Ferenc által feltárt, s a szegedi múzeumban lévő deszki sírmező és az ugyanitt lévő sövényházi, szórványos, leletek anyagában is.

Nem lehet tehát kétségünk aziránt, hogy a kotacparti Vata-tanyában talált telep és temetők időrendje csak a következő lehet:

- a) tiszai kultúra III. periodusa teleppel és temetkezésekkel;
- b) aeneolithikus temető a település szórványos emlékeivel;
- c) korarézkori sírmező, minden néven nevezendő réz eszköz nélkül;
- d) szétdúlt bronzkori sír és a település szórványos maradványai;
- e) hallstatti településre mutató néhány edény;
- f) jazig település szórványos emlékei;
- g) késő középkori temetkezések, szórványos kerámiai anyaggal.

Az aeneolithikus temető időrendi szükségyszerűsége arra is magyarázatot ad, miért temetkezhettek a korarézkori emberek a tiszai kultúra III. periodusának ház romjai fölé. Amannak elpusztulása és emennek itteni temetkezése között pár száz esztendőnek kellett eltelni, amely idő alatt vas-tag réteg rakódhatott a romok fölé.

Az aránylag kis területen összezsúfolt kulturák egymásutánja ebbe a kérdésbe is világosságot hozott.

A tiszai III. telep formákban és díszítésekben rendkívül gazdag anyagát folyóiratunk legközelebbi évfolyamában fogjuk ismertetni.

Dr. Banner János.

¹³ Arch. Ért. 1894. 300—305. II.

¹⁴ U. ott 1909. 146—154. és 1911. 147—164 II

¹⁵ Hillebrand: i. m. 45. I.

Ausgrabung am Kotacpart bei Hódmezővásárhely.

(Hieher gehören die Tafeln XI—XIX.)

I.

Im Jahrgang 1932. dieser Zeitschrift hatte Dr. M. Párducz, über die Resultate¹ jener Probegrabung Bericht erstattet, welche er, als Vorbereitung zur Grabung von 1933., am Kotacpart bei Hódmezővásárhely in der Farm des Ernő Vata unternahm. In seinem Bericht schilderte er die dort aufgedeckten kupferzeitlichen Gräber und sprach auch von dem chronologischen Verhältnis derselben zur grossen Ansiedlung, welche zur III. Periode der Tisza-Kultur gehört. Den Stoff der Ansiedlung als Resultat der Probegraben hatten wir selbst mitgeteilt.²

Die Festsetzungen des H. Párducz haben die Grabungen vom Jahre 1933. nicht nur gerechtfertigt, sondern in vieler Hinsicht auch noch ergänzt.

Die Resultate der Arbeit von fünf Wochen können wir jetzt nur teilweise mitteilen, weil der ausserordentlich reiche keramische Stoff der grossen Ansiedlung, noch immer in Bearbeitung steht. So wollen wir jetzt nur vom spätneolithischen Wohnhause der Ansiedlung, von den aeneolithischen und frühkupferzeitlichen Gräberfeldern sprechen.

II.

In der südwestlichen Ecke des äussern Hofes der Farm, entfaltete sich jener unregelmässig geformte Schutthaufen, dessen Länge etwa 6·40, die Breite 4·40 m betrug. Die Lehmstücke mit Schilfabdrücken lagen 10—30 cm dick übereinander (XI. 1.). Über dem Schutt lagen auch zerstreut aeneolithische und frühkupferzeitliche Scherben, aber die starken Einwühlungen stammten nicht aus dieser Zeit und befanden sich glücklicherweise an solcher Stelle, wo sie unsere späteren Beobachtungen nicht störten, resp. die wichtigsten zu beobachtenden Sachen nicht zu grunde richteten.

¹ Arbeiten VIII. S. 103—111.

² Ebenda S. 13—15.

Nach Beseitigung der dicken gebrannten Schichte, erschien eine ziemlich mit Gruben durchsetzte Oberfläche, in deren Mitte die Umrisse eines Stark ausgebrannten Herdes, von der Dimension 100×80 cm, sichtbar waren. Rundherum lag charakteristischer keramischer Stoff. Das Verhältnis des Herdes zur aufgedeckten Oberfläche konnten wir nicht genau bestimmen. (XI. 2.). In der nördlichen Ecke des aufgedeckten Teiles erschien die Mündung einer unregelmässigen Grube, an deren Rande befindliches Gefäss und flache Beschwerer davon zeugten, dass dieselben samt der Hütte der III. Periode der Tisza-Kultur angehören. Auf der vom Staube des Schuttes rotgefärbten Fläche, fanden wir an vier Stellen graue Aschenflecke, worunter an allen vier Stellen verkohlte Holzstücke zum Vorschein kamen. Alle viere waren zweifellos an ihrer ursprünglichen Stelle, wenn auch im mehr oder weniger geschädigten Zustande. Diese Holzstücke ermöglichten den Grundriss festzustellen. Von allen war das in der östlichen Ecke befindliche im besten Zustande erhalten, obwohl auch dieses nur kaum einige cm lang war.

Die Lage der vier verkohlten Holzstücke war folgende: Vom in besten Zustande befindlichen fast westlich 2·60 m weit lag das zweite Stück. Von hier nordöstlich 5 m weit war das dritte und von hier südöstlich 2 m weit das vierte. Das erste war vom vierten südwestlich 4·70 m entfernt.

Aus dieser Lage folgt, dass der Grundriss der Hütte ein Viereck (XII.) war, dessen Seiten verschieden lang waren. Auch seine zwei kürzeren Seiten waren ungleich, und zwar war die südliche um 60 cm länger als die nördliche. Der Eingang war wahrscheinlicher an der Südseite.

Dafür spricht auch jener Umstand, dass auf der nördlichen Seite, unmittelbar neben der Wand, sich die schon erwähnte gleichartige Grube befand, ausser wenn hier die Wand nicht etwa halbkreisförmig war,³ in welchem Falle dann auch die Grube innerhalb der Hütte gewesen wäre. Anderseits spricht auch die südliche Lage hierfür. Es waren zwar auch hier Gruben, welche aber im Niveau der Hütte zugestampft waren.

Also bestimmte die Lage der vier Pfosten genau den Grundriss, ferner der erste und zweite Pfosten die Dachkonstruktion.

Die Lage der 1. Säule (XIII. 1.), aus der Richtung der sich schichtenartig von einander ablösenden Stücken gefolgert, war von der Senkrechten abgeneigt und hatte zur 2. Säule etwa eine Neigung von 45 Grad. Diese Neigung war auch bei der 2. Säule bemerkbar, obwohl dieselbe in viel schlechterem Zustande war. Nur war ihre Neigung entgegengesetzt gerichtet, so dass die zwei Säulen sich gegeneinander neigten. Die Säulen waren nicht in die Erde eingetieft, sondern nur eingelehnt.

Somit haben wir zweifellos nicht die Träger der Seitenwände, sondern die Pfeiler des Daches gefunden, welche Meinung auch dadurch bestärkt wird, dass ausser den vier Ecken nirgends eine Spur von Zwischen-Säulen zu finden war.

³ Radig: Der Wohnbau im jungsteinzeitlichen Deutschland. S. 110 u. 112. Abb. 30 b. u. 34 b.

Mit Zurechtweisung der gebrannten Reste, versuchten wir an Ort und Stelle das Dach zu rekonstruieren, denn augenscheinlich war es nicht zweifelhaft, dass wir hier mit einer einfachen Hütte zu tun hatten, welche ohne Seitenstände, nur Dach hatte.

Die Construction des Daches dürfte ein einfacher Bock gewesen sein, welches den Firstbaum hielt, welcher sicherlich auch mit Verbindungen befestigt war. Die Richtung der Neigung bedingt ein sehr hohes Dach (XIII. 2.). Die an Ort und Stelle gefundenen Bäume waren nicht lang genug für das vollkommene Gelingen der Reconstruction. Die Form der zwei rückwärtigen Pfeiler entspricht der Höhe, aber der erste müsste höher sein und dem entsprechend müsste auch der Firstbaum schief nach rückwärts fallen.

Auf Grund der Reconstruction erschien uns das Bild einer solchen Hütte, welche wir auf Grund der Verzierung des Hausgiebels von Kókénydomb rekonstruierten,⁴ und von welcher Form auch jene von der Kiss-Farm sein konnte.⁵

Nach dem Aufdecken der ganzen Oberfläche stellte es sich noch heraus, dass der erwähnte Herd auch zu dieser Hütte gehörte, was wieder nebst dem hohen Dach bedingt, dass auch die innere Seite des Schilfdaches mit Lehm geschmiert war. So erklärt sich die Dicke der Lehmwerkschichte. Natürlich ist das Ausbrennen Folge einer Feuersbrunst.

Die Bedeutung dieser Reconstruction liegt darin, dass obwohl die archaeologische Literatur mehrere Fälle von gebrannten Lehmwerkschollen kennt, dies der erste Fall ist, wo es gelungen ist am Alfold den Grundriss einer neolithischen Wohnung unstreitig zu bestimmen.

Man könnte darüber streiten ob es sich von einer Wohnung, oder von irgend einem anderen Bau handelt, aber das Auffinden des Herdes entscheidet die Frage. In der Ansiedlung fanden wir noch an zwei Stellen ähnliche Schollen, deren Aufdecken aber nicht zu gewünschtem Resultat führte, aber eine sehr wichtige chronologische Festsetzung ermöglichte, welche mit ganz pünktlicher Stratigraphie die Beobachtungen des M. Párducz vom vorigen Jahr rechtfertigte.

Nämlich auf diesen Schollen entdeckten wir die Fortsetzung des schon in vorigen Jahre aufgedeckten frühkupferzeitlichen Friedhofes und somit ist zweifellos festgestellt, dass die III. Periode der Tisza-Kultur — obzwar sehr oft mit späteren Stoff gemischt — vor der Kupferzeit, am Ende des Neolithikum blühte.

III.

Das Verhältnis der frühkupferzeitlichen Gräber zu einander veranschaulicht die Tafel XIV. Mit Beachtung der schon öfters erwähnten Beobachtungen des H. Párducz, können wir den aus 25 nicht ganz zersörten Gräbern bestehenden Friedhof folgendermassen schildern.

⁴ Arbeiten V. S. 115—131.

⁵ Siehe S. der Arbeiten IX.

Die Tiefe der Gräber ist sehr verschieden und variiert zwischen 30 und 125 cm. Die Gräber 4. und 8 lagen 30, das Grab 10.:50, das Grab 5.:60, die Gräber 7. und 9.:70, das Grab 3.:85, das Grab 6.:90, die Gräber 1. und 2.:100, die Gräber 11., 12. und 15.:115, die Gräber 17., 19., 20., 23., 24. und 25.:120, die Gräber 13. und 14.:125, die Gräber 16. und 18.:130 cm tief. Die höher gelegenen waren mutmasslich Kindergräber. Der Unterschied der Tiefen ist auch darum interessant, weil die Verhältnisse der Terrainänderung identisch sind.

Die Gräber 1., 4., 5., 6., 7., 10. und 25. waren derart zerstört, dass sie zu keiner Beobachtung geeignet waren. Nur das Grab 1. ist eine Ausnahme, da sich da wenigstens der keramischer Stoff vorfand.

Richtung der Toten ist meistens ost-westlich, wie das auch bei den bisherigen kupferzeitlichen Gräbern überhaupt festgestellt wurde, obwohl auch dort südlich, resp. südöstlich gerichtete Tote vorgekommen sind.⁶

Nachdem wir, in einer früheren Arbeit,⁷ über die Richtung der Toten, eben wegen den grossen, bei den uralten Gräbern beobachteten Abweichungen den Sonnenaufgang als massgebend festgestellt hatten, so haben wir jetzt noch mehr, wie bisher, getrachtet pünktlich zu beobachten. Unsere früheren Beobachtungen sind allgemein gerechtfertigt. Die Richtung variiert zwischen Osten und Süden, d. h. das Gesicht gegen Norden resp. Süden gekehrt. Süden wird nur beim 9. Grab erreicht, aber wegen Mangel an Beilagen ist es doch zweifelhaft ob dieses Grab in diese Gruppe gehört. Beim 18. Grab war die Richtung gegen Norden abgelenkt, aber nur um 10. Grad. Bei den übrigen Gräbern beobachteten wir folgende südlichen Abweichungen: beim 21. Grab: 8, beim 14.:10, beim 13.:15, beim 17.:16, beim 20.:18, beim 16., 22. und 23.:20, beim 3.:22:5, beim 15.:26, beim 19.:28, beim 11.:30, beim 12.:40, beim 2.:45, beim 24.:54 Grad. Die übrigen Gräber konnten nicht genau beobachtet werden. Diese Angaben sprechen alle für Sonnenaufgang, was auch natürlich ist, denn auch im Kupferalter bestimmte der Mensch Osten mit dem Sonnenaufgang.

Die Toten wurden in Hockerstellung beigelegt. Das Zusammenschrumpfen geschah manchmal (8., 12.) mit stark aufgezogenen Unter- und Oberschenkeln, etwa in hockender Lage; aber es geschah auch, dass nur die Unterschenkeln derart aufgezogen waren, als wenn sie zusammengebunden gewesen wären. (15., 22., 24.). In einem Falle wurde zum fast gerade gebliebenen Oberschenkel der untere zugebogen (19.). Im 8. Grabe bildete der Oberschenkel mit dem untern nur einen rechten Winkel. In

⁶ L. Bella. Der aeneolithische Friedhof von Bodrogkeresztur. Jahrbuch I. S. 8.

^{b)} J. Hillebrand. Das Kupferzeitliche Friedhof von Pusztatvárháza. Arch. Hung. IV. S. 10

^{c)} L. Z.: Kupferzeitliche Ansiedlung und Friedhof von Hajduszoboszló. Jahresbericht von Debrecen. 1928. S. 45.

^{d)} J. Sőregi: Der kupferzeitliche Friedhof von Konyár. Jahresbericht von Debrecen. 1932. S. 86.

⁷ Die in Ungarn gefundenen Hockergräber. Arbeiten III. S. 102.

den übrigen Gräbern war das Zusammenschrumpfen nur sehr sanft und ging gewöhnlich höchstens bis zum Rechteck. Die Hände ruhten in einem Fall (14.) auf dem Becken, in einem andern (15.) auf der Brust. Im Übrigen waren die Hände vor dem Gesicht, mit im Ellbogen aufgebogenen Armen. Und dieses Aufbiegen war in den Gräbern 19. und 20. so fest, als wenn die Arme zusammengebunden gewesen wären.

Ein Teil der Skelette lag auf der rechten Seite (2., 8., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 21., 24.), der andere auf der linken Seite (3., 9., 11., 12., 20., 22., 23.). In beiden Gruppen ist es vorgekommen, dass der Tote sich derart vorbeugte, dass das Becken, Rückgrat, oder eventuell auch das Schulterblatt aufwärts stand und so der Oberkörper auf der Brust ruhte (17., 19., 20.), aber die Schenkel in regelrechter Lage blieben. Aber hier haben wir es nicht mit dem Fall zu tun, wie in bronzezeitlichen Friedhof von Ószentiván,⁸ wo in einem Grabe, die absichtliche Bauchlegung schon aus den abwärts stehenden zusammengeschrumpften Beinen ersichtlich ist. Im 15. Grab lag der Tote auf der rechten Seite und der Oberkörper auf dem Rücken.

Von den auf der rechten Seite liegenden Skeletten fanden wir in den Gräbern 14., 15., 16. und 19. je eine Feuersteinklinge, welche bekannterweise nur in Männergräbern vorzukommen pflegt. Wenn wir somit die rechtsliegenden Skelette alle als Männer- oder Knabenskelette betrachten — dem auch im 6. Kindergrab fanden wir eine Klinge — so beweisen unsere Annahme auch die Dimensionen der Skelette der Erwachsenen. Schwierigkeit bieten nur die auf der linken Seite gelegenen Skelette, wo die üblichen Perlen fehlen und das 20. Skelett, welches im ganzen Friedhof die meisten beilagen hatte und verhältnissmässig gross zu sein scheint (152 cm).

Die für die Frauengräber charakteristischen Perlen fehlen also im Stoffe des Friedhofes, aber die für Männergräber charakteristischen Feuersteinklingen sind da. Ausser den erwähnten Gräbern begegnen wir ihnen oft auch in mehreren aufgewühlten Gräbern, sogar unter den sporadischen Funden in der Grösse von 4. bis 9.5 cm. Solche befanden sich auch in den Gräbern 3., 5. und 6. Im 3. Grabe, wo der Tote auf der linken Seite lag, konnte man nicht feststellen, ob die Klinge wirklich eine Beigabe war? Die anderen zwei Gräber waren aufgewühlt.

Wir müssen bemerken, dass obwohl wir den Mangel der Finger und Zehen an Händen und Füßen zum wiederholtenmal beobachteten an den, infolge der Bodenverhältnisse beschädigten Knochen, die absichtliche Stümmelung doch nicht feststellen konnten.

In der Lagerung der Gefässe konnte man bestimmtes System erkennen. Allgemein befinden sich Gefässe dem Toten gegenüber. Nur im Grabe 15. war ein Gefäss hinter dem Kopfe und zwei vor dem Angesicht. In den meisten Fällen befanden sich die Gefässe in einer Gruppe. So waren

⁸ Arbeiten. IV. S. 176. Abb. 26

im 2. Grabe 3 Gefässe, in 3.:viere, in 8.:drei, in 16.:drei, in 17.:drei, in 19.:drei. Es ist vorgekommen, dass die Gefässe von Kopfe bis zu den Knien in einer Linie lagen. So lagen die 6 Gefässe im 20. Grabe (XIX. 1.). In den übrigen Gräbern waren die Gefässe beim Kopfe und bei den Knien, resp. Beinen abgesondert gruppiert. So in 11. und 12. zwei vor dem Gesicht, zwei beim Fuss; in 13. zwei beim Gesicht und eines beim Fuss, in 14. eines beim Gesicht, zwei beim Knie. In 11. und 17. fanden wir auch ineinander gelegte Gefässe. In 12. waren nachträglich hineingeworfene Scherben, welche vielleicht die Frage der Besenkung des Toten aufklären werden, wenn es gelingen wird diese Erscheinung in mehreren Fällen festzusetzen. Ausser Gefäss- und Feuersteinklingenbeilagen fanden wir in den Gräbern 2., 14., 15. und 18. auch Tierknochenreste.

Beachtenswert ist auch das topfartige Gefäss, welches wir ausser in den Gräbern 12. und 20., in allen anderen Gräbern neben dem Kopfe fanden. Die zwei Ausnahmen sind vielleicht dadurch erklärlich, dass dort auch Röhrenfussgefässe vorhanden waren und die zwei Gefässe in beiden Gräbern nebeneinander waren.

Die Gefässe der Gräber kann man in vier grosse Gruppen einteilen. Es gibt: *a.* Milchtöpfartige, am Rande mit kleinen Henkeln (XV. 2., 6., 7., 8., 9., 10., 13., 14.); *b.* mit Füßen versehene Vasen, am Hals mit kleinen Bandhenkeln (XV. 11., 12.); *c.* Kegelstumpf- oder Kugelförmige Tassen (XVI. 1., 3., 14., XVII. 7.) mit unten, oder seltener, oben befindlichen Knotenhenkeln; *d.* sehr grob bearbeitete blumentopfartige Gefässe mit 1—2 Knotenreihen (XV. 1., 3., 4., 5., XVI. 15., 16., 17.). Das Bruchstück einer mit Röhrenfuss versehenen Schüssel (XVI. 2.), scheint zwar eine nachträglich hinein geworfene Beilage des 12. Grabes zu sein, ist aber doch Rest einer früheren Kultur.

Das milchtöpfartige Gefäss war sowohl unter den Funden des sporadischen, also gestörten Grabes, als auch in den übrigen Gräbern vorhanden, wie in 2. (XVIII. 12.), 3. (XVIII. 14.), 8. (XV. 7.), 11. (XV. 14.), 12. (XV. 8.), 13. (XV. 9.), 14. (in situ), 15. (XV. 6.), 16. (XV. 2.), 17. (XV. 10.), 19. (in situ), 20. (XV. 13.), also in allen Gräbern, welche Beilagen besaßen.

Von diesen halten wir jene für älter, an welchen sich Knoten befinden, also ausser dem gestörten Grabe jene der Gräber 13. (XV. 9.), 15. (XV. 6.), 17. (XV. 10.), und 19. (in situ), wodurch zugleich auch die Chronologie dieser Gräber im Verhältnis zu den übrigen und zu der vorangegangenen Kultur bestimmt ist. Besonders interessant ist das grosse mit vier Knoten versehene Gefäss des 15. Grabes (XV. 6.).

Gerade so wurde auch die mit zwei Füßen versehene Vase — eben infolge des Röhrenfusses (XV. 11., 12.) — die Chronologie der Gräber 20. und 12. bestimmen, aber die übrigen widersprechenden Beilagen zeugen höchstens davon, dass sowohl die Form, als auch die Knotenzierde weiter lebte und wenigstens so lange dauerte, als der Friedhof gebraucht wurde.

Es ist merkwürdig, dass diese Gefässe immer in liegender Lage ins Grab gestellt wurden, also weder Speise, noch Getränk enthalten konnten.

Eine beachtenswerte Erscheinung ist, dass sich im Friedhof von Konyár nur im Grabe 13. solch ein milchtopfförmiges, mit Knoten geziertes Gefäss befand,⁹ so auch in Pusztavánháza.¹⁰ Dies halten wir für wichtig hinsichtlich der Chronologie unseres Friedhofes.

Tassen sind ausser den sporadischen Funden in zerstörten Gräbern, (XVI. 14. und XVIII. 10.). Sie kamen in den Gräbern 1. (XVIII. 9.), 2. (XVIII. 7.), 5. (XVIII. 2., 6.), 8. (XVI. 4., 7.), 11. (XVI. 10., 12.), 12. (XVI. 8.), 13. (XVII. 7.), 14. (in situ), 15. (XVI. 11.), 16. (XVI. 13.), 17. (XVI. 3., 6.), 19. (in situ), 20. (XVI. 1., 5., 9.) vor.

Auch grob bearbeitete Gefässe befanden sich fast in jedem Grabe und zwar in den Gräbern 1. (XVIII. 13.), 2. (XVIII. 11.), 3. (XVIII. 8.), 11. (XV. 3. und XVI. 15.), 12. (XV. 1.), 13. (XVI. 17.), 14. (in situ), 15. (XVI. 16.), 16. (XV. 4.), 19. (in situ), 20. (XV. 5.), sogar auch in einem längst geplünderten Grabe.¹¹

Unseren Friedhof halten wir von allen bisher aufgedeckten kupferzeitlichen ungarischen Friedhöfen chronologisch für den ältesten und zwar infolge der verhältnissmässig grossen Anzahl der mit Knoten gezierten topfförmigen Gefässen und des gänzlichen Mangels an Kupfer. Dass wir den Friedhof trotz des gänzlichen Mangels an Kupfer nicht für aeneolithisch, sondern entschieden für frühkupferzeitlich halten, dessen Ursache liegt ausser den eigenartigen und charakteristischen, aber noch immer einfachen Gefässformen hauptsächlich darin, dass es uns gelungen ist einen wirklichen aeneolithischen Friedhof nicht ganz vom vorigen Friedhof 100 m weit zu finden, dessen keramischer Stoff von jenem dieses Friedhofes ganz verschieden ist und wie das aus den wenigen Gräbern erhellt, auch im Beerdigungsritus nicht eine bestimmte Gleichförmigkeit besteht, welche die bisher aufgedeckten frühkupferzeitlichen Gräber, auch die unsere in begriffen, charakterisiert.

IV.

Wie wir schon erwähnten, war der vorhin behandelte frühkupferzeitliche Friedhof im grossen Wirtschaftshof hinter der Farm, zwischen die Reste der III. Periode der Tisza-Kultur eingebettet. Die Streufunde sind als Beilagen der gestörten Gräber zu betrachten. Wenigstens jener Teil, dessen Stil mit jenem der geschilderten Gefässe übereinstimmt.

Es gab auch Streufunde, welche älter, als letzterer, aber jünger als der Stoff der Ansiedlung schien. Besonders viel befand sich solcher Stoff von der nördlichen Ecke der erwähnten Hütte 3 m weit.

Diese Bruchstücke mit ihrer eingetieften Punktreihen-Verzierung

⁹ J. Sőregi: A. a. o. S. 96.

¹⁰ J. Hillebrand: A. a. o. Taf. IV. Abb. 1.

¹¹ Párducz: A. a. o. S. 106.

(XVII. 8., 9., 10., 18.), mit ihren dicht gelöcherten Röhrenfüssen (XVII. 13., 15., 22.) und mit ihren von zwei Seiten gelöcherten, aber nicht durchbohrten spitzen Knoten (XVII. 8., 9., 10., 14., 18., 19., 20., 21.) sind ganz fremd im Stoffe des Friedhofes. Aber von jener Kultur, zu welcher diese Funde gehören, haben wir weder eine zusammenhängende Ansiedlung, noch einen Friedhof in diesem Teile gefunden. Auch das Aufgraben des inneren Hofes der Farm zwischen den Gebäude war vergebens. Reste der III. Periode der Tisza-Kultur — unter anderen auch 3 grosse Gefässe mit Hornvieher geziert — und Gräber, als auch spätmittelalterliche Gräber fanden wir auch hier.

Aber ausserhalb der Gebäude, vom andern Friedhof etwa 100 m entfernt entdeckten wir den gesuchten Friedhof, welcher wahrlich jünger als der vorhin geschilderte ist.

Die Gräber lagen auf einem 1.5 m breiten Damm von gelber Erde. Ob dieser Damm eigenst für die Gräber aufgetragen worden, oder schon vorhanden gewesen war, ist schwer zu entscheiden. Im ersten Falle dürfte man folgern, dass über die Gräber längere Zeit sichtbare Hügel errichtet und bei jeder Gelegenheit ein viel grösseres Grab gegraben wurde als notwendig war. Im letzterer Fall aber hätte man wahrlich die härtere Schichte ausgesucht, was aber zu viel Zeit und noch mehr Arbeit in Anspruch genommen hätte. Die verschiedenen Dimensionen der Tiefe der Gräber spricht auch für diese Annahme.

Im ganzen fanden wir acht Gräber in diesem Friedhofe. Diese Zahl ist zwar zu gering, um daraus endgiltige Folgerungen schliessen zu können, doch wird es nicht überflüssig sein das Bild des ganzen Friedhofes darzustellen.

Wie wir schon andeuteten, ist die Tiefe der Gräber verschieden und zwar variiert sie zwischen 50 und 100 cm. Am tiefsten (110 cm) sind die Gräber 7. und 8., dann das Grab 5. (87 cm). Am wenigsten Tief sind die Gräber 2. (70 cm), resp. 6. (50 cm). Von den in den Gräbern 3. und 4. gefundenen zwei einzelnen Schädeln (100, und 194 cm) lag höchstens der erste auf seinem ursprünglichen Platze. Die schiefe Lage des 1. Grabes (der Kopf war 84, der Fuss 70 cm tief) ist bei urzeitlichen Gräbern eine auffallende Erscheinung, kommt aber bei völkerwanderungszeitlichen Gräbern öfters vor. Das Gesicht blickt mehr oder weniger gegen Osten, Süden, resp. Norden. Von 6 genau beobachteten Gräbern war die Richtung in den Gräbern 1., 2. und 5. genau östlich, in den andern drei nördlich resp. südlich. In den Gräbern 6. und 8. ist die Ablenkung nördlich und zwar mit 10., resp. 20. Grad. Im Grabe 7. ist die südliche Ablenkung 10. Grad von Osten.

Das Mass des Zusammenschrumpfens konnten wir nur in vier Gräbern bestimmen, obzwar alle Tote geschrumpft waren. Im Grabe 1. weicht die Richtung des Oberkörpers und des Oberschenkels kaum voneinander ab, der Unterschenkel ist aber stark aufgezogen. Im Grabe 5. wurde, zum unter einem Rechteck stehenden Oberschenkel der Unterschenkel so stark aufgezogen, dass sämtliche Knochen nach einer Richtung gebrochen sind

und da der Bruch sich beiläufig in der Mitte der Knochen befindet, ist es wahrscheinlich, dass der Bruch genau unter der Binde geschah, welche zum Einschrumpfen gebraucht wurde. Das Kinderskelett des 8. Grabes war auch stark geschrumpft. Dasjenige des 7. Grabes (XIX. 2.) war aber nur sanft zusammengezogen.

Die Lage der Hände konnte nur in den Gräbern 5. und 7. beobachtet werden. In beiden Gräbern lagen sie vor dem Gesicht, die Arme im Ellbogen stark aufgezogen.

Auf die Frage, ob die Toten auf die rechte oder linke Seite gelegt wurden, geben die Gräber sehr wenig Aufschluss. Auf der rechten Seite liegende Tote waren nur in den Gräbern 2. und 6., aber auch diese waren nur Kinder, deren Beilagen auch nicht geeignet waren, um ihr Geschlecht feststellen zu können. Von den linkerseits liegenden Toten war im 8. Grabe ebenfalls ein Kind. Die Skelette der Gräber 1., 5., 7., obwohl es Reste von stark entwickelten Individuen waren, sind von verschiedener Dimension. Die zwei ersten waren 146., resp. 145 das dritte 172 cm lang. Noch störender ist der Umstand, dass neben dem für einen Mann gehaltenen Skelette im 7. Grab sich 3 Marmorperlen befanden und ausserdem noch zwei Feuersteinklingenbruchstücke.

Also ist unser Stoff ungenügend, um den Unterschied der Beerdigung nach Geschlecht feststellen zu können.

Von den aufgedeckten Gräbern waren in 2. und 8. keine Beilagen, in den Gräbern 3. und 4. aber, wie wir sahen, war der Tote nicht in seiner ursprünglichen Lage, obwohl es wahrscheinlich gelungen ist die Beilagen letzteren Grabes zu finden.

Von den vier Gräbern, welche auch mit Beilagen versehen waren, ist in dreien das Gefäss neben dem Kopfe gewesen. Im Grabe 1. war das Gefäss hinter dem Kopfe, im 6. über dem Kopfe ein Gefäss, auf zwei Seiten je eines; im 7. waren alle fünf Gefässe um den Kopf im Halbkreis gelegt. In diesem Grabe war der Schädel in einer Schüssel, welche ursprünglich wahrscheinlich hinter demselben gelegt war. Im 5. Grabe lag ein Gefäss vor dem Brustkorb. Speisen, resp. Knochen fanden wir in keinem Grabe.

Die Form der Gefässe ist von jener der in voriger Gruppe behandelten verschieden. Gefässe, welche für die Gräber charakteristisch wären, wie dort die topfförmigen Gefässe mit zwei kleinen Henkeln, gibt es da nicht.

Wenn wir aber wirkliche charakteristische Gefässe suchen, so finden wir zwei Typen.

Der eine Typus ist die runde, längliche oder die mit eckigen Löchern durchbrochene, mit Röhrenfuss versehene Form, welche sowohl in dem einen gestörten Grabe (XVII. 6.), als auch in 7. (XVII. 4. und 12.) vorgekommen ist. Ist aber auch unter den sporadischen Bruchstücken (XVII. 13., 15., 22.) der III. Tisza-Ansiedlung vorgekommen, welche zweifellos zu dieser Kultur gehören.

Der andere Typus ist jene in den Details abweichende, aber wesentlich immer übereinstimmende Form mit cylindrischem Hals, unten bauchige, mit kleinen Henkeln und Knoten gezierte Form, welche auch im Grabe 1, (XVII. 23.) und 7. (XVII. 2. und 17.) vorgekommen ist.

Becherförmiges, mit Knoten versehenes Gefäß war nur im 5. (XVII. 16.) Grabe. Aber Tassen, welche als der Vorläufer der kupferzeitlichen Formen zu betrachten sind, sind im Grabe 6. sogar in zwei Exemplaren (XVII. 1. und 3.) vorgekommen. In demselben Grab befand sich auch ein grob bearbeitetes, blumentopfförmiges, mit Knoten versehenes Gefäß, welches viel kleiner als jene war (XVII. 11.).

Wir wollen nur noch ein Gefäße erwähnen, welches in den bisher aufgedeckten kupferzeitlichen Friedhöfen noch nie vorgekommen ist. Im Grabe 7. fanden wir jene Schüssel (XVII. 5.), welche in der I. Periode der Tisza-Kultur sehr häufig ist, aber in der III. Periode noch nie vorgekommen ist.

Dieses Vorkommen im Grabe erklärt uns jene ungewöhnliche Erscheinung dass auf der jetzt aufgedeckten Ansiedlung der III. Periode der Tisza-Kultur beim ersten Spatenstich — also dort, wo auch die für das aeneolithikum charakteristischen übrigen Bruchstücke (XVII. 8., 9., 10., 13., 14., 15., 18., 19., 20., 21., 22.) vorgekommen sind — wir dem Gefäße öfters begegneten, aber es bezeugt auch jene Verbindung, welche zwischen jener und der I. Periode der Tisza-Kultur besteht.

Die Analogien der Gefäße finden wir in Szerbkeresztur sowohl auf der durch Milleker aufgedeckten Ansiedlung,¹² als auch in den Gefäßen des Museums von Belgrad, welche ebenfalls von hier und Csóka stammen.

Aber selbe befinden sich auch auf der von Gyula Kisléghy Nagy aufgedeckten Ansiedlung von Óbesenyő¹³ ferner in Tiszapolgár¹⁴ und auch im Stoffe des von Ferenc Móra aufgedeckten Friedhofes von Deszk, dann unter den sporadischen und ebenfalls im Museum der Stadt Szeged befindlichen Funden von Sövényháza.

Es kann also nicht bezweifelt werden, dass die Chronologie der in der Vata-Farm von Kotacpart entdeckten Ansiedlung und der Friedhöfe nur folgende sein kann:

a) Zur III. Periode der Tisza-Kultur gehörende Ansiedlung mit Gräbern.

b) Aeneolithischer Friedhof mit sporadischen Fundstücken der Ansiedlung.

c) Frühkupferzeitlicher Friedhof ohne irgend einem Kupferstoff.

d) Zerstörtes bronzzeitliches Grab und sporadische Fundstücke aus dieser Zeit.

e) Auf Hallstatt'sche Ansiedlung hinweisende einige Gefäße.

¹² Arch. Ért. 1894. S. 300—305.

¹³ Ebenda 1909. S. 146—154. und S. 147—164.

¹⁴ Hillebrand A. a. o. S. 45.

f) Sporadische Fundstücke der Jazigen-Ansiedlung.

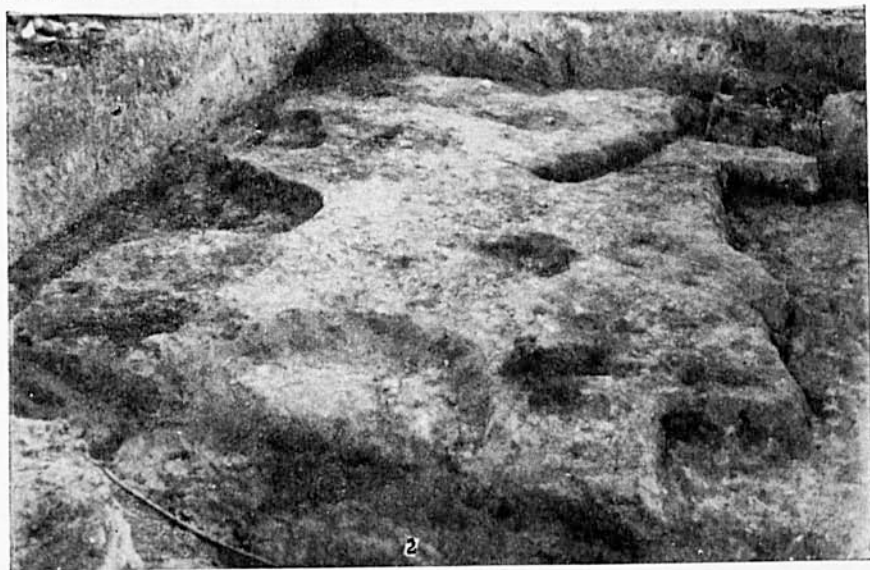
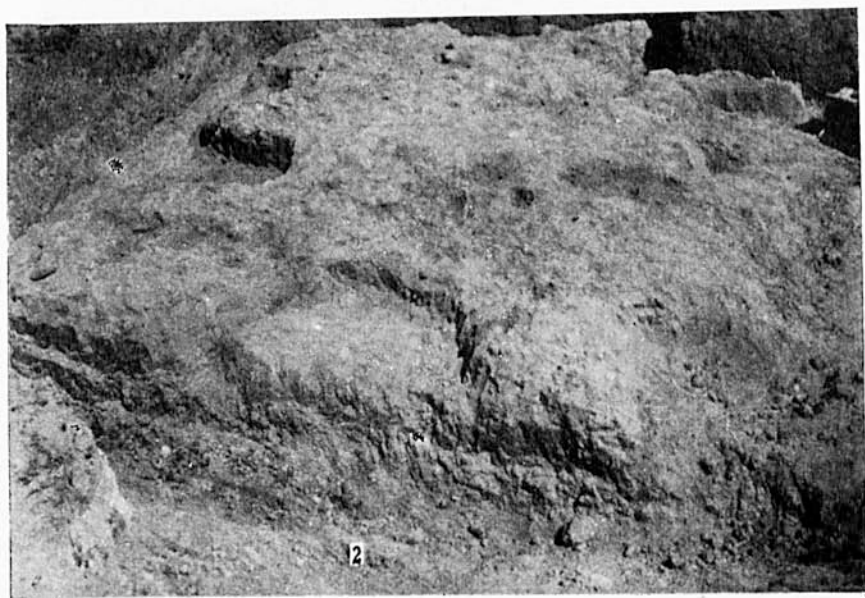
g) Spätmittelalterliche Gräber mit wenigen keramischen Stücken.

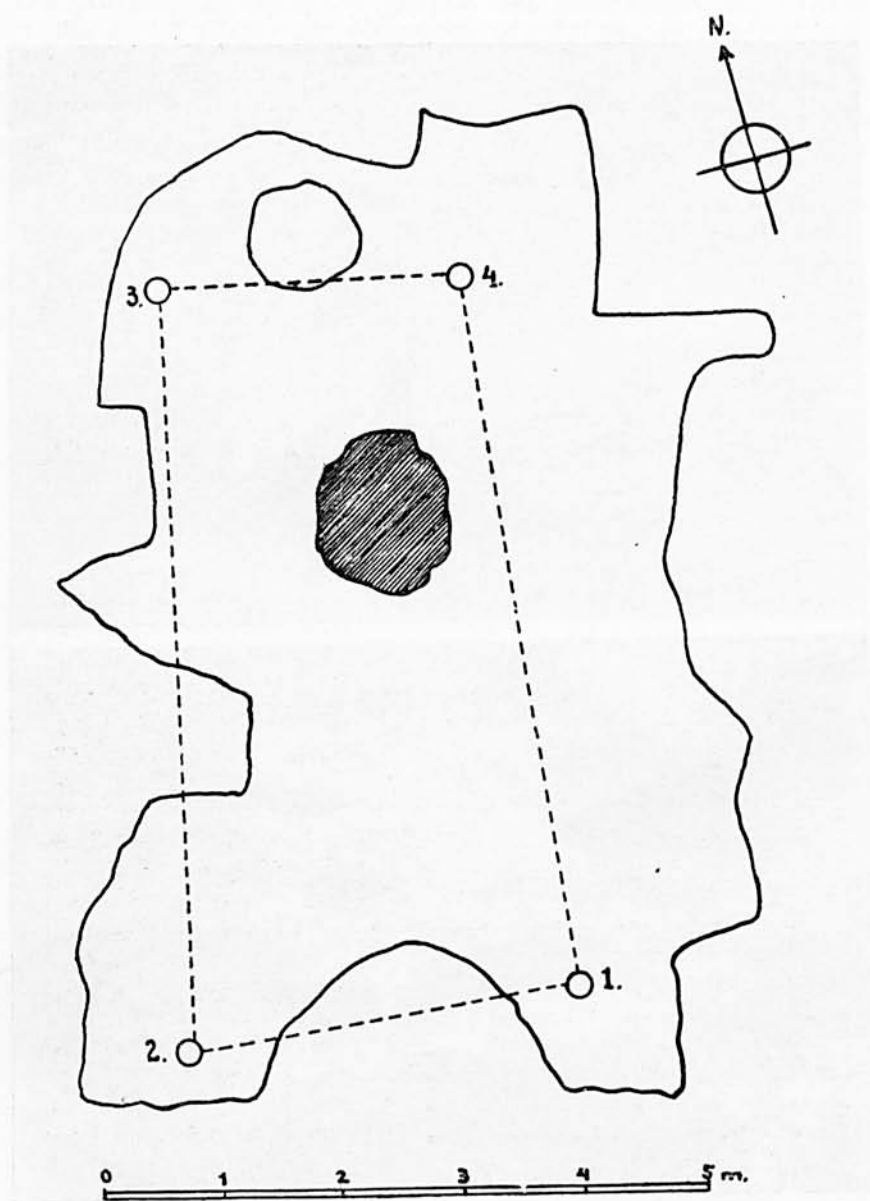
Die chronologische Notwendigkeit des aeneolithischen Friedhofes erklärt uns auch, warum die Menschen der Frühekupferzeit sich auf die Ruinen der Wohnhäuser der III. Periode der Tisza-Kultur beerdigen konnten. Zwischen dem Zusammensturz dieser Wohnungen und der darauf geschehenen Beerdigung mussten gewiss wenigstens einige hundert Jahre vergehen, in welcher Zeit sich auf die Trümmer eine genug dicke Schicht lagern konnte.

Das Nacheinander der auf verhältnissmässig kleinen Territorium angehäuften Kulturen brachte auch in diese Frage Licht.

Den an Formen und Ornamenten ausserordentlich reichen Stoff der III. Tisza-Ansiedlung wollen wir im nächsten Jahrgang unser Zeitschrift mitteilen.

Dr. J. Banner.

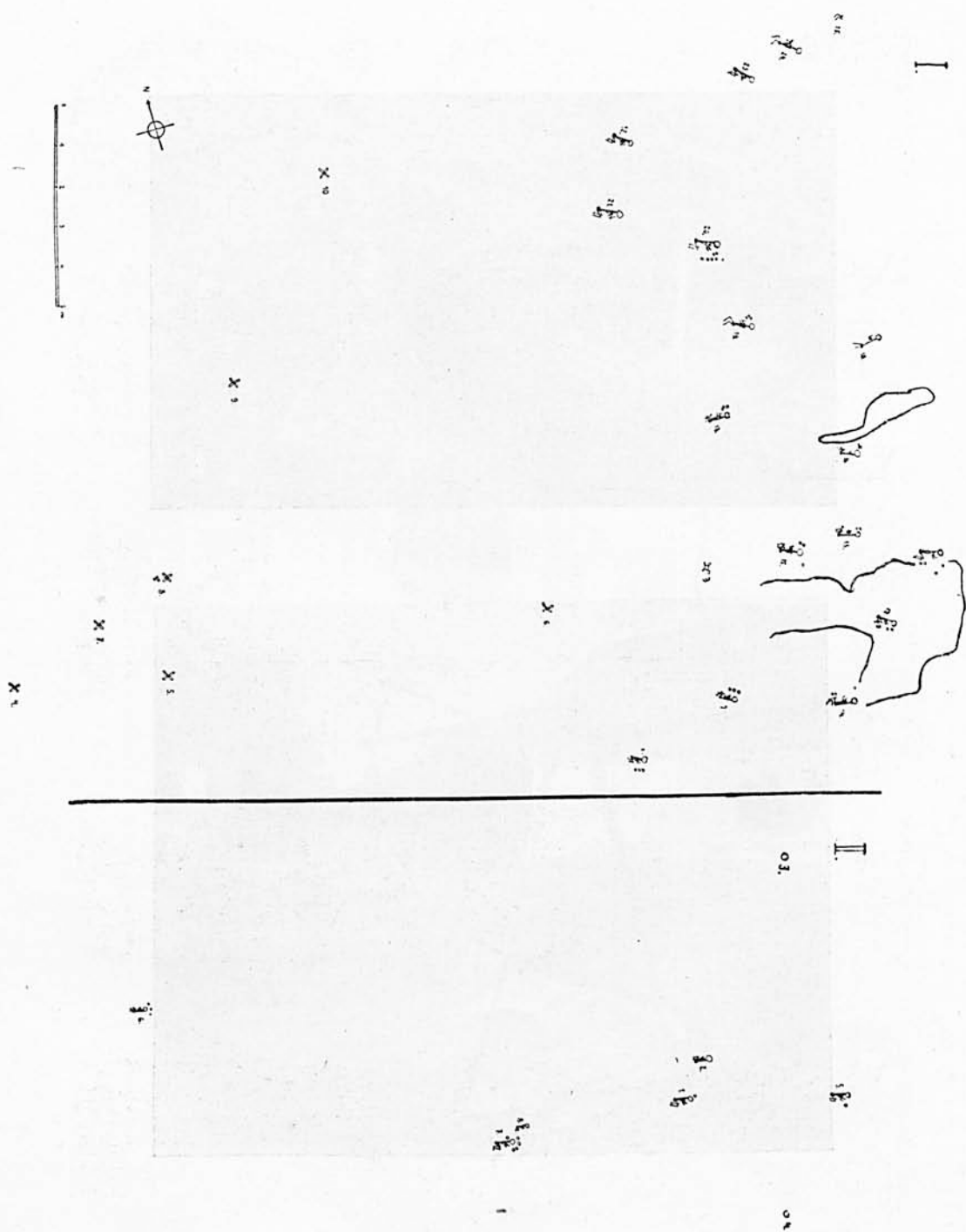

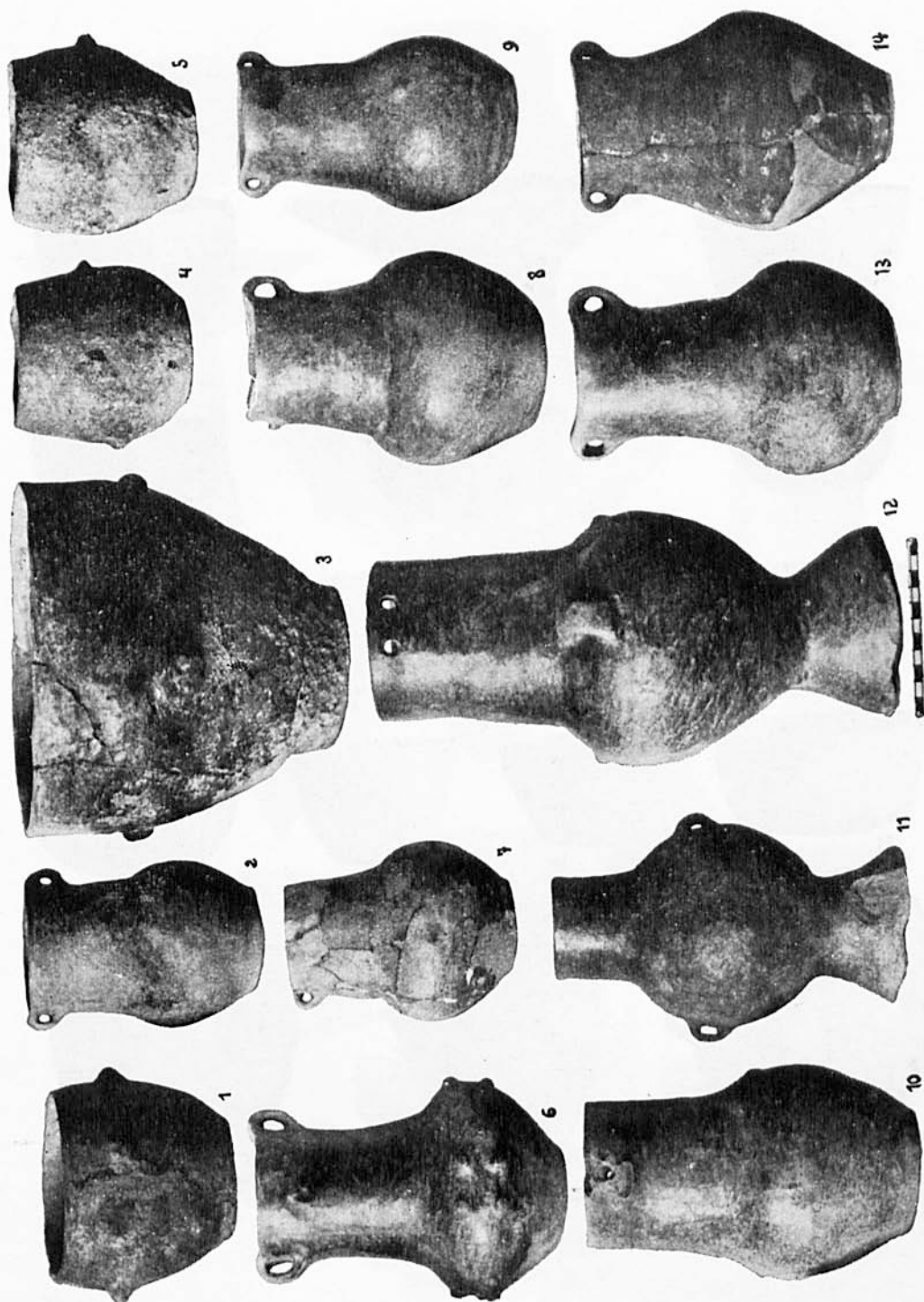

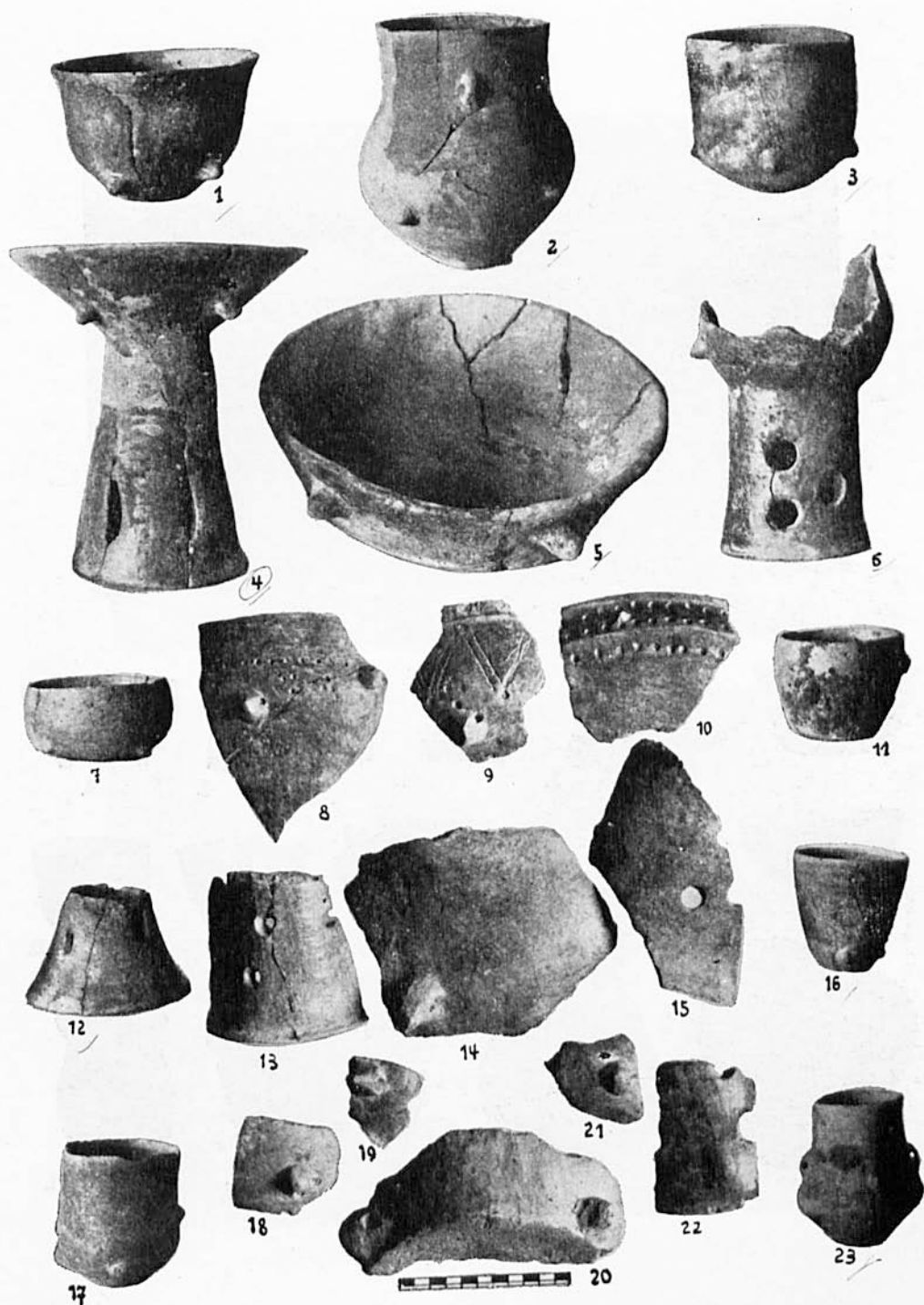

TafelXIV. tábla.

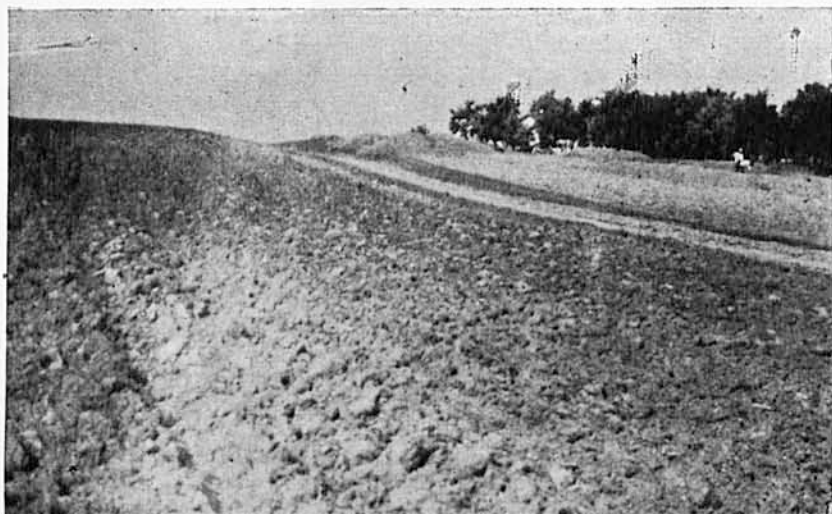

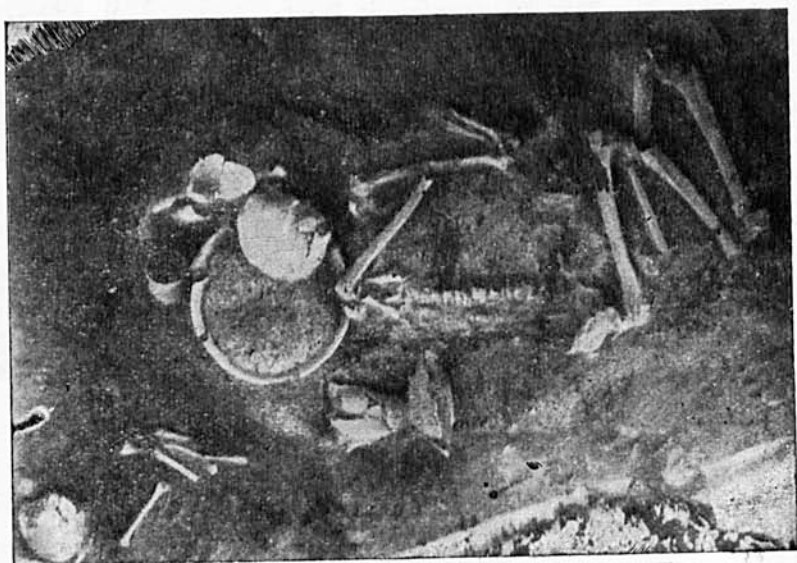

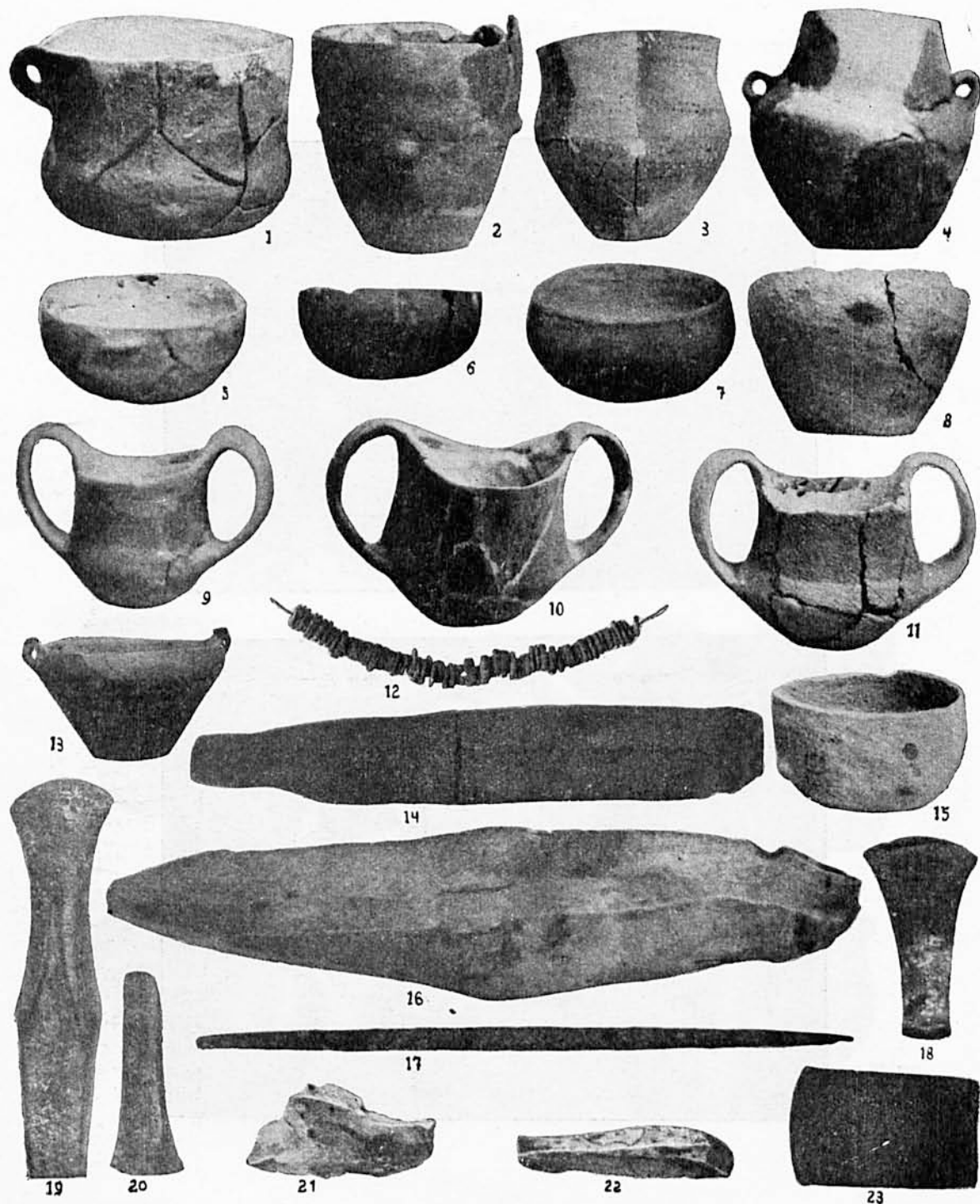

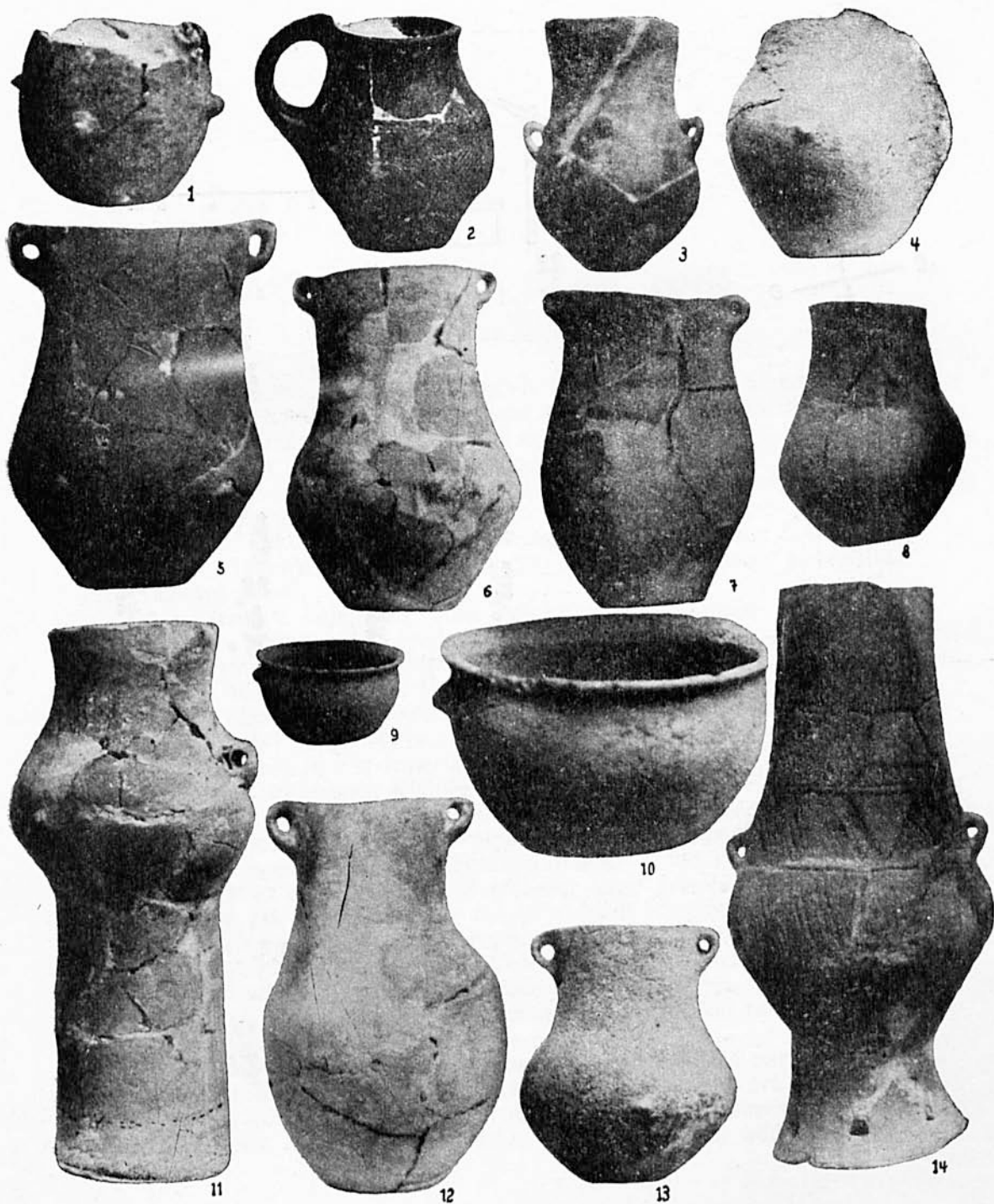

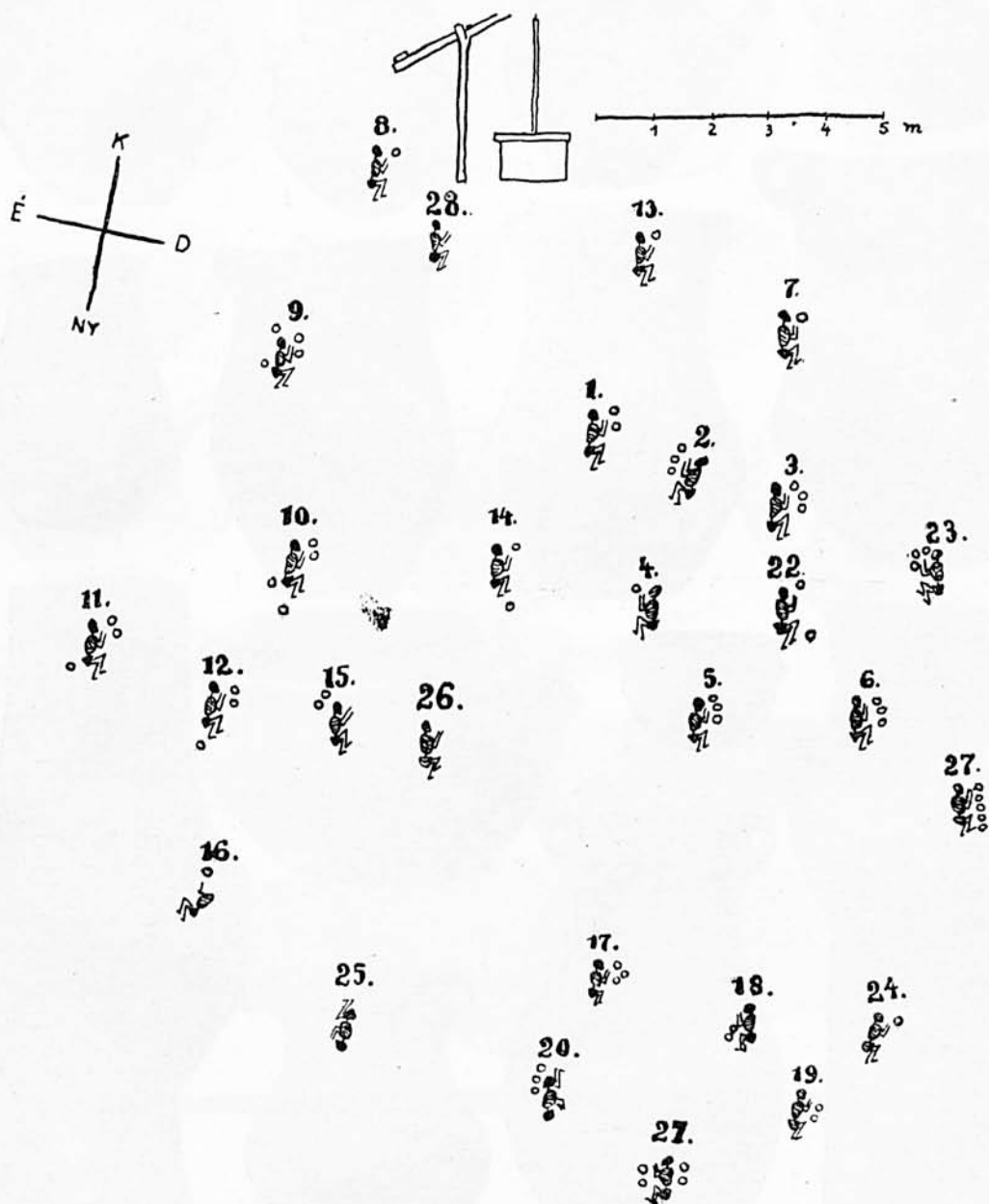

A Szentese-kistőkei rézkori temető.

(Ide tartozik a XX—XXII. tábla.)

1930 májusában a Csongrádmegyei Múzeum rézkori temetőre bukkant a szentesi Kistőkén, a magyarteési szélmalom szomszédságában. A tanyatulajdonos még 1928-ban kezdett az építkezéshez s a szükséges vályog kitermelését a tanya udvarán kezdte meg. A sírokra a vályogverő munkások akadtak s a leletekről nyomban jelentést tettek a múzeum igazgatóságának. Tették ezt annál is inkább, mert a közelműnyék lakossága még 1925-ben, mikor Szentese város a Szentese-szelevényi utat építette, az út árkában a jelenlegi temetőtől úgy 500 lépésre, ugyancsak zsugorított csontvázakra akadt.

A múzeum a bejelentés után helyszíniszemlét, majd 1929 őszén próbaásatást tartott, de eredmény nélkül. Meg kellett tehát várni az újabb alkalmi lelet bejelentésének idejét. Ezután, mihelyt a tavaszi földmunkák befejeződtek, feltárta a múzeum azt a területet, mely az agyagbánya részére volt kijelölve. Az aránylag kis helyen 16 sírt ásott fel. A további ásatást szeptemberre halasztotta, amikor újabb 12 sírt bontott fel. Összesen tehát 28 sírt ismerünk erről a területről.

A temető Szentese-nek Kistőke nevű határrészében van, a Kurca völgyének északi tábláján. A Körös, Kurca és Veker vágta medrek egy meglehetősen kiterjedt lösztáblát határolnak, melynek felszínét a későbbi idők morfológiai tényezői enyhén hullámossá tették. A vidék egész ábrázata elárulja, hogy ez a terület csak kivételesen nagy árvizek alkalmával jutott itt-ott víz alá s mihelyt az ár szintje valamit is esett, a Kurca és Veker felől felnyomuló vizek el is folytak.

Az így közrezárt löszhát északról dél felé lejt és szeliden belevész a Veker által alkotott kanyarulat távába. Temetőnk ettől, a ma már teljesen lecsapolt tótól északnyugatra, azon a határvonalon túl van, ameddig a legmagasabb ár elérhetett.

Tőle északra a szint egyre magasodik, míg a Körös partját képező gerincet, nem messze a pusztai stvánházi temetőtől, el nem éri. A két egykori település között a közlekedési vonalat éppen ez a löszgerinc biztosította. Csakhogy míg Pusztai stvánháza a Körös északi, addig Szentese-

Kistöke a déli partján fekszik körülbelül 15 km távolságra egymástól. A két hely között a körösi átkelőt Bökény jelzi, ahol a meder meglehetősen összeszűkül. Innen már a multban több hasonló lelet került a múzeumba s a feljegyzések tanúsága szerint ugyancsak korarézkori temetkezés nyomai mutathatók ki. Innen való a XX. 14. alatt bemutatott sílex penge is.

A temetőről készített vázlat mutatja az elhantolás módját (XXII.), a fekvés irányát, a rendszert, mely itt is éppen úgy megvan, mint a pusztaiadványházi, vagy hajduszoboszlói temetőben. Valamennyi csontváz itt is zsugorítva fekszik, kelet-nyugati irányban elhelyezve. A fej kivétel nélkül mindig kelet, a láb pedig nyugat felé esik. Ebben éppen olyan következetesek, mint a férfi és női tetemek változó oldalon való elhantolásában. A férfi mindig jobb oldalán fekszik, arccal tehát északnak néz, míg a nő balfelén nyugszik és délnek van fordulva. Abban is egyezik ez a temető a két előbbivel, hogy az elföldelésben rendszert vagy sort hiába keresünk. Két-három méteres távolságra fekszenek egymás mellett a csontvázak. Valamennyiben csak egy halott volt eltemetve.

A zsugorítás különböző mérvű. Nőknél mintha kisebb mértékben történt volna, mint a férfiaknál, de itt is van kivétel. A nők száma jóval nagyobb, mint a férfiaké. Az első alkalommal feltárt 16 sírban 13 nő és 3 férfi feküdt.

Hillebrandnak az a megfigyelése, hogy a nőknél késmelléklet sohasem fordul elő, ellenben márvány gyöngyökkel vannak ékesítve, (XX. 12.) a férfiaknál kova, (XX. 21., 22.) esetleg rézkés van, gyöngy pedig nincs, itt is mindenben helytálló. E kovakések azonban csak apró pengék s mindhárom esetben az arc elé tartott kéz könyökétől kerültek elő.

A hullák lábfejének csonkításával ebben a temetőben nem találkozunk, úgyszintén jelképes sírral sem. Valószínű azonban, hogy a csonkítás szokásban volt, mit a 16. sír részleges temetkezése gyaníttat. Ebben u. i. egy jól kifejtett, idősebb férfi csontváza volt, melynek koponyája és egyik karja hiányzott. A leggondosabb kutatás sem vezetett a hiányzó részek nyomára. A könyöknél itt is megvolt a mikrolitikus kovapenge, az arc előtt egy edény, az egyik kar és a koponya azonban hiányzott. A zsugorítás inkább térdben erős, míg csípőben alig valamicske. A hulla ölében, a medence előtt, apró emlős állat csontváza volt, mi e kor temetkezési szokásai között egészen új jelenség. Sem itt nem fordul elő a váz mellett egyéb csont, sem pedig a hajduszoboszlói, vagy a pusztaiadványházi beszámolók nem tesznek említést hasonló jelenségről. Éppen ezért a sírt in situ felvettük a szentesi múzeum számára.

A sírok mellékletei nem olyan gazdagok, mint az előbbi két esetben. Edénynélküli sír egy sem fordult elő, de négyenél több edény egyiknél sem volt. Leggyakrabban két, vagy három edényt találtunk. Ha csak egy volt, azt mindig a fejnél, rendszerint az arc előtt, a homlok magasságában találtuk. Gyakran fordul elő hátul a farnál, ritkábban a lábfejnél. Ebből is látható, hogy az edények elhelyezése nem történt ötletszerűen, ha-

nem bizonyos meghatározott sorrend szerint. Ezt látszik igazolni az is, hogy a nagy edények mindig a fej körül, a farnál középszerűek — csuprok és füles bögrék — míg a lábnál csak kevésbé megmunkált bögrék és apró tálacskák vannak.

Eszközök közül a már említett pengéken kívül, egy sárga, keramitszerű, csiszoló kő és két csontár töredéke került elő, férfi csontváz mellől.

Az egyetlen rézeszköz (XX. 17.) nem szakszerű ásatás eredménye, hanem a vályogverő munkások szolgáltatták be, mint az általuk feldúlt sír egyikének mellékletét. Az eszköznek egyik vége hegyes, másik vésőszerűen lapított. A pusztaistvánházi rézártól csak annyiban tér el, hogy ennek csak egyik vége hegyes. Anyaga súlyos, tömör vörös-réz. Csak kevésbé oxidált, felületét rozsdafoltok teszik érdekessé.

Ékszer itt is csak a márvány-gyöngy. Mindig nőknél fordult elő, azoknál is csak ritkán. A tizenhárom nő csontváza közül kettőnél, azonban ezeknél is csak kevés. Forma, nagyság, kivitel és felhasználás tekintetében mindenben egyeznek a pusztaistvánházi és hajduszoboszlói ékszerekkel.

E temetők kulturájának és korának azonossága a keramikus anyag összehasonlításából mégjobban kitűnik. Éppen olyan apró, kézzelformált tálacskák fordulnak elő itt is, mint amelyeket Hillebrand mutat be a pusztaistvánházi temető leletei között, vagy Zoltay a hajduszoboszlói temetéből. A rokonság azonban az előbbivel sokkal szembetűnőbb. A XX. 7. számú tálacskának mását Hillebrand műve 19. oldalán az 5. számú edényben találjuk meg, a XX. 6.-ét a 21. oldal 3. számú edényében.

Új forma a XX. 5. sz. tál fülének kiképzése, mely már nem bütyök, de nem is átllyukasztott fül. Gyakorlati rendeltetése se lehetett, hanem csak díszítő elemként szerepel éppen úgy, mint az apró, hegyes bütyök más edények oldalán.

Ugyancsak új forma a XX. 1. alatt közölt nagy, szélesszájú bögre is. Ezen nincs más díszítés, mint a szimmetrikusan elhelyezett két bütyök. Újszerűsége a formán kívül abban nyilvánul, hogy csupán egy füle van. Úgy a másik két temetőnek, mint ennek keramikus anyagában a bütyök és fülek szimmetrikus és páros elhelyezését lehet megfigyelni. Még az ornamentikában is fejlett szimmetria van. Ez az első eset, amikor a szimmetria nincs meg.

A továbbiakban bemutatok még egy díszített bögrét, amelynek ugyancsak egy füle van. A XX. 2., 4. és XXI. 1. számú edényformák megvannak a pusztaistvánházi anyagban is.

Meglepően haladott forma a XXI. 2. képen bemutatott bögre. Nemcsak alakja, de égetése is egészen elütő a többi edénytől. Színe fekete. Hasonlít a XX. 1. alattihoz annyiban, hogy ennek is egy füle van. Nemcsak az egy fül s annak jól kiképzett volta, hanem formálásának fejlett technikája és gyakorlottsága, valamint gondos kiégetése is azt igazolják, hogy magas képzettségű agyagművesek munkájával állunk szemben.

Hillebrand a pusztaistvánházi temető ismertetése alkalmával annak a véleményének ad kifejezést, hogy e korszak formai szempontból kifogástalan edényeit nem nők állították elő háziiparszerűleg, hanem művészi hajlandósággal rendelkező szakiparosok. Az előbbi edény kivitele is a feltevés helyessége mellett szól.

Haladott formaérzékről és ízlésről tanúskodnak a XX. 9., 10., 11. sz. bögrék. Pusztaistvánházán is előfordul ez az alak. Az egyik közülük díszített is. A bütyök korhatározó rajta.

A Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében Roska Márton a székelyföldi rézkor ismertetésénél behatóan foglalkozik a bütyök tipológiai jelentőségével. Megállapítja, hogy ezek a bütykök már a neolithikumban jelentkeznek, de csak a rézkor sajátosága gyanánt tűnnek fel sűrűbben az edényeken. Ebben a korban aztán ezek a bütykök megnőnek, átfúródhatnak és visszanyerik fül jellegüket. Ilyen átmenetet tüntet fel a XXI. 3. sz. kép is. Pusztaistvánháza és Hajduszoboszló anyagában is előfordul.

Azok az edények, melyeknél az apró, átfúrt fül egészen a perem széleig szorul fel, itt gazdag változatban vannak képviselve. Ezt a formát tartja Hillebrand a legtipikusabb rézkori alaknak, amely a kora rézkor valamennyi eddig ismert lelőhelyén előfordult. A legkezdetlegesebb közöttük a XXI. 5. alatti forma. Már fejlettebb a XXI. 6. Domborúbb a XXI. 12. képen bemutatott edény. Ilyen Hillebrandnál a 25. l. 3. számú és 21. l. 4. számú ábra.

Úgy látszik, hogy nálunk az Alföldön a neolithikum végét jellemzi a talpcsőnek kifejlődése. Bár már a bükki kultúrában is feltűnik. Úgy tűnik fel, hogy ez az összekötő kapocs a neolithikum és rézkor között. A bodrogkeresztúri temetőben ez az átmeneti típus már átlyukasztott talpcsővel jelentkezik. Ugyanezt tapasztaljuk Pusztaistvánházán és Hajduszoboszlón is. A fülek jelentéktelenek, de a bütykök megvannak. A XXI. 14. számú képünk mutatja a visszafejlődött fülek bütyökszerű kiképzését, a jellegzetes bütyköket s a talpcső átlyukasztását. Az edény feneke a talpcső legszűkebb részén választja el a hasasodás üregét a csőtől. Ehhez hasonlót ismerünk a már említett két egykorú temetőből is.

Régibb forma a XXI. 11. számú talpcsőves edény, mely felső részén kihasasodik és ismét összeszűkül. A talpcső nincs kilyukasztva. A fül tipikus s a bütyök sem hiányzik róla. Hasonló Pusztaistvánházán is előfordult.

Az előadottakból is kitűnik, hogy a Szentés-kistőkei temető szorosan beleilleszkedik a bodrogkeresztúri kultúrkörbe s annak egy igen tipikus állomáshelye. Ennek a temetőnek keramikus anyagából valók még a XX. 13. és XXI. 8. alatt bemutatott edények.

Úgy látszik, hogy a Körös alsó folyása, illetőleg annak torkolatvidéke ennek a kultúrának népesen lakott területe volt. Ide kell számítanunk a Kurca egész medrét is, mert a pusztaiistvánházi és Szentés-kistőkei temetők tipológiai útmutatása alapján a Csongrádmegyei Múzeum régibb anyagából több lelet is került elő, amely szintén ehhez a kultúrához tar-

tozik. Ezek alapján a Kurca vonalán más hasonlókorú lelőhelyek is kimutathatók.

Ilyen a már előbb említett Szentes-Zalota-bökényi Köröspart is. Bár az innen kikerült anyag szórványos leletből való, már az elterjedés miatt is figyelmet érdemel. A XX. 8., 15. szám alatti edényeket és egy rézkést ugyanaz a személy szolgáltatotta be 1927-ben, mint egy helyről kikerült leletet.

Az edények minden tekintetben megegyeznek a Szentes-kistőkei formákkal s így a többi hasonlókorú temető keramiájával. Hozzájuk véve még a XX. 16. szám alatt bemutatott köpengét, világos, hogy Szentes határában és Zalota-bökényi átkelőnél másik korarézkori telep volt, mely a most ismertetett kistőkei és pusztavánházi telepek között éppen középen feküdt, mindkettőtől kb. 8 km-re. 1932-ben egy jobb és egy bal oldalon fekvő zsugorított csontvázat tárt fel itt a szentesi múzeum, melyeknél a fentebb ismertetett típusú edények voltak.

A Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályába és a Szeged városi múzeumba került teési szórványról, valamint a Szentes-belvárosi, Szentes-bánomháti, Szentes-berekoldali és derekegyházi leletekről Csongrád vármegye őskori települése c. dolgozatomban részletesen szóltam. (Dolgozatok. 1932. 76—77. l.)

Másik lelőhely a Szentes-nagyhegyi szőlő, honnan minden korszak emlékanyaga gazdag változatban került elő. A XX. 18., 19., 20. számú képünk az innen kikerült rézeszközöket mutatja be. Lelőkörülményeik ismeretlenek. Csak annyiban hitelesek, hogy nagyhegyi szőlőbirtokosok szolgáltatták be, mint szórványos leleteket. Ugyaninnen valók a XX. 3., XXI. 4., 10., 13. sz. edények is.

Tovább követve a Kurca medrét, azt tapasztaljuk, hogy a Nagyhegytől délre eső területen a térszín egyre lejt, míg végül Szentes és Szegvár között hatalmas tóvá süllyed le. Ez az úgynevezett Contra tó egykori medencéje, melynek keleti partján, a Kórógytól északra, a lösztábla ismételen a felszínre bukkan. Újra megtaláljuk, mint kiemelkedő hatalmas szigetet az egykori mocsárvilág mélyén. Pontosan Szentes és Szegvár határán emelkedik a Sáp halom. Ennek környékéről kerültek a múzeumba mint szórványok a XX. 23., XXI. 7. leletek.

Közel a Kurca torkolatához fekszik Mindszent község. Ennek földrajzi helyzete igen sajátos. A Kurca és Tisza egybefolyásánál egy kiemelkedő, kiterjedt löszhát védte az árvizek ellen s így e kultúra számára ideális telephelyül szolgált. A XXI. 6. alatti edény innen került ki.

Az itt bemutatott tárgyak alkotják ezidő szerint a Csongrádmegyei Múzeum rézkori anyagát. A lelőhelyek összejegyzésével e korszak településének igen kifejező képét kapjuk, mely szorosan kapcsolódik Pusztavánháza át a bodrogkeresztúri kulturkörhöz.

Dr. Zalotay Elemér.

Der Friedhof in Szentes-Kistöke aus der Kupferzeit.

(Hieher gehören die Tafeln XX—XXII.)

Das Szenteser Museum des Komitats Csongrád entdeckte im Frühjahr 1930 einen Friedhof aus der Kupferzeit, der sich auf dem Kistöke genannten Grenzgebiet von Szentes, an dem von den Flüssen Körös, Kurca und Veker umgebenen Lössgelände befindet. Es gelang, auf einem verhältnismässig kleinen Gebiete 16 Gräber auszugraben; anlässlich weiterer Ausgrabungen sind fernere 12 Gräber zum Vorschein gekommen, so dass uns nun insgesamt 28 Gräber dieses Gebietes bekannt sind.

Der Friedhof befindet sich südlich vom Flusse Körös, während der allgemein bekannte Friedhof von Pusztaistvánháza nördlich der Körös liegt. Auf die Übergangsstelle zwischen diesen beiden, derselben Zeit angehörenden Gebieten weist Bökény, das am Ufer der Körös liegend unbreits ähnliche Funde sowie auch 2 hockende Skelette lieferte. Auch die Silex-Klinge vom XX. 14. entstammt diesem Gebiet.

Die Skizze des Friedhofs (XXII.) stellt die Art und Weise der Beerdigung, die Lagerichtung der Skeletten und das System, das mit denjenigen der Friedhöfe von Pusztaistvánháza und Hajduszoboszló übereinstimmt, dar. Auch da finden wir die wechselseitige Beerdigung der männlichen und weiblichen Leichname gleich den 2 anderen Friedhöfen; ein System in der Anordnung der Gräber wird auch da vermisst. Die Hockerstellung der Skeletten ist im grösseren oder geringeren Mass zu konstatieren. Die Beobachtung Hillebrands, wonach den weiblichen Leichnahmen niemals ein Messer beigelegt wurde, dass sie hingegen mit Marmorperlen geschmückt sind (XX. 12.), ferner dass bei den Männern sich Feuerstein (XX. 21., 22.), eventuell ein Kupfermesser, niemals aber Perlen befinden, erweist sich auch in Bezug auf dieses Gebiet als richtig. Die Feuersteinmesser sind aber bloss winzige Klingen und sind stets beim Ellbogen der vor das Gesicht gelegten Hand aufzufinden.

Sowohl der Verstümmelung des Fusses bei den Leichnahmen, als auch dem symbolischen Grabe begegneten wir in diesem Friedhof nicht. Nichtdestoweniger mag die Sitte der Verstümmelung dennoch üblich gewesen sein, wenigstens lässt die partielle Beerdigung, die wir am 16. Grab

wahrnahmen diese Vermutung aufkommen. In diesem Grabe fehlte nämlich vom Skelett eines älteren Mannes der eine Arm und der Schädel.

Die Beilagen in den Gräbern sind nicht so reich wie diejenigen in den Gräbern der Friedhöfe von Pusztaistvánháza und Hajduszoboszló. Ein Grab ohne beigelegtes Gefäß ist uns zwar nicht vorgekommen, doch waren in keinem mehr als 4 Gefässe vorhanden. Am häufigsten fanden wir 2 bis 3 Gefässe. War aber bloss ein einziges vorhanden, so lag es immer beim Kopfe, in der Regel vor dem Gesicht in der Höhe der Stirne. Es lag auch häufig rückwärts beim Hinterteil, seltener beim Fuss.

An Werkzeugen kamen neben einem männlichen Skelett ausser den Feuersteinklingen auch noch ein gelber Schleifstein und die Fragmente zweier Beinpfiemen zum Vorschein. Das einzige Kupferwerkzeug ist auf XX. 17. sichtbar.

An Schmuckstücken fanden sich auch nur Marmorperlen, auch die nur selten und stets bei weiblichen Skeletten.

Die Übereinstimmung in Kultur und Zeitalter zwischen diesem Friedhof und denen von Pusztaistvánháza und Hajduszoboszló erhellt sich aus dem Vergleich des keramischen Materials. Es kommen da dieselben winzigen, handgeformten Schüsselchen vor (XX. 7., XXI. 9.) wie dort. Als neue Form erscheint bloss die Ausbildung des Schüsselgriffs an XX. 5., der nicht mehr ein blosser Ansatz, doch auch kein durchlöcherter Griff ist, überhaupt keinem praktischen Zwecke dient, sondern als rein dekoratives Element gedacht ist, gleich den winzigen, spitzigen Ansätzen auf den Seiten anderer Gefässe. Ebenfalls als neue Form fungiert der kleine breitgeöffnete Topf unter XXI. 1. Seine Neuartigkeit besteht ausser der Form auch darin, dass er bloss einen einzigen Griff besitzt. Überraschend fortschrittliche Form zeigt auch der ebenfalls eingriffige kleine Topf unter XXI. 2., der nicht bloss in der Form, sondern auch was das Brennen und die Farbe anbelangt von den übrigen Gefässen abweicht. Die Formen der Gefässe XX. 2., 4. und XXI. 1. kommen hingegen auch unter den Funden von Pusztaistvánháza vor.

Von entwickelten Formsinn und Geschmack zeugen auch die Häfen XX. 9., 10., 11. Gefässe, an denen der winzige durchlöcherter Griff ganz oben am Rand angebracht ist, sind da in reichen Variationen vertreten. Hillebrand hält diese Variante für die typische Form der Kupferzeit, da sie auf sämtlichen bisher bekannten Fundorten aus der frühen Kupferzeit vorgekommen ist. Das primitivste Gefäss unter diesen ist dasjenige auf XXI. 5. Bereits entwickelter ist die Form XXI. 6., noch plastischer das XXI. 2. Gefäss.

Es scheint, dass auf dem Alföld die Ausbildung des Röhrenfusses für das Ende des Neolithikums charakteristisch ist. Es ist, als ob dies das Verbindungsglied zwischen Neolithikum und Kupferzeit sein würde. XXI. 14. weist einen derartigen Übergangstypus auf. Eine ältere Form scheint uns hingegen das mit Röhrenfuss versehene Gefäss von XXI. 11. zu sein.

Aus dem bereits Gesagten erhellt es sich, dass der Friedhof von

Szentes-Kistöke sich eng dem Kulturkreis von Bodrogkeresztúr anschliesst. Dem keramischen Material dieses Friedhofs entstammen auch die Gefässe auf XX. 13. und XXI. 8.

Die weiter unten anzuführenden Fundorte zeugen dafür, dass die Mündungsgegend der Körös dem Anschein nach das am dichtesten bewohnte Gebiet dieser Kulturperiode war. Eine derartige Siedlung ist das bereits erwähnte Körösgelände von Zalota-Bökény, dem wir die Gefässe XX. 8., 15. sowie auch die Steinklinge XX. 16. verdanken. Ein weiterer Fundort ist der Weingarten Szentes-Nagyhegy. Die Kupferwerkzeuge XX. 18., 19., 20. sowie auch die Gefässe XX. 3., XXI. 4., 10., 13. entstammen auch diesem Gelände.

Dem hohem Gelände nächst dem Hügel Sáp, südlich vom Nagyhegy entstammen die spärlichen Funde auf XX. 23., XXI. 7.; Mindszenter Herkunft ist hingegen der Fund XXI. 6. Die in die Archäologische Abteilung des Nationalmuseums und in das Städtische Museum Szeged geratenen Funde von Teés, sowie diejenigen aus Szentes-Innenstadt, Szentes-Bá-nomhát, Szentes-Berekoldal und Derekegyház werden in meiner Abhandlung: Die urgeschichtliche Siedlung der Komitat Csongrád (Arbeiten 1932. S. 76—77.) ausführlich behandelt.

Dr. E. Zalotay.

A korai La Tène sírok leletanyaga.

(Idetartozik a XXIII—LVII. tábla.)

Már a La Tène kulturáról az *Archaeologia Hungarica* XI. köteteként írott tanulmányom adatainak összegyűjtésekor foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy munkámat a sírok leletanyagának részletesebb jegyzékével egészítem ki. Az anyagi lehetőségek azonban megszabják a kiadvány kötetének terjedelmét. Mint a folyóirat szerkesztője, nem akartam ezt a megszokott keretet épen saját munkámmal túllépni és mert célomat, a helyi stílus-alakulás jelenségeinek megvilágítását, a nélkül is elérhettem, megelégedtem az egyes temetők fontosabb leleteinek kiemelésével, általános jellemzésével és a rájuk vonatkozó irodalmi utalásokkal, bár tudatában voltam annak, hogy azokra nézve, akik munkám adataival be nem érve, az eredeti forrásokhoz akarnak fordulni, kivált a külföldi olvasókra nézve, nem kevés fáradsággal fog járni azoknak a régi folyóiratoknak az átnézése, amelyek ezeket az elszórt adatokat tartalmazzák. Ezért fogadtam nagy hálával a Dolgozatok szerkesztőjének előzékenységét, aki a munkám alapjául szolgáló jegyzeteim közlésének helyet adott, bár alig egyéb az a régebbi irodalomban ismertetett sírleletek jegyzékénél és a leletkörülményekre vonatkozó adatok kritikai kivonatánál. Ábrákban néhány új, illetve régi, de még közzé nem tett lelet fényképén és rajzán kívül szintén nem nyújtok újat, mégis célszerűnek mutatkozott ezeknek a régi, olykor technikailag is fogyatékos rajzoknak használata, mert az idő, főképp a vastárgyakon, sokat pusztított az első közlés ideje óta, főleg a díszítményes részletek semmisültek meg azokon, mások, főleg a magángyűjteményben levő tárgyak közül ismeretlen helyre kerültek és lappanganak. E mellett kutatástörténeti jelentőségük is van.

A bemutatott tárgyakhoz kevés a hozzáfűzni valóm. A tanulságok nagy részét már előző munkámban levontam. Mégis úgy érzem, hogy a hazai La Ténekor emlékeinek ismertetése csak ezeknek a tanulmányom anyagául szolgáló jegyzeteknek összeállításával és közzétételével válik teljessé és e mellett az ilyen utólagos átnézés mindig módot nyújt a tévedések helyesbítésére és újabb tanulságok levonására.

A terület, amelynek leleteivel foglalkozom, az egész közép-dunai me-

dence, amely összeesik a történelmi Magyarország fogalmával. Egyes területrészeknek kiszakítása, külön tanulmányozás céljára, nem teszi értethetővé a kelta honfoglalás folyamatát s a La Tène kultúra elterjedését, amely nem a mai politikai határok szerint igazodott, hanem erre az egész földrajzi egységre kiterjedt. A sírleleteket a földrajzi elterjedés sorrendjében öt főcsoportra osztva sorolom föl. Az első csoport a Duna jobb partja, a Dunántúl; a második a balpart leletei a Duna váci könyökhajlásáig; a harmadik a Váctól a Tisza felső folyásának vidékéig elhelyezkedő leletek; a negyedik az alsótiszai; az ötödik pedig az erdélyi leletek csoportja.

I. A dunántúli sírleletek.

1. *Andráshida*. (Zala megye.)

A téglaszin telepén fordultak elő sírok, amelyeknek tartalma a győri múzeumba került. A síronkint külön nem választható anyag meglehetősen korai jellegű. Mint ilyeneket írta le e tárgyakat, a fibula formára támaszkodva, a lelet közlője: Börzsönyi Arnold is.¹ A tárgyak a következők:

1. Nyakperec, végei felé vastagodó, tojásdad gyöngyöket utánzó díszítménnyel és kehelyforma, belül üres végső tagokkal. E végső tagoknak a rajzon nem látható oldalán egy kerek lyukkal, illetve egy négyszögű bevágással. Hossza (továbbiakban H.) 26 cm (XXIII. 1.).

2. Karperec, két darabra törött nyílt karika, belső felülete síma, a külsőn síma babokkal váltakozó taréjok képezik haránt tagozatát. Átm. 7·8 cm (XXIII. 4.).

3. Karperec, nyílt háromélű síma bronzhuzalból.

4. Karperec, hengeres bronzhuzalból, kétharmadrészben egymás fölé hajló szárakkal, rajtuk hegyes szögbe futó barázdadíszítéssel. Átm. 5·8 cm (XXIII. 5.).

5. Vágókés, későbbi változat, ívesen hajlott rövid nyéllel, amelyet tövén gyűrűs borda, végén félgömbidomú gomb, az él markolat felőli sarkán kalaposfejű szög díszít, a kés foka peremes. H. 41·3 cm (XXIII. 6.).

6. Kard, egyenes gerinces penge töredéke, hüvelyben, a penge markolat felőli része hiányzik.

7. Lánc, sodrott, egyik végén csekély görbüléssű kampóval, a másikon fülecskével, a vágókés felfűzésére szolgált. H. 13 cm összehajtott állapotában. (XXIII. 3.).

8. Ugyanaz, előbbihez hasonló, kampós része hiányzik, egész hossza 19·5 cm. A kardnak felövezésére szolgált.

9. Fibula, nyúlt, tojásdadalakú kengyellel, állatfejre emlékeztető lábdíszítménnyel. H. 3·2 cm (XXIII. 2.).

¹ Archaeologiai Értesítő. (Továbbiakban: Arch. Ért.) 1911. 356—358. II.; 4—9. ábra.

2. Basaharc. (Esztergom megye.)

Hosszúköpűjű lándzsacsúcsok, keskeny fűzlevélalakú pengével és széles kardpenge; mindannyian hajlított állapotban. Korai sírleletből eredőnek látszanak (XXIV. 8., 9., 10.).²

3. Csabrendek. (Zala megye.)

A nagykiterjedésű csabrendeki temetőből számos tárgyat ismerünk Darnay monographiájából. Ezek a tárgyak a késői bronzkortól a La Tène-kor előhaladottabb szakáig terjedő időből valók. Darnay szerint a La Tène-temető itt a korábbi temető folytatásaként csatlakozik. Darnay nem aknázza ki ezt a rendkívül érdekes megfigyelésre alkalmat nyújtó adottságot és csak ritka esetben jegyezte föl egyes sírok tartalmát. Főleg a keramikai leleteknek a vas- és bronztárgyakkal való kapcsolatára vonatkozó tájékoztatása hiányos. Legtöbb esetben a leírt sírleletek sem rendszeres ásatás alkalmával láttak napvilágot, hanem a földfordítás alkalmával feltárt sírok előfordulását figyelte meg és a belőlük előkerült leleteket gyűjtötte össze. Így nem állapíthatjuk meg teljes határozottsággal, hogy valóban folytatólagos állandó lakottságról van-e szó, vagy csupán La Tène-kori utólagos temetkezésekről. Darnay maga is utal arra, hogy a késő hallstatti kor fibulái és vastárgyai teljesen hiányoznak, másrészt vannak jelenségek, amelyek a folytonosság mellett szólnak, mint pl. az 1884-ben feltárt sírok egyik-másikában előfordult bronz gombostűk, amelyekhez hasonló jelenségre Wosinszky is utalt a Szegszárd-jajdombi leletek ismertetésénél.

A sírok Darnay föltevése szerint 80%-ban urnasírok, de megoszlanak a tiszta La Tène-sírok is. Ezek közül a csontvázsírok nyújtott helyzetűek, kelet-nyugati irányúak, fejjel keletre.

Az 1884-ben feltárt 1. sír 80 cm mélységben feküdt. A csontvázat Darnay, úgylátszik, már nem találta teljes épségben. A lábszár mellett meggömbötött, hüvelynélküli kétélű vaskard volt, Darnay közleménye³ szerint nem a legkorábbi formák közül való, bár az igen foggyatékos rajz szerint részleteiben nem ítéltető meg; a pengének erős gerince van, a markolat végén lemezek; egy korongosfejű és egy kúpszerűen megvastagodottfejű bronztű, végül egy kevésbé jellemző vaslándzsa volt a sírban. A fej mellett pedig poháralakú fölfelé szélesülő edényke, cikázó vonallal díszítve, kívül még egy „meglehetősen nagyságú tál, inkább tányér alakra, grafitos készülettel“.

A 2. sír urnasír, a 3. sír ismét csontvázír.

A 4. sírban bűtykökkel és apró körkörös díszítéssel ellátott urnában összehajlított vaskard és egy másik korai típusú kardnak hüvelytöredéke feküdt, csúsztató pántjával.

² Arch. Ért. 1894. 68—69. II.

³ Arch. Ért. 1884. 227—232. II.

Az 5.—10. sírok anyaga tisztán bronzkori, illetve korai hallstatt-korinak látszik.

A 11. sír cseréptöredékeken kívül egyáltalán nem tartalmazott semmi mellékletet.

A 12. sírban ismét csontváz volt. A sírban lelt tárgyak, — töredékek két különböző bronzkardból, egy bronzlándzsából és bronztörből — aligha voltak sírmellékletek, legföljebb a kisméretűnek látszó, levélalakú, díszes bronzlándzsacsúcsot tekinthetjük ilyennek, amely Darnay leírása szerint szürke bronzból való, — ha ugyan nem kell az egész leletben egy szétszóródott kis gyűjteléses lelet maradványait látnunk.

Csontvázsírból való a szép, palmettás-díszítésű kardhüvely s a hozzátartozó kard, sajnos ennek nem ismerjük a kísérő leleteit (XXV. 1.; Darnay, 40. l. 1. a., b. után).

Bizonyára csontvázsírok mellékleteként szerepelt a két karmantyús záródású nyakperec (XXIV. 6. és 7.) és a csörtetős láncokkal díszített fibulapár.⁴ A csontvázsírok keramikai mellékleteiről mindössze annyit tudunk, hogy egy mély szilke-formát (XXVII. 3.) Darnay a La Tène csontvázsírok elmaradhatatlan mellékleteként mutat be.

Az urna-temetkezéseknek két fajtájáról beszél Darnay, fedeles és fedeletlen urnákról. Az előbbi fajtánál, amely úgy látszik, az előző korokban és a La Tène-korban egyaránt szokásos temetkezési mód volt, egyszerűen kőlapra helyezett, tállal vagy csészével leborított urnát lelt a sírokban. A fedeletlen temetkezésnél az urnát ugyancsak kőlapra helyezik, s azután szűkülő körökben fölrakott kőkamrácskát emeltek fölé s ezt a csonkakúpalakú kis köépületet földték le egy nagyobb kőlappal. Maga az urna földetlenül maradt a kamrában, illetve szájjal lefelé fordítva állott egy kőlapon.

Egy urnasír tartalmából való a két szép lándzsacsúcs (XXV. 2. és 3.), amely benne volt az urnában. Az urna köré hajlítva lelte Darnay az utóbb kiegyenesített kardot (XXVI. 1.), ugyancsak urnasírból való a másik két összehajlított vaskard (XXVI. 2. és 3.) és a már említett korai La Tène kardhüvely vég (XXVI. 14.) és hüvelypánt (XXVI. 18.).

Sajátképeni La Tène-forma kevés van a keramikai leletek közt, ezek sem mind jellemző korai alakok. Darnay leírása szerint leginkább hallstatti jellegűnek tartható az az urna, amelyből a 4. sír kétségtelenül korai La Tène vastárgyai előkerültek. La Tène jellegűek a (XXVII. 1—5.) képen bemutatott edények. E mellett idesoroz még Darnay a La Tène emlékek közé számos, a munkája XVI. és XVII. tábláján ábrázolt edényt, amelyekből csupán a XXVIII. 6. és 7. számú csészéket mutatjuk itt be. E tárgyak idetartozása iránt kétségeink lehetnek, bár a hallstatti kor formavilágának behatolását La Tène keramikánkba ma más szemmel nézzük, mint azelőtt. A felől, hogy a szép La Tène-lándzsák formája és egyiknek díszítése is Csabrendeken, vagy a Dunántúl általában helyi hagyomá-

⁴ Márton i. m. (V. 1.).

nyokra megy vissza, a Darnay által 1884-ben bemutatott bronzlándzsát látva, szintén nem lehetnek kételyeink.⁵

4. Érd-Gyulamajor. (Fehér megye.)

E helyről főképen közép La Tène-kori leletanyag, de ezenkívül néhány korábbi tárgy is került a székesfehérvári múzeumba.

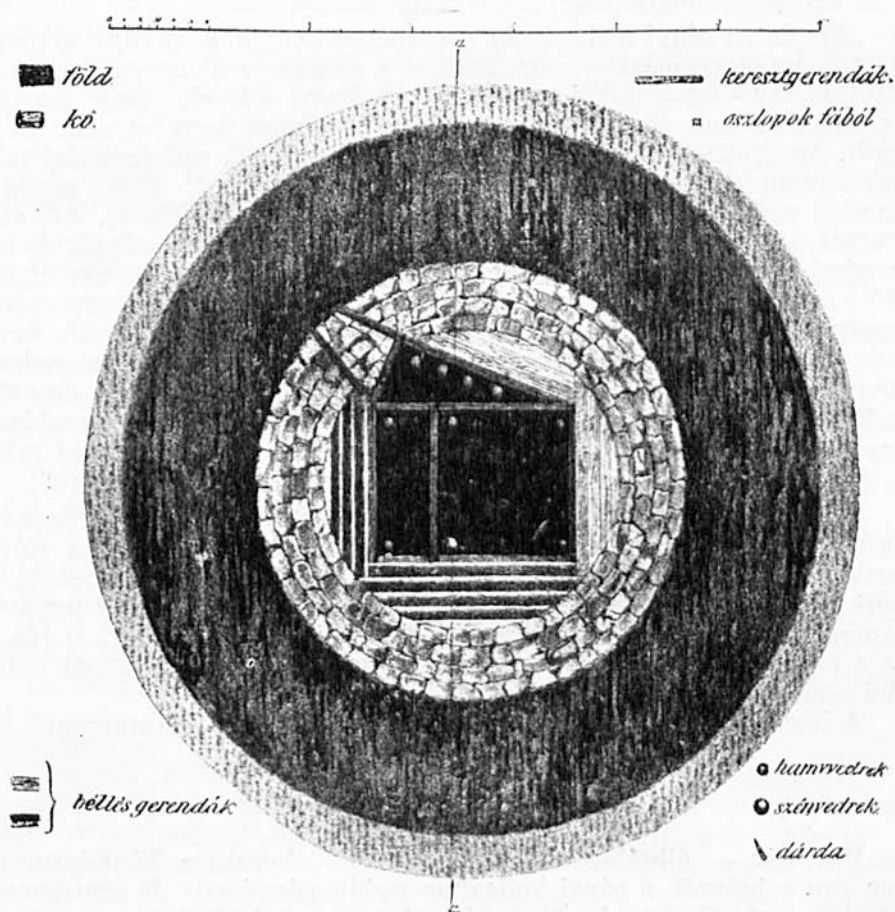

Abb. 1. kép.

⁵ Arch. Ért. 1882. 59. l. 1884. 227—232. l.; 1890. 167. l.; u. o. Szendrey János 241. Archaeologiai Közlemények (továbbiakban Arch. Közl.) XXII. k., Darnay: Sümegh vidékének őskora.

5. Fehérvár-Csurgó. (Fehér megye.)

Az Eresztvény nevű erdőben hét nagyobb tumulus áll. Ezekből 1857-ben a terület ekkori birtokosa, gróf Károlyi György, egyet Pados Jánossal felásatott és Kosztics Antal uradalmi mérnökkel az ásatásról pontos mérnöki felvételt készíttetett. (1. kép.) A kamra részletes leírását a korai La Tène kulturáról szóló munkámban⁶ közöltem. A leletek elhelyezkedésére vonatkozólag álljon itt Padosnak az Akadémiai Értesítőben közölt részletes ismertetése:

„Két és fél ölnyi mélységben cserepekre akadtunk, néhány a rozsdá által egészen megemésztett vasdarabra, s amidőn a földet egészen kitakarítottuk, az éjszak felőli sarokban egy hamvvederre, mely azonban egészen össze volt zúzva, s egy maroknyi hamunál egyebet nem tartalmazott. Az urnához közel egy vaslándzsát és más két szűrőeszközt találtunk; azután alább a másik oszlopnál két réz gombot, négy gyűrűnyi nagyságú rézkarikát, számos apróbb kerekecskét és csatfélét, mik vagy lószerszámon, vagy kardszíjon lehettek; mert bennök az elrothadt bőrnek némi maradványai láthatók. Végre, mi legkülönösebb, egy hosszú réztűt; olyat, minőt az asszonyok hajokban szoktak viselni; egy cserépedényhez való fogantyút, és még két más cserépkarikát. Tovább keresgélvén, még egy pár oszlopot és gerendát fedeztünk fel, s az oszlopok mellett mindenütt hamvvedreket, a rájuk nehezedett súly alatt úgy összezúzottakat, hogy egyet sem lehetett épen kivenni, vagy darabjaiból egészen összeállítani. A cserepek tiszta hamut és égett csonkokat takartak. Az egyik cserép közelében sertésnek állkapcája és két agyara“.

Pados szövegéből kihagytam a leletekhez fűzött magyarázatokat. Előadásából egészen világos, hogy a kamrában több temetkezés volt. E temetkezések túlnyomó része a késő hallstatti korból való lehet. A kis kosárkaalakú csüngő (XXIX. 11.), az 5. számú karperec töredék ugyanott, valamint a köpűjén bronzkarikával díszített lándzsa (XXVIII. 1. és 7.) már a korai La Tène időből valók, és kelta temetkezésről látszik tanuszkodni a sírban lelt vadkan-áldozat is.

A leletek jelenlegi megőrzési helyét nem sikerült felkutatnom.⁷

6. Győrszemere. (Győr megye.)

Egy pár — állítólag sírleletből eredő — korai La Tène-bronzkarperec van e helyről, a pápai kollegium gyűjteményében; de sem ennek a leletnek, sem a Győrbe került szkita tárgyaknak lelőhelyét nem sikerült pontosabban megállapítani.

⁶ Márton: A korai La Tène kultura Magyarországon. Archaeologia Hungarica XI. kötet. Budapest. 1933. 27. l.

⁷ Akadémiai Értesítő. 1857. 159—163. II. I—IV. T.

7. *Litér.* (Veszprém megye.).

A Magyar Nemzeti Múzeum erről a lelőhelyről N. Kovács Rezsőtől két teljes csontvázsír-leletet⁸ szerzett és több sír összekevert leleteit vásárolta meg.⁹

Ezek közül az A. sír, amely csontvázsír volt, a következő tárgyakat tartalmazta:

1. Urnaszerű edény szürkés anyagból, korongon készült bőszájú öblöstestű, kissé kihajló pereme alatt hornyolat fut körül. Száj átm. 17 cm, magassága 15 cm.

2. Láncos-fibula, egy pár, lábuk körben visszahajló füles állatfejen végződik és kis zárt keretet képez. Az állatok hátán fenyőág díszítés van. A két fibulát 19:3 cm hosszú lánc köti össze.¹⁰

3. Fibula, dús, vésett díszítésű kengyellel, korongban végződő lábbal, amelyet keretbe foglalt színehagyott domború koráll díszít, és amelyen parányi emberfejecske ül.¹¹ H. 6.5 cm.

B. sír ugyancsak csontvázsír volt.

Mellékletei: 4. Karperec, karmantyúsan zárt, karikává foglalt bronz-csöből, a karmantyún ékmetszésű díszítményes sávval, átm. 8.5 cm.

5. Karperec, felületén keretbe foglalt rovátkolással; gyöngyformán megvastagodott egyik vége karmantyúul szolgál a kihegyezett másik vég befogadására; átm. 6.2 cm.¹²

6. Kerekátmetszetű, szerényebb pecsétlősvégződésű nyílt karika; átm. 6.2 cm.

7. Ugyanaz, az előbbinek párja, de rongáltabb.

8. Bronzkarperec töredéke, az 5. sz. párja.

9. Bronz karperec-töredék: csőkarperec fele, amely szögecseléssel volt egykor a másik félhez erősítve.

10. Bronzkarika-töredék, eredeti alakjából ki van forgatva.

11. Fibula, kengyelén váltakozóirányú mély rovátkolással; a lábát befejező korong közepén kis egyenszárú kereszttel. H. 6.5 cm.¹³

12. Kézvel formált kis durva agyagbögre; magassága 6.5 cm. N. M. 96/1912.

A sírok szerint külön nem választható leletek.

1. Kard, erősen kiemelkedő gerinccel, erősen hegyesedő, h. 77.4 cm. Ebből a markolat 10.5 cm. A penge szélessége 4.7 cm. (A kard méreteiben ma csekély eltérés észlelhető, a markolatrész h. 9.8 cm.)

2. A hozzátartozó tok két töredéke, két oldalán hornyolt vaslemez

⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának naplója (továbbiakban N. M.) 67/1912.

⁹ N. M. 96/1912.

¹⁰ V. ö. Márton: A korai La Tène-kor. (V. 2.).

¹¹ Márton: i. m. (V. 3.).

¹² Márton: i. m. (XI. 15.).

¹³ Márton: i. m. (VII. 8.).

darab a hüvelyből, és a csúsztató pánt, kétfelé széthajló, hosszúcsörű madárfejekben végződő díszítménnyel. (XXIV. 1.)

3. Kard vasból, gerinc nélküli szélesebb penge, egész h. 79 cm, ebből a markolat tüske 12.5 cm. A penge szélessége 5.2 cm.

4. A hozzátartozó hüvelyvég a csúsztató pánttal, 2. b.-hez hasonló.

5. Karperec vasból, egymásfölé hajló végekkel, középtűt nyitott bogra van hajlítva, külső felülete halhólyagszerű mintával van díszítve.

6. Kopjahegy vasból, h. 17.7 cm.

7. Nyílhegy vasból, babérlevél alakú, h. 10.8 cm, szél. 3.2 cm.

8. Agyagurna (XXIV. 2.), korongon készült, bő szájjal, öblös testtel, talpa felé keskenyedő testtel, a száj alatt domború, kettős abroncs húzódik körül. Magassága 21 cm, száj átm. 11.3 cm.

9. U. a. korongon készült, feketés színű, szélesen kihajló szájjal, szűk nyakkal, hornyolással jelzett vállazással, nyakán egy domború abronccsal, erősen öblösödő alacsony testtel. M. 17 cm, száj átm. 13 cm. (XXIV. 3.).

10. Agyagtál, durvább, kézzel készült, behúzottszájú forma. Száj átm. 20.7 cm, mag. 10.3 cm. (XXIV. 4.)

11. Agyagpohár, korongon készült, m. 6.8 cm, átm. 6.9 cm. (XXIV. 5.).

12. Agyagibrik, kézzel durván formált, bőtestű, szélesfenekű, nyaka felé erősen szűkül, pereme egyenlőtlenül van levágva. M. 6 cm.

A litéri leletek, a Nemzeti Múzeum átalakítása alkalmával szükségessé vált többszörös hevenyészett átrendezésnél széjjelváltak, a korai La Tène-kulturáról írott munkám előkészítése idején még nem is voltak föllelhetők. Ma, a keramikai anyag híján, együtt van az A és B csontváz-sír teljes tartalma és a szórványleletek néhány darabja is. A keramikai leleteket ezért csak a naplóvezető vázlatos, de jellemző rajzai után mutathatom be. A 12. sz. ibrikféle edényről nincs rajz, ibrik alatt a szó magyar használata szerint rendszerint orros kancsót (oinochoë) értünk, erre vallana a perem egyenlőtlen (ferde?) elmetszése is, bár a méretek nem felelnek meg ilyenféle edénynek.

8. Nagyécs. (Komárom megye.)

Női sír; összetartozó készletnek látszó 5 karperec került innen a Nemzeti Múzeumba. Közelebbi adatunk a sírletről nincs.¹⁴

9. Nagyhörcsök. (Fehér megye.)

A gróf Zichy-, ma herceg Pálffy-uradalom területén, a major közvetlen közelében van egy „Törökdomb” nevű nagyobb tumulusféle. A tumulus hosszabban elnyúló homokos dombháton áll, amelynek nevét

¹⁴ Márton: Korai La Tène kultúra 21. I. és VII. T. 18—22.

szintén a „Törökdomb” adta. Ez a dombhát a gazdaságban homokbányászásra szolgál. A hetvenes évek óta kerültek elő innen leletek. Néhány sírleletet, köztük a székesfehérvári múzeumba került szép urnasírt, Bascsák György dr. jószágkormányzó megmentett. Mindezek a leletek a közép-La Tène-időből valók. 1909-ben a tulajdonosok meghívására megtekintettem a Törökdombot. Az uradalmi homokbánya omladozó oldalaiiban lakó-üregek és sírok elüthő feltjai rajzolódtak ki. Egy lakóüreg le nem omlott részét megástuk, ez durva, kézzel formált háztartási edények töredékein kívül korongon formált, de kevésbé jellegzetes La Tène-cserpeket is adott. Kis távolságban a lakóüregtől sírra bukkantunk, benne kistermetű (koponyától sarakig mérve 145 cm hosszú) csontváz feküdt, nyújtott helyzetben, a törzs mellett elnyújtott jobb és szorosan a törzs mellett a mellre visszahajlított balkarral, a balkart egyszerű babos bronz karika-karperec díszítette. A nyak mellett jobbról is, balról is rozsdá által felismerhetetlenné tett kis vastárgyak maradványait észleltem, valószínűleg fibulák voltak. — A karperec és a temetkezési mód korai temetkezésre mutatnak.

10. Ordódbabot. (Sopron megye.)

A temető a falu keleti házsorának kertjeiben fekszik, amelyeket az északi irányban haladó árok szegélyez. Az árokba nyáron vizet engednek a kis Rábából. Bella szerint Paur Iván 1879-ben kapta innen az első régiségeket (már 1878-ban is), 1883-ban Leffer Ákos ügyvéd ásott itt, 1886-ban Paur és Bella ástak. 1890-től kezdve Bella rendszeresen összegyűjtötte évente a leleteket. Temetkezésekről, sírokról nem szól a leletek rövid ismertetésében.¹⁵ A bemutatott leletek és azoknak darabszám szerinti rövid leírása és a kerámiakai formák jellemzése kétségtelenül sírleletekről tanuskodnak. Mindezek a leletek a soproni városi és vármegyei múzeumba kerültek.

Abb. 2. kép.

A leletanyagból megkísérleltem külön választani a korai-La Tène-jellegűeket. Összetartozó sírleletek megállapítására nem nyújt támpontot a soproni múzeum naplója, legföljebb az együtt bekerülésből következtetünk erre valamelyest, főleg az újabb leleteknél.

Igy együtt került be és a soproni múzeum 9. sz. szekrényében 38. sz. alatt együtt van tartva hat darab karperec,¹⁶ ezek a következők:

¹⁵ Arch. Ért. 1894. 301—305. II.

¹⁶ 842/928. VIII. 31., beszolgáltatta Garab Sándor, akinek a földjéből előkerültek.

- 1—2. Egy pár, ellaposodó végein karmantyúsan záródó karika.
3. Nyílt karika, vastagodó végekkel.
- 4—5. Egy pár nyílt karika, pecsétlős végei felé vastagodó.
6. Közepén és végein laposan kiszélesedő és vastagodó karika.

(2. kép.)

Valamennyi ismert korai hazai forma. A keramikai leletek közül, amelyek velük egy időben ugyanazon ajándékoztól kerültek a múzeumba, csak kevés az olyan, amelyet az összetartozó sírkészlet kísérőjeként tekinthetnénk. A naplóban a következő tétel alatt (843) hat edény van leírva, összesen kilenc följegyezve. Ezek a 8. szekrény 35., 38., 39. és 10.

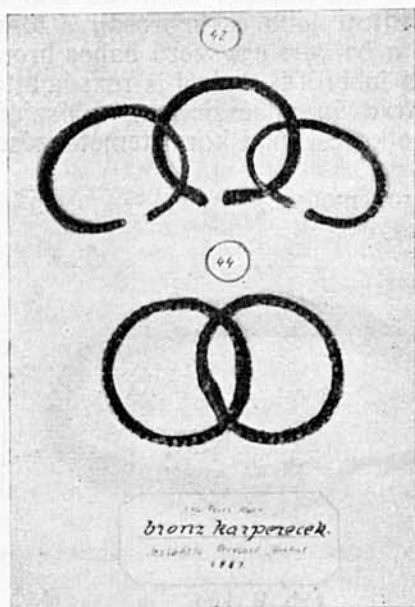

Abb. 3. kép.

szekrény 9., 16., 18., 25. és 30. tárgyaival azonosak. Ezek közül a 35/8. és 39/8. számúak római koriak, a 38/8. számú fésűdíszítésű késői La Tène-edényke. Ezekkel szemben a bronztárgyak kísérőiként tekintetbe jöhetnek: egy omphalosos mély tál 9/10., egy kézzel formált, rossz kétfülü fazék 16/10., egy téglavörös, öblös kisebb fazék 18/10., egy kézzel formált, vöröses csésze 25/10., és egy öblös szilkeféle, külön profilált nyak nélkül. (XXX. 10.)

Ilyen összetartozó, együtt tartott készleteknek látszanak még: a 36/9. alatti karperecek, ezek közül az 1. szám vékony karika, kerületén változó négy, illetve három bogyós csoportokkal díszítve (XXXI. 1. a.), a 2., 3., 4. egyszerű babos karperecek.

37/9. 1. karperec, középen és összeérő végein vastagabb karika, egyszerű, haránt-rovátkolásokkal, 23., egy pár egyszerű nyílt karika (1881). 37/9.

1. 2. egyszerűbb pecsétlősvégű babos karikák, 3., váltakozó síma, kisebb és hajlott vonalakkal két komplementér mezőre osztott felületű nagyobb babokkal (1881). (XXXI. 4. a. b.), 4., tüskés díszítésű.

41/9. 1. Egyszerű, babos karperec, végein pecsétlőszerűen végződő nagyobb babokkal. (XXXI. 2.). 2. Karperec hólyagos lemezből, ellaposodó végein ékbefutó vonalak sorával díszített (fenyőág minta). 3. egyszerű, babostagozatú karperec.

42/9. 1—2., Egyszerű, pecsétlősvégű karperec, 3., karperec, furkósan végződő; babos tagozatából minden hatodik tag kissé nagyobb a többinél (3., fölülről a középső kép).

44/9. 1. 2., Babostagozatú karperec pár. (3. kép, lenn.).

52/9. 1. Hólyagos karperec, haránt-rovatkolású, 2. u. a. tüskézett díszítésű, 3. síma karperec pecsétlős végződésű. (5. kép.)

Ehhez tartozik a Bella által az idézett helyen bemutatott karperec is, a páros volutás páros gombokkal. (XXXI. 3. a. b.)

A keramikai leleteknek a fémtárgyakkal való összetartozására — mint már említettem, — nincsenek adataink, sőt a keramikai tárgyaknak egymással való összetartozására sem. A 8. szekrény 1. szám alatti situlaszerű edény, amely valószínűleg azonos azok egyikével, amelyeket Bella említ. Korai forma, fenekének szélei kívülről nem látható talpgyűrűt képeznek, magassága 23.5 cm (XXX. 1.). A hozzá hasonló 2/8. számúval egy időben 1878-ban került Paur gyűjteményébe. (XXX. 3.).

Ugyanebben az időben kerültek elő a 4. és 5. számú nagyobb (26.5 cm) és kisebb (19 cm) situlafélék is, amelyek közül az utóbbit hajlandók lennénk későbbi korból valónak tekinteni. (XXX. 2., 12.). Egy évvel később (1879-ben) került elő a Bella által 1891-ben¹⁷ említett, utóbb le is írt, szép, lencseidom-testű palack, (6. kép); mindez valószínűvé teszi, hogy ebben az időben a temető korábbi szakaszát pusztították el a földmunkánál. Jellegzetesen korai keramikai alaknak tekinthetjük még a 8/29., a 8/36. sz. és a 10/24. számú edényeket. Hogy vajon a tört vonalú, profiljával egyes franciaországi formákra emlékeztető omphalosos csésze (XXX. 7.) a temető korai anyagához számítható-e, vagy inkább bizonyos római kori

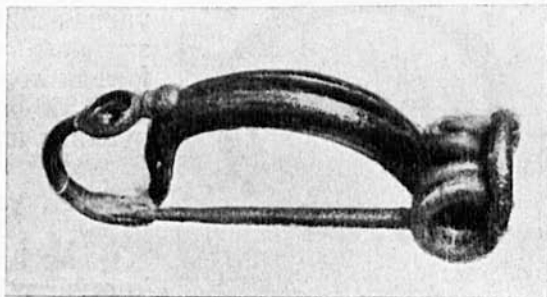

Abb. 4. kép

barbár csészékkel áll-e rokonságban, — kísérő leletek híján nehéz eldönteni. Az urnák, amelyeknek képeit itt (XXX. 3—6.) bemutatom, formában, — az 5. számú pedig díszítésében is — olyan, aminő már inkább közép-La Tène-schemájú fémtárgyakkal fordul elő.

Néhány szép tárgy, amelynek korhatározás szempontjából jelentősége lehetne, magában fordult elő; így az a szép fibula, amelyet Bella Lajos írt le részletesen. Több érdekes technikai sajátossága van, amelyek egy Sopron-bécsidombi fibula közeli rokonának mutatják. Ezt ugyancsak Bella mutatta be,¹⁸ feltaláljuk rajta a láb tüskefogójának rovátkolt díszítését és a rugó végeit díszítő korállos rozettákat (XXXI. 6. a. b. és 7.). A kengyelt közepén négyszögű s ehhez fej és láb felől csatlakozó egy-egy háromszögű bemélyített mező díszítik, mindeniküknek közepén a már

¹⁷ Arch. Ért. 1891. 57. l.

¹⁸ Arch. Ért. 1889. 364. l. Márton: i. m. 3. kép.

kihullott korall-lemez rögzítésére szolgáló egy-egy tüske ül. A kengyel láb felőli végét ezenkívül vésett díszítés borítja és díszített a láb gombjának hátsó lapja is. Mindez arra mutat, hogy a láb nem volt teljesen reá-hajlítva a kengyelre. A láb gombjának előlapját kis négyágú csillaggal leszorított domború korall töltötte ki, a koráldísz gyöngysoros finom kis bronzkeretét vékony aranyhártya borította.

Ugyanezeknek a fibuláknak a családjához tartozik egy 1912-ben előkerült fibula, kengyelén mély rovátkával, amely épp úgy, mint a láb gombjának mélyedése, koráldísz befogadására szolgált. (4. kép.)

Ismeretlen a 9/51. számú, karmantyúszáródású szép korai torques-töröredék környezete is, alig tekinthetjük ugyanis ilyennek a vele egy táblára szerelt vérzománcos késői kápadísz. (XXIV. 11.).

Jegyzeteim átnézése során az összetartozásra vonatkozólag fölmerült kételyeim eloszlatásában Dr. Gallus Sándor volt szíves adataimnak a soproni múzeumi naplók adataival való összehasonlításával segítségemre lenni.

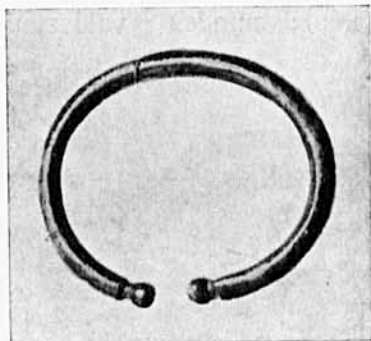

Abb. 5. kép.

A vastárgyak közül, amelyek ki vannak állítva, egyedül a 10. szekrény 7. sz. alatti vaskést számíthatom a korai formák közé. Ez a petőházi és a Bella által 1888-ban kiásott sírban lelt példányokhoz hasonló.

11. *Petőháza.* (Sopron megye.)

Az Ikva jobb partján, a petőházi cukorgyár telepén a gyár és az Ikva menete között 1891-ben tavat ástak. Ez alkalommal, tűzpadokból és cseréptöröredékekből

álló kulturrétegben, sírokat is leltek. A sírokból valók a következő tárgyak:

1—2. Kétélű kardok, szögalakú, de csorba markolatnyújtvánnyal, mindenik penge 60 cm hosszú, a 45. cm-től kezdve erősen hegyesedő. Az első számú pengét széleivel párhuzamosan maratott, párhuzamos vonalak díszítik, mindakettőnek közepén végigfutó gerincvonala van. A markolat nyújtvány fönnmaradt darabja 5.5 cm. (XXXII. 1., 4.)

3. Vaskés, a La Tène-vágókések korábbi, még a hallstatti kor örökségét képező, változatából. Az egész kés hossza 38 cm, ebből a markolatra 10 cm esik, a penge átlagos szélessége 4.5 cm. (XXXII. 2.)

4. Kevésbé jellemző törödedékes lándzsa; hossza 16 cm, amelyből a köpüre 5 cm esik; a köpű belső átmérője 1.5 cm, a lándzsa legnagyobb szélessége 2.8 cm. (XXXII. 3.)

5. Nyakperec, csavart bronzsodronyból készült, hallstatti jellegű; könnyű karika, laposra kalapált végekkel. (XXXII. 7.)

6. Ugyanaz, könnyű, síma karika, tojássor kezdetének látszó végekel. (XXXII. 8.)

A leleteket Bella Lajos írta le és mutatta be.¹⁹ Korhatározása a sírleletekre nézve helytálló, azok valóban a hallstatti és a La Tène-kor határáról valók. A velük együtt közzétett keramikai leleteknek semmi köze a tárgyakhoz, ezek a badeni kultúra köréhez tartoznak, nem hallstattkoriak. A kísérő keramikáról az az ugyancsak Petőházáról való sírlelet nyújthat fogalmat, amely újabb időben a Burgenlandi Múzeumba került:²⁰ omphalosos fenekű, kisebb tojás-alakú, fületlen csésze, alakja a görög skypho-

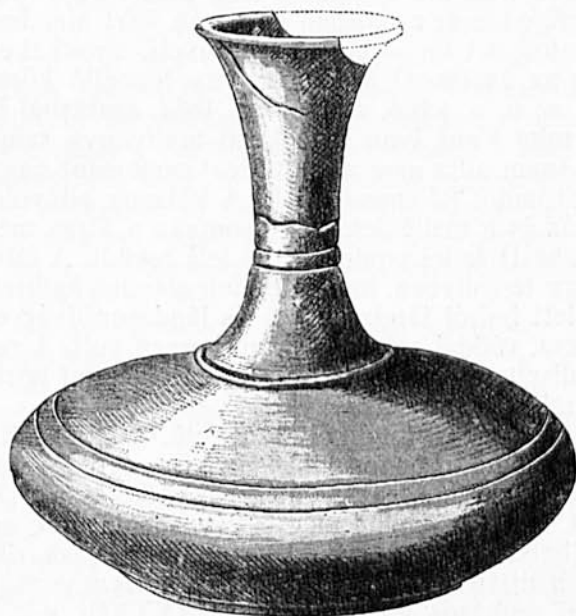

Abb. 6. kép.

sokéra emlékeztet, és egy nyak nélküli erősperemű, nagyobbacska fazékféle. Ezt a kézzel formált két edényt egy két darabra tört pecsétlősvégű karperec kísérte.²¹ (XXXII. 5., 7.).

12. Ráczalmás-Kulcstelep. (Fehér megye.)

Több sírlelet a székesfehérvári múzeumban, a leletanyag nem választható külön egyes sírok szerint. A tárgyak közt sok a korai forma.^{21a}

¹⁹ Arch. Ért. 1892. 346. lap 1—11. ábrával.

²⁰ Lelt. száma 536—538.

²¹ V. ö. még Márton: i. m. 19. lapon.

^{21a} V. ö. Márton: i. m. X. 6. és XX. 5.

13. *Récse.* (Pozsony megye.)

Sírleletnek látszó három tag, karikával egybefűzött, két részből álló karperecekből. A tárgyak a Nemzeti Múzeumban vannak.²²

14. *Sopron-Bécsidomb.* (Sopron megye.)

A soproni Bécsidombon feltárt sírok közül az elsők 1872—1882 között kavics kitermelés közben kerültek felszínre. Az 1882. ásatásról gondos felvételek készültek. De a kutatók még nem voltak teljesen tisztában a feladattal. Mindössze egy teljesen pontosan leírt sírt ismerünk, ez az, amelyet Bella Lajos tárt föl — egyéb szerényebb sírokkal együtt — 1888-ban.²³ E szerint az ásatásnál a földben egy fennálló kőre akadt 87 cm mélységben. Ez az u. n. jelkő, aminők az 1882. ásatásnál is előfordultak, amelynél Bella mint Paur Iván segédkező tanítványa szintén részt vett. Még mélyebben (nem adja meg a mélységet pontosan) nagyobb kölemezt és ismét egy harmadik kölemezt talált. A kőlapok eltávolítása után előtűntek a csontváz és a mellékletek. A csontváz a törzs mellett elnyújtott karokkal (l. az ábrát) fejjel pontosan dél felé feküdt. A lábak nem feküdtek a törzsszel egy tengelyben, hanem balfelé elváltak hajlítva. (XXXIII. 1.). A csontváz mellett balról lándzsacsúcs és lándzsarúdvég elkorhadt farészekkel; a lándzsa, rúddal együtt 175 cm hosszú volt. A rudat hosszában öt db. vasszög díszítette; úgy lehet, hogy ezek valami bőrburkolat leszorítására szolgáltak.

A bal vállon egyenes, rovátkolt-kengyelű fibula (XXXIV. 2.); a jobb vállon nagyobb fibula: korongos lábvégén s a rugótengely végein koráll díszítéssel, a kengyel hosszában mély rovátkolással (XXXIV. 3. és Márton: i. m. 3. kép). A mellen még egy vasfibula volt, amely megsemmisült, jobb és balkaron egy-egy egyszerű zárt vaskarika-karperec; a jobb kéz *nevetlen* ujján egy egyszerű arany karikagyűrű, külső felületén domborúbb a mi szokásos jegygyűrűnkénél. (XXXIV. 4.)

A jobb kéz alatt egy vaddisznó csontjai heverték, kettévágott koponyájában hatalmas vágókés (korai forma, h. 40 cm) (XXXIV. 8.). A vadkancsontok köré hajlítva egy kard és egy kardhüvely maradványai voltak észlelhetők (a tok egy részletét mutatja az ábra). A vadkancsontok között még egy másik kisebb penge is volt, ami egyszerű, egyenes késnek látszott, de sem főlészedésre, sem rajzolásra nem alkalmas morzsalék. A kanttól jobbra egy nagyobb bronzkarika volt, amely talán a kard szíjához tartozott. Bella nem említi, de a rajz több karikafélét mutat ezen a helyen, amelyek a rajz után ítélve, részben egyszerű karikák, részben pedig ú. n. kapcsoló karikák lehettek.

Említ még négy kis vaskampót, „amelyek mélyebben feküdtek a

²² Arch. Ért. 1913. 95. I. 3—5. ábra és Márton id. mű XIII. 4.

²³ Arch. Ért. 1889. 361—366. II.

nagyobbaknál". Az előbbieket Bella paizskeret foglaltványának véli, de paizsdudorról és karöltőről nem szól.

A hatalmas kövek teljesen összenyomták az edényeket. Az edények korongon gondosan készültek, jól iszapoltak, Bella szerint füstöléstől eredő fekete színűek. Közülük egy öblötestű, bőszejű, erősen kihajlóperemű edény válik ki, díszítményeivel és alakjával egyaránt. Bélyegzett mintáival és díszítésével összefoglaló munkámban foglalkoztam. (XXXIV. 11. a—d.).

Bellának összesen öt edényt sikerült összeállítani a sírban lelt edények cserepeiből. Több edény nem is volt a sírban; de csak négyet ír le ezek közül:²⁴ a már említett díszedényt, egy szép lencseidom-testű palackot (XXXV. 1. a., b.), egy közönséges, grafittal mázolt nagy urnát (m. 43 cm, legnagyobb szélessége 35 cm, fenekének átmérője 16 cm), egy csinos alakú tálat, ez központos körökkel díszített omphalosos mély tál (XXXV. 2. a., b.), végül a csészét, melynek alakjáról nem szól.

A sír érdekessége, hogy a kelta harcost vadkancsontokkal együtt temették. A rajz vadkanfőt és néhány csontot mutat csak. Bella azonban következetesen vadkanról beszél szövegének több helyén.

Bella ugyanezen alkalommal az előbbi síroktól mintegy 100 lépésre, északnyugatra, további két sírt tárt föl.

Az egyik észak-déli fekvésű, ennek melléklete egy szétporladt vasfibula volt és négy jaspis szilánk.

A másik váz délnyugat-északkeleti fekvésű volt; ebben a sírban lelt, kézzel formált edénytöredékeket sikerült összeállítani, ebből jókora, bőszejű öblöny lett.

Ismét tovább északnyugatra mintegy 600 lépés távolban a Paur által föltárt temetőtől, Bella egy piciny kőkamrát tárt föl, égett csontokkal és egy edény töredékeivel. E piciny kőkamra mellett két nagyobb kőkamra feküdt, olyképen, hogy az egyik kőkamrában fekvő csontváz a másiknak fejjel lábtól esett. A vázak zsugorított helyzetűek voltak, fejjel délnek, arccal nyugatnak baloldalukon fekvők. A bal kéz a fej alatt, a jobb kar a mellen keresztbe volt fektetve. Mind a két váz híjával volt minden kísérő leletnek, így csak a szomszédos kamrácskában lelt cserepek dőnthetnék el, vajjon La Tène zsugorított csontvázaknak kell-e ezeket is tekintenünk; egyáltalán már a nagy távolság is kétséget ébreszt az iránt, hogy a Bécsidomb kelta temetőjéhez kell-e őket számítanunk?

Fogyatékosabbak a Paur-féle 1882. évi ásatásról szóló közlemények,²⁵ főleg a keramikai leleteknek a többi tárgyakkal való összefüggésére vonatkozó adatok. A XXXVI. táblán mutatjuk be a bécsidombi temető térképét Strom Ferenc felvétele után. A térképen a világos négyszög az ásatás területe. A sötét folt a kavics kiaknázásnak áldozatul esett rész. A leletek kivonatos leírását Paur után a következőkben adjuk:

²⁴ Arch. Ért. 1891. 57. l., ábrákkal.

²⁵ Arch. Ért. 1886. 97—114. ll.

1. Fél sír, gyermek sírja, díszítetlen kis urna és egy rovátkolt karperec. (XXXVI. 3.)

2. Fél sír, korai La Tène-vasfibula (XXXVI. 4.), egy hasonlóknak töredéke, gyűrűvé összehajlított hajtű és egy ismeretlen rendeltetésű sodrony-tárgy.

3. sír. Fejnél, mellkas fölött és a lábak fölött egy-egy nagy kő, ezek alatt még 2-5 méter magas agyagrétegen alul feküdt a váz, rendes nyújtott helyzetű, fejjel keletnek, jobb karja könyökig a törzshöz szorítva. Az alkar a mellkas alatt a törzsön áthajlítva. Paur szerint ez a fekvés általános Sopronban. A váz baloldalán, mintegy 65 cm távolságban annak fejétől, két jól égetett fekete urna, fenekén csinos koncentrikus körökből álló díszítménnyel.

4. sír. Három jelkő, mint az előbbi sírnál, alattuk egy felnőtt és egy gyermek sírja; Paur szerint „anya és gyermeke”. A sírmelléklet mindössze három díszedény volt, két urna és egy csésze, amelyek a kövek súlya alatt összetörték. Egy kosárra való cserepet adtak, „amelyeknek összeállítása iránt semmi józan reménynek nem lehetett helyt adni”.

5. sír. Férfi sír. A szokott három jelkövön kívül a sír négy sarkát is egy-egy kő jelölte. A váz baloldalán a felső lábszár irányában két egymásba illesztett csésze. A nagyobbik széttörött, a kisebből vadkan-csontok kerültek elő. A csontváz bal vékonya táján egy vendéggomb féle vasból. A koponya alatt bronz spirális „fülének megfelelőleg nyitott bronz karika” (fülbevaló?).

6—7. sírban összezúzott edények.

8. sír. „Minden részében szabályos elrendezésű”. Egy igen nagy hasas ép urna; analógiája Paur szerint egyszer merült fel az addigi leletek között; mellette szép fekete csésze.

9. sír. A jelző köveken kívül még több kövel leborítva. Annak, hogy a csontvázat és a halotti vánkosul ugyancsak kőlapon nyugvó koponyát mért találták mégis ép állapotban, magyarázatát adja a lábánál levő négy vaskapocs, amely bizonyára egykor a holttestet koporsóként borító erős deszkapallók összefogására szolgálhatott. Paur helyesbítő megjegyzést fűz az ábrához (XXXIII. 2.). E szerint a jobb felsőkar a törzshöz volt szorítva; így találtam azt én is Nagyhörcsökön, de ott az alkar is vissza volt hajlítva a vállhoz, míg itt át volt hajlítva a mellkas alatt a törzsön. A jobb oldalon egy halmaz vadkan csont, ugyanezen oldalon, a térd irányában, két díszurna és egy csésze.

Ezeknek az edényeknek az alakjáról némi fogalmat adhat XXXVII. táblánk 2. képe, amely a sírt a fej felől keresztmetszetben mutatja be; ezen az ábrán, egy nagyobb és magasabb, egy kisebb zömökebb urnát és egy, a sír másik vetülete szerint omphalososnak minősíthető mély tálat mutat.

A Paur által föltárt összes sírok kelet-nyugati irányúak voltak, fejjel kelet felől; Storno térképe ettől az iránytól erős eltérést mutat.

A sírt lefödő kövekről hangsúlyozza Paur, hogy azok a vastag földréteggel leborított holttest fölött jelentékeny magasságban fektetteték a sírra, ami megerősít abban a nézetemben, hogy ezeknek a jelköveknek semmi közük az illyr kamrasír-temetkezésekhez, hanem egyszerűen az idegen földön megtelepült kelta hódítók halottaik zavartalan síri nyugalmát akarták biztosítani általuk.

A halotti áldozatul szolgáló vadkancsontok majd edényben, majd a pusztára fektetve kerültek a sírba. A vadkanáldozatnak egy más, ünnepélyesebb formáját is mutatja be Paur, aki ásatása utolsó napján egy négyszögű kőkeretbe ütközött, ebben a keletelt (3.65×2.55 m nagy) kőkeretben az emberi csontvázak módjára fejjel keletnek fekvő, kinyújtott vadkan csontváz feküdt. (7. kép.) A kőkeret élükre állított

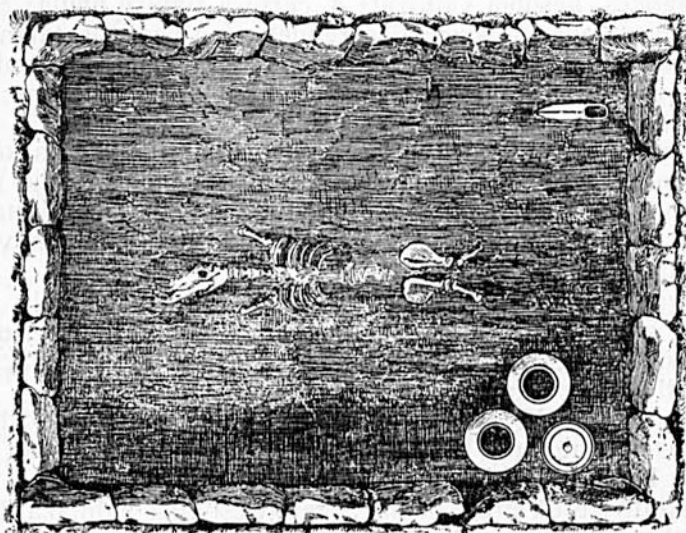

Abb. 7. kép.

60—68 cm magas kölapokból volt rakva; a kőkeret északnyugati szögletében két urna és egy omphalos csésze állott, épúgy, mint a férfisírokban; a délnyugati sarokban pedig egy tömeggé rozsdásodva egy vasolló és kisebb vaskés, Paurnak az észleletei, aki mindenütt, ahol a rajzokban a valóságtól a legcsekélyebb eltérést észleli, lelkiismeretes polémiát folytat rajzolóival, föltétlenül hitelt érdemlők. Így eszik az a föltevés, hogy a vadkancsontváz talán csak egy kifosztott gazdagabb sír áldozati melléklete lett volna. Mert ez esetben a sírban meg kellett volna találni a feldúlt csontváz részeit és a vadkancsontváz nem foglalta volna el a főhelyet a sírban. Erősíti ezt az áldozati jelleget az a körülmény is,

hogy későbbi korból, az urnatemetkezések korából, ismerünk vadkancsontvázat tartalmazó urnasírt is, a bölcskei urnatemetőből.²⁶

A rendszeres ásatás során föltárt sírokhoz járulnak azok a sírok (14—18), amelyek 1878—1881-ig kavicsásás alkalmával kerültek felszínre. A leleteket, amelyek ezekből a sírokból származtak, Storno Ferenc vásárolta össze; olykor megfigyelte előfordulásukat a munkánál, a temetőt térképezte és a leletek összetartozását följegyezte. Természetes, hogy ezeknek a leleteknek síronkinti összetartozását teljesen hitelesnek nem tekinthetjük. — Két sírnak, egy női- és egy férfi-sírnak tartalmát Pulszky Ferenc bemutatta, az ő közleményében is vannak ellenmondások.²⁷

Először egy sír készletét mutatja be (szövegének más helye szerint egy 1872-ben és egy 1879-ben előkerült sír tartalma). „Ez a sír, amint azt a lándzsahegy bizonyítja, férfi-sír“, a benn lelt tárgyak 1. olló, 2. lándzsa, 3. kisebb vágókés, későbbi változat; 4. certosa-typusú fibula; 5. korai La Tène typusú vasfibula; 6. ismeretlen rendeltetésű vaspánt, talán koporsóul szolgáló deszkákat foglalt össze az avar sírok hasonló pántjai módjára; hasonlókat egyébként Paur ásatásának adataiból is ismerünk. — A tárgyak méreteit az ábra adja. (XXXVIII.)

Az 1878-ban kiásott tárgyak „női sírra mutatnak“ és a következők: 1. a. és b. láncsal egybefűzött páros állatalakos fibula. A lánc középső kiágazásáról hiányzik az egykori csüngődísz; 2. a. és b. altmarki típusú fibula; 3—6. karperecek, nem, vagy legalább is nem valamennyien tartoztak a sírlethez. (XXXIX.)

Az agyagedényekről (5 db.) nem állapítható meg, mely egyéb tárgyakkal tartoztak össze. 1. a. és b. omphalosos tányérka, belsejében gazdag pontkörös dísszel; 2. mély tál féle. 3. Nehézkesebb palackforma; 4. és 5. átmeneti alakok a fazék és palack között. (XL.)²⁸

Storno térképe (XXXVI. t.) a temető szélén külön csoportban három hamvasztásos sírt mutat. Paur azonban csak két urnasírból származó leletet mutat be és ír le közleményében.

„Mindakettő kerek üreg, benne „égetett csontok halmaza. E csonthalmazra illesztve áll az urna“. (XLI.) A csontok köré hajlítva a hüvelyével összetapadt vaskard és meg volt hajlítva a lándzsa is. (XLII. 2.) Szép fűzfalevél idomú szárnyai is gondos munkát mutatnak, köpűjét öt ferdényalakot mutató keretben egy-egy horogkereszt díszíti, amelyet a szárnyak felől cikázó vonalas sáv zár le, mint némely késő bronzkori lándzsánkon, mint a fehérvárcsurgói lándzsa domborúöntésű bronzkarikáján s mint a kisebb csabrendeki lándzsacsúcson. — A kard csúsztató pántja hiányzik (talán a szórványleletek közé került darabbal azonos). (XLIV. 7.)

A sírban az urnán, a kardon, lándzsán kívül még egy fibula (XLII. 3.) és egy ujra való gyűrű (XLII. 4.) volt. A fibula lábáról letörött a gomb; a gyűrű elő részén domborúbb és rovátkolt díszítésű.

²⁶ Wosinszky, Tolna m. II. 576. l.

²⁷ Arch. Ért. 1880. 153—155. II.

²⁸ Pulszky i. m., Arch. Ért. 1880. r. f. XIV. 153—155. II. XXII—XXIV. táblák.

A másik urna — helyesebben hamvasztásos sírban (XLIII.) a cson-
totkat összehajlított jellegzetes korai-La Tène-kard (2—4.) kísérte és egy
csonka lándzsacsúcs. (5. a. b.) A temető területén lelt és Paur által leírt
szórványos leletek (XLIV.) közül ki kell zárunk a négyszögű kis
római fémtükröt, amelynek nem e korba tartozását Paur is helyesen is-
merte föl, valamint a 4. számú karikaalakú bronzcsatot. Az első számú
fibula láncsal egybefűzött La Tène-bronzfibulapárnak egyik darabja. A
2. és 14.-es fibulák vasból készültek. Szerényebb ékszerfélék a 3. számú
rovátkolt, egymásra hajló kis vaskarika és a 6. számú bronztöredék.

Az 5. ábrán bemutatott lándzsacsúcs, amely méretei szerint is, for-
mailag is összeköttetésben látszik állani azokkal az egyszerű kis bronz
lándzsacsúcsokkal, amelyek korai hallstatti fibulák kíséretében lépnek föl
leleteinkben, azáltal tér el mintáitól, hogy a köpű nem folytatódik gerinc-
ként a pengén, csak díszítmény jelzi egykori helyét. A 7., 8., 9. ábrák
kardhüvely töredékeit mutatják; a csúsztató pánthüvely szélének fogla-
lata és szíj átfűző, a jellegzetes csúsztatópánt talán az A. hamvasztásos
sír kardjához tartozhat. Storno térképe megcsonkultnak mutatja ezeket
a sírüregeket, s talán ez a töredék a kibontásnál korábban került a mun-
kások kezére. A 10. sz. lándzsacsúcs is még bronzkori formára emlékez-
tet. Ugyancsak lándzsarúd díszítéséből való lehet a 13. sz. bronzfejú vas-
szög, amint erre Bella 1888. évi ásatásának eredménye figyelmeztet. Egy
kés az u. n. vágókések típusából (11.) és egy-két alakatlan fenőkö feje-
zik be a szórványleletek sorát. Ezekhez járul még az a korai térdfibula,
amely ugyancsak mint szórványlelet Bella ásatásánál került felszínre.
(XXXIV. 1.)

A keramikai leletek azonossága ma sem állapítható meg. Ezekről
Paur így számol be: „alakzatra nézve az edények, kivált a csészék, me-
lyek különben nem sok formaváltozatot mutatnak, nem nélkülözik a csint
és ékességet“. Az urnákat három fő formába sorozza.

1. Mérsékeltlen hasasok, hosszasan nyújtott nyakkal és aránylag
szűk szájjal.

2. Rövidebb nyakúak, köpcösebbek, szélesebb szájuak.

3. Nagyobb öblönyök, nagyobb átmérőjű szájjal és öblözettel. Egy
szóval az első a palack-forma változat, nehezkesebb, de még mindig csi-
nos; a másik az átmenet a palack és a fazék között; a harmadik pedig
a fazék-formát képviseli, amint mindezeket Stornonak a Bécsidomb át-
metszetét feltüntető vázlatán szemlélhetjük. „Az edényeken“, írja tovább
Paur, „előforduló dísz szintén háromféle: koncentrikus körökből álló dí-
szítmény, hármásával, vagy tizesével gúlákba rakva, vagy körben rakva,
mégis egyenként egymás felé rakva egyenes vonalban“. Ez az utóbbi ma-
gyarázat nem világos. Mint másodíkról, az SS betűk soráról emlékezik;
mint harmadíkról pedig: „egymásnak szembe fordult ékekből álló díszít-
ményes sávról“, amelyet a fecskefark kapcsok idomához hasonló for-
mának mondtunk. Paur több helyt említi az edények gondos munkáját,

főveny és kavics keverék nélküli gyúrmáját, de nem tudja eldönteni, hogy azoknak fekete színe grafitvaló behintéstől, vagy gyantás füstöléstől ered-e. Én az edényeken a grafit használatát nem észleltem. (V. ö. XXXVI. 1., 2. XL. 3. b., 4. b. XLI. 1., 2.)

15. *Sopron-Fertőparti szőlők.* (Sopron megye.)

Erről a helyről, melynek német neve Marbersatz, Bella Lajos mutat be egy sírleletet. Nem egészen világos, hogy a lelet soproni, vagy balfi területen fekszik-e. A sírleletben egy, formára a karmantyúszáródású korai torquesekhez hasonló, nyakperec volt. Továbbá egy harántrovátkolású karperec és egy pár B. típusú fibula, már erősen a kengyelre hajló lábbal. (XLV. 1—4.) A leletek csontvázsírból valók; úgy látszik keramikai melléklet nem kísérte a tárgyakat.²⁹

16. *Tátika.* (Zala megye.)

Csák Árpád régebbi ásatásai alkalmával az itteni tumulusok egyikében hat nagy kőlapból álló kamrába rejtett urnasír fölött, zsugorított csontvázat lelt, amelyet korai La Tène jellegű omphalosos csésze kísért.³⁰

17. *Tolnaváralja.* (Tolna megye.)

Darnay közöl innen sírleleteket, amelyek között egy pár volt az ismert három lúdtojás nagyságú tagból álló lábperecekből. Ezenkívül vas-karikák és karkötő-láncok töredékei kerültek felszínre.³¹ A leletet csak fenntartással sorozhatjuk a korai időbe. (XLV. 12—16.)

18. *Virt.* (Komárom megye.)

A Nemzeti Múzeum gyűjteményének régi állagából említ Csetneki Bronzkor című kéziratban fennmaradt tanulmányában két babos bronz-karikát. A tárgyak azonosságát megállapítani nem tudom, de alig lehet kétség az iránt, hogy korai La Tène sírletről van szó. Csetneki forrása a Cimeliotheca (Mus. Nat. Hung. Budae MDCCCXXI. p. 149. n. 12., 13.) egy pár, mogyoró nagyságú nyolc kiélezett gömböccsel díszített, rézkarikát és elponladt „rézláncot“ említ, amelyet csontváz kezén találtak.

²⁹ Arch. Ért. 1890. 71—75. ll.

³⁰ Kuzsinszky, A Balaton vidékének őskora. 112. lap. V. ö. még Márton: i. m. 104, 105. l. és XXVI. t.

³¹ Arch. Ért. 1910. 139—140. ll.

II. *Sírleletek a Duna balpartján.*

1. *Damasd.* (Hont megye.)

Csontváz- és urna-, illetve hamvasztásos sírok.

1. Az igen gondosan leírt női sír kétségtelenül a korai sírok közül való. A csontvázat 210 cm hosszú, 100 cm széles veremben lelték. Fejjel délkeleti irányban feküdt 120 cm mélységben. A kiásás alkalmával 90 cm mélységben letek egy vasfibulát, a csontváz mellett pedig bronzfibulát. (XLVIII. 7.) A balkézen volt a jellemző babos korai formájú karperec (XLVIII. 4.), lábain egy-egy hólyagos lábperec (XLVIII. 2—3.) és a kísérő edeleket tartalmazó agyagedények (XLVIII. 5—6.), amelyek ugyancsak korai formák, egyikükben egy vaskarikával. A bordákon is látszottak némi vasmaradványok.

2. Férfisír, halotthamvasztás maradványaival. — A hamvak elhelyezésére 180 cm mély, észak-nyugat délkeleti irányú, hosszúkás négyszögű (130×80 cm) üreget ástak. Az egész sírfészék tele volt hintve hamuval, cseréptörmelékkel és szénnel. Az el nem égett csontok külön voltak összegyűjtve egy, a fenekébe bemélyedő gödröcskébe. A sírban kévéssel a fölszín alatt tálfélét letek, amely valószínűleg az omphalosos tálak típusából való. (XLVII. 8.) Egy korai típusú kard (XLVII. 10.), egy két darabból álló hosszúkás paizsdudor (XLVI. 8., 10.), egy bronzkarika (XLVIII. 11.), egy bronztöredék, egy nehézkesebb palackféle edény (XLVIII. 12.) és az útravalóul adott húsételből fennmaradt csontok egészítik ki a készletet.

3. Hamvasztásos sír. Délkeletről északnyugatnak tájolt, hosszúnégyszögű (110×80 cm) verem. A sírfenek itt is be volt hintve hamu- és széndarabokkal. Az el nem égett csontok ebben a sírban is külön kis mélyedésben voltak elhelyezve. A kutató bronztárgyak „felállított” töredékeiről szól, ezek közül egy karkötő töredéken kívül még egy vasfibulát említ. A mélyedésben összegyűjtött csontoktól kis távolságban voltak a húsételekből fennmaradt csontok és egy tállal (XLVII. 23.) lefödött fazék. (XLVII. 22.).

4. Hamvasztásos sír sok hamuval, elégett embercsontok halmazával és az útravalóul adott ételekből fennmaradt csontokkal. A csontok között nagyobb bronzkarika volt, amely finoman megmunkált vaslánc-fonatba volt fűzve. A karika és a lánc, kard felfüggesztésére való volt. (XLVI. 9.) A sír ez esetben is északnyugat-délkeleti irányú, hosszúnégyszögű verem volt (150×112 cm). A 128 cm mély verem keleti felében volt a hamu összegyűjtve; a sírfenek lejtős volt, úgy, hogy a verem másik fele mintegy 20 cm-rel volt mélyebb.

2. *Kosd.* (Nógrád megye.)

A község nyugati részén Tóth Sándor háza mellett (295. sz.) évek óta kerültek leletek felszínre. Tóth Sándor 1926 október havában több tárgyat hozott a Nemzeti Múzeumba. Ezeknek a tárgyaknak a lajstromát Fettich Nándor 1926-ban az *Archaeologiai Értesítőben* közölte³² és ugyanitt számolt be 6 szerényebb sírnak a feltárásáról. A Nemzeti Múzeumnak nem voltak meg abban az időben a megfelelő anyagi eszközei a tervbe vett ásatás megvalósítására; mire a lehetőség erre megnyílt, a felköltött helyi érdeklődés magángyűjtők javára aknáztta ki az érdekes temetőt. A leletek zöme Kund Elemér gyűjteményébe került, néhány érdekes sír tartalmát Fleissig József szerezte meg. Kívülük Horváth A. János gyűjtögetett még Kosdon, aki a birtokába jutott leleteket a Nemzeti Múzeum és a váci múzeum között osztotta meg.

Kund Elemér egyes sírok feltárásánál jelenvolt. Hálás köszönettel regisztrálom, hogy — bár gyűjteménye közzétételének gondolatával ő maga foglalkozik — néhány engem különösen érdeklő sírleletre vonatkozólag közölte velem adatait, amelyeket munkámban föl is használtam.

Leghitelesebbek mindenesetre Fettich észleletei. Fettich kétféle temetkezést állapít meg, halotthamvasztásos és kőkamra-, helyesebben kővel kirakott veremsírt.

Az 1. számú sírt Tóth Sándor a terület tulajdonosa már Fettich érkezése előtt kiásta, de csak a tárgyak egy részét emelte ki.

A tulajdonos bemondása és Fettich észleletei alapján következőképpen állíthatjuk össze a leletet. Egy pár, egyik végén bunkósan vastagodó, másik végén kihegyezett, egymásra hajló végű bronzkarperec (8. kép: 5.); egy babos vaskarperec, szokatlanul ritkán álló babokkal (8. kép: 1.); egy vasnyílhegy, a fej jobb oldalán (8. kép: 4.); valószínűleg a korai La Tène-korról írott munkám XVII. táblájának 3. és 9. ábráján bemutatott duxi típusú bronz fibulapár volt a sírban lelt, Tóth Sándor által említett, két bronzfibula. Kétségtelenül a sírból való a 8. képen bemutatott csésze és talán a 8. képen ábrázolt kis bögre. A másik edény, amely ezzel szemben a sírhoz tartozóként Tóth Sándor bemondása alapján esetleg szóba jöhetne, a kései fésűs keramikához tartozik és így aligha szerepelhetett ebben a környezetben, hacsak utótemetkezésként nem, mint ahogy a korai sírok fölött Fettich is és Kund Elemér is észleltek a sírok földjébe beágyazott későbbi korú edényeket. A sírban lelt csontváz koponyáját Fettich átadta a néprajzi osztály anthropologiai gyűjteményének.

A második sír, amelynek területét Fettich három részre osztja be leírásában, kettős sír volt és a benne levő temetkezéseknek úgy látszik egyike sem volt háborítatlan; az a) jelzésű mellékterületen levő sírban az erősen elkorhadt lábszárcsontok ugyan kétségtelenül eredeti helye-

³² XL. kötet 235—241. ll.

tükben voltak, de már a csontváz felső részéből való csontok össze voltak hányva és össze voltak keverve egy másik csontvázhhoz tartozókkal és állatcsontokkal. A csontokat semmi egyéb tárgy nem kísérte, a sírfosztók bizonyára kiszedték a mellékleteket. A 2-vel jelzett középső területen is későbbi háborgatásról tanuskodik a föld rendkívüli porhanyós volta. Ebből a porhanyó földből különböző magasság szintekről emelt

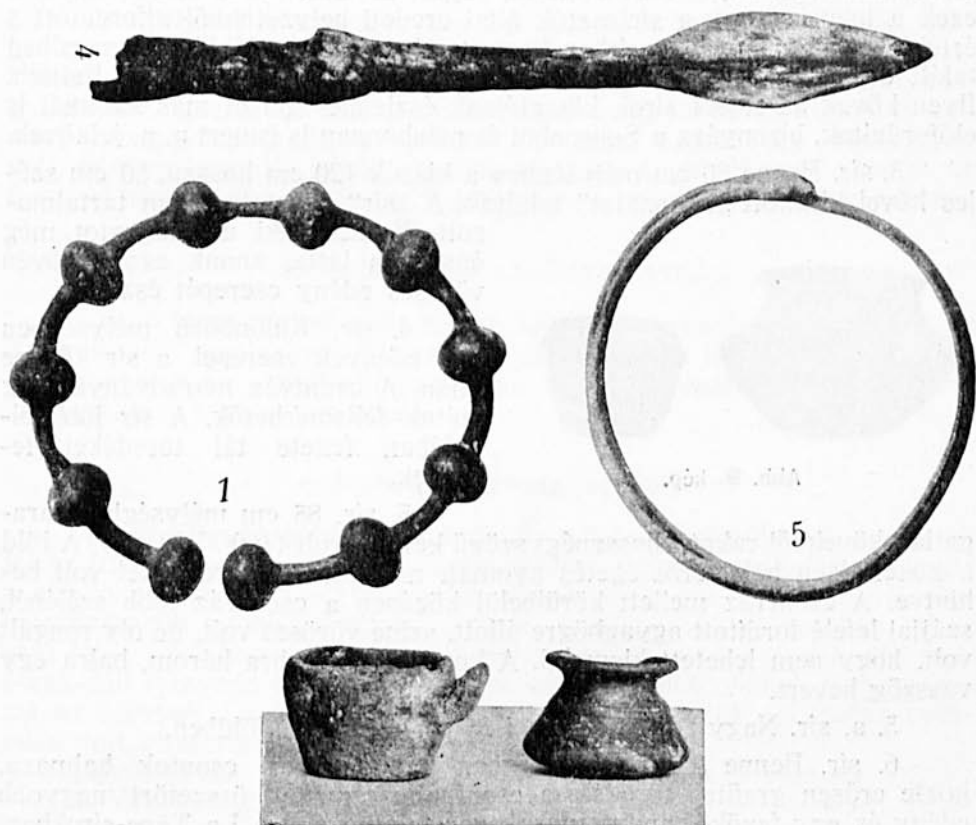

Abb. 8. kép.

ki Fettich tárgyakat, többnyire felismerhetetlen vastöredékeket, egy nagyobb vaslemez darabot, talán paizsdudor töredékét (?). Jellemzőbb a sarlóalakú vaskés, amely 1 m mélységből került elő. A „láb felé“ lelt Fettich 1-20 m mélységben egy négy-bütykös, kézzel formált edénykét (9. kép 2.), közvetlenül mellette egy széttörött csészét és valamivel mélyebben egy jellegzetes, korongon formált, nagyobb La Tène-fazekat (9. kép 1.). A sír felső része, a két karszárcsont és a koponya érintetlenül fe-

küdtek, úgy hogy az edények a csontváz mellett egy tengelyben voltak elhelyezve. A b) mellékmezőben Fettich tűzhelyszerű égett famaradványok közt három különböző edény maradványait lelte, amelyek már eredetileg is törött állapotban kerültek a famaradványok fölé. A 2. számú mező és a b) mező határán egy — az imént leírt fazékhoz hasonló még nagyobb fazekat leltek, mintegy 60 cm mélységben, még följebb vasi fibula töredékeit. Nem látjuk tisztázottnak, vajon utótemetkezés maradványai-e ezek a leletek, vagy a sírfosztók által eredeti helyzetükből kiforgatott s értéktelen voltak miatt a sírban hagyott tárgyak. Az előbbi a b) mezőben talált edénycsoport felett egy-egy nagy faragatlan követ talált Fettich. Ilyen kövek az előbbi sírok kibontóinak észlelete szerint más síroknál is előfordultak, bizonyára a Sopronból és máshonnan is ismert u. n. jelkövek.

3. sír. Benne 80 cm mélységben a kiások 120 cm hosszú, 80 cm széles kővel kirakott „talapzatot” találtak. A „sír” csontokat nem tartalmazott. Fettich, aki a talapzatot még épségben látta, annak egyik kővén vöröses edény cserepét észlelte.

Abb. 9. kép.

4. sír. Különböző mélységben tört edények cserepei, a sír közepe táján. A csontváz maradványai alig voltak felismerhetők. A sír jobb oldalában fekete tál töredékei feküdtek.

5. sír. 85 cm mélységben faragatlan kövekből rakott, hosszánégyszögű kerítés volt (160 × 60 cm). A föld a kőkerítésen belül erős égetés nyomait mutatta és cserepekkel volt behintve. A csontváz mellett körülbelül középen a csontváz jobb szélénél, szájjal lefelé fordított agyagböggre állott, színe vöröses volt, de oly rongált volt, hogy nem lehetett kiemelni. A koponyától jobbra három, balra egy vasszög hevert.

5. a. sír. Nagy edény cserepei 25 cm mélyen a földben.

6. sír. Benne 30 cm mélységben égett emberi csontok halmaza, közte erősen grafitos töredék, a csonthalmaz mellett összetört nagyobb edény és egy fenőkö, aminővel sokszor találkozunk a La Tène-sírokban.

Fettich adataiból, összevetve azokat Kund Elemér észleleteivel, kétségtelennek látszik, hogy egy korábbi csontváztemető fölé a későbbi korban, kevésbé bemélyített sírokba hamvasztott holtakat temettek. — A korai temetkezés jelenségei közül sok megegyezik a soproni, stomfai, damasdi temetkezési szokásokkal: így a jelkövek és a sírok keretelése, az edénymellékleteknek a csontváztól jobbra való elhelyezése, a sírfeneknek cserepekkel való behintése, és a tört cserepeknek a sír felső részébe beszórása.

3. *Kőhidgyarmat.* (Esztergom megye.)

Csontvázsírból való edény a túrócszentmártoni múzeumban (XLVII. 7.), korai forma, amelyet dunántúli leletekből és Jászládányból ismerünk.³³

4. *Nagyharcsás* vagy *Harcsápuszta.* (Nyitra megye.)

Csontvázsír. A csontváz nagyon elkorhadt, fejjel dél-délkelet, lábbal észak-északnyugat felé feküdt. Jobbja a test mellett volt elnyújtva, keblére visszahajlított balján bronz karkötő, a balkéz gyűrűs ujján vasgyűrű volt. Ezenkívül volt a mutatóujjon, vagy a hüvelykujjon is egy nagy bronzgyűrű (hajlított karika?). A térdek között egy bronzlemez volt, néhány hasonlót leltek a balláb alatt is. A sírt Mohapl ásta ki, az ő adatai alapján Eisner közölte.³⁴ A tárgyak a nyitrai múzeumban vannak.

5. *Sarlóskajsa.* (Nyitra megye.)

Csontvázsír. Észak-déli irányú fekvésű; ugyaninnen urnasírok is ismereteseek, amelyekről Eisner tesz említést.³⁵ A tárgyak, amelyeket Eisner nem ír le, a nyitrai múzeumban vannak, s csak feltételesen sorozom ezeket a korai sírok közé.

6. *Stomfa.* (Pozsony megye.)

A cementgyár építése alkalmával 1929-ben fedezték föl és tárták föl az itteni sírmezőt. A sírok elhelyezkedése teljesen rendszertelen volt; a sírokban a csontvázak teljesen el voltak korhadva, csak jelentéktelen maradványaik voltak észlelhetők. Egyes körülményekből azonban mégis arra lehet következtetni, hogy a testeket annak idején fejjel dél felé, észak-déli irányban helyezték a földbe és hogy jobb oldaluk mellett voltak az edények. Összesen tíz sírt észleltek, nagy részükben csupán kerámika volt kíséretül adva.

Egyik sírban, amely harcos sírja volt, a következő készletet lelték:

1. Vágókés abból a korai típusból, amelyhez az ordód-baboti, petőházi, soproni kések tartoznak, amely egyébként az apahidai sírokban felmaradt egy példányban. (XLVI. 1.)

2. A kard felfüggesztéséhez való két kapcsolókarika. (XLVI. 2.)

3. Kard, amelynek az ábra sem jellemző vállazását nem mutatja, sem a hüvely alsó végének díszítményét. Amazt úgy látszik eltakarta a hüvely széle. A csúsztatópánt díszítményei pedig letöredezhettek. (XLVI. 4.)

³³ J. Eisner: Slovensko v Pravěku, Bratislava, 1933. 17. l.

³⁴ Eisner: i. m. 170. l.

³⁵ Eisner: i. m. 170. l.

4. Az 50 cm hosszú keskeny lándzsa rongáltsága dacára is a korai fűzfalevél-szerű példányokhoz sorozható. (XLVI. 6.)

5. Bronzkarika, amely úgy látszik karperecként szolgált; a harcos balkarjára volt fűzve. (XLVI. 7.)

Hogy a keramikai leletekből, amelyeket Eisner részben leír, részben képben is bemutat, melyek kísérték ezt a harcost, arról nem értesülünk.

Másik két sírban a harcosoknak csak egy harcikésük volt, bizonyára ugyancsak a vágókések régebbi típusából, ezek egyike lehetett a XLVI. 5. képen bemutatott példány. Egy sírban pedig az edénybe téve lettek egy kis darab bronzot.

A XLVI. 3. képen bemutatott bronzdíszítménynek a sírokkal való kapcsolatáról nem értesülünk; a hátsó lapjához tapadó, egykor alhoz hozzá szegecselt bőrmaradványok tanúsága szerint szíj díszítményének, talán övdísznek kellett lennie; ennek a szíjnak a rendeltetése azonban nem elég világos. Mindenesetre érdekes volna, ha hiteles közvetlen kísérő támasztaná alá jelenlétét ebben a korai környezetben, amelyben föllépni látszik. A lemez közepét elfoglaló domború fejecske formája, és az állától kétfelé ágazó indadisz azonban későbbi korra látszik utalni a stomfai leletek összességénél, bár az a horsovitzai példány, amellyel rokon,³⁶ kétségtelenül korai. De épenúgy kétségtelenül kelta-jellegű, mint a fémtárgyak többi része.

Eltérő jellegű ellenben a keramika, amelyről Eisner általánosságban így emlékezik meg: A keramika egy része finom fakó anyagú és fazekas korongon van készítve, más része vaskos és kézzel gyártott. Az első edényekhez tartozik első sorban az öblös váza-forma, csonka guzsalyhoz hasonló nyakkal és kifelé forduló szélllel, ez az ismert hallstatti öblös edény forma. Más ilyen edénynek a nyaka vízszintesen árkolt. Analogiáit látjuk a délcseh mogilákból (tumulus) származó késő hallstatti öblös edényeken.³⁷ Sajnos a korongon készült edényeknek erre a fajtájára nem mutat be Eisner példákat Stomfáról.

A tálaknak, amelyek finom anyagból korongon készültek, a hallstatti keramika mintájára felmagasodó fiülük van (XLVII. 1., 2., 4.), amely az edény széléből van kifejlesztve és amely ugyancsak a hallstatti keramika mintájára, — pld. Alsóausztriában és Sopron megyében Magyarországon, — állatfejjel vagy szarvakkal van díszítve. A tálak belső részén vályuk vagy rovátkák vannak. Ezek a benyomott feneket körülfogó két koncentrikus körből (sugárszerűleg) indulnak ki. Tovább bevészt vagy benyomott változatos díszítményekről, egyszerű bélyegzett körről vagy gödröcskékről esik szó. Mindezekről alig lehet kétségünk, hogy az egykori magyar felvidék, főleg a Vág völgy helyi keramikája: a

³⁶ A. Stocky: *La Bohême à l'âge du fer*. XV. 4.

³⁷ J. L. Pič. *Starozitnosti zeme ceske I. 2.* Praha 1900. Tab. XXXIV. c. 1. XXXV. c. 9.

fényes felületű finom kis merítőcsészék azok, amelyeket Eisner leír. Mint behatoló idegen elem, az itáliai eredetű állatfejes díszítés járul az ősi helyi formához, amint azzal Túladunán, főleg Velemen és Esztergomban s a Duna balpartján, a pénteksuri tumulusokban találkozunk. Sajnos a stomfai leletek csak egy temető területén előfordult leletek és sírok szerint külön nem választhatók. Autopsia nélkül nem merek nyilatkozni arról, vajjon korongon készült vagy kézzel formált edények-e ezek a stomfai csészék. A Vág völgy egyéb lelőhelyeiről előkerült rendkívüli finom és csodálatos technikai készülségről tanúskodó merítőcsészék, amelyeket ismerek, nem korongon készültek. A kézzel formált durva árú közül a XLVII. 5. képén ábrázolt letört peremű, kisebb urna-féle, szintén a helyi formák közül való. Egyedül a XLVII. 3. képben bemutatott behúzottszélű tányér olyan alak, amely Litéren is Jászládányban is korai La Tène környezetben fordul elő.³⁸

III. *Sírleletek a felső Tiszavidéken.*

1. *Alsózsolca.* (Borsod megye.)

A Magyar Nemzeti Múzeum erről a helyről érdekes sírleletet őriz.³⁹

1. Bögre 1 drb. (XLIX. 8. a., b.)

2. Tömör bronzszobrocska, kezeit csipőre teszi, durva alakítású, a test részeinek tagozása nélkül, feje formátlan gömb. Mag. 63 mm, 1 drb. (XLIX. 7.)

3. Bronzkarperec, közeljáró végekkel, síma felületét az élek mellett apró félkörök díszítik. 1 drb. (XLIX. 5. a.)

4—5. Síma bronzkarperec, négyoldalú huzalból, két darabra törve. 2 drb. (XLIX. 9., 10.)

6—7. Vékony bronzlemezből készült csüngődísz, töredékes, két darabban. A kb. 25 mm átmérőjű lapos karikán felakasztásra való gyűrű, azonkívül külső peremét kifelé fordult félholdacskák (jelenleg 3) díszítik. 2 drb. (XLIX. 11.)

8—9. Síma bronzgyűrűk, a 9. sz. hiányos. 2 drb.

10. 62 mm átmérőjű borostyánkörong, átfúrva. 1 drb. (XLIX. 4. a., b.)

11—21. Zöld és kék kisebb-nagyobb üveggyöngyök. 11 drb.

22—24. Apró vastöredékek. 4 drb.

25. Vaszabla, tengelye két kettős vashuzalból sodrott pálcából áll, amelyek közepén gyűrűsen kapcsolódnak egymásba, oldalt meg a külső nagy karikákba. 1 drb. (XLIX. 1.)

³⁸ Eisner: i. m. 168—170. ll. — Deregnő, Kissur, Gyetva és Szakállos sírleleteiről Eisner, egyébként a többi leletekre oly gondos adatai cserben hagynak, felsorolásuk alapján nem lehet korhatározást mondani.

³⁹ Arch. Ért. 1896. 374. l. és N. M. 28/1896.

26. Lándzsarúd saruja, egy szögeccsel. 1 drb. (XLIX. 6.)

Lelőhelye: Alsózsoltca, Adorján Lőrinc (Horka, Gömör m.) ajándéka, találták 1893-ban, vasúti munkálatoknál lócsontnyomokkal. A koponya Bajnok, miskolci honvédszázados birtokába került; egyes vaslemezek és több vöröses fekete, korongon készült edény is elkallódtak.

2. *Felsőméra.* (Abauj-Torna megye.)

Urnasírlelet, illetőleg, valószínűleg több urnasírból eredő leletek. Leírta Mihalik József.⁴⁰ A tárgyak a telektulajdonos, Vitéz Viktor föld-birtokos ajándékából kerültek a kassai múzeumba. Szőlőföld rigolozása alkalmával kerültek elő, a lelet előkerülése és múzeumba kerülése között hosszabb idő telt el, így a bemondás nem föltétlenül pontos. Az urnasír 80 cm mélységben feküdt, a sírfészekben egy 42 cm magas, kézzel formált, külső felületén fekete urna volt, telve az elhamvasztott csont stb. maradványokkal, alapja 15 cm, szájnnyílása 19 cm, mellette három kisebb edény. Az urnát nem ismerem. Mellette két kisebb edény, egyik sem tipikus La Tène-forma (LI. 9., 10. ábra). A harmadik rajzban be nem mutatott edényt, leírás szerint gondosan, korongon készült La-Tène edénynek kell tartanunk, a perem alatt körülfutó domború abronccsal. A többi tárgy állítólag egy csoportban feküdt, az urna és a három kis edény körül. Mivel a leletben 5 lándzsa, két kard, két vágókés van, valószínűleg több sír tartalmával állunk szemben, ezek között korai sírok is lehettek. Erre mutat a pecsétlősvégű karperec (LI. 7.), a kard csúszató pánt (L. 14.) és a paizsdudor formája (L. 1—3.), a vágókések és a szép sodrottkenyvelű vasfibula (LI. 6. a., b.). A lándzsák (L. 6—10.) és főleg az egyenesvállazású kard (L. 4.) későbbieknek látszanak. A lelet néhány tárgya lovas temetkezésre mutat, így a karikára hajló zabloldalrúd (LI. 2.) és a sajtáságos szíjveret (LI. 1. a—b.).

3. *Hatvan-Boldog.* (Heves megye.)

(A község régi neve Boldogasszonyhatvana, az irodalomban olykor csak Hatvan, vagy Boldog név alatt.)

A leletek tulajdonképpen a boldogi határnak azon részéről valók, amelyen ma a hatvani állomás rendező pályaudvara áll, az e helyen régebben állott s a pályaudvar építkezése miatt lehordott magoslat földéből. Nem rendszeres ásatásból erednek, a munka során kerültek elő, a leletek észlelésétől kezdve jelen volt azonban a Nemzeti Múzeum megbízásából Pósta Béla és minden megfigyeléséről gondos feljegyzést készített. Az előkerült tárgyak részben két típust képviselő (lakó?) üregekből, részben sírokból valók. A sírok különböző korúak, kétségtelenül kelta temetkezés-

⁴⁰ Arch. Ért. 1905, 261—266. II.

nek minősíthető sír csak egy van, a Pósa helyszínrajzán 12. számúnak jelzett sír. — Ebben Pósta nyugatnak tekintő (fejfelé kelet felől) női csontvázat talált, többféle üveggyöngyökből és korallokból álló füzérrel a nyak körül; a füzér 105 ép és 52 töredék üveggyöngyből és négy szem korallból (LII. 28.) állott. A gyöngyök közül 18 kettős csonkakúp alakú, ezek a gyöngyök áttetszők, (LII. 19.) fehér, zöldesfehér, kék és ibolyaszínűek, egyetlen opak narancsszínű gyöngy volt csak közöttük. 10 gyöngy egyszerű, lapos, korongalakú, közöttük ugyanazokat a színeket látjuk, mint amazok között (LII. 20—22.), egy kis violaszínű üveggyöngy körtealakú (LII. 23.), egy másik gömbidomú opak fekete (LII. 24.), egy másik rovátkolt hengerded zöld gyöngy ugyancsak opak (LII. 25.). A füzér túlnyomó részét az u. n. kosárka-, vagy üvegcselakú gyöngyök képezik, ezek valamennyien fehér színűek. A gyöngyfüzér között egy nagyobbacska darab illatos gyanta is feküdt, amelynek eredeti formája felismerhetetlen, benne egyes gyöngyszemek lenyomata látszik. A sírleletet a csontváz karjain levő két jellegzetes korai La Tène karperec egészítette ki. — (LII. 29—30.)

Hasonló korú lehetett a vázlaton 10. számmal jelölt sír. A benne lelt gyermekcsontváz azonban északnak tekintő fekvésű volt. A leletek kevésbé jellegzetesek, de az egyéb leletekből ismert korall kölöncöcskékére a korra mutatnak.

E sírok közeléből került elő az LIII. táblán 3. számmal jelölt urna, halotthamvasztás maradványaival.

A leletek előfordulásának rendszeres megfigyelését megelőző időben előkerült tárgyak közül egy, Pósta által még hallstatti korbá helyezett, talán La Tène A. kard (LIII. 1.) s az a szép kard válnak ki, amelyet korai La Tène munkám XXVII. táblája 1. ábráján fényképen is bemutatam. Mégis, mert szép díszítményei az előkerülése óta eltelt 39 év alatt csaknem teljesen megsemmisültek, ismételjük itt a Pósta által közzétett ábrákat. (LIV—LV.) Ugyancsak a korai La Tène-re, a B. korszak előhaladtabb idejére utalnak a fibulák (LV. 2., LVI. 20.) s a La Tène-forma barbár utánzatának látszó három karperec is (LVI. 13—15.). Kétségtelen, hogy a magános spirálisokba kifutó (LVI. 18.) gyűrű a helyi tradíciók, a szkíta kígyócska (LVI. 19.) s a könnyű kis vASFokos (LV. 5.) a szkítákkal való érintkezés emlékei.

Ezek a rendszeres megfigyelést megelőzőleg előkerült leletek is kétségtelenül sírleletekből valók. Pósta föltételezi, hogy a leletek közt levő kerékabroncsok szekeres kelta temetkezésből valók lehetnek, ezt egyébként egy Pósta által a közép La Tène-be helyezett zabla (LV. 3., 4.) jelenléte is erősíteni látszik.

Az előkerült edények túlnyomó része La Tène kori, ezeket Pósta közleményében szabatosan elkülöníti a többi tárgytól. Vannak köztük jobban kiégetett szürkés, és rosszabb égetésű, törésükön morzsás és fekete agyagedények is, amelyek több kisebb formai eltérést mutatnak, olykor domború abroncsok által is jelzett tagozódásokban. Végeredményben

négy fő változatot képviselnek: egy karcsúbb (LIII. 3.) és egy zömökebb (LIII. 4.) urnaformát, egy nagyobb fajta öblös szilkefélést, (LII. 3. és LIII. 2.), végül egy tálformát (LII. 1., 2., 3.). Mindezek az edények fejlettebb formák azoknál, amelyek a tőlünk nyugatra fekvő területeken a korai La Tène fegyver- és ékszerformák kíséretében előfordulnak. Talpgyűrűjük azonban nincs, rendszerint lapos, többször azonban omphalosos fenekűek.

4. *Jászladány.* (Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye.)

Csontváz sir.⁴¹ A csontváz mellett: 1. Egyszerű behajlószerű csésze magassága 11·5 cm, szájátmérője 17·5 cm. 2. Kis bögre.⁴² Magasság 8 cm. Szájátmérő 6·5 cm.

5. *Rozvágy.* (Abauj-Torna megye.)

Erről a lelőhelyről igen érdekes kardhüvelytöredéket őrzött a kassai múzeum, koraforma csúsztató pántját (képét egykori fogyatékos vázlatom után közlöm. LI. 8.). Ugyaninnen került a Nemzeti Múzeumba egy figurális edényfűl, a fiatal atlétát ábrázoló hydria-fülek barbár leszármazottja.⁴³

6. *Szendrő.* (Borsod megye.)

Csontváz sírlet. Említi Pulszky⁴⁴ és bemutatja a belőle származó anthropoid kardot és vágókést. Ezek a tárgyak jelenleg a Nemzeti Múzeumban vannak. A kés a vágókéseknek abból a későbbi formájából való, amelyeknek rövid nyelét gyűrűs vastagodás tagolja és egy gömbölyded gomb fejezi be.

IV. *Sírleletek az alsó Tiszavidéken.*

1. *Gyoma.* (Békés megye.)

Urna- és csontváz-sírok, Oláh Péter téglagyáros területén földmunkánál kerültek felszínre. A munkánál előkerült leleteket nem ellenőrizte senki, a leletekről a birtokába jutott tárgyak s a munkások bemondása alapján Darnay Kálmán számolt be.⁴⁵ A leleteket egy kard kivételével, amelyet korainak tart, igen helyesen a közép La Tènebe utalta. A kard igen rossz fönntartású s talán inkább a régibb középkori csatnyelvvel függ össze,⁴⁶ amelyet Darnay egyidejűleg bemutat.

⁴¹ N. M. 55/1929., 1. 2.

⁴² Márton: i. m. (XVI. 3.).

⁴³ Márton: i. m. 19. kép.

⁴⁴ Pulszky: Magyarország Archaeológiája. I. 219. 71—72., V. ö. még Márton: i. m. XIV. 2.

⁴⁵ Arch. Ért. 1906. 61—67. II.

⁴⁶ Ábrája u. o., a 64. lapon 4. a. és b.

Koraiak ezzel szemben az ugyancsak Gyomárról a Nemzeti Múzeumba és a békéscsabai múzeumba került azon leletek, amelyeket munkámban a X. tábla 3. és 5—7., XII. tábla 1—3. és 5. képein bemutattam.

2. Szőreg. (Torontál megye.)

Elföldelés (halmok alatt) és hamvasztás, urnában összegyűjtött vagy elvermelt hamvakkal. A sírok javarészt Banner János tártá föl és róluk pontosan beszámolt.⁴⁷ Ez a körülmény, valamint az, hogy ásatásának jelentőségével munkám 22. lapján foglalkoztam, felment az itteni részletes felsorolástól. A keramikai leleteknek a vasleletekhez viszonyított korai jellege és néhány tárgy a szőrványleletek közt⁴⁸ arra mutat, hogy a temetőben, amelynek korát Banner joggal helyezte a közép La Tènebe, már a korai La Tène korban is temetkeztek. — A keramika primitívitása ugyanis nem helyi sajátosság, mert az edények valamennyien kifejlett La Tène-formák,⁴⁹ jobbára korongon készültek, omphalosos fenekűek és az ismert, törésen vörös, felületén szürke vagy fekete bevonású anyagból készültek.

V. Sirleletek Erdélyben.

1. Nagyenyed. (Alsó-Fehér megye.)

Üstszerű veremsír, halotthamvasztással, urna és — a munkások bemondása szerint — egyéb mellékletek nélkül. Roska feltételezi, hogy edénymellékletek is voltak, amelyeket a munkások összetörtek. Ez nem lehetetlen, de többször találunk hasonló urna nélküli temetkezésekre is. Roska korhatározása, amely a korai La Tène későbbi szakába B. periódusba utalja a leletet, helyt álló. — Érdekessége a sírnak a kelta emlékek közé keverődő szkíta tör.

Az a körülmény, hogy Roska e folyóirat hasábjain közölte a leletet, fölment a részletes leltár és az ábrák újra közlése alól.⁵⁰

2. Oláhshilvás. (Alsó-Fehér megye.)

Nem ismerjük ugyan a leletkörülményeket, mégis alig férhet kétség ahhoz, hogy azok az Oláhshilváson lelt kelta régiségek, amelyeket gróf Teleki Domokos ajándékozott az Erdélyi Múzeumegyesület múzeumának, egyetlen gazdag sír összetartozó tartalma. A kard, a hozzá tartozó hüvelypántokkal (LVII, jobb oldal 1. és 7. a—c.), a lándzsák (u. o. 2., 3.), a vágókés (u. o. 4.) és a szép sisak amelyeket Roska közleménye után,

⁴⁷ Dolgozatok. Szeged, V. évf. 1929. 90—115.

⁴⁸ Banner i. közl. 2. kép 2. és 4. ábra.

⁴⁹ U. o. 2. kép 1. ábra, 3. kép stb.

⁵⁰ Dolgozatok. Szeged, V. évf. 1929. 82—89. II.

a korai La Tène műemlékekről írt előző tanulmányomban is ismerttettem,⁵¹ mint a fibula és a sírlelekként szokatlanabb sarló nem mondanak ellent Roska korhatározásának és — az újabb erdélyi leletek ismertté válása óta — arra sem szolgálhatnak alapul, hogy ilyen korai kelta temetkezés fellépését kétségbevonhassuk.

3. *Prázsmár* (Prejmer; Tartlau.) (Brassó megye.)

Reinecke említ innen sírlelethez tartozó tárgyakat. A lelet bronz-zablákból és abroncsokból, végül kardtöredékekből áll. A leletek szerinte nem jellemzők ugyan a IV. századra, a zablák és a kardtöredékek mégis a lelet korai voltáról tanuskodnak szerinte is. (Reinecke, Zur Kenntniss der La Tène Denkmäler 27. jegyzet.)

4. *Székelykeresztúr*. (Udvarhely megye.)

Horváth Lajos tanítóképezdei tanár, aki harmadéves képezdész korában (1902-ben) bukkant a leletre, Roska által szószerint idézett levelében pontosan megjelöli a lelőhelyet és részletesen leírja a leletkörülményeket. A csehfalvi út eltérésétől mintegy 30 ölnyire, a Cserépcsűr nevű oldalon, ahol palát szoktak bányászni, a palaréteg fölött az agyagból kiálló rozsdás vastárgy vonta magára a figyelmét. Nemi fárdsággal kivette ezt a vasdarabot, amely leírása szerint lapátalakú volt, bizonyára a kard markolatfelőli darabja volt az a markolatútkével. Ezzel ásott tovább. Fürdőkád alakú agyagedényt talált, amely azonban a reá nehezedő földrétegek súlya alatt darabokra volt törve, az edényt vasabroncsok övezték. Benne néhány marékra való hamun és égett csonton kívül vas- és bronztárgyak heverték, azonkívül néhány cseréptöredék és néhány ép edény is. Az edények gömbölyűtestű, szűknyakú korsók voltak, teljesen át voltak nedvesedve a földben és neki nem volt elég tapasztalata ahhoz, hogy őket épségben kivegye. Tanárának, Borbély Sámuelnek, akinek számos más székelyföldi lelet megmentését köszönhetjük, már csak akkor szólt, amikor az a lelet helyének pontos felvételén kívül egyebet már nem tehetett.

A tárgyak a következők voltak:

1. Vaskard markolatnyúlványa és hegye. 2. Vaslándzsacsúcs. 3—6. Kerékabroncsok maradványai. 7., 7. a., b. Vaskés, bronzmarkolattal, amely lófejet ábrázol a nyakkal és a szügy egy részével. 8., 8. a. Díszes bronz szögfej, a vasszög egy részével. (LVII, bal oldal.)

Borbély Sámuel az Erdélyi Múzeum Egyesület régiségtárának juttatta a leleteket. A fentebb leírt tárgyakkal együtt néhány agyagedény-

⁵¹ Prähistorische Zeitschrift, Berlin, XVI. évf. 1925. 210—212. ll.

töredék is bekerült a múzeumba. Ezek alapján Roska egy kelta tálra s egy durvább művű, szkita-hallstattkori tálra következtet.⁵²

5. *Vasasszentiván.* (?) (Szolnok-Doboka megye.)

Kérdéses, vajjon sírleletből ered-e a Nemzeti Múzeum díszes, három nagy féltőjásból álló, karperece.⁵³

*

A petőházai (Pötteldorf), burgenlandi leletek újabban ismertté vált keramikájának és az Eisner által ismertetett dunabalparti temetők sorának a régebben ismert adatokhoz fűződése sok tekintetben tisztább képet tár elénk a kelta kérdéstről az eddig ismertnél. Főleg azért tartottam szükségesnek ez utóbbiaknak a hazai szakkörökkel való részletes ismertetését. Ez a sorozat kétségtelenné teszi, hogy a hódítás, vagy legalább is a terjeszkedés, a balparton is ugyanakkor indult meg, mint Túlادunán. Bizonyára főleg a bányavidékre vezető utak biztosítása érdekében történt ez, bár a folyók felső völgyeiből egyelőre gyérek a sírleletek. Bella térképe azonban teljesen behintettnek mutatja egyéb La Tène- emlékekkel az egykori magyar felvidéket; s ha Eisnernek a szórványleletekre vonatkozó adatait is beiktatjuk, még erősebben látszik a kelta kultúra térfoglalása. A stomfai leletek talán még a nagy megmozdulást megelőző időkből valók és kétségtelenül a szomszédos területen már régebben otthonos törzsek terjeszkedésének emlékei, az V. század végéről. Erre a békés terjeszkedésre mutat a helyi keramikai formák tömeges elvegyülése a kelta fegyver- és ékszer-alakokkal. Bizonyára a délcehországi kelta törzsek jöhetnek itt első sorban tekintetbe, akiknek ott korai, a magyarországi legrégibb eddig ismert leletek korát megelőző, itt lakásáról több lelet tanúskodik. A nagyobb megmozdulást a balparton a stomfai későbbi sírok és főleg az ezekkel egykorú damasdi és kosdi sírok tanúsítják. Ezekben a temetőkben, mint láthattuk, egyaránt találkozunk a túlادunaiakkal egyező s azoktól eltérő temetkezési szokásokkal, a nagy megmozdulásnál tehát már különböző törzsek szövetkeztek a hódításra. Csak a temetkezési szokások gondos vizsgálata képesít majd egyes törzsek különválasztására. A helyi keramikai elemek térfoglalása pedig az őslakossággal való elvegyülésre mutat. A nagy megmozdulás azonban csak kevéssel később indulhatott meg, mert hiszen egyes igen korai formák, hogy a fegyverekből csak a vágókések korai formáját és az anthropoid kardokat említsem, későbbi környezetben ugyan, de egész Felsőmagyarorszáig eljutnak. Amazzal a balsai szekeres sírban találkozunk,⁵⁴ emez pedig a szendrői sírban és a gallis-

⁵² Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929. 315—322. II. és Dacia III—IV. 1928—1932. Bucarest, 354—361. II.

⁵³ Arch. Ért. 1897. 107. I. V. ö. még Márton: i. m. 40—41. II.

⁵⁴ Dolgozatok, Kolozsvár VI. 1915. 31. I. 13. kép. 2.

hegyi őstelepen⁵⁵ került elő. Ez az utóbbi nemcsak azért nem alkalmas az anthropoid kardok régebbi korhatározásának leszállítására, mert a telep ékszerekben is szolgáltatott korábbi formákat, de azért sem, mert hiszen a korai La Tène-kardok magukban is mutatnak föl olyan fejlődési jelenséget, amely őket az anthropoid-formához kapcsolja, ez pedig az erősen lecsapott vállazás, ami az anthropoid-markolatok hegyesszögű alsó kivágásának látszik megfelelni és arra mutat, hogy a többi erősen lecsapottvállú kardformáknak elpusztult fa- vagy csontmarkolatai ezekkel az anthropoid-markolatokkal voltak rokonok. Ezek a korai kardformák is felleptek Hatvanban, Felsőmérán, Rozvágyon és Oláhszilváson, tehát egész Erdélyig. Az ékszerek közül a soproni, litéri igen korai állatalakos fibula, az Alföldre Pécskára és a felsőtiszai csoportban Püspökhatvanáig eljut. A pecsétlősvégű karperec állomásai Hatvan, Felsőméra és a gallis-hegyi őstelep. A bizonytalanabb korú, négy hatalmas féltojásból álló forma, amelyet én szintén a korai formákhoz sorolok, az apahidai temető 5. sírjában korai La Tène-schémájú közép La Tène-fibulával fordult elő s nem is egyedül álló Erdélyben, mert hiszen kívüle a vasasszentiváni szép karperec is ismert.

Ugyanígy nyomulnak kelet felé bizonyos kétségtelenül korai keramikai formák. Így az az öblös edény, amelyet Darnay a csabrendeki temető kelta sírjainak jellemző formájaként írt le (XXVII. 3.), fellép Damasdon és Hatvanban is (XXVII. 3.). Egy bizonyos, hallstatti eredetű, korai La Tène-bögrécske, amelyet Kőhidgyarmatról ismerünk, Jászladányban is fellepett. A petőházi sírlelet egyszerű, vaskosperemű bögréjének közvetlen leszármazottjával a győri szkita sírokban is találkozunk, ahol egyébként bizonyos La Tène-karperecformák barbár leszármazottai is előfordulnak. E mellett az egyszerű, behajlószerű tányér-, vagy csészeforma is föllép, amely a hallstatti kor örökségeként legkülönbözőbb korai La Tène-lelőhelyeinken otthonos, épp így déli Csehországban is. Litér, Stomfa, Jászladány a Gyöngyös elé beékelődő állomásai.

A már említett nagy féltojásokból álló karpereceken kívül külön behatóbb vizsgálatot igényelne a kései bronzkori alakok leszármazottainak látszó soproni és egyéb kisméretű lándzsacsúcsok eredetének kérdése, épp úgy a behajlószerű ugyancsak kisebb alakok és az oláhszilvási egyik lándzsacsúcs, amely ugyancsak bronzkori formákkal látszik kapcsolatban lenni szárnyainak lépcsős lefokozásával. Megállapítandó volna, hogy vajon ugyanezek általánosabban elterjedt vagy csak helyi alakok-e, úgy amint helyi műhelyt kell a csabrendeki lándzsacsúcsok és a jutasi kardok ornamentikája mögött is sejtenünk.

A nyugati áramlat térfoglalása Erdélyben nem a keltasággal indul meg, hanem korábbi időre megy vissza. Előzménye és előkészítője talán a szkita formák nyugati terjedésével kapcsolatos javak kicserélődése,

⁵⁵ Arch. Ért. 1906. 337. 1. 3. kép. 1.

amelyeket legszembeötlőbben a kalánpusztai asztragalos övek és a hallstatti hold-idolokat utánzó arany karperecek képviselnek.⁵⁶

A legnagyobb probléma mindenesetre a kelta hódítóknak a magyarországi szkítákhoz való viszonyának kérdése. Ebből a szempontból újból alapos vizsgálat alá kellene venni az alföldi régiséggyűjteményeket, amelyekből egyelőre, Nyíregyházát kivéve, csak igen kevés La Tène-leletről van tudomásunk. Ez az utóbbi múzeum kifejezett La Tène- emlékeken kívül számos, korban nehezen datálható olyan keramikai leletet őriz, amelyek talán a szkita-kelta problémával kapcsolatosak. Egyrészt hazai bronzkori tradíciókhoz látszik fűződni, más részük fantasztikus figurális díszítése miatt a szkita emlékekhez. Egy ilyen edényen szörnyeteggé stilizált lófejet látunk, de ez technikailag viszont már a korai La Tène-kor határán is kívül esőnek látszik. Kétségtelen a szkita hatás az oláhszilvási késmarkolaton, amely ló-protomét ábrázol ágaskodó alakban; a mintázás, fogványos volta dacára is, realisztikus; s bizonyára szkita hatás látszik a Sárvíz-csatornából előkerült fokosnak ugyancsak realisztikus nyertő lófején, és a bácskertesztúri, tordai és znióváráljai fokosok stilizált lófején. — A hatvani és a gyöngyösi temetőkhöz és a nagyenyedi sírhoz hasonló leletek szaporodása hozhatja meg e problémák megoldását, amelyeknek csupán felvetésére van itt mód, bővebb megvitatására azonban nem nyújt elegendő teret jelen munkám kerete.

Dr. Márton Lajos.

⁵⁶ Felhasználok itt az alkalmat arra, hogy a korai La Tène kultura Magyarországon című művemnek egy félreértésre alkalmat adó helyét megvilágítsam, ahol történelmi hibából a vonatkozó jegyzetek kimaradtak (magyar szöveg 105., német szöveg 111.). Ezen arany karperecek, helyesebben szertartási tárgyak, rendeltetésének meghatározását elsőként Peter Gössler vezette be az irodalomba: (Der Silberring von Trichtingen 31. lap). Hasonló véleményt ezekre vonatkozólag egyébként egy magyar kutatónk is már régebben hangoztatott. Külön helyet foglal el közöttük a fogarasmegyei Vád községben lelt példány, ez, ellentétben a többiekkel, nem tulok, hanem felkantározott lófejekkel van díszítve (Gössler i. m. 14. l. 8. kép). Ez a körülmény azoknak figyelmét, akik a tárggyal eddig foglalkoztak, elkerülte.

Das Fundinventar der Frühlatènegräber.

Als ich das Material zu meiner Studie über die Latènekultur für den XI. Band der „Archaeologia Hungarica“ sammelte, befasste ich mich bereits mit dem Gedanken, meine Arbeit durch eine eingehendere Liste des in den Gräbern vorgekommenen Fundmaterials zu ergänzen. Leider ist aber die Grösse der einzelnen Bände dieser Monographienserie durch die gebotenen materiellen Möglichkeiten ziemlich eng begrenzt. Als Redakteur der genannten Zeitschrift, wollte ich die gewohnten Grenzen bei Veröffentlichung meiner eigenen Arbeit nicht überschreiten; und da ich meinen Zweck, d. h. die Beleuchtung der Entwicklungsstufen unseres Lokalstils auch ohne Beifügung einer Fundliste erreichen konnte, so begnügte ich mich mit dem Hervorheben der wichtigeren Funde der einzelnen Gräberfelder, sowie mit ihrer allgemeinen Charakterisierung und mit der Angabe der einschl. Fachliteratur, obwohl es mir bewusst war, dass die Durchsicht der älteren Zeitschriftenjahrgänge, die diese zerstreuten Daten enthalten, für diejenigen Leser, die sich über die bei mir gebotenen Daten hinweg, an die Urquellen wenden möchten, hauptsächlich, wenn sie Ausländer sind, ziemliche Mühe bedeuten dürfte. Deshalb nahm ich das Anbot des Redakteurs der vorliegenden Zeitschrift, hier die als Grundlage meiner vorerwähnten Arbeit dienenden Aufzeichnungen zu veröffentlichen, mit bestem Dank entgegen, obwohl ich gleich hier bekennen muss, dass diese Aufzeichnungen kaum mehr enthalten, als einen Index der in der älteren Fachliteratur veröffentlichten Grabfunde, sowie einen kritischen Auszug der auf die Fundumstände bezugnehmenden Angaben. An Abbildungsmaterial bringe ich, ausser einigen Photographien und Skizzen von neueren, besser gesagt: älteren, aber bisher noch unveröffentlichten Funden, ebenfalls nichts neues; ich fand es trotzdem angebracht, diese vor langen Zeiten gefertigten und manchmal sogar technisch minderwertigen Skizzen ebenfalls zu verwenden, da seit der Zeit, in der diese Zeichnungen entstanden, die einzelnen Objekte, hauptsächlich, wenn sie aus Eisen waren, ziemlich stark verwitterten. Hauptsächlich die ornamentalen Partien an diesen Stücken litten durch den Zahn der Zeit; ausserdem gelangten einzelne Objekte, besonders jene, die sich in Privatsammlungen befanden, in unbekannte Hände und sind zur Zeit verschol-

len; auch besitzen diese Skizzen einen gewissen forschungsgeschichtlichen Wert.

Ich habe den hier veröffentlichten Objekten wenig beizufügen. Die sich ergebenden wissenschaftlichen Konsequenzen habe ich bereits in meiner vorangehenden Arbeit gezogen. Ich glaube trotzdem, dass die Veröffentlichung der Denkmäler der ungarländischen Latènezeit nur durch die Zusammenstellung meiner, dieses Studium begleitenden Aufzeichnungen als vollständig erachtet werden kann; ausserdem bietet eine derartige nachträgliche Durchsicht stets willkommene Gelegenheit etwaige Fehlschlüsse berichtigen oder weitere Konsequenzen ziehen zu können.

Das Gebiet, dessen Fundmaterial ich hier bearbeite, ist das mittlere Donaubecken, dass sich mit dem Begriff des historischen Ungarlandes deckt. Es wäre vollständig verfehlt, zwecks separater Aufarbeitung das hier angegebene Territorium auf einzelne, erst in modernen Zeiten entstandene politische Gebiete aufzuteilen, da hiedurch der ganze Werdegang der keltischen Landnahme und der Verbreitung der Latènekultur, der sich in dem ganzen, von mir aufgearbeiteten Territorium abspielte, jeden Sinn verlieren würde: dieses Territorium bildete stets, so auch in keltischen Zeiten, eine festumschriebene geographische Einheit. Ich bringe die Grabfunde in der Reihenfolge ihrer geographischen Verbreitung in fünf Gruppen geteilt heran. Die erste Gruppe umfasst das Gebiet rechts der Donau, das sog. Transdanubien; die zweite Gruppe besteht aus den Funden des linken Donauufers bis zur Donaubeuge bei Vác; die dritte Gruppe umfasst die Funde von Vác bis zum Gebiet des oberen Laufes der Theiss; die vierte Gruppe bilden die Funde im Gebiet der unteren Theiss; die fünfte Gruppe besteht aus den Siebenbürger Funden.

1. Die transdanubischen Grabfunde.

1. *Andráshida*. (Kom. Zala.)

Im Gebiet der dortigen Ziegelei, kamen keltische Gräber vor, deren Inhalt in das Museum von Győr eingeliefert wurde. Das Grabweise — leider — nicht agnoszierbare Material stammt aus einer ziemlich frühen Periode. Als frühzeitliches Material beschrieb, auf Grund der im Fund vertretenen Fibelform, auch der Veröffentlichung des Fundmaterials, A. Böszörményi, die Objekte,¹ die wir in Folgendem anführen:

1. Torques, gegen den beiden Enden zu verdickt, das Ornament ahmt eiförmige Perlen nach und die Endglieder sind innen hohl und kelchartig. An der, in der Zeichnung nicht sichtbaren Seite dieser Endglieder befindet sich ein rundes Loch, w. s., ein viereckiger Einschnitt. L. 26 cm (XXIII. 1.).

¹ Archaeologiai Értesítő. (A. É.) 1911, S. 356—358, Abb. 4—9.

2. Armband: in zwei Stücke gebrochener, offener Reifen, dessen Innenfläche glatt ist; die Quergliederung der Aussenseite bilden glatte Bohnen mit Querkehlen abwechselnd. Durchm. 7·8 cm (XXIII. 4.).

3. Armband: aus offenem, dreikantigem, glatten Bronzedraht.

4. Armband: aus zylindrischem Bronzedraht, dessen Enden zu zwei Dritteln über einander gebogen sind; das Ornament ist Fischgräten-artig. Durchm. 5·8 cm (XXIII. 5.).

5. Hackmesser, spätere Form; kurzer, bogenartig gekrümmter Griff, an dessen unterem Rand ein ringartiger Ranft, am oberen Ende ein halbkugelförmiger Knopf sitzt; an der, dem Griff zunächst liegenden Ecke der Messerschneide befindet sich ein pilzartiger Nagel; der Messerrücken hat einen Längsranft. L. 41·3 cm (XXIII. 6.).

6. Schwert; Bruchstück einer geraden Schwertklinge, in der Scheide enthalten; der dem Griff zu liegende Teil der Klinge fehlt.

7. Gedrehte Kette, an einem Ende mit einem leicht gebogenen Haken, am anderen Ende eine kleine Öse, die zur Befestigung des Hackmessers diente. L. im zusammengebogenen Zustand: 13 cm (XXIII. 3.).

8. Dasselbe, ähnlich dem genannten Exemplar; der Hakenteil fehlt; Gesamtlänge: 19·5 cm. Diente zum Umbinden des Schwertes.

9. Fibel; mit länglich-eiförmigem Bügel; das Fussornament erinnert an einen Tierschädel. L. 3·2 cm (XXIII. 2.).

2. *Basaharc.* (Kom. Esztergom.)

Mehrere Speerspitzen, mit langem Schaft und weidenblattförmiger Klinge; eine breite Schwertklinge; sämtliche Stücke in gebogenem Zustand; sie scheinen einem frühzeitlichen Grabfund zu entstammen (XXIV. 8., 9. und 10.).²

3. *Csabrendek.* (Kom. Zala.)

Aus der Monographie Darnays kennen wir zahlreiche Objekte, die aus dem weit ausgedehnten Gräberfeld von Csabrendek stammen. Die Objekte umfassen den Zeitraum von der späten Bronzezeit bis zu den vorgeschrittenen Stufen der Latènezeit. Nach Darnays Annahme, schloss sich hier der Latèenefriedhof einem früheren Grabfelde an; leider mass Darnay diesem, zu überaus interessanten Beobachtungen geeigneten Zustand nur wenig Wichtigkeit bei und notierte infolgedessen nur in ganz seltenen Fällen den Inhalt der einzelnen Gräber; besonders seine Angaben bezüglich des Zusammenhanges der Keramik mit den Eisen- und Bronzeobjekten sind überaus mangelhaft. Auch die durch ihn beschriebenen Grabfunde kamen meistens nicht im Laufe planmässiger Ausgrabungen ans Licht; er begnügte sich mit der Beobachtung der anlässlich der Bodenrigolierung vorgefundenen Gräber und sammelte lediglich die solcher-

² A. É. 1894, S. 68. f.

art gehobenen Objekte auf. Infolgedessen lässt es sich nicht mit voller Sicherheit feststellen, ob es sich hier tatsächlich um eine kontinuierlich bewohnte Siedlung, oder aber bloss um nachträgliche Bestattungen der Latènezeit handelt. Schon Darnay selbst weist darauf hin, dass die Fibeln und Eisenobjekte der späten Hallstattperiode durchaus fehlen; hinwieder gibt es einzelne Erscheinungen, die für eine Siedlungskontinuität sprechen, wie z. B. die, in den im Jahre 1884 geöffneten Gräbern vorkommenden Bronzenadeln mit einer Erscheinung, wie sie ähnlich auch Wosinszky bei der Beschreibung der Funde von Szekszárd-Jajdomb erwähnt.

Die Gräber sind, nach Annahme Darnays, bis zu 80% Urnenbestattungen, doch gibt es auch unter den reinen Latènegräbern verschiedene Bestattungsarten. Die Skelettgräber, die sich hier vorfanden, waren gestreckt und lagen in ost-westlicher Richtung, mit dem Kopf nach Osten zu. Das im Jahr 1884 geöffnete 1. Grab lag in einer Tiefe von 80 cm. Darnay scheint das Skelett offenbar nicht mehr unberührt vorgefunden zu haben. Neben dem Unterschenkel lag ein gebogenes, zweischneidiges Eisenschwert ohne Scheide, das nach der, durch Darnay beigegebenen Abbildung^a nicht zu den Frühformen gehörte, obzwar die einzelnen Details in der äusserst mangelhaften Zeichnung nicht sicher festzustellen sind; der Grat des Schwertes ist ziemlich kräftig ausgebildet und hatte am Griffende ein kleines Plättchen; im Grab befanden sich ausserdem noch: eine Bronzenadel mit Scheibenknopf, eine andere mit einem kegelförmig verdickten Kopf, sowie eine wenig charakteristische Speerklinge. Neben dem Schädel lag ein kleines, becherartiges Gefäss mit Zickzackornament darauf, dann eine „tellerförmige, graphitverzierte, ziemlich grosse Schüssel“.

Das 2. Grab war eine Urnenbestattung, das 3. Grab wieder ein Skelettgrab.

Im 4. Grab fand sich, in einer, mit Buckeln und kleinen konzentrischen Kreisen verzierten Urne ein zusammengebogenes Eisenschwert, sowie das Bruchstück einer, aus einer früheren Epoche stammenden Schwertscheide mit dem Ortband, vor.

Das Fundmaterial der Gräber 5—10 scheint rein bronzezeitlich, bzw. frühhallstattisch zu sein.

Grab 11. enthielt ausser einigen Tonscherben keinerlei Beigaben.

Im Grab 12. fand sich wieder ein Skelett vor. Die vorgefundenen Objekte — Bruchstücke zweier verschiedener Bronzeschwerter, eines Bronzespeers und eines Bronzedolches — durften kaum Grabbeigaben gewesen sein; höchstens die kleine, blattförmige, reichverzierte Bronzespeerspitze dürfte als solche erachtet werden; sie war — nach Beschreibung Darnays — aus grauer Bronze verfertigt. Der ganze Fund scheint Reste eines kleinen Streufundes zu enthalten.

Einem Skelettgrab entstammt die schöne Schwertscheide mit Pal-

^a A. É. 1884, S. 227—232.

mettenornament, sowie das hiezugehörnde Schwert; leider sind die Beigleiftunde hier unbekannt (XXV, 1.; nach Darnay, S. 40. Abb. 1. a. und b.).

Wahrscheinlich bildeten Grabbeigaben von Skelettbestattungen zwei Halsketten mit Stöpsel Verschluss, sowie ein mit Klirrketten verziertes Fibelpaar⁴ (XXIV, 6. und 7.). Von den keramischen Beigaben der Skelettgräber wissen wir bloss, dass Darnay ein tiefes, schalenförmiges Gefäss als eine ständige Beigabe von Skelettgräbern der Latènezeit vorführt. (XXVII. 3.).

Darnay spricht von zweierlei Arten der Urnenbestattung, u. zw. von Deckelurnen und offenen Urnen. Bei der ersteren Bestattungsart, die offenbar sowohl in der Latènezeit, wie auch während den, dieser Zeit vorangehenden Perioden überhaupt eingebürgerter Ritus war, fand er in den Gräbern Urnen vor, die man einfach auf eine Steinplatte stellte und mit einer Schüssel oder Schale bedeckte. Bei der deckellosen Urnenbestattung wurde die Graburne ebenfalls auf eine Steinplatte gestellt, dann baute man rundherum, in konzentrischen, sich stets verjüngenden Kreisen eine kleine Steinkammer darüber, wonach dann zuletzt dieser stumpfkegelförmige Steinbau mit einer grösseren Steinplatte bedeckt wurde. Die Urne selbst blieb unbedeckt, oder wurde in der Grabkammer mit der Öffnung nach unten zu auf eine Steinplatte gestellt.

Aus dem Inventar eines Urnengrabes stammen jene beiden schönen Speerspitzen her (XXV. 2., 3.), die sich in der Urne selbst befanden. Um die Urne herum gebogen, fand Darnay das späterhin wieder geradegerichtete Schwert (XXVI. 1.); ebenfalls aus einer Urnenbestattung sind die beiden anderen zusammengebogenen Eisenschwerter (XXVI. 2., 3.), sowie das bereits vorhin erwähnte Frühlatène-Ortband (XXVI. 14.) und ein Schwertscheidenornament (XXVI. 18.) gehoben worden.

Eigentliche Latèneformen kommen im keramischen Material nur selten vor, und selbst diese sind nicht immer für die Frühzeit charakteristische Formen. Nach Beschreibung Darnays dürfte jene Urne, worin sich die sicheren Frühlatènestücke des 4. Grabes befanden, am wahrscheinlichsten als hallstädtisch angesprochen werden. Einen entschieden Latène-Charakter weisen die auf Taf. XXVII, 1. bis 5. vorgeführten Gefässe auf. Ausser diesen Stücken zählt Darnay unter den Latènedenkmalern noch manch'andere, auf, so die auf Taf. XVI und Taf. XVII seines Werkes dargestellten Gefässe, wovon wir bloss die Schalen (XXVI, 6., 7.) hier anführen. Für die diesfällige Datierung dieser Objekte könnten wohl gewisse Vorbehalte gemacht werden, obzwar das Vordringen der Hallstätter Formwelt in die Latènekamik heute schon in einem ganz andern Licht erscheint, als zu früheren Zeiten. Auch dürfte heute, in Anbetracht des von Darnay im Jahre 1884 publizierten Bronzespees, kaum mehr daran gezweifelt werden, dass die Grundform der hübschen Latènespee, sowie die Verzierung an einem derselben, in Csabrendek selbst ent-

⁴ vgl. Márton, a. a. O. Taf. V, 1.

standen ist, oder aber, allgemein auf die Lokaltraditionen Transdanubiens zurückgeführt werden kann.⁵

4. *Érd-Gyulamajor*. (Kom. Fejér.)

Von diesem Fundort gelangte hauptsächlich mittellatènezeitliches Fundmaterial, ausserdem aber auch einige Objekte aus früheren Perioden in das Museum von Székesfehérvár.

5. *Fejérvár-Csurgó*. (Kom. Fejér.)

Im dortigen Eresztvény-Wald existieren sieben grössere Tumuli. Von diesen liess der damalige Besitzer, Graf György Károlyi, im Jahre 1857 eine Grabhügel durch János Pados öffnen und beauftragte seinen Domäneningenieur, Antal Kosztics, von dieser Ausgrabung genaue Aufnahmen zu verfertigen (Abb. 1.). Eine detaillierte Beschreibung dieser Grabkammer gab ich in meiner Arbeit über die Frühlatènezeit.⁶ In Bezug auf die Fundumstände der Objekte sei hier der eingehende Bericht des János Pados, der seiner Zeit im Akadémiai Értesítő veröffentlicht wurde, angeführt:

„In einer Tiefe von zwei Klafter fanden wir Tonscherben, einige von Rost ganz zerfressene Eisenstücke und als wir die Erde fortschufen, fand sich in der Nordecke auch eine Aschenurne vor, die aber in ganz kleine Stücke zerschlagen war und ausser wenigen Aschenresten nichts weiteres enthielt. Nahe der Urne fanden wir einen Eisenspeer und zwei weitere Stichwaffen; weiter, in der Nähe der anderen Pfosten, kamen zwei Bronzeknöpfe, vier Bronzeringe in der Grösse von Fingerringen, sowie kleinere, ringförmige Objekte und Schnallen zum Vorschein, die entweder zu einem Zaumzeug, oder aber zu einem Schwertgehänge gehörten, da man an ihnen Spuren von vermodertem Leder vorfand. Endlich und dies ist das eigenartigste, fanden wir auch eine lange Bronzenadel vor, wie solche die Frauen im Haar zu tragen pflegen; dann kam noch der Henkel eines Tongefässes, sowie zwei weitere Tonringe ans Licht. Als wir weitergruben, fanden wir noch einige Pfosten und Balken vor, neben den Pfosten standen allenthalben Aschenurnen, die aber unter der auf sie lastenden Erde derart zermalmt wurden, dass wir keine einzige von ihnen im Ganzen herausgehoben, oder aus den Bruchstücken rekonstruieren konnten. Zwischen den Scherben befand sich reine Asche und verkohlte Beinstücke“. In der Nähe einer der Urnen „lagen der Unterkiefer und zwei Stosszähne einer Sau“.

⁵ A. É. 1882, S. 59; A. É. 1884, S. 227—232; A. É. 1890, S. 167, Beschreibung des János Szendrey, A. É. 1890, S. 241; Archaeologiai Közlemények, Bd. XXII, Darnay, Sümegh vidékének őskora.

⁶ L. Márton: Die Frühlatènezeit in Ungarn. Archaeologica Hungarica, Budapest, 1933. Bd. XI. S. 27.

Aus dem Text des Pados eliminierte ich hier seine, den Funden angeschlossenen Erklärungen. Seiner Erzählung nach ist es ganz klar, dass sich in der Grabkammer mehrere Bestattungen vorfanden. Der Grossteil derselben dürfte der späten Hallstattzeit angehören. Das kleine, korb-förmige Anhängsel (XXIX. 14.), das Bruchstück des Armbandes Nr. 5 ebenda, sowie die am Schaft mit einem Bronzering verzierte Speerspitze (XXVIII. 1., 7.) stammen bereits aus der Frühlatènezeit und auch das Eberopfer im Grab spricht für einen keltischen Bestattungsritus.

Den gegenwärtigen Aufbewahrungsort der Funde konnte ich nicht eruieren.⁷

6. Györszemere. (Kom. Győr.)

In der Sammlung des Kollegiums in Pápa befinden sich einige, angeblich einem Grabfund entstammende Bronzearmringe der Frühlatèneperiode, doch konnte ich den Fundort weder dieses Fundes, noch des nach Győr verschlagenen Skythenfundes genauer feststellen.

7. Litér. (Kom. Veszprém.)

Das Ung. Nationalmuseum erwarb von diesem Fundort, aus dem Besitz des Herrn Rudolf N. Kovács zwei vollständige Skelettgrabfunde,⁸ sowie die vermischten Funde mehrerer Gräber.⁹

Hievon enthielt das Grab A, das eine Skelettbestattung barg, folgende Objekte:

1. Urnenartiges Gefäss aus grauem Ton, mit einem auf der Scheibe verfertigten, weitbäuchigen Körper und breiter Mundöffnung, unter derem herausgebogenem Ranft eine Kehlleiste herumläuft. Durchm. der Mundöffnung 17 cm, H. 15 cm.

2. Fibelpaar, untereinander mit einer Kette verbunden; der zurückgebogene Fibelfuss endet in einem Tierkopf mit Ohren und bildet einen kleinen, geschlossenen Rahmen. Das Rückgrat der Tiere ist tannen-zweigartig verziert. Die Länge der Kette zwischen den beiden Fibeln beträgt 19.3 cm.¹⁰

3. Fibel, mit reich, in Kerbschnitt verziertem Bügel, der Fibelfuss endet in einer Scheibe, die durch eine cabochonartige, entfärbte Korall verziert ist, worauf ein kleiner Menschenkopf als Dekoration angebracht wurde.¹¹ L. 6.5 cm.

Grab B, ebenfalls eine Skelettbestattung.

⁷ Akadémiai Értesítő, 1857, S. 159—163, Taf. I—IV.

⁸ Inventar der Archaeologischen Abteilung des Ungarischen National Museums. (in weiteren: N. M.). 67/1912.

⁹ N. M. 96/1912.

¹⁰ Vgl. Márton, a. a. O., Taf. V. 2.

¹¹ Márton, a. a. O., Taf. V. 3.

Die Grabbeigaben; 4. Armband aus einem reifenartig gebogenen Bronzerohr mit Muffverschluss; darauf, als Ornament, ein keilschnittartig verziertes Band; Durchm. 8.5 cm.

5. Armband, auf der äusseren Fläche mit Querfurchen, in Einrahmung; das perlenförmig verdickte eine Ende dient als Tülles zur Bergrung des spitz zulaufenden anderen Endes; Durchm. 6.2 cm.¹²

6. Offener Reifen in einfacher Ausführung, mit petschaftförmiger Endung; Durchm. 6.2 cm.

7. Dasselbe, Analogstück des früheren, doch verwitterter.

8. Bruchstück eines Bronzearmbandes, Paarstück zu Nr. 5.

9. Bruchstück eines Bronzearmbandes; Hälfte eines Rohrarmbandes, die seiner Zeit durch Nietung an die andere Hälfte befestigt war.

10. Bruchstück eines Bronzereifens, seiner Originalform ganz entkleidet.

11. Fibel, mit abwechselnd gerichtetem, tiefem Kerbschnittornament am Bügel; in der Mitte der Fusscheibe ein kleines lateinisches Kreuz. L. 6.5 cm (Márton, a. a. O., Taf. VII, 8.).

12. Kleines, handgeformtes, rohes Tontöpfchen. H. 6.5 cm.

N. M. 96/1912. Fundstücke, die nach Gräbern nicht eingeteilt werden konnten:

1. Schwert, mit einem in der Mitte stark hervortretenden Grat; die Spitze scharf zulaufend. L. 77.4 cm, wovon auf den Griff 10.5 cm fallen. Grösste Breite der Klinge 4.7 cm. (Die Maasse des Schwertes haben seither eine Änderung erfahren; L. des Griffes beträgt heute 9.8 cm).

2. Zwei Bruchstücke der zum Schwert gehörenden Scheide, ein beiderseits kannelliertes Stück der Eisenplatte von der Scheide, sowie das Ortband, mit einem zweiseitig auseinandergebogenen, in langsschnäbeligen Vogelköpfen endenden Ornament (XXIV. 1.).

3. Eisernes Schwert, mit einer breiten, gratlosen Klinge; Gesamtl. 79 cm, hievon der Griffdorn 12.5 cm, Klingenbreite 5.2 cm.

4. Das Endstück der hinzugehörenden Schwertscheide mit dem Ortband, ähnlich zu 2. b.

5. Eisernes Armband, mit übereinandergebogenen Enden; in der Mitte ist das Armband zu einem offenen Knoten verschlungen; die äussere Oberfläche mit Fischblasenmuster verziert.

6. Eiserner Spitze eines Spiesses, L. 17.7 cm.

7. Lorbeerblattartige Pfeilspitze aus Eisen, L. 10.8 cm, Breite 3.2 cm.

8. Tonurne (XXIV. 2.), auf der Scheibe gedreht, mit breitem Mundstück, weitem Bauch, nach unten zu eingezogenem Körper; unterhalb des Mundes zieht sich ein doppelter Ranft herum. H. 21 cm. Munddurchm. 11.3 cm.

9. Dasselbe, auf der Scheibe verfertigt, schwärzlich, mit breit ausladendem Mund und engem Hals; die Schulterung durch Kannellierung

¹² Márton, a. a. O., Taf. XI, 15.

markiert, am Hals ein wulstiger Reifen; der Gefässkörper ist gedrun-
gen und überaus weitbäuchig. H. 17 cm Munddurchm. 13 cm (XXIV. 3.).

10. Tonschüssel, roh, mit der Hand gefertigt, mit eingezogenem
Rand. Grösste Breite 20·7 cm, H. 10·3 cm (XXIV. 4.).

11. Tonbecher, auf der Scheibe gefertigt. H. 6·8 cm, Durchm. 6·9
cm (XXIV. 5.).

12. Tonkännchen, roh, mit der Hand gefertigt, weitbäuchig, mit
breitem Untersatz, gegen den Hals zu scharf verjüngt, der Mundrand
ungleich abgeschnitten. H. 6 cm.

Die einzelnen Fundstücke von Litér wurden anlässlich der Umge-
staltung des Ung. Nationalmuseums, bei der hiebei öfters notwendig ge-
wordenen raschen Umordnung der Sammlungen, auseinandergeworfen
und konnten zur Zeit der Vorbereitung des Materials zu meiner Arbeit
über die Frühlatènekultur nicht einmal stellig gemacht werden. Heute ist
bereits der ganze Inhalt der Skelettgräber A und B, mit Ausnahme des
keramischen Materials, sowie auch einige Stücke der Streufunde vor-
handen. Die keramischen Funde vermag ich daher bloss auf Grund der
skizzenhaften, trotzdem aber recht charakteristischen Zeichnungen des
Inventarbuches hier vorführen. Über das kännchenartige Gefäss Nr. 12
gibt es keine Zeichnung, doch dürfte es wahrscheinlich eine Schnabel-
kanne gewesen sein, worauf der ungleiche (schiefe) obere Rand des Ge-
fässes hinweisen dürfte, wenn auch die Dimensionen dieser Schnabel-
kanne der gewöhnlichen Cionchoform nicht entsprechen.

8. Nagyécs. (Kom. Komárom.)

Frauengrab. Fünf Armbänder einer offenbar zusammengehörenden
Garnitur gelangten aus diesem Grab ins Ung. Nationalmuseum. Nähere
Daten über die Fundumstände stehen uns nicht zur Verfügung.¹³

9. Nagyhörcsök. (Kom. Fejér.)

Auf dem Gebiet des einst gräflich Zichy'schen, heute fürstlich
Pálffy'schen Dominiums, in unmittelbarer Nähe der Meierei, liegt ein
„Türkenschanz“ genannter, grösserer Tumulus. Derselbe befindet sich
auf einem lang dahingestreckten, sandigen Hügelrücken, der seit langen
Jahren zum Abbau von Sandmaterial dient. Hier treten seit den 70-er
Jahren immer wieder neue Funde ans Licht. Einige Grabfunde, darunter
das ans Museum von Székesfehérvár gelangte schöne Urnengrab, konnte
Domäneninspektor Dr. György Bacsák noch rechtzeitig retten. Alldiese
Funde stammen aus der mittleren Latèneperiode. Auf Einladung der Be-
sitzer besichtigte ich im Jahre 1909 die „Türkenschanze“. In den verwit-
terten Seitenwandungen der Sandgrube zeichneten sich die Konturen der

¹³ Márton, a. a. O., S. 21. und Taf. VII, 18—22.

einstigen Wohngruben und Gräber ziemlich klar ab; einen der noch nicht eingestürzten Teile einer Wohnnische gruben wir ab; hier fanden sich ausser Bruchstücken von handgeformten, rauen Haushaltungsgefäßen auch einige Latènescherben nicht sehr charakteristischer Form vor. Unweit der Wohnnische stiessen wir auf ein Grab, darin ein auffallend kleines (von der Schädeldecke bis zum Absatz 145 cm langes) Skelett in gestreckter Lage; der rechte Arm lag ausgestreckt neben dem Körper, der linke Arm war eng an die Brust zurückgebogen; auf dem letzteren befand sich ein bronzenener Armreifen mit Knoten verziert. Rechts und links von Hals konnte ich Überreste kleiner, eiserner Objekte, wahrscheinlich Fibeln, entdecken, die aber vom Rost bis zur Unkenntlichkeit zerfressen waren. Das Armband, sowie der Bestattungsritus, deuten auf eine frühzeitige Grablegung.

10. *Ordódbabot*. (Kom. Sopron.)

Das Grabfeld streckt sich unter den Gärten der östlichen Hausreihe des Dorfes hin, deren Grenze ein nach Norden gerichteter Graben bildet. Allsommerlich wird in diesen Gräben Wasser aus dem Raabfluss abgezapt. Nach Bellas Angaben erhielt I. Paur schon im Jahre 1879 die ersten Altsachen aus diesem Gebiet (tatsächlich bereits im Jahr 1878), im Jahr 1883 unternahm hier Leffer Ausgrabungen, die Paur und Bella 1886 fortsetzten; seit dem Jahr 1890 begann dann Bella die hier an den Tag getretenen Funde von Jahr zu Jahr systematisch aufzusammeln. In seinem kurzen Bericht (AÉ 1894, S. 301—305) spricht er nicht über Bestattungen oder Grabfunde. Trotzdem zeugen die vorgeführten Funde und deren kurze, rein numerische Beschreibung, sowie die Charakterisierung der keramischen Formen zweifelsohne für Grabfunde. Alldiese Funde gelangten in das städtische- und Komitatsmuseum von Sopron.

Aus dem Fundmaterial versuchte ich die Frühlatène-Formen auszuondern. Das Soproner Museumsinventar bietet leider keine Anhaltspunkte zur Feststellung der zusammengehörenden Grabfunde, höchstens dürfte man, besonders bei den neueren Funden, aus der gleichzeitigen Einlieferung der Stücke ins Museum einige annähernde Konsequenzen ziehen.

So gelangten gleichzeitig in das Museum und sind unter Nr. 38 in der 9. Vitrine 6 Armbänder bei einander gehalten.¹⁴ Es sind das die folgenden Stücke:

- 1—2. Ein Paar Armringe mit Stöpselverschluss an den verflachten Enden;
3. Offener Ring, mit verdickten Endungen;
- 4—5. Ein Paar offene Ringe, die sich gegen die petschaftartigen Endungen zu verdicken;

¹⁴ 842/928. VIII. 31., eingeliefert durch Sándor Garab, auf dessen Grundstück die Objekte gefunden wurden.

6. Armring, in der Mitte und gegen den beiden Enden zu flach verdickt (Abb. 2).

All diese Formen sind im ungarischen Gebiet als frühzeitliche Formen bekannt. Von den keramischen Funden, die als Geschenk desselben Spenders gleichzeitig ins Museum gelangten, sind nur wenige Stücke derart beschaffen, dass wir sie als Begleitfunde der Grabausstattung ansprechen könnten; im Museumsinventar sind unter Nr. 8/43. sechs Gefässe detailliert beschrieben, im Ganzen neun Gefässe aufgezeichnet. Sie sind mit den Objekten 35., 36., 39. der Vitrine Nr. 8., sowie in den Fundstücken 9., 16., 18., 25. und 30. der Vitrine Nr. 10. identisch. Hievon stammen die Objekte 35/8. und 39/8. aus der Römerzeit, das Gefäss 38/8. mit Kammstrichverzierung ist aus der Spätlatènezeit; dem gegenüber mag man als Begleitstücke der Bronzeobjekte folgende Gefässe in Betracht ziehen: eine tiefe Schüssel mit Omphalos (9/10.), ein handgeformter Topf mit zwei schlechten Henkeln (16/10.), ein kleinerer, weitbäuchiger, ziegelroter Topf (18/10.), eine handgeformte, rötliche Schale (25/10.), sowie ein weitbäuchiges Schälchen ohne eigens profiliertem Halsteil (XXX, 10.).

Anscheinend dürften ebenfalls zusammengehörende Schmuckgarnituren bilden die Armringe 36/9., wovon Nr. 1. ein dünner Ring, auf der äusseren Oberfläche durch gruppenweise geordnete vier, bzw. drei Knollen verziert ist (XXXI, 1. a., b.). Nr. 2., 3. und 4. sind einfache Armringe mit Knoten.

37/9., 1. ein Armband: in der Mitte und an den beiden, aneinandergebogenen Enden verdickt, mit einfachen Querrillen verziert; 2. und 3. ein Paar offene, einfache Ringe (1881); 37/9., 1. und 2.: einfachere Ringe mit Knotenverzierung und Petschaftendigung; 3. Ring mit grösseren Knoten, deren Oberfläche teils flach, teils aber durch Felder geteilt erscheint (1881). (XXXI. 4. a., b.). 4. Armring mit Stachelverzierung.

41/9. 1. einfacher Armring mit Knoten, an den Enden mit grösseren Knoten, die sich petschaftartig verdicken (XXXI. 2.). Armring, aus blasenartig aufgebauchter Bronzeplatte, die beiden verflachten Enden sind mit Tannenzweigornamentik verziert; 3. einfacher Knotenarmring.

42/9. 1—2. einfacher Armring, mit Petschaftendigung; 3. Armring mit keulenartigem Ende; knotenförmig gegliedert, wobei jeder sechste Knoten etwas grösser, als die übrigen ist (Abb. 3. oben, der mittlere Ring).

44/9. 1—2. Ein Paar Knotenarmringe. (Abb. 3. Unten).

52/9. 1. Blasenarmring, quengerillt; 2. dasselbe, mit Stachelverzierung; 3. glatter Armring mit Petschaftendigung (Abb. 5.).

Hierher gehört auch der seiner Zeit von Bella, a. a. O., angeführte Armring mit den paarweise geordneten Kröpfen, darauf Doppelvoluten (XXXI, 3. a., b.).

Für den Zusammenhang der keramischen Funde mit den Metallobjekten, haben wir, wie bereits erwähnt, keine Angaben, selbst für den Zusammenhang der Keramik untereinander fehlen uns solche. Das in der Vitrine Nr. 8. unter Nr. 1. aufbewahrte, situlaartige Gefäss, das wahr-

scheinlich identisch mit einem jener Gefässe ist, die Bella erwähnt, hat eine frühe Form, der Rand seines Untersatzes bildet einen von aussen unsichtbaren Standring; H. 23.5 cm (XXX, 1.). Das ihm ähnliche Gefäss Nr. 28. gelangte gleichzeitig, im Jahr 1878 in die Paur'sche Sammlung. (XXX, 3.).

Etwa zur selben Zeit fanden sich auch die beiden situlaartigen Gefässe Nr. 4. und 5. vor (H. des grösseren: 26.5 cm, des kleineren: 19 cm), von denen wir das kleinere Objekt geneigt wären auf eine spätere Periode zu datieren (XXX, 2. 12.). Ein Jahr später, 1879, kam die von Bella im Jahre 1891. erwähnte¹⁵ und später auch beschriebene hübsche Linsenflasche (Abb. 6.) vor; alldies spricht dafür, dass man bei den Erdarbeiten dieser Jahre einen zeitlich früheren Abschnitt des Gräberfeldes verheerte. Charakteristisch frühe keramische Formen sind die Gefässe Nr. 8/24., 8/36. und 10/24. Ob die, ihres gebrochenen Profils halber an gewisse französische Formen erinnernde Omphaloschale (XXX, 7.) zum frühzeitlichen Fundmaterial des Gräberfeldes zu zählen ist, oder, ob sie nicht vielmehr mit gewissen römisch-barbarischen Schalen verwandt ist, lässt sich bei den mangelnden Begleitfunden schwer entscheiden. Die Urnen, deren Abbildungen ich hier (XXX, 3—6.) vorführe, sind ihrer Form nach, — die Urne Nr. 5. aber auch ihrer Verzierung nach — derart beschaffen, wie wir solche schon eher in Begleitung von Metallobjekten der Mittellatènezeit vorzufinden pflegen.

Einige hübsche Objekte, denen für die Datierung sonst einige Bedeutung zukommen könnte, sind leider Einzelfunde; so z. B. die schöne Fibel, deren eingehende Beschreibung Bella gab. Sie verfügt über einige interessante technische Einzelheiten, wodurch wir sie als einen nahen Verwandten der Fibel vom Soproner Wienerhügel erachten können. Das letztere Stück beschrieb ebenfalls Bella.¹⁶ Wir finden darauf die Kerbschnittverzierung auf der Hülse des Fussstachels, sowie die Korallenrosetten an den Enden der Federung (XXXI. 6. a., b. ferner 7.). In der Mitte des Bügels sitzt eine viereckige Scheibe, der sich sowohl nach oben, wie nach unten zu je eine dreieckige, vertiefte Scheibe anschliesst; in der Mitte jeder dieser Platten befindet sich ein Stachel, womit man seiner Zeit die seither herausgefallene Korallenplatte befestigte; den Bügel verziert ausserdem ein Keilschnittornament und ebenso dekoriert wurde auch die Hinterseite des Knopfes am Fibelfuss. Alldies scheint darauf hinzuweisen, dass der Fuss nicht durchwegs auf den Bügel hinaufgebogen war. Die Vorderseite der Scheibe war durch ein cabochonartiges Korallenstück verziert, das mittels eines kleinen, vierzackigen Sternes angeheftet war; der feingearbeitete, kleine, geperlte Bronzerahmen der Korallenverzierung war mit einer dünnen Goldhülle plattiert.

Zur Familie der hier erwähnten Fibeln gehört auch eine im Jahr 1912. gefundene Fibel mit tiefen Kerbschnitten am Bügel, die ebenso, wie

¹⁵ A. É. 1891. S. 57.

¹⁶ A. É. 1889, S. 364; Márton, a. a. O., Abb. 3.

die Vertiefung am Fussknäuf, als Rezipient der Korallenverzierung diene (Abb. 4.).

Unbekannt ist auch das Fundmilieu des hübschen Torques-Bruchstückes Nr. 9/51. mit Stöpselverschluss; der späte Kumetaufsatz mit Blute-mail, die mit dem vorhin erwähnten Bruchstück auf eine gemeinsame Schautafel montiert wurde (XXIV, 11.), dürfte nämlich kaum zum Fundmilieu des Torquesstückes gehört haben. In Bezug meiner, anlässlich der Durchsicht meiner Aufzeichnungen, hinsichtlich der Zusammengehörigkeit der Objekte entstandenen Zweifel, hat zu deren Klärung Dr. Sándor Gallus unter Vergleich der entsprechenden Inventardaten des Soproner Museums viel beigetragen.

Von den ausgestellten Eisenobjekten vermag ich bloss das Hackmesser (Vitrine Nr. 10.: 7.) zu den Frühformen rechnen. Es ähnelt dem Exemplar von Petőháza, sowie jenen Stücken, die Bella im Jahre 1888 aus einem Grabe am Wienerhügel hob.

11. *Petőháza*. (Kom. Sopron.)

Am rechten Ufer der Ikva, am Grundstück der Zuckerraffinerie von Petőháza, wurde 1891 zwischen dem Fabriksgebäude und dem Flusslauf ein Teich gegraben. Bei diesem Anlass fand man in einer aus Feueressen und keramischen Bruchstücken bestehenden Kulturschicht auch Bestattungen vor. Aus diesen Gräbern stammen folgende Objekte:

1—2. Zweischneidige Schwerter, mit stachelartigem, doch abgebrochenem Griffvorsatz, jede Schwertklinge ist 60 cm lang und im letzten Viertel der L. kräftig zugespitzt. Als Ornament der ersten Klinge dienen eingezätzte, den Schwerträndern parallele Längsrillen; an beiden Schwertern finden wir in der Mitte einen längsläufigen Grat. L. des erhaltenen Griffstachelstückes: 5.5 cm (XXXII, 4.).

3. Eisernes Hackmesser, aus der frühen, der Hallstätter Kultur nahestehenden Periode der Latènezeit; Gesamtl. des Messers: 38 cm, wovon auf den Griff 10 cm entfallen; durchschnittliche Breite der Klinge 4.5 cm (XXXII, 2.).

4. Bruchige Speerspitze, von wenig charakteristischer Form; L. 16 cm, wovon auf den Schaft 5 cm entfallen; Innendurchm. des Schaftes 1.5 cm; höchste Breite 2.8 cm (XXXII, 3.).

5. Torques, aus gedrehtem Bronzedraht, von Hallstätter Form; die Endungen des leichten Ringes sind flach gehämmert (XXXII, 7.).

6. Halsring, von leichter, glatter Art; an den Endungen Spuren einer Astragalosverzierung (XXXII, 8.).

Diese Funde besprach seiner Zeit Bella.¹⁷ Seine Datierung in Bezug auf die Grabfunde ist stichhaltig: sie stammen tatsächlich von der Grenze der Hallstatt und der Latènezeit. Die gleichzeitig veröffentlichten kera-

¹⁷ A. É. 1892, S. 346; Abb. 1—11.

mischen Funde haben nichts mit den Metallobjekten zu tun: sie sind nicht hallstättisch, sondern gehören zum Kreis der Badner Kultur. Von der die Petőházaer Metallobjekte begleitenden Keramik mag jener, ebenfalls aus Petőháza stammende Grabfund ein Bild geben, der in neuester Zeit ins Burgenländische Museum (Kismárton Eisenstadt) gelangte:¹⁸ eine kleine, eiförmige Schale mit Omphalosboden und ohne Henkel; die Form der Schale erinnert an einen griechischen Skyphos; so dann ein grösserer, kräftig geranigter Topf ohne Hals. In Begleitung dieser beiden, handgeformten Gefässe befand sich auch ein entzweigebrochener Armring mit Petschaftendigung.¹⁹

12. *Rácalmás-Kulcstelep.* (Kom. Fejér.)

Mehrere Grabfunde im Museum von Székesfehérvár; das Fundmaterial lässt sich nicht nach einzelnen Gräbern absondern. In der Reihe der Objekte gibt es viele Frühformen.

13. *Récsé.* (Kom. Pozsony.)

Offenbar einem Grabfund entstammen drei Glieder, die zu zweiseitigen Armringen gehören, welche man mit Ringen aneinander knüpfte. Die Objekte befinden sich im Nationalmuseum.²⁰

14. *Sopron-Wienerhügel.* (Kom. Sopron.)

Die ersten, am Soproner Wienerhügel geöffneten Gräber kamen während der Jahre 1872—82 beim Abbau von Kies an den Tag. Von den Ausgrabungen des Jahres 1882 wurden genaue Aufnahmen gemacht, leider waren sich aber die Forscher damals noch nicht vollständig im Klaren über die ihnen gestellte Aufgabe. Wir kennen bloss ein ganz genau beschriebenes Grab; es ist dasjenige, welches Bella gleichzeitig mit mehreren bescheideneren Gräbern im Jahr 1888 eröffnete.²¹ Seiner Beschreibung nach fand er, anlässlich der Ausgrabung, vor allem, in einer Tiefe von 86 cm einen Stein; es ist das ein sogenannter Merkmstein, wie solche bereits bei den Ausgrabungen des Jahres 1882 ebenfalls vorkamen, an denen Bella als Schülerassistent Ivan Paurs ebenfalls teilnahm. Noch tiefer (die genaue Tiefe gibt er diesmal nicht an) fand man eine grössere Steinplatte und dann wieder eine dritte Steinplatte vor. Nach Entfernung der Steinplatten kamen das Skelett und die Grabbeigaben zum Vorschein. Das Skelett lag mit eng anliegenden Armen mit

¹⁸ Invertarnummer Nr. 536—538.

¹⁹ hiezu vgl. noch Márton, a. a. O., Taf. XXXII, 5. und 7.

²⁰ A. É. 1913, S. 95, Abb. 3—5.

²¹ A. É. 1889, S. 361—366.

dem Haupt genau nach Süden im Grab. Die Füße waren nicht in einer Längsachse zum Oberkörper, sondern nach links zu abgewendet (XXXIII, 1.). Links vom Skelett befand sich eine Speerspitze mit den vermoderten Resten der hölzernen Speerstange; Gesamtl. des Speeres bis zur Stangenschuh: 175 cm. In der Speerstange eingetrieben befanden sich, in der Längsrichtung, fünf eiserne Nägel; vielleicht mögen sie zur Befestigung irgend einer Lederhülle gedient haben.

Auf der linken Schulter lag eine Fibel mit geradem, kerbschnittartig verziertem Bügel (XXIV. 2.); auf der rechten Schulter eine grössere Fibel mit Korallenverzierung auf dem scheibenförmigen Fuss und auf den Enden der Federung; eine tiefe Rille zierte der Länge nach den Bügel (XXXIV. 3. und Márton, a. a. O., Abb. 3.). Auf der Brust des Skeletts lag noch eine ganz verwitterte eiserne Fibel (die kleine Kniefibel stammt von einem anderen Grabe), auf dem rechten und linken Arm je ein einfacher Goldring, dessen äussere Fläche etwas erhabener ist, als unsere heutigen Trauringe (XXXIV. 4.).

Unterhalb der rechten Hand lagen die Beine eines Ebers, inmitten des entzweigespalteten Tierschädels stak noch ein mächtiges Hackmesser (frühe Form, L. 40 cm) (XXXIV. 8.). Um die Gebeine des Ebers herumgebo-gen konnten die Reste eines Schwertes und einer Schwertscheide festgestellt werden (ein Teil der Schwertscheide stellt unsere Abbildung dar). Unter den Gebeinen des Ebers fand sich auch noch eine kleinere Klinge vor, die aber derart morsch war, dass sie weder geborgen, noch abgezeichnet werden konnte; sie durfte ursprünglich ein Messer gewesen sein. Rechts vom Eber lag ein grösserer Bronzering, der vielleicht zum Schwertgehenk gehörte. Bella erwähnt es wohl nicht, doch befinden sich in der Zeichnung an dieser Stelle mehrere Ringe, die der Abbildung nach zu urteilen, teils einfache, teils sogen. Koppelringe gewesen sein dürften.

Bella erwähnt ausserdem noch vier kleine Eisenhaken, „die tiefer als die grösseren lagen“. Bella glaubt in ihnen Niete eines Schildrandes erkennen zu können, doch spricht er weder von einem Schildbuckel, noch von einer bandförmigen inneren Schildfessel.

Die mächtigen Steine haben die Gefässe ganz zermalmt. Diese waren auf der Scheibe verfertigt, aus gut geschlämmtem Ton und — laut Bella — schwärzlich geräuchert. Aus ihrer Reihe sticht ein weitbäuchiges, breitmäuliges Gefäss mit kräftig herausgebogenem Ranft hervor, dessen Ornamente sowohl, wie die Grundform, überaus bezeichnend sind. Mit der Stempelverzierung dieses Gefässes befasste ich mich bereits in meinem zusammenfassenden Werk (S. 58, hier XXXIV. 11.).

Bella gelang es, aus den im Grab vorgefundenen Gefässen, im ganzen fünf Stücke zu rekonstruieren. Mehrere Gefässe befanden sich auch nicht im Grab; er beschreibt aber bloss viere derselben:²² das bereits erwähnte Prunkgefäss, dann eine schöne Linsenflasche (XXXV. 1. a., b.), sodann

²² A. É. 1891, S. 57, mit der dazugehörenden Abb.

eine gewöhnliche, mit Graphit bestrichene Urne (H. 43 cm, grösste Breite 35 cm, Bodendurchm. 16 cm), weiters eine hübsch geformte, mit konzentrischen Kreisen verzierte, tiefe Omphalosschüssel (XXXV. 2. a., b.), endlich eine Schale, über deren Form er sich nicht ausspricht.

Eine Besonderheit des Grabfundes bedeutet der Umstand, dass der keltische Krieger hier mit den Gebeinen eines Ebers zusammen begraben wurde. Die Abbildung weist wohl nur einen Eberschädel, sowie einige Bruchstücke auf, doch spricht Bella konsequent stets von einem ganzen Eber an mehreren Stellen seines Textes.

Bei demselben Anlass öffnete Bella, etwa 100 Schritte nach Nordwesten von den früheren Gräbern entfernt, zwei weitere Bestattungen.

Das eine Skelett war nordsüdlich orientiert, als Beigabe diente eine Eisenfibel und vier Jaspis-Splitter. Das andere Skelett lag in südwestlich-nordöstlicher Richtung; aus den in diesem Grab vorgefundenen Bruchstücken eines handgeformten Gefässes konnte ein ziemlich grosses, weitmauliges Bassin rekonstruiert werden.

Noch weiter, gegen Nordwest, etwa 600 Schritte von dem durch Paur entdeckten Gräberfeld entfernt, öffnete Bella ein kleines Steinkämmerchen mit gebrannten Beinen und mit Bruchstücke eines Gefässes. Neben diesem Kämmerchen befanden sich zwei grössere Steinkammern, u. zw. derart, dass der Schädel des Skeletts in einer der Kammern zu Füssen des Skeletts, in der anderen Kammer lag. Die Skelette lagen in Hockerstellung, auf ihrer linken Seite mit dem Kopf nach Süden und dem Gesicht nach Westen. Der linke Arm war unter das Haupt gelehnt, der rechte Arm über die Brust gequert. Beiden Skeletten fehlte jedwede Grabbeigabe; folglich vermag man nur auf Grund der in dem benachbarten Kämmerchen vorgefundenen Scherben darauf zu schliessen, ob man es bei diesen Bestattungen mit Hockergräbern der Latènezeit zu tun habe? Schon die grosse Entfernung zum Keltenfriedhof des Wienerhügels lässt es bezweifeln, dass man auch hiebei mit keltischen Gräbern zu tun habe.

Mangelhafter ist der Bericht über die Paur'schen Ausgrabungen vom Jahre 1882,²³ hauptsächlich sind die Angaben bezüglich des Zusammenhanges der keramischen Funde mit den übrigen Objekten überaus armselig. Taf. XXXVI enthält die Planaufnahme des Gräberfeldes am Wienerhügel, nach der Terrainskizze von Ferenc Storno. Das Ausgrabungsterritorium bildet auf diesem Plan ein liches Viereck. Der dunkle Fleck bedeutet jenen Gebietsteil, der dem Kiesabbau zum Opfer fiel. Eine auszugsweise Beschreibung der Funde geben wir nach Paur in Folgenden:

1. Halbes Kindergrab. Eine unverzierte, kleine Urne und ein Armring in Kerbschnitt verziert (XXXVI. 3.).
2. Halbes Grab, mit einer eisernen Frühlatenefibel (XXXVI. 4.), so-

²³ A. É. 1886, S. 97—144.

wie das Bruchstück einer ähnlichen Fibel, eine Haarnadel zu einem Ring gebogen, sowie ein Drahtstück unbekannten Zwecks.

3. Grab. Zu Haupten, oberhalb der Brust und oberhalb der Füsse je ein grosser Stein; unterhalb dieser Steine folgte dann noch eine 2·5 m tiefe Tonschicht; hierunter lag erst das gestreckte Skelett, mit dem Kopf nach Osten; der rechte Arm bis zum Ellbogen eng an den Körper gepresst. Der Unterarm war unterhalb des Brustkastens über den Körper hinweg gelegt. Nach Paurs Angabe war diese Bestattungsart im Soproner Gebiet allgemein verbreitet. 65 cm entfernt, links vom Skelett, in der Höhe des Schädels, standen zwei schwarze, gut durchgebrannte Urnen am Boden, hübsch mit konzentrischen Kreisen verziert.

4. Grab. Drei Merksteine, wie beim früheren Grab, darunter die Bestattungen eines Erwachsenen und eines Kindes. Nach Paur: „Mutter und Kind“. Die Grabbeilage bestand bloss aus drei Prunkgefässen, u. zw. aus zwei Urnen und einer Schale, die unter dem Gewicht der Steine in Stücke brachen. Sie ergaben einen Korb voll Scherben, deren Rekonstruktion aber so ziemlich hoffnungslos war.

5. Grab. Mann. Ausser den gewohnten drei Signalsteinen bezeichneten hier auch die vier Ecken des Grabes je ein Stein. Links vom Skelett, in der Höhe des Oberschenkels, fanden sich zwei, in einandergepasste Schalen vor. Die grössere Schale war zerbrochen; die kleinere enthielt Gebeine eines Ebers. An der linken Lende des Skeletts lag ein eiserner Knopf. Unterhalb des Schädels eine Bronzespirale: „ein, der Grösse des Ohres entsprechender Bronzering“ (Ohring?).

Im 6. und 7. Grab zermalnte Gefässe.

8. Grab. „In allen Teilen regelmässig gebaut“. Im Grab eine gut erhaltene, grosse, weitbäuchige Urne, deren Gleichstück — nach Paur — bloss einmal, unter den bislang gehobenen Funden vorkam; daneben eine schöne, schwarze Schale.

9. Grab. Die Grabstätte ist ausser den Merksteinen noch mit mehreren anderen Steinen bedeckt. Das Skelett, sowie der Schädel, der auf einer als Sargpolster dienenden Steinplatte ruhte, war unversehrt erhalten; die Erklärung hierfür bieten die vier Eisenklammern zu Füssen des Skeletts, die seiner Zeit sicher dazu dienten, um die als Sargdecke verwendeten Bretter untereinander zu befestigen. Paur fügt der Abbildung (XXXIII, 2.) einige korrigierende Bemerkungen bei; demnach war der rechte Oberarm eng an den Körper gepresst; auch ich fand eine derartige Bestattungsart in Nagyhörsök wie im Falle Paurs der Unterarm über den Brustkasten hinweg auf die linke Körperseite hinübergebogen war. Rechts vom Skelett lag ein Haufen von Ebergebeinen; auf derselben Seite fanden sich auch, in Kniehöhe, zwei Prunkurnen, sowie eine Schale, vor.

Wie diese Gefässe ausgesehen haben mögen, davon gibt uns Taf. XXXVII. 2. einen Begriff, wo wir die Grabstätte in einem zur Schädelhöhe aufgerissenen Durchschnitt sehen. Hier finden wir eine grössere und hö-

here, dann eine kleinere gedrungene Urne, sowie eine tiefe Schüssel, die — nach einem anderen Aufriss des Grabes — als Omphalosschale angesprochen werden kann.

Sämtliche, durch Paur eröffnete Gräber waren westlich orientiert, mit dem Haupt nach Osten; Stornos Planskizze zeigt aber eine ziemliche Abweichung von dieser Orientation.

Paur bemerkt von den die Grabstätte bedeckenden Steinen, dass zwischen ihnen und der eigentlichen Bestattung immer eine recht hohe Erdschichte lag. Dieser Umstand bekräftigt mich in der Annahme, dass diese Merksteine nichts mit den illyrischen Kammerbestattungen gemein haben, sondern, dass die keltischen Eroberer hier auf fremdem Boden einfach die Grabruhe ihrer verbliebenen Angehörigen sichern wollten.

Die Ebergebeine, als Reste des Totenopfers, gelangten bald in Gefässen, bald einfach auf die blosse Erde gestreut, ins Grab. Eine andere, feierlichere Form des Eberopfers führt Paur an, der am letzten Tag seiner Ausgrabungen eine viereckige Steinumrahmung fand, die genau nach Osten orientiert war. In dieser 3.65×2.55 m grossen Steinumrahmung lag ein, nach Art der menschlichen Skelette gestrecktes, mit dem Haupt nach Osten zu liegendes Eberskelett (Abb. 7.). Die Steineinfassung der Grabstätte bestand aus 60 bis 68 cm hohen, auf die Kante gestellten Steinplatten; in der nordwestlichen Ecke dieser Unfriedigung standen zwei Urnen und eine Omphalosschale, ebenso, wie in den Männergräbern; in der südwestlichen Ecke aber befanden sich zu einem Klumpen aneinandergestrotet, eine Eisenschere und ein kleineres Eisenmesser. Die Beobachtungen Pairs, der in jedem einzelnen Fall, wo er nur die mindeste Abweichung von den objektiven Tatsachen bemerkt, richtige Polemien mit dem eigenen Zeichner führt, verdienen bedingungslos Glauben. So muss denn die Annahme fallen gelassen werden, wonach das Eberskelett vielleicht bloss die Opferbeigabe eines reicheren, doch spolierten menschlichen Grabes gewesen wäre. In diesem Falle hätte man doch Teile des zerstörten menschlichen Skelettes finden müssen und keinesfalls hätte sich hier das Eberskelett die Zentralstelle in der Bestattung erhalten. Den Charakter eines Opferritus bekräftigt auch der Umstand, dass wir aus späteren Epochen, u. zw. aus der Zeit der Urnengräber, auch eine Urnenbestattung mit dem Skelett eines Ebers aus dem Urnenfriedhof von Bölcske kennen.²⁴

An diese, im Laufe methodischer Ausgrabungen geöffneten Gräber reihen sich dann jene (14—18) Gräber, die man während der Jahre 1878—1881 bei dem Abbau des Kiesellagers vorfand. Die Funde, die aus diesen Gräbern stammen, kaufte Ferenc Storno auf; manchmal beobachtete er ihre original Anordnung während der Arbeit, verfertigte eine Planskizze über den Friedhof und notierte auch die Zusammengehörigkeit der Objekte. Natürlich dürfen wir die grabweise Zusammengehörigkeit dieser Funde nicht als vollwertig authentisch betrachten. — Den Inhalt zweier,

²⁴ Wosinszky, im II. Bd. der Monographie über das Kom Tolna, S. 576.

u. zw. eines Frauen- und eines Männergrabes führte Ferenc v. Pulszky vor, doch gibt es auch in seiner Besprechung manche Widersprüche.²⁵

Er führt vor allem eine Grabbestattung vor, die in seinem Texte einmal als aus dem Jahr 1872, dann wieder als aus dem Jahr 1879 herstammend erwähnt wird. „Dieses Grab ist, nach Zeugenschaft der Speerspitze, ein Männergrab“, die darinnen gefundenen Objekte sind:

1. Scheere, 2. Speer, 3. Kleineres Hackmesser vom späteren Typus, 4. Certosafibel, 5. Eiserne Frühlatenefibel, 6. Eisenband, unbekannter Bestimmung; vielleicht fasste man damit — nach Art ähnlicher Bänder in den Avarengräbern die als Sarg dienenden Bretter zusammen, wie übrigens solche Fassungen auch aus den Grabungsangaben Paurs bekannt sind. — Die Dimensionen der einzelnen Objekte liefert die Abbildung auf Taf. XXXVIII.

Die im Jahre 1878 vorgefundenen Objekte „deuten auf ein Frauengrab“; sie sind folgende:

1. a. und b. Fibelpaar mit Tierfiguren, untereinander mit einer Kette verbunden; von der mittleren Verzweigung fehlt die seiner Zeit dort angebrachte Hängezier; 2. a. und b. Fibel vom Altmark-Typus. 3. Duxer Fibel. 4—6. Armringe, die zumindest teilweise, nicht durchwegs zu diesem Grabfund gehörten (Taf. XXXIX.).

Von den 5 Stück Tongefäßen lässt es sich nicht feststellen, mit welchen anderen Objekten sie zusammengehörten. 1. a. und b. Omphalos-schlüsselchen, innen reich mit konzentrischen Kreisen verziert. 2. Tiefe Schüssel. 3. Schwerfällige Flasche. 4. und 5. Übergangsformen zwischen Topf und Flasche. (Taf. XL.)²⁶

Stornos Planskizze (Taf. XXXVI.) zeigt am Rande des Grabfeldes, in einer Sondergruppe, drei Brandgräber. Paur dagegen, spricht in seiner Publikation bloss von Funden, die aus zwei Urnengräber stammen.

Beide Bestattungen waren runde Höhlen, darinnen „Häufchen gebrannter Gebeine. Oberhalb dieses Häufchens steht die Urne (Taf. XLI). Um die Gebeine gebogen lag das mit seiner Scheide zu einem Klumpen gerostete eiserne Schwert; auch die Speerspitze war verbogen (XLII. 2. a—d.). Die hübsche, weidenblattförmige Klinge war sorgfältig ausgearbeitet; am Schaft befanden sich, in fünf trapezoidförmigen Umrahmungen, je ein Hakenkreuz; das Schlussornament des Schaftes gegen die Klinge zu bildet eine Zickzacklinie, wie wir solche auf einigen unserer spätbronzezeitlichen Speeren, dann auf dem erhaben gegossenen Bronzering des Speeres von Fehérvár-Csurgó, sowie auf der kleineren Speerspitze von Csabrendek finden. — Das Ortband des Schwertes fehlt (vielleicht ist es mit dem unter die Streufunde gelangten Stücke identisch (XLIV. 7.). — Im Grab befand sich ausser der Urne, dem Schwert und dem Speer auch

²⁵ A. É. 1880, S. 153—155, Taf. XXII—XXIV.

²⁶ Pulszky, A. É. 1880, A. F.—XIV S. 153—155, Taf. XXII—XXIV; Márton, a. a. O., S. 57.

noch eine Fibel (XLII. 3.), sowie ein Fingerring (4.). Vom Fibelfuss ist der Nadelhalter abgebrochen; der obere Teil des Fingerringes ist verdickt und trägt ein Keilschnittornament.

In dem anderen Urnen, besser gesagt Brandgrab (Taf. XLIII.), begleitete die Gebeine ein zusammengebogenes, charakteristisches Frühlatèneschwert (2—4.), sowie eine verstümmelte Speerspitze (5. a., b.).

Aus der Reihe der im Gebiet des Friedhofes gefundenen und durch Paur beschriebenen Streufunde (Taf. XLIV.) müssen wir den kleinen, viereckigen, römischen Metallsiegel ausschliessen, dessen Unzugehörigkeit in das Fundmaterial unserer Epoche auch schon Paur ganz richtig erkannte; auch die ringförmige Bronzeschnalle Nr. 4. ist aus dieser Fundgruppe zu eliminieren. Fibel Nr. 1. gehört zu einem Kettenfibelpaar der Latènezeit. Die Fibeln Nr. 2. und 14. sind aus Eisen. Einfachere Schmuckstücke sind: der kleine Eisenring Nr. 3. mit Kerbschnittornamentik und übereinander gebogenen Enden, sowie das Bronzebruchstück Nr. 6.

Die Speerspitze Nr. 5. scheint sowohl ihren Dimensionen, wie ihrer Form nach mit jenen kleinen, einfacheren Bronzespeeren zusammenzuhängen, die in unserem Fundmaterial gewöhnlich in Begleitung frühhallstattischer Fibeln auftreten; sie weicht aber von ihren ursprünglichen Modellen dadurch ab, dass ihr Schaft nicht als Grat an der Speerklinge fortgesetzt wird, sondern, dass an dessen Stelle bloss ein Ornament das frühere, funktionelle, Glied vertritt. Abbildung 7., 8. und 9. bringen Bruchstücke einer Schwertscheide; das Rahmenstück des hier dargestellten Ortbandes, dann die Riemenöse, sowie das charakteristische Ortband, gehörten vielleicht zum Schwert des Brandgrabes A. Die Planskizze Stornos zeigt diese Grabhöhlen verstümmelt; vielleicht lässt sich hierdurch erklären, dass das erwähnte Bruchstück bei Eröffnung der Gräber aus einer früher ausgegrabenen Grabstätte in die Hände der Arbeiter kam. Die Speerspitze Nr. 10. erinnert ebenfalls noch an Formen der Bronzezeit. Der eiserne Nagel mit dem Bronzeknopf Nr. 13. dürfte ebenfalls zur Verzierung einer Speerstange gedient haben, wie wir hierauf aus den Grabungsergebnissen Bellas vom Jahr 1888 schliessen können. Die Reihe der Streufunde beschliesst ein Hackmesser (11.), sowie ein-zwei unförmige Wetzsteine. Ausserdem dürfte noch jene frühe Kniefibel hiehergerechnet werden, die ebenfalls als Streufund bei den Ausgrabungen Bellas zum Vorschein kam (XXXIV. 1.).

Die Identität der keramischen Funde lässt sich auch heute noch nicht feststellen. Paur spricht sich darüber nur wie folgt aus: „Die Gefässe, hauptsächlich die Schalen, die sonst nicht besonders reich an Formvarianten sind, sind ihrer Form nach nicht ohne Eleganz“. Er reiht die Urnen in drei Haupt-Formgruppen.

1. Nicht sehr weitbäuchig, mit länglich gestrecktem Hals und verhältnismässig engem Mund.

2. Urnen mit kürzerem Hals, breiterem Mund; gedrungenere Form.

3. Grössere Töpfe, deren Mund einen weiten Durchmesser hat.

D. h., der erste Typus ist eine Flaschenform, etwas schwerfällig, doch trotzdem noch hübsch im Aufbau; der zweite Typus vertritt den Übergang zwischen der Flasche und dem Topf; der dritte Typus ist eine Topfform, wie wir alldiese Typen auf der Planskizze Stornos, die den Durchschnitt des Wienerhügels wiedergibt, klar erkennen lassen. „Das auf den Gefäßen vorkommende Ornament“ — schreibt weiter Paur, — „gehört ebenfalls drei Typen zu: ein Ornament aus konzentrischen Kreisen, die zu dritt oder zu zehnt zu Pyramiden vereint, oder in Kreisform angebracht, trotzdem einzelweise, in geraden Linien aneinander gereiht erscheinen“ (die letztere Erklärung Paur's ist ziemlich unklar). Als zweite Ornamentierungsart erwähnt er die aneinandergereihten SSSSS-Buchstaben. Das dritte Ornament ist aber ein Zierband, das aus gegeneinander gewendeten „Keildreiecken besteht“; wir würden dies etwa mit der sonsther bekannten Schwalbenschwanzhäftel bezeichnen. Paur erwähnt öfters die sorgfältige Ausarbeitung der Gefäße, das kieselfreie, gutgeschlammte Tonmaterial, doch vermag er nicht zu entscheiden, ob die schwarze Farbe der Gefäße, von der Einreibung mit Graphit, oder aber von der Räucherung mit Harz her stammt. Ich konnte an den Gefäßen keinerlei Graphitspuren entdecken. (Vgl. XXXVI. 1., 2., XL. 3. b., 4. b., XLI. 1., 2.).

15. Sopron-Neusiedler Weinberge. (Kom. Sopron.)

Von diesem Ort, der in der deutschen Fachliteratur den Namen „Marbersatz“ führt, bringt L. Bella einen Grabfund heran. In seiner Beschreibung ist es nicht ganz klar, ob der Fund im Gebiet von Sopron, oder von Balf zum Vorschein kam. Im Grabfund befand sich ein Halsring, dessen Form an die frühen Torquesformen mit Muffverschluss erinnern. Weiters war im Fund ein Armband mit quergekerbtem Ornament, sowie zwei Fibeln von B-Typus, deren Fuss bereits kräftig auf den Bügel zurückgebogen ist (XLV. 1—4.). Die Funde entstammen einem Skelettgrab; keramische Beigaben waren offenbar nicht vorhanden.²⁷

16. Tátika. (Kom. Zala.)

Anlässlich seiner früheren Ausgrabungen, fand Árpád Csák hier einen Tumulus; eine aus sechs grossen Steinplatten zusammengefügte Grabkammer, darinnen eine Urnenbestattung oberhalb der Kammer ein Hockerskelett, in Begleitung einer Frühlatène-Omphalosschale als Nachbestattung.²⁸

²⁷ A. É. 1890, S. 71—75.

²⁸ Kuzsinszky, A Balaton vidékének őskora, S. 112; vgl. noch Márton, a. a. O., S. 104, 105 und Taf. XXVI.

17. *Tolnaváralja*. (Kom. Tolna.)

Darnay veröffentlicht aus dieser Ortschaft Grabfunde, darunter zwei Fussbänder, die aus je drei Gliedern, in der Grösse von Gänseeiern, bestanden. Ausserdem fanden sich noch Bruchstücke von eisernen Ringen und Ketten vor. Der Fund lässt sich nur mit Vorbehalt der Frühzeit zu teilen. (XLV. 12—16.).²⁹

18. *Virt*. (Kom. Komárom.)

In dem alten Bestande des Ung. National Museums sollten sich nach den Angaben Csetnekis in seiner in Manuskript erhaltener Arbeit über die Bronzezeit Ungarns zwei Knotenringe aus Bronze befinden. Es handelt sich zweifelsohne um einen Grabfund der La Tène Zeit. Csetnekis Quelle die Cimeliotheca Mus. Nat. Hung. (Budae MDCCCXXI. p. 144 n. 12., 13.) erzählt, dass die Ringe nebst einer „Kupfer“ Kette an den Handgelenken eines Skelettes gefunden wurden.

II. *Grabfunde linksseits der Donau.*1. *Damasd*. (Kom. Hont.)

Skelett- und Urnen, bzw. Brandgräber.

1. Das überaus sorgfältig beschriebene Frauengrab gehört zweifelsohne in die Reihe der frühen Grabbestattungen. Das Skelett wurde in einer 210 cm langen, und 100 cm breiten Grube gefunden; es lag in einer Tiefe von 120 cm, mit dem Kopf nach Südosten. Anlässlich der Ausgrabung fand man in einer Tiefe von 90 cm eine Eisenfibel, neben dem Skelett aber eine Bronzfibel (Taf. XLVIII. 7.). Über dem linken Arm lag ein charakteristisch-früher Knotenarmring (XLVIII. 4.). An den Füßen je ein Blasenfussband (XLVIII. 2., 3.), sowie Tongefässe (XLVIII. 5., 6.), die ausser den begleitenden Esswaren auch einen Eisenring enthielten; die Gefässe gehören ebenfalls dem frühen Typus zu. Auf den Rippen des Skeletts konnten ebenfalls einige Eisenreste festgestellt werden.

2. Männergrab, mit Resten der Brandbestattung. Zur Bergung der Asche grub man bis zur Tiefe von 125 cm eine 138 × 80 cm grosse längliche Grube, in nordwestlich-südöstlicher Richtung. Das ganze Grabnest war mit Asche, mit Tonscherben und Kohle bestreut. Die von Brand geschonten Gebeine legte man separat in eine kleinere, in den Grubenboden vertiefte Grube. Unweit der Erdoberfläche fand man im Grabe eine Art von Schüssel, die wahrscheinlich in die Gruppe der Omphalosschüsseln gehört (XLVII. 8.). Die Liste der Grabbeigaben wird durch ein

²⁹ A. E. 1910, S. 139—140.

Schwert von frühem Typus (XLVII. 10.), einen aus zwei Stücken bestehenden, länglichen Schildbuckel (XLVI. 8., 10.), einen Bronzering (XLVIII. 11.), ein Bronzebruchstück, ein schwerfälliges, flaschenförmiges Gefäß, sowie durch Beinreste ergänzt, die von der letzten, als *viaticum* mitgegebenen Fleischspeise übrigblieben.

3. Brandgrab. Eine längliche, 110 × 80 cm grosse, südöstlich-nordwestlich orientierte Grube. Der Grubenboden war auch hier mit Asche und Kohlenresten bestreut. Die unverbrannten Gebeine wurden auch hier in eine eigene kleine Grube versenkt. Der veröffentlichter dieser Grabfunde spricht von „aufgestellten“ Bruchstücken einiger Bronzeobjekte, darunter ausser dem Bruchstück eines Armbandes, auch von einer Eisenfibel. Unweit der separaten kleinen Grube mit den aufgehäuften Gebeinen, befanden sich die Beinreste der Fleischspeisen, sowie ein mit einer Schüssel (XLVII. 23.) zugedeckter Topf (XLVII. 22.).

4. Brandgrab, mit viel Asche, einem Haufen gebrannter menschlicher Gebeine, sowie mit den Knochenresten der als *viaticum* mitgegebenen Fleischspeisen. Unter den Knochen befand sich ein grösserer Bronzering, der auf eine feingearbeitete, eiserne Kette aufgezogen war. Der Ring und die Kette dienten als Schwertanhänger (XLVI. 9.). — Die Bestattung fand auch diesmal in einer länglichen, nordwestlich-südöstlich orientierten, 150 × 132 cm grossen Grube statt. Die Asche war in der Osthälfte der 128 cm tiefen Grube aufgesammelt; der Grubenboden war abschüssig, so, dass die andere Hälfte der Grube etwa 20 cm tiefer lag.

2. Kosd. (Kom. Nógrád.)

Im westlichen Teil der Gemeinde, neben dem Haus des Sándor Tóth Nr. 295. kamen schon seit Jahren immer Funde an den Tag. Sándor Tóth brachte im Oktober 1926 mehrere Fundstücke ins Ung. Nationalmuseum. Die Liste dieser Objekte veröffentlichte Nándor Fettich,³⁰ ausserdem berichtete er hier auch über die Eröffnung von sechs einfacheren Gräbern. Das Nationalmuseum besass damals nicht die nötigen Mittel, um die geplante methodische Ausgrabung hier durchzuführen; und als es dann die Möglichkeit zur Ausgrabung erhielt, wurde die interessante Grabstätte von lokalen Elementen zu Gunsten der Privatsammler bereits spoliiert. Der Grossteil der Funde gelangte in die Sammlung des Elemér v. Kund. Den Inhalt einiger interessanten Gräber erwarb Joseph Fleissig. Ausser ihnen befasste sich in Kosd mit dem Aufsammeln der Fundstücke noch János A. Horváth, der die in seinen Besitz gelangten Objekte zwischen dem Ung. Nationalmuseum und dem Städtischen Museum in Vác verteilte.

Elemér v. Kund war bei der Öffnung einzelner der Gräber zugegen. Mit bestem Danke erwähne ich hier, dass er, der sich mit dem Gedanken der Veröffentlichung seiner Sammlung auch selbst befasst, trotzdem ge-

³⁰ Archaeologiai Értesítő. 1923—26. Bd. XL. 5. 235—241.

neigt war, seine Funddaten bezüglich einiger, mich besonders interessierenden Stücke mir mitzuteilen, die ich dann in meiner öfters erwähnten Publikation tatsächlich verwendete.

Am glaubwürdigsten sind jedenfalls Fettichs Beobachtungen. Er stellt zweierlei Bestattungsarten fest: 1. Brandbestattungen; 2. Grubenbestattungen in Steinkammern, oder richtiger: Steinumrahmte Gruben.

Grab. 1. wurde durch den Bodenbesitzer Sándor Tóth bereits vor Ankunft Nándor Fettichs ausgehoben, doch brachte er bloss einen Teil der Objekte an den Tag.

Nach Angaben des Besitzers und nach den Fettich'schen Beobachtungen lässt sich der Fund folgendermassen rekonstruieren:

Zwei Bronzearmringe (Abb. 8:1.) deren eines Ende knüttelartig verdickt ist, das andere Ende aber spitz zuläuft, wobei die beiden Enden übereinander gebogen wurden; ein Knotenarmband aus Eisen, mit ungewohnt schütter angebrachten Knoten (Abb. 8:2.); eine eiserne Pfeilspitze, rechts vom Schädel des Bestatteten; zwei Bronzefibeln, die der Besitzer Sándor Tóth erwähnt und die wahrscheinlich jenem Bronzefibelpaar vom Duxer Typus ähnelten, die ich auf Abb. 3. und 9. der Taf. XVII. meiner öfters zitierten Arbeit veröffentlicht habe. Zweifelsohne aus diesem Grab stammt die Henkelschale Abb. 9., 1. und vielleicht auch die auf Abb. 9., 2. dargestellte kleine Schale. Das andere Gefäss, das nach Angabe des Sándor Tóth als ebenfalls zu diesem Grab gehörend beschrieben wurde, ist ein Produkt der späten Kammstrich-Keramik und dürfte daher kaum diesem Fundmilieu angehören, höchstens, dass es als Nachbestattung dorthin kam, denn sowohl Fettich, wie Kund, fanden oberhalb der frühzeitlichen Grabstätten öfters spätzeitlichere, in die Grabeserde eingebettete Gefässe vor. Den Schädel des im Grab gefundenen Skelettes übergab Fettich der anthropologischen Sammlung der ethnographischen Abteilung des Ung. Nationalmuseums.

Das 2. Grab, dessen Gebiet Fettich in seiner Beschreibung auf drei Felder teilt war eine Doppelbestattung, wovon — anscheinend — keine ungestört blieb. Die stark verwitterten Schienbeine aus dem Grabe auf dem mit a) bezeichneten Nebenterritorium, waren wohl zweifellos in ihrer Originallage erhalten, aber die Beine aus dem oberen Teil des Skelettes waren schon untereinander geworfen und mit Beinen eines anderen Skelettes, sowie mit Tierknochen untermengt. In Begleitung der Gebeine befand sich kein anderes Fundobjekt, die Grabplünderer haben die Grabbeilagen offenbar herausgestohlen. Auch auf dem mit 4 bezeichneten Mittelterritorium zeigt die überaus poröse Beschaffenheit der Erdschicht dahin, dass auch dieses Grab in späteren Zeiten zerwühlt wurde. Von dieser porösen Erde hub Fettich — aus verschiedenen Schichten — einzelne Objekte, zumeist unförmige Eisenbruchstücke, sowie ein grösseres Stück einer Eisenplatte, die einst vielleicht zu einem Schildbuckel gehörte(?). Charakteristisch ist der Form nach das eiserne Sichelmesser, das einen Meter unter der Erdoberfläche gefunden wurde. „Gegen den Fuss zu“

fand Fettich, in einer Tiefe von 120 cm ein kleines, handgeformtes Gefäss mit vier Buckeln (Abb. 10., 2.), unmittelbar daneben eine zerbrochene Schale und etwas tiefer einen grösseren, auf der Scheibe verfertigten, charakteristisch latènezeitlichen Topf (Abb. 10., 1.). Der obere Teil dieses Grabes mit dem Schädel und den beiden Armschienbeinen, blieben ungestört, so dass die Gefässe neben dem Skelett in einer Längsachse aufgestellt erhalten blieben. Im Nebenfeld *b.*) fand Fettich, unter den verkohlten Holzresten einer Esse, die Bruchstücke dreier verschiedener Gefässe, die bereits ursprünglich in zerbrochenem Zustand unter die Holzreste kamen. An der Grenze zwischen dem Raum 2. und Raum *b.* fand sich ein, dem oben beschriebenen Topf ähnlicher, nur noch grösserer Topf in einer Tiefe von 60 cm vor; in einer höheren Schicht kamen dann Bruchstücke einer Eisenfibel ans Licht. Es erscheint uns ungeklärt, ob diese Funde Reste einer Nachbestattung waren, oder ob es einfach Objekte sind, die die Grabschänder wegen der Wertlosigkeit der Stücke einfach dortliessen. Oberhalb der, im vorhin erwähnten *b.)* Raum gefundenen Gefässgruppe fand Fettich je einen grossen, unbehauenen Stein. Derartige Steine kamen — nach Beobachtung der Eröffner der vorhin erwähnten Gräber — auch bei anderen Bestattungen vor und waren sicher die aus Sopron und auch andersher bekannten sogen. Merksteine.

3. Grab. Die Ausgräber fanden in einer Tiefe von 80 cm ein 120 cm langes und 80 cm breites, mit Steinfliesen belegtes „Fundament“. Das „Grab“ enthielt keinerlei Beinreste. Fettich, der das Fundament noch wohl erhalten vorfand, sah auf einer der Steinfliesen die Scherben eines rötlichen Gefässes.

4. Grab. In verschiedenen Bodentiefen, etwa im Mittelraum des Grabes, Scherben von zerbrochenen Gefässen. Die Skelettreste waren kaum zu erkennen. An der rechten Seite der Grabstätte lagen Bruchstücke einer schwarzen Schüssel.

5. Grab. In einer Tiefe von 85 cm befand sich eine 160 × 60 cm grosse, oblonge Umrahmung aus unbehauenen Steinen. Innerhalb des Steinrahmens wies der Boden starke Brandspuren auf und war mit Scherben vollgestreut. An der rechten Seite des Skelettes, etwa in der Mittellinie desselben, stand ein mit dem Mund nach unten zu gestürztes, rötliches Tongefäss, das aber derart morsch war, dass es nicht gehoben werden konnte. Rechts vom Schädel lagen drei, links davon ein eiserner Nagel.

5. a. Grab. Scherben eines grossen Gefässes, 25 cm tief in der Erde.

6. Grab. Darin, in einer Tiefe von 30 cm, ein Haufen verkohlter menschlicher Knochen, dazwischen ein Gefässstück mit starken Graphitspuren; neben dem Beinhaufen ein zerbrochenes, grösseres Gefäss und ein Schleifstein, wie wir solche ziemlich oft in den Latènegräbern finden.

Nach Fettich's Fundangaben, mit den Beobachtungen Kunds verglichen, scheint es als sicher angenommen werden zu können, dass hier ein früheres Skelettgrabfeld vorliegt, worin dann später, in die nur mässig vertieften Senkgruben Brandbestattungen eingelassen wurden. — Viele der

in der früheren Grabschicht beobachteten Erscheinungen stimmen mit den Grabriten von Sopron, Stomfa und Damasd überein, so z. B. die Merksteine, die Einfassung der Grabstätten, sowie die Aufstellung der Grabgefässe an der rechten Seite der Skelette, dann das Bestreuen des Grabbodens mit Scherben, sowie das Hineinwerfen der gebrochenen Tonscherben in den oberen Teil der Gräber.

3. *Kőhidgyarmat*. (Kom. Esztergom.)

Ein Gefäss aus einem Skelettgrab im Museum von Turócszentmárton (XLVIII. 7.); frühe Form, die wir aus transdanubischen Funden und aus Jászladány kennen.³¹

4. *Nagyharcsás (Harcsápuszta)*. (Kom. Nyitra.)

Skelettgrab. Das Skelett ist sehr verwittert. Es lag mit dem Kopf nach Süd-Südost, mit dem Fuss nach Nord-Nordwest. Der rechte Arm war neben dem Körper gestreckt. Der linke Arm auf die Brust gebogen, darauf ein Bronzearmband, auf dem Ringfinger der linken Hand ein Eisenring. Ausserdem befand sich auf dem Zeigefinger, oder dem Daumen ein grosser Bronzering (Vom Sattelring-Typus?). Zwischen den Knien lag eine Bronzeplatte und einige ähnliche Reste befanden sich auch unter dem linken Fuss. Das Grab wurde durch Mohapl geöffnet; auf Grund Mohapls Daten veröffentlichte es Eisner.³² Die Objekte befinden sich im Museum von Nyitra.

5. *Sarlóskajsa*. (Kom. Nyitra.)

Skelettgrab. Nordsüdlich orientiert; ebendaher sind auch Urnengräber bekannt: erwähnt bei Eisner.³³ Die Objekte, die Eisner nicht beschreibt, befinden sich im Museum von Nyitra und ich reihe sie nur bedingungsweise unter die frühzeitlichen Grabfunde.

6. *Stomfa*. (Kom. Pozsony.)

Das dortige Grabfeld wurde im Jahr 1929, anlässlich des Baues einer Zementfabrik, entdeckt und geöffnet. Die Lage der Gräber war ganz unregelmässig; die Skelette in den Gräbern waren ganz verwittert und bloss ganz unansehnliche Reste davon konnten festgestellt werden. Trotzdem lässt sich aus einzelnen Umständen darauf schliessen, dass die Leichen seiner Zeit in nordsüdlicher Richtung, mit dem Kopf nach Süden bestattet wurden und dass die Gefässe an ihre rechte Seite gestellt waren. Es wur-

³¹ I. Eisner: Slovensko v Pravěku, Bratislava, 1933. S. 17.

³² Eisner: a. a. O. S. 170.

³³ Eisner: a. a. O. S. 170.

den im Ganzen zehn Grabstätten beobachtet; der Grossteil enthielt bloss Gefässe als Grabbeigaben. In einem der Gräber, das eine Kriegerbestattung enthielt, fand man folgende Rüstungsstücke vor:

1. Hackmesser, von jenem frühen Typus, dem auch die Analogstücke von Ordódbabot, Petőháza und Sopron angehören und der übrigens auch in einem Exemplar aus den Gräbern von Balsa erhalten blieb (XLVI. 1.).

2. Zwei Ringe, zum Aufhängen des Schwertes (XLVI. 2.).

3. Schwert. Die Zeichnung gibt weder die charakteristische Schulterung, noch das untere Ornament der Schwertscheide wieder. Die Schulterung wurde offenbar durch den oberen Band der Scheide verdeckt und die Zierate des Ortbandes sind offenbar abgebröckelt. L. 80 cm (XLVI. 4.).

4. Speerspitze; 50 cm lang, schmal. Trotz ihrer starken Verwitterung dürfte sie doch den weidenblattförmigen frühen Exemplaren zugezählt werden können (XLVI. 6.).

5. Bronzering, der offenbar als Armband diente; er war auf den linken Arm des Kriegers gezogen (XLVI. 7.).

Welche keramischen Stücke, die Eisner teils beschreibt, teils auch in Abbildungen vorführt, als Begleitfunde des Kriegers zu betrachten sind, haben wir nicht erfahren.

In zwei anderen Gräbern besaßen die Krieger bloss ein Schwertmesser, sicher ebenfalls vom früheren Typus der Hackmesser; eines derselben mag das auf Taf. XLVI. 5. vorgeführte Exemplar gewesen sein. In einem der Gräber aber fand man ein kleines Bronzestück in ein Gefäss gelegt.

Über den Zusammenhang der auf Taf. XLVI. 3. vorgeführten Bronzezierate mit den Gräbern erfahren wir nichts; an der hinteren Seite derselben kleben Lederreste, die einst offenbar angenietet waren; sie zeugen dafür, dass das Zierat einst als Zierstück eines Lederriemens gedient haben mag; über den Zweck dieses Riemens sind wir uns aber nicht im Klaren. Jedenfalls wäre es recht interessant, wenn glaubwürdige, unmittelbare Begleitfunde seine Anwesenheit in diesem frühzeitlichen Fundmilieu auch anderweitig belegen würden. Das in der Mitte der Platte angebrachte Rankenornament in der Form eines erhabenen Köpfchens, von dessen Kinn aus beiderseits die Ranken auslaufen, scheint aber auf eine spätere Epoche hinzuweisen, als das übrige Fundmaterial von Stomfa, wenn auch das Horsowitzer Exemplar, mit dem es nahe verwandt ist³⁴, entschieden frühzeitig ist. Doch ist das Stück zweifellos ebenso keltisch, wie die übrigen Metallobjekte des Fundes.

Verschiedenen Charakters ist aber die Keramik, über die Eisner im allgemeinen folgende Charakteristik gibt: ein Teil der Keramik besteht aus einem feinen, erdfahlen Material und wurde auf der Scheibe verfertigt, der andere Teil ist aber rauh, handgeformt. Zu den ersten Gefässen gehört, in erster Reihe, eine weitbäuchige Vasenform, mit einem stumpfen,

³⁴ Stocky, La bohème à l'âge du fer. Taf. XV, 4.

kunkelförmigen (?) Hals und auswärts gebogenem Mundrandes ist die gewöhnliche Form der hallstattischen Hohlgefäße. Horizontal gerillte, analoge Halspartien solcher Gefäße kennen wir aus den späthallstattischen Tumuli der südböhmischen Mogila (tumuli).³⁵ Für diese Art der auf der Scheibe verfertigten Gefäße führt Eisner aus Stomfa leider keine Exemplare vor.

An den Schüsseln, die aus einem feingeschlammten Material auf der Scheibe verfertigt wurden, sitzen — nach Art der Hallstätter Keramik — hoch emporstrebende Ösen (XLVII. 1., 2., 4.), die aus dem Material des Schüsselrandes herausgezogen sind und ebenfalls nach dem Muster der hallstätter Keramik — z. B. in Niederösterreich und im ungarischen Soproner Komitat — Tierköpfe oder Hörner zur Dekoration haben. Die Innenfläche der Schüssel ist durch Rillen verziert. Sie gehen von zwei konzentrischen Kreisen, die den flachgedrückten Schüsselboden umgeben, radial aus. Dann hören wir auch von eingeschnittenen oder eingedrückten, reichfältigen Ornamenten, von einfach eingestempelten Kreisen und Grübchen. In Hinsicht alldieser Angaben ist es wohl kaum zu bezweifeln, dass das hier durch Eisner beschriebene Material identisch mit der Lokalkeramik des einstigen Nordungarns, hauptsächlich des Vág-Tales ist: es sind das die feingearbeiteten, kleinen Schöpfgefäße mit geglätteter Oberfläche. Die erbgewesenen Lokalformen werden hier durch ein eingedrucktes, fremdes Element, durch das aus Italien herstammende Tierkopfdekor ergänzt, wie wir solches auch in Transdanubien, hauptsächlich in Velem und Esztergom und dann auch am linken Ufer der Donau, in den Tumuli von Pénteksur fanden. Die Angaben über den Fund von Stomfa beziehen sich leider bloss generell auf die im Gebiet des ganzen Friedhofes vorgekommenen Funde, lassen sich aber einzelweise, nach den einzelnen Gräbern nicht absondern. Ohne die Schalen von Stomfa besichtigt zu haben, getraute ich mich nicht zu erklären, ob sie auf der Scheibe verfertigt, oder handgeformt waren. Die von anderen Fundorten des Vág-Tales ans Licht getretenen, überaus feinen und eine wunderbare technische Fertigkeit verratenden Schöpfkellen, die ich sonsther kenne, waren nicht auf der Scheibe verfertigt. Aus der mit der Hand geformten, rohen Ware stammt die auf Taf. XLVII. 5 dargestellte kleinere Urnenform mit dem abgebrochenen Rand, ebenfalls aus dem Gebiet der hiesigen Lokalformen. Bloss der vorgeführte Teller (XLVII. 3.), mit dem eingezogenen Rand, ist eine Form, die auch in Litér und Jászapáti, in einem Fundmilieu des frühen Latènestils vorkommt.³⁶

³⁵ J. L. Pič, *Starositnosti zeme česke I. 2*, Praha, 1900, Taf. XXXIV c. 1., Taf. XXXV. 9.

³⁶ Eisner, a. a. O., S. 168—170. Die im Bezug auf die übrigen Funde überaus sorgfältigen Angaben Eisners lassen uns, im Bezug auf die Grabfunde von Deregyő, Kissúr, Gyetva und Szakállos im Stich; lediglich auf Grund der bei ihm gegebenen Liste lassen sich kaum stichhaltige Datierungen geben.

III. Grabfunde der oberen Theissgegend.

1. Alsózsolca. (Kom. Borsod.)

Im Ung. Nationalmuseum befinden sich interessante Grabfunde aus dieser Ortschaft:³⁷

1. Schälchen (XLIX. 8. a., b.).
2. Massive, präh. Bronzestatuetten; die Hände an die Hüften gepresst; ohne Gliederung der einzelnen Körperteile; roh gegossen; der Kopf ist eine formlose Kugel; H. 63 mm (XLIX. 7.).
3. Bronzearmring mit einander angenäherten Endungen, die glatte Oberfläche ist mit kleinen Halbkreisen verziert (XLIX. 5. a.).
- 4—5. Glatte Bronzearmringe aus viereckigem Draht, entzweigebrochen (XLIX. 9., 10.).
- 6—7. Bruchstücke Hängezier aus dünnem Bronzeblech verfertigt, in zwei Stücken. Auf dem etwa 25 mm Durchm. breiten, flachen Ring befindet sich ein Ohr zum Aufhängen, den äusseren Rand zieren nach auswärts gewendete, kleine Halbmonde (gegenwärtig 3 Stücke) (XLIX. 11.).
- 8—9. Glatte Bronzeringe, 9. ist mangelhaft.
10. Durchbohrte Bernsteinscheibe; Durchm. 62 mm (XLIX. 4. a., b.).
- 11—21. Kleinere und grössere, grüne und blaue Glasperlen.
- 22—24. Kleinere Eisenfragmente.
25. Eiserne Trense; die Zaunstange ist aus zwei Stücken eines zweifach gedrehten Eisendrahtes verfertigt, die in der Mitte ringförmig in einander gekoppelt sind und an den äusseren Enden in grosse Ösen auslaufen (XLIX. 1.).

26. Lanzenschuh, mit einer Niete (XLIX. 6.).

Fundort Alsózsolca. Geschenk des Lőrincz Adorján aus Horka (Kom. Gömör); gefunden im Jahr 1893 bei Eisenbahnbauten, in einem Grab mit Spuren von Pferdeknöcheln. Der Schädel kam in den Besitz des Honvédhauptmann Bajnok in Miskolc; einzelne Eisenbruchstücke, sowie mehrere, auf der Scheibe aus rotem und schwarzem Ton vertigte Gefässe sind verschollen.

2. Felsőméra. (Kom. Abauj-Torna.)

Urnfriedhof, besser gesagt: Funde aus einigen Urnengräbern; beschrieben von József Mihalik.³⁸ Die Objekte gelangten, als Geschenk des Grundbesitzers Viktor Vitéz, ins Museum von Kassa. Sie kamen anlässlich der Rigolierung des dortigen Weinberges ans Licht. Zwischen der Fundzeit und der Einlieferung der Stücke ins Museum verstrich eine längere Zeitspanne, weshalb die Funddaten nicht durchwegs vertrauenswürdig sind. Das Urnengrab befand sich in einer Tiefe von 80 cm; im Grab-

³⁷ A. É. 1896. S. 374. und N. M. 28/1896.

³⁸ A. É. 1905. S. 261—266.

nest stand eine hohe, handgeformte, auf der Oberfläche schwarze Urne, mit Resten der Brandbestattung; Bodendurchm. 15 mm; Mundöffnung 10 cm. Daneben standen noch drei kleinere Gefässe. Die Urne kenne ich nicht, von den begleitenden zwei Gefässen hat keine eine typische Latèneform (LI. 9., 10.); das dritte, nicht abgebildete Gefäss dürfte -- laut Beschreibung -- eine sorgfältig auf der Scheibe verfertigte Latèneform gewesen sein, mit einem erhabenen Ranft, der unter dem Gefässrand herum lief. Da im Fundkatalog 5 Speere, 2 Schwerter und 2 Hackmesser angegeben sind, so haben wir es offenbar mit dem Inhalt mehrerer Gräber zu tun, worunter sich vielleicht auch frühzeitliche Gräber befanden. Hier auf zeigt das Armband mit der Petschaftendigung (Taf. L., 7.), das Ortband (Taf. L., 14.), die Form des Schildbuckels (L. 1—3.), die Hackmesser und die hübsche Eisenfibul mit dem Bügel aus geperltem Draht (LI. 6. a., b.). Die Speere Taf. 6—10 und hauptsächlich das Schwert mit der geraden Schulterung (L. 4.) scheinen aus späterer Zeit zu stammen. Der Trensenknebel (LI. 2.) und der Riemenbeschlag (LI. 1. a—c.), weisen auf eine Reiterbestattung hin.

4. *Hatvan-Boldog*. Kom. Heves.)

Die frühere Benennung der Ortschaft lautete: Boldogasszonyhatvana und wird in der Litteratur manchmal bloss als Hatvan, oder als Boldog angeführt. Die Funde stammen eigentlich von jenem Teile der Boldogger Gemarkung her, wo heute der Rangierbahnhof von Hatvan steht; hier erhob sich früher ein Hügel, den man wegen des Bahnhofbaues abtrug. Die Funde entstammen keiner methodischen Ausgrabung, sie kamen allmählich während den Bauarbeiten an den Tag; doch befand sich, im Auftrag des Ung. Nationalmuseums, Béla Pósta gleich seit der Meldung der ersten Funde am Fundort und machte genaue Aufzeichnungen über seine Beobachtungen. Die vorgefundenen Objekte stammen teils aus zweierlei Arten von Wohngruben, teils aus Gräbern. Die Gräber gehören verschiedenen Perioden an; als zweifellos keltisch kann bloss ein Grab gelten, u. zw. Nr. 12. auf der Pósta'schen Planskizze. Hier fand Pósta ein nach Westen zu blickendes, mit dem Kopf nach Osten gelagertes Frauenskelett; um den Hals eine Perlenschnur aus 105 ganz und 52 brüchig erhaltenen Glasperlen, sowie aus vier Korallenperlen (LII. 28.). Von den Perlen sind 18 Stücke doppelstumpfkugelförmig und durchscheinend (LII. 19.), ihre Farbe ist weiss, grünlich weiss, blau und veilchenblau, bloss eine Perle war orange-farbig. 10 Perlen hatten einfache Scheibenform, in der Farbe identisch mit den früheren (LII. 20—22.), eine kleine veilchenblaue Glasperle war birnenförmig (LII. 23.), eine andere war kugelförmig und schwarz (LII. 24.) eine andere grüne, gerillte, zylinderförmige Perle war durchscheinend (LII. 25.). Den grössten Teil des Kolliers bildeten die sogenannten Körbchen- oder Fläschchenperlen, die durchwegs weiss sind. Mitten, zwischen den Perlen des Kolliers lag ein grösseres Stück wohlriehenden Harzes, dessen ursprüngliche Gestalt nicht mehr zu erkennen ist, doch weist es

Abdrücke einzelner Perlen auf. Der Grabfund wurde ergänzt durch zwei frühlatènearmbänder charakteristischer Form, an den Unterarmen des Skeletts (LI. 29., 30.).

Etwa derselben Zeit dürfte das auf der Planskizze unter Nr. 10. angeführte Grab sein, doch war das Kinderskelett darin mit dem Gesicht nach Norden gelagert. Die Funde dieses Grabes sind weniger charakteristisch, doch deuten die auch anderen Funden bekannten Korallenklötzchen ebenfalls auf diese Epoche.

Nahe zu diesen Gräbern kam die auf Taf. LIII. 3. abgebildete Urne mit Resten der Brandbestattung zum Vorschein.

Von den Objekten, die in der Zeit vor der methodischen Beobachtung der Fundstätte ans Licht kamen, tritt ein von Pósta als hallstättisch bezeichnetes, doch vielleicht der Latène A.-Periode angehörendes (LIII. 1.) sowie ein anderes, schönes Schwert hervor, das ich auf Taf. XXVII. 1. meiner Frühlatènearbeit, sowie auch hier im Bild vorführe. Da aber die hübschen Ornamente des Schwertes während der, seit der Auffindung verstrichenen 39 Jahre beinahe vollständig zu Grunde gingen, wiederholen wir hier die durch Pósta veröffentlichten Abbildungen (LIV—LV.). Ebenfalls für die Frühlatènezeit, u. zw. für eine vorgeschrittenere Periode des B.-Stils, sprechen sowohl die Fibeln (LV. 2.; LVI. 20.), als auch die drei Armringe, die als barbarische Nachahmungen von Latèneformen gelten dürften (LVI. 13—15.). Zweifellos ist der in vereinzelter Spirale auslaufende Ring (LVI. 18.) ein Dokument der lokalen Traditionen, die kleine skythische Schlange (LVI. 19.), sowie die kleine, leichte, eiserne Axt (LV. 5.) sind dagegen offenbar Denkmäler der Berührungen mit den Skythen.

Diese aus der Ausgrabungsperiode vor der methodischen Beobachtung herrührenden Funde stammen ebenfalls zweifellos aus Bestattungen. Pósta nimmt an, dass die in den Funden vorgekommenen Radreifen von einer keltischen Wagenbestattung herstammen, wofür übrigens auch die Anwesenheit einer durch Pósta ins Mittellatène datierten Trense (LV. 3., 4.) zu sprechen scheint.

Der Grossteil der vorgefundenen Gefässe gehört der Latènezeit an; Pósta scheidet diese Stücke in seiner Veröffentlichung genau von den übrigen ab. Es gibt darunter besser durchgebrannte Tongefässe von grauer Farbe, sowie schlechter durchgebrannte, an der Bruchfläche grobkörnige, schwarze Tongefässe, die verschiedenen Formtypen angehören und deren Gliederung manchmal auch durch erhabene Wulste unterstrichen wird. Im grossen Ganzen lassen sich vier Haupt-Typen feststellen: eine schlankere (LIII. 3.), sowie eine gedrungenere (LIII. 4.) Urnenform, eine grössere Art weitbauchiger Schöpfkelle (LII. 3. und LIII. 2.) und endlich eine Schüsselform (LII. 1., 2. und 4.). Alldiese Gefässe haben eine entwickeltere Form als jene, die in den westlich von Ungarn liegenden Gebieten als Begleitfunde von Waffen- und Schmuckformen der frühen Latènezeit auftreten. Sie besitzen aber keinen Bodenrand, ihr Boden ist meist flach, manchmal aber omphalosartig durchgebildet.

4. *Jászladány*. (Kom. Jász-Nagy-Kun-Szolnok.)

Skelettgrab.³⁹ Neben dem Skelett lagen:

1. Einfache Schale mit eingebogenem Rand. H. 18·5 cm, Munddurchm. 17·5 cm; 2. Kleines Töpfchen,⁴⁰ H. 18 cm, Munddurchm. 6·5 cm.

5. *Rozvágy*. (Kom. Abauj-Torna.)

Von diesem Fundort gelangte das überaus interessante Bruchstück einer Schwertscheide: ein Ortband früher Form ins Museum von Kassa. Ich veröffentliche es in meiner seinerzeitigen, recht mangelhaften Bleihstiftskizze (LI. 8.). Ebendaher gelangte ins Ung. Nationalmuseum ein figuraler Gefäßhenkel: ein barbarisches Derivat der Hydrienhenkel mit der Darstellung eines jungen Athleten.⁴¹

6. *Szendrő*. (Kom. Borsod.)

Skelettfund, erwähnt von Pulszky,⁴² der auch das aus dem Fund stammende anthropoide Schwert und das Hackmesser vorführt. Die Objekte befinden sich gegenwärtig im Ung. Nationalmuseum. Das Messer gehört zu jener späteren Form der Hackmesser, deren kurzer Griff durch eine ringförmige Verdickung gegliedert und durch einen kugelförmigen Knauf gekrönt ist.

IV. *Grabfunde von der unteren Theissgegend.*1. *Gyoma*. (Kom. Békés.).

Urnen- und Skelettgräber, anlässlich Erdarbeiten auf dem Besitz des Ziegelei-Besitzers Péter Oláh zum Vorschein gekommen. Die während der Erdarbeiten ans Licht gekommenen Funde hat niemand kontrolliert; Kálmán Darnay hat bloss auf Grund der in seinen Besitz gelangten Objekte, sowie der Erzählung der Arbeiter seinen Bericht erstattet.⁴³ Er datiert die Funde — mit Ausnahme des Schwertes, das er für frühzeitig hält — ganz richtig in die Mittellatènezeit. Das Schwert ist sehr schlecht erhalten und dürfte vielleicht eher mit jenem Schnallendorn des frühen Mittelalters zusammenhängen,⁴⁴ den Darnay gleichzeitig vorführt. Dage-

³⁹ Im Ung. Nationalmuseum, N. M. 55/1929, I., 2.

⁴⁰ vgl. Márton, a. a. O., Taf. XVI, 3.

⁴¹ Márton, a. a. O., Abb. 19.

⁴² Pulszky: Magyarországi archaeológiája. Taf. 219. 71. und 72; Márton: a. a. O., Taf. XIV, 2.

⁴³ A. É. 1906, S. 61—67.

⁴⁴ A. É. 1906, S. 61—67.

gen sind entschieden frühzeitig jene ebenfalls aus Gyoma in das Ung. Nationalmuseum und in das Museum in Békéscsaba gelangten Objekte, die ich in meiner Arbeit⁴⁵ vorführte.

2. Szőreg. (Kom. Torontál.)

Erdbestattung (unter Hügeln) und Brandbestattung mit den in Urnen aufgesammelten und in eine Grube versenkten Aschenresten. Den Grossteil der Gräber hat János Banner geöffnet und darüber genau berichtet.⁴⁶ Dieser Umstand, sowie derjenige, dass ich mich mit der Bedeutung seiner Ausgrabungen auf S. 22. meiner Arbeit eingehend befasste, enthebt mich der Pflicht, mich hier zu wiederholen. Der verhältnismässig frühe Charakter der keramischen Funde gegenüber den Eisenfunden, sowie einige Objekte zwischen den Streufunden⁴⁷ weisen darauf hin, dass in diesem Grabfeld, welches Banner mit Recht in die Mittellatènezeit datierte, auch schon in der Frühlatènezeit Bestattungen vorgenommen wurden. Die primitive Art der hiesigen Keramik bildet nämlich keine lokale Eigenart, da doch alle keramischen Objekte⁴⁸ entwickelte Latèneformen sind, zumeist auf der Scheibe verfertigt wurden, einen Omphalosboden besitzen und aus dem bekannten, an der Bruchfläche roten, an der Oberfläche aber grau oder schwarz überzogenem Material verfertigt sind.

V. Grabfunde in Siebenbürgen.

1. Nagyenyed. (Kom. Alsó-Fehér.)

Kesselförmige Leichengrube mit Brandbestattung, ohne Urne und — nach Angabe der Arbeiter — ohne weitere Grabbeigaben. Nach Annahme Roskas gab es auch keramische Beigaben, die aber unter der Hand zerbrachen. Es ist dies wohl nicht ausgeschlossen, doch haben wir mehrere Beispiele für Bestattungen ohne Urnen. Roskas Datierung auf die B-Periode des späteren Abschnitts der Frühlatènezeit ist stichhältig. Ein interessantes Detail im Fund ist der skythische Dolch mit den keltischen Alt-sachen.

Der Umstand, dass Roska den Fund in den Spalten dieser Zeitschrift veröffentlichte, lässt mich von der Neubeschreibung des detaillierten Fundindexes absehen.⁴⁹

⁴⁵ Márton: a. a. O., Taf. X. 8.; Taf. XI. 3. und 5—7.; Taf. XII. 1—3. und 5.

⁴⁶ Dolgozatok — Arbeiten. Szeged. Bd. V. 1929. S. 90—115.

⁴⁷ Banner: a. a. O., Abb. 2.: 2. und 4.

⁴⁸ z. B. ebenda: Abb. 2.: 1.; Abb. 3., usf.

⁴⁹ Dolgozatok — Arbeiten. Szeged. 1929. V., S. 82—89.

2. Oláh-Szilvás. (Kom. Alsó-Fehér.)

Die Fundumstände sind uns wohl unbekannt, trotzdem kann kein Zweifel darüber obwalten, dass die in Oláh-Szilvás gefundenen keltischen Antiquitäten, die Graf Domokos Teleki dem Museum des Siebenbürger Museumsvereins schenkte, den zusammenhängenden Inhalt eines einzigen, reich ausgestatteten Grabes bildeten. Das Schwert mit den dazugehörigen Schwertbändern (LVII., rechts 1. und 7. a—c.), die Speere (ebenda, 2—3.), das Hackmesser (ebenda, 4.) und der schöne Helm, die ich auf Grund der Veröffentlichung Roskas schon in meiner öfters zitierten Arbeit veröffentlichte,⁵⁰ sowie die Fibel und die in Grabfunden nur selten belegte Sichel, widersprechen keineswegs der Erklärung Roska's und können, seit Bekanntwerden der neueren siebenbürgischen Funde auch dazu keine Grundlage bieten, um ein derart frühzeitiges Auftreten keltischer Bestattung in Zweifel ziehen zu können.

3. Prázsmár (Prejmer, Tartlau). (Komitat Brassó.)

Über dem hier gefundenem Grabe schreibt Reinecke (Zur Kenntniss etc. Anmerk. 27): Weiter liegt im Mus. Hermannstadt ein überaus interessanter Grabfund von Tartlau bei Kronstadt (Bronzetrensen und andere Pferdegeschirrtteile, Wagenreste, wie Nabenringe, Radreifenstücke, Schwertreste), die wahrscheinlich noch dieser Stufe angehört, ganz charakteristische Typen des IV. Jahrhunderts enthält er allerdings nicht, doch möchte ich ihn auf Grund seiner Trensen eher für alt als für spät halten, auch seine Schwertreste sprechen dafür.

4. Székelykeresztúr. (Kom. Udvarhely.)

Finder: Der Praeparandielehrer Lajos Horváth, der den Fund im Jahre 1902., als er drittgähriger Lehrerseminarist war, vorfand und die Fundumstände in seinem, durch Roska wörtlich zitierten Briefe genau und detailliert angab. Seine Aufmerksamkeit wurde durch einen rostigen Eisengegenstand angezogen, den er in der etwa 30 Klafter von der Abzweigung der nach Csehfalva führenden Strasse, in der Cserépcsúr genannten Berglehne, wo die Leute gewöhnlich Schieferplatten abzuheben pflegten, oberhalb der Schieferschicht aus der Tonerde hervorragte, vorfand. Mit einiger Mühe gelang es ihm das Stück herauszuheben, das nach seiner Beschreibung schaufelförmig war und offenbar einst das obere Bruchstück des Schwertes mit dem Schwertstachel bildete. Mit diesem Fundstück grub er dann weiter. Er fand ein badwannenförmiges, dickwandiges Tongefäß, das aber unter dem Gewicht der darauflastenden Bodenschichten in Stücke gebrochen war.

Das Gefäß war durch eiserne Reifen umgürtelt. Im Gefäß selbst

⁵⁰ Prähistorische Zeitschrift, Berlin. Bd. XVI. 1925. S. 210—221.

lagen ausser einigen handvoll Asche und verkohlten Beinen eiserne- und Bronzeobjekte, ferner einige Tonscherben, sowie auch einige ganz erhaltene Gefässe. Die Gefässe hatten einen kugelförmigen Körper und engen Hals, waren ganz durchnässt und er hatte nicht genug Übung, um sie unversehrt herausheben zu können. Seinen Lehrer, Sámuel Borbély, dem die Wissenschaft die Erhaltung bereits vieler anderer Funde vom Székler Gebiet verdankt, benachrichtigte er erst dann, als dieser ausser der genauen Lokalaufnahme nichts wesentliches mehr helfen konnte.

Die Objekte waren folgende:

1. Griffstachel und Spitze eines Eisenschwertes. 2. Eiserne Speerspitze. 3—6. Reste von Radreifen. 7. a. und b. Eisenmesser mit Bronze Griff, in der form einer Pferde Protone. 8., 8. a. Reichverzierter Nagelkopf aus Bronze, mit einem Teil des Eisenstiftes. (LVII., links.).

Sámuel Borbély lieferte die Funde der Arch. Abteilung des Siebenbürger Museumvereins ein. Zugleich mit den oben angegebenen Objekten gelangten auch einige Tonscherben ins Museum. Aus der Reihe derselben schliesste Roska auf eine keltische, sowie auf eine rohgearbeitete Schlüssel der skythisch-hallstättischen Zeit.⁵¹

5. Vasasszentiván. (Kom. Szolnok-Doboka.)

Vielleicht aus einem Grabfund stammt das reichverzierte, aus drei grossen Halbeiern bestehende Armband des Ungarischen Nationalmuseums.⁵²

*

Der Zusammenhang zwischen der neuerdings bekanntgewordenen Keramik der Funde von Petőháza-Pötteldorf (Kom. Sopron) und den von Eisner besprochenen Grabfeldern des linken Ufergebiets der Donau, ermöglicht uns, ein klareres Bild, als das bisherige, über die Keltenfrage auszugestalten. Hauptsächlich dieser Umstand war es, der mich bewog, die Eisner'schen Funddaten auch den heimischen Fachkreisen vorzuführen. Die Eisner'schen Fundserien weisen es über jeden Zweifel erhaben, dass die keltische Landnahme oder zumindest ihr Vordringen sowohl am linken Donauufer, wie in Transdanubien, zur gleichen Zeit in Erscheinung trat. Dieses Vordringen der Kelten geschah jedenfalls zur Sicherung der Strassenzüge, die zu den Bergwerksgebieten führten, wenn auch vorläufig nur wenige Funde aus den oberen Talgebieten der Flüsse vorliegen. Die Planskizze Bellas zeigt aber das einstige Nordungarn aufs dichteste mit anderweitigen Latënefundten bestreut; und wenn wir auch die Daten Eisners über die Streufunde hinzurechnen, so erscheint das Vordringen der keltischen Kultur in einem noch intensiveren Licht. Die Funde von Stomfa stammen vielleicht noch aus der Zeit vor dieser grosser Völker-

⁵¹ Vgl. dazu „Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára“, Sepsiszentgyörgy. 1929, S. 315; 322; Dacia III—IV., 1928—1932, București, S. 354—361.

⁵² A. É. 1897., S. 107; Márton, a. a. O., S. 40—41.

bewegung und bilden zweifelsohne Denkmäler der Ausbreitung jener Volksstämme vom Ende des 5. Jahrhunderts, die in den benachbarten Gebieten schon seit längerem ansässig waren. Für dieses friedliche Vordringen spricht die massenhafte Vermengung der keramischen Lokalformen mit den keltischen Waffen- und Schmuckformen. Es dürfen dies höchst wahrscheinlich südböhmische Kelten gewesen sein, von deren Anwesenheit mehrere frühe, den bisher ältestbekannten ungarländischen Funden vorangehende Funde sprechen. Die Völkerbewegung grösserer Bedeutung wird am linken Donauufer durch die zeitlich späteren Gräber von Stomfa und hauptsächlich durch die, mit jenen gleichzeitigen Grabfunden von Damasd und Kosd bewiesen. In diesen Grabfeldern finden sich Grabriten, die mit den transdanubischen Beerdigungssitten teilweise übereinstimmen, teilweise aber auch von ihnen abweichen: die grosse Völkerbewegung wurde daher bereits durch verschiedene, zur gemeinsamen Landnahme verbundenen Völkerstämme durchgeführt. Bloss eine genaue Untersuchung der verschiedenen Bestattungsriten wird es uns ermöglichen, die einzelnen Volksstämme auseinander trennen zu können. Das Platzgreifen der keramischen Lokalelemente aber deutet auf eine Vermischung mit der hiesigen Urbevölkerung. Die grosse Völkerbewegung aber dürfte nur wenig später ausgebrochen sein, da ja doch einige sehr frühe Formen — um, von den Waffen bloss die Frühform der Hackmesser und die anthropoiden Schwerter zu erwähnen — wohl nur in einem späteren Fundmilieu, doch ganz bis Nordungarn gelangten. Jene fanden wir in der Wagenbestattung von Balsa vor,⁵³ diese aber kamen im Grabfund von Szendrő, sowie in der Ansiedlung Nr. 1. von Gallishegy⁵⁴ zum Vorschein. Der letztere Fund ist nicht nur deshalb zur Herabsetzung der früher üblichen Datierung der anthropoiden Schwerter ungeeignet, weil die Siedlung auch bei den Schmuckfunden frühere Stilformen lieferte, sondern auch deshalb, weil die Frühlatèneschwerter auch an sich schon solche Entwicklungserscheinungen aufweisen, die sie mit den Anthropoidformen aufs engste verknüpfen, wie z. B. die kräftig abschiessende Schulterung, die offenbar eine Korrelaterscheinung des scharfwinkligen unteren Ausschnittes der Antropoid-Schwerter ist. Sie weist darauf hin, dass die verschollenen, hölzernen- oder Beingriffe der anderweitigen Schwertformen mit der kräftig abschiessenden Schulterung eigentlich mit diesen Anthropoidschwertgriffen verwandt waren. Auch diese frühen Schwertformen traten in Hatvan, Felsőméra, Rozvány und Oláhszilvás, d. h. ganz bis nach Siebenbürgen hinein, in Erscheinung. Von den Schmucksachen dringt die sehr frühe Tierfibel von Sopron und Litér auf der ungarischen Tiefebene bis nach Pécska und in der oberen Theissgegend bis nach Püspökhatvana vor. Einzelne Stationen des Armbandes mit der Petschaftendigung sind: Hatvan, Felsőméra und die prähist. Ansiedlung von Gallishegy. Die aus vier mächtigen Halbeiern bestehende Armbandform, deren

⁵³ Dolgozatok — Travaux. Kolozsvár, Bd. VI., S. 31, Abb. 13, 1.

⁵⁴ A. É. 1906, S. 337, Abb. 3, 1.

Datierung weniger gesichert erscheint, die ich aber ebenfalls den Frühformen zuzähle, kam im 5. Grab des Grabfeldes von Apahida, in Gesellschaft einer Mittellatènefibel vom frühen Latèneschema vor und ist dabei in Siebenbürgen garnicht vereinzelt, da wir doch ausserdem noch das schöne Armband von Vasasszentiván kennen.

Ebenso dringen gewisse, zweifellos frühe keramische Formen gegen Osten zu vor. So z. B. das weitbäuchige Gefäss, das Darnay als eine charakteristische Form der keltischen Gräber von Csabrendek beschrieb (XXVII. 3.). Es tritt auch in Damasd und Hatvan auf. Ein gewisses frühlatènezeitliches Töpfchen hallstätischen Ursprungs, das wir aus Köhidyarmat kennen, kam auch unter den Funden von Jászladány vor. Dem unmittelbaren Derivat des einfachen, dickranftigen Topfes im Grabfund von Petőháza begegnen wir auch in den Skythengräbern von Győr, wo übrigens auch die barbarischen Derivate gewisser Latène-Armringtypen vorkommen. Dabei tritt auch die einfache Teller- oder Schalenform mit eingebogenem Rand auf, die als Erbstück der Hallstätter Zeit in unseren verschiedensten Frühlatène-Fundorten ebensowohl, wie im südlichen Böhmen heimisch ist. Litèr, Stomfa, Jászladány bilden auf gleicher Linie liegende Vorstufen der Funde von Gyöngyös. Ausser den erwähnten, aus grossen Halbeiern bestehenden Armreifen erscheint auch die Herkunftsfrage der Soproner und sonstiger, kleinerer Speerspitzen eine spezielle, eingehendere Untersuchung zu erfordern, die offenbar Derivate von spätbronzezeitlichen Formen sind; ferner, die ebenfalls kleineren Speerformen mit eingebogenem Rand, sowie eine Speerspitze von Oláhszilvás, die durch die stufenförmige Verjüngung ihrer Flügelpartien ebenfalls mit bronzezeitlichen Formen verwandt zu sein scheint. Es war hierbei nicht festzustellen, ob diese Typen allgemein verbreitet, oder aber bloss Lokalformen waren, so, wie ob die Ornamentik der Speerspitzen von Csabrendek und der Schwerter von Jutas offenbar auch ein Produkt lokaler Werkstätten war.

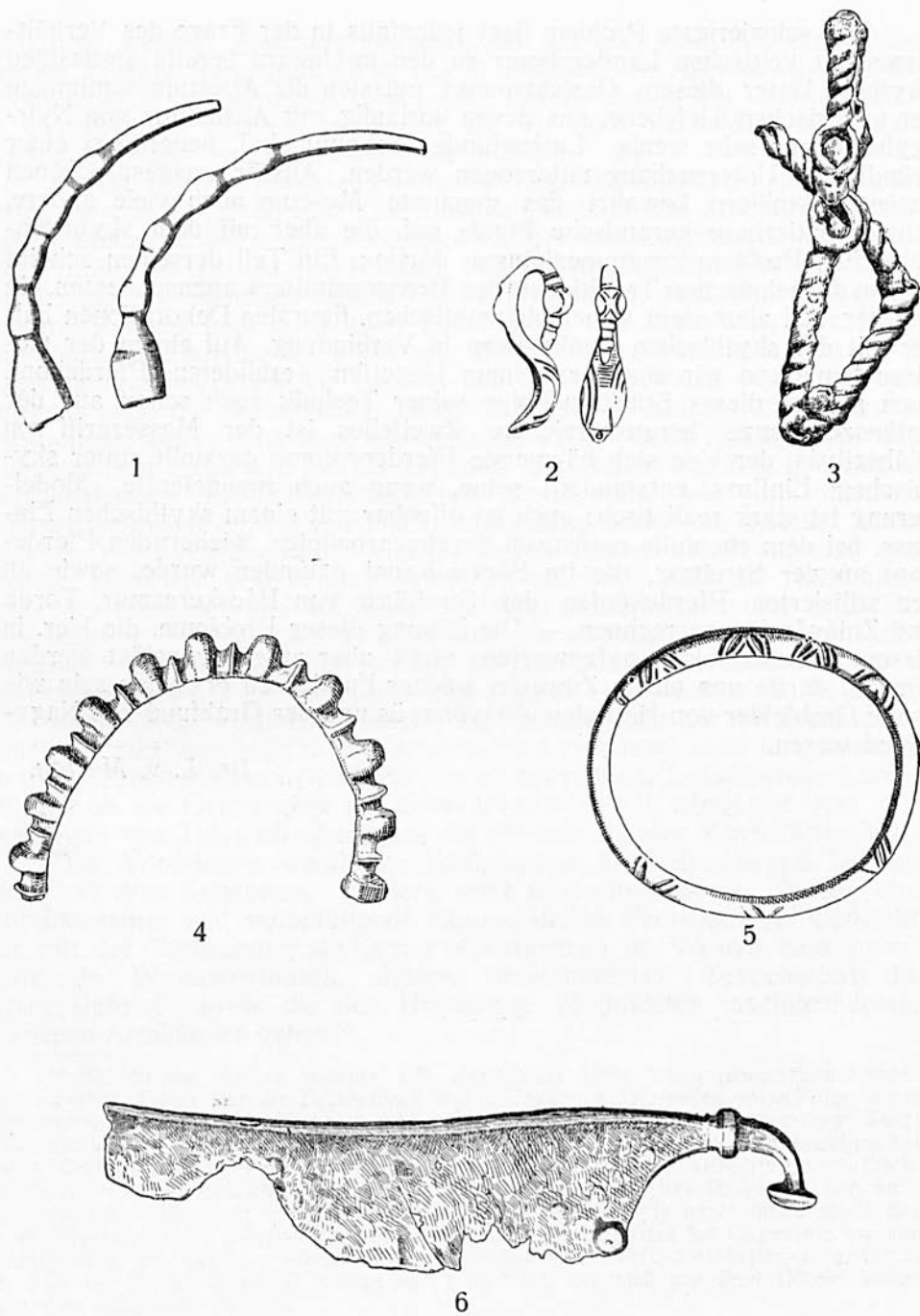
Das Vordringen westlicher Strömungen in Siebenbürgen beginnt nicht mit dem Keltentum, sondern setzt schon in früheren Zeiten ein. Voraussetzung und vorbereitende Etappe dieses Prozesses ist vielleicht der mit der Verbreitung skytischer Kunstformen im Westen zusammenhängende Warenaustausch, dessen bezeichnendste Zeugenschaft die Astragalgürtel, sowie die den Hallstätter Mondidolen nachgebildeten, goldenen Armbänder geben.⁵⁵

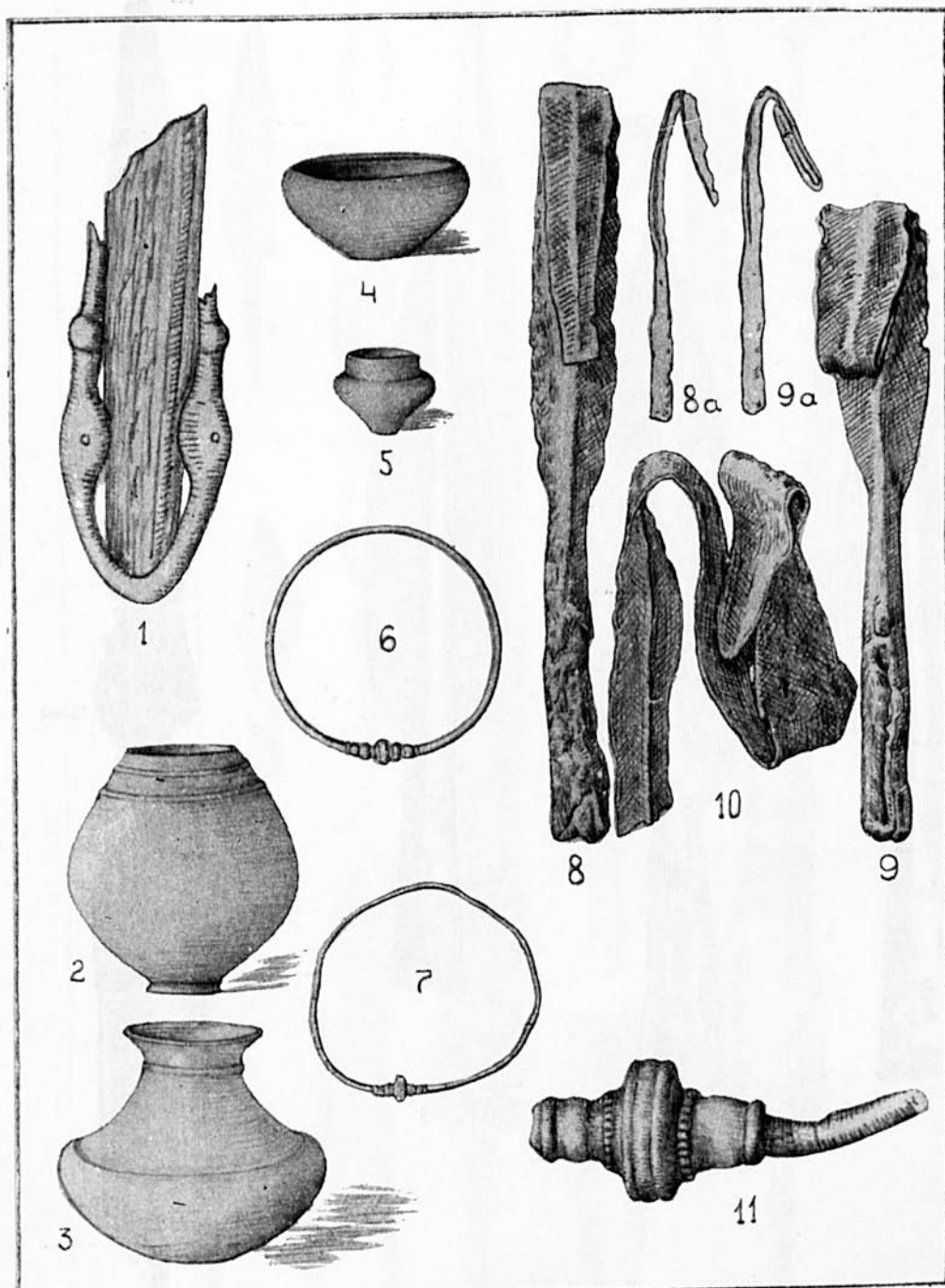
⁵⁵ Bei diesem Anlass möchte ich gleichzeitig einen leicht misszuverstehenden Satz meiner Arbeit über die Frühlatènekultur in Ungarn richtigstellen, wo in Folge eines fehlerhaften Umbruchs die entsprechenden Fussnoten (ung. Text: S. 105, deutscher Text: 111) ausblieben. Die rituelle Zweckhaftigkeit dieser goldenen Armringe d. h. Armillen, hat Peter Gössler als erster in der Fachliteratur eingeführt (Der Silberring von Trichtingen, S. 31). Eine ähnliche Ansicht hinsichtlich dieser Ringe hat übrigens schon auch ein ungarischer Forscher vorher vertreten. Eine spezielle Rolle unter ihnen spielt das in der Ortschaft Vád (Kom. Fogaras) gefundene Exemplar, das im Gegensatz zu den übrigen nicht mit Ochsen-, sondern mit Pferdeköpfen verziert ist (Gössler, a. a. O., S. 14, Abb. 8). Dieser Umstand scheint den Forschern, die sich mit dem Objekt bisher befassten, entgangen zu sein.

Das schwierigste Problem liegt jedenfalls in der Frage des Verhältnisses der keltischen Landeroberer zu den in Ungarn bereits ansässigen Skythen. Unter diesem Gesichtspunkt müssten die Altertumssammlungen der ungarischen Tiefebene, aus denen vorläufig, mit Ausnahme von Nyiregyháza, nur sehr wenig Latènegefunde bekannt sind, neuerdings einer gründlichen Untersuchung unterzogen werden. Ausser ausgesprochenen Latènedenkmalern bewahrt das genannte Museum auch viele andere, schwer datierbare keramische Funde auf, die aber mit dem skythisch-keltischen Problem zusammenhängen dürften. Ein Teil derselben scheint sich an die heimischen Traditionen des Bronzezeitalters anzuschliessen, ein anderer Teil aber steht seiner phantastischen, figuralen Dekorationen halber mit der skythischen Denkmälern in Verbindung. Auf einem der Gefässe bemerken wir einen, zu einem Ungetüm verbildeten Pferdekopf, doch scheint dieses Stück in Folge seiner Technik auch schon aus der Latènezeitgrenze herauszureichen. Zweifellos ist der Messergriff von Oláhsvilväs, der eine sich bäumende Pferdeprotome darstellt, unter skythischem Einfluss entstanden; seine, wenn auch mangelhafte, Modellierung ist stark realistisch; auch ist offenbar mit einem skythischen Einfluss, bei dem ebenfalls realistisch durchgearbeiteten, wiehernden Pferdekopf an der Streitaxt, die im Sárvíz-Kanal gefunden wurde, sowie an den stilisierten Pferdeköpfen der Streitäxte von Bácskeresztúr, Torda und Znióváralja, zu rechnen. — Die Lösung dieser Probleme, die hier, in diesem Rahmen bloss aufgeworfen, nicht aber endgültig gelöst werden können, dürfte von einem Zuwachs solcher Funden zu erwarten sein wie es die Grabfelder von Hatvan und Gyöngyös und der Grabfund von Nagynyed waren.

Dr. L. v. Márton.

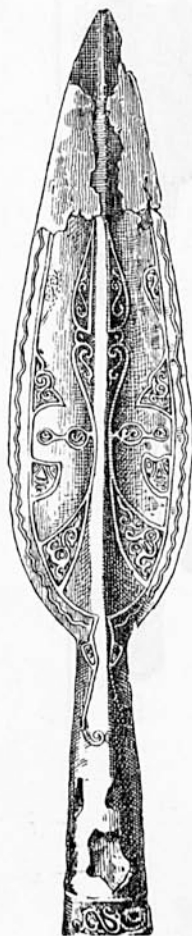

1a

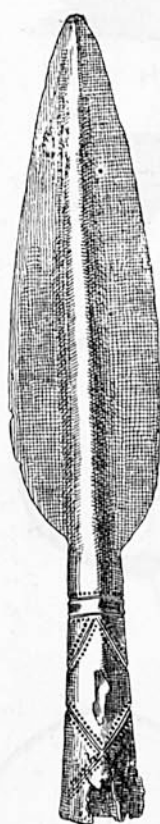
15cm

2a

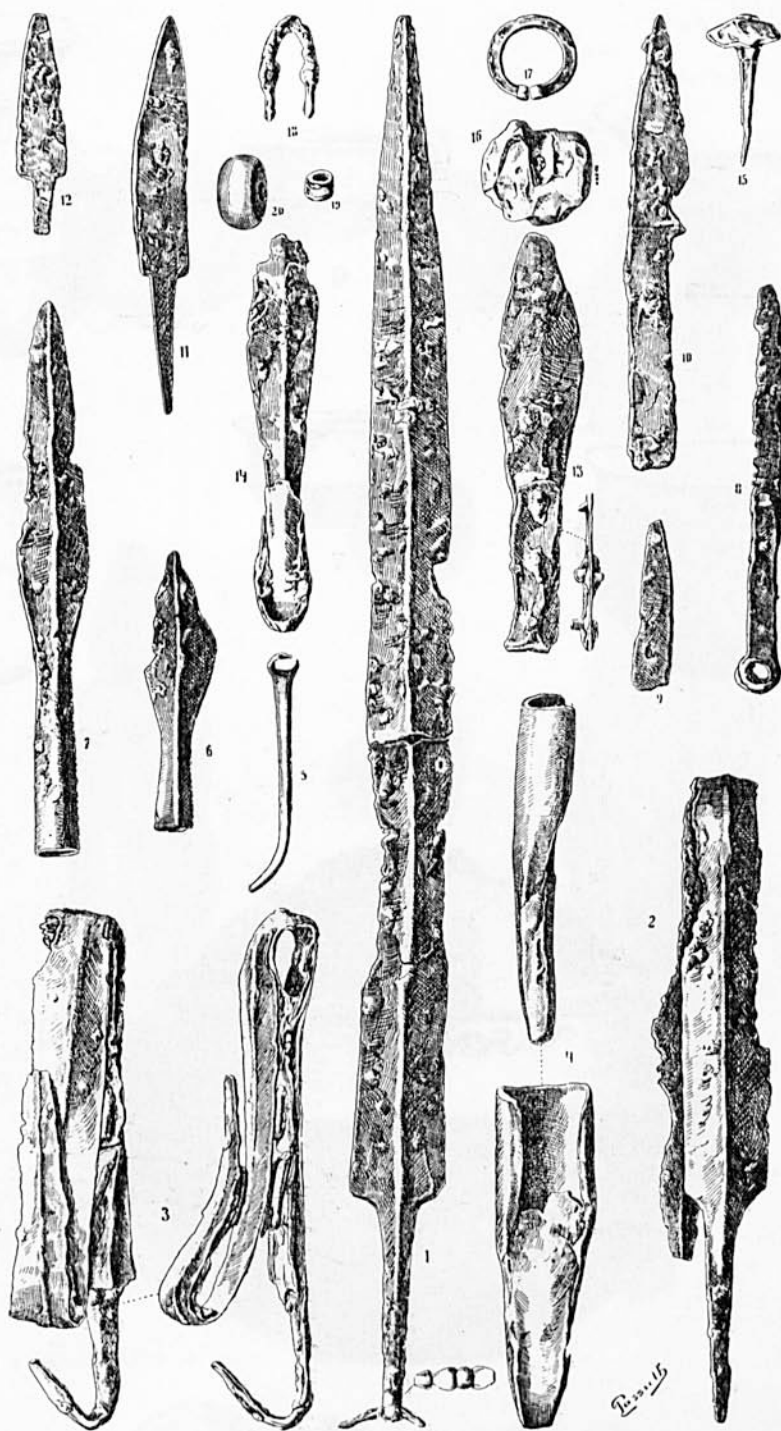

2b

3

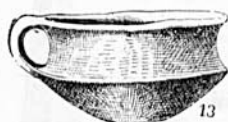

1

6

2

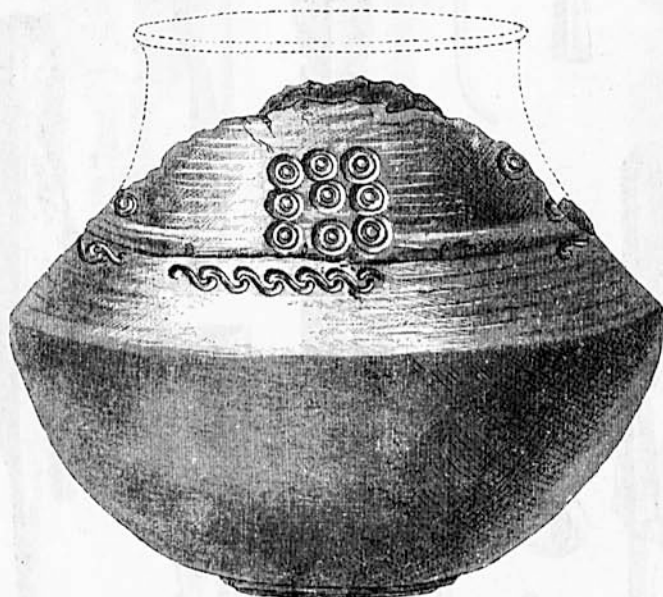
3

7

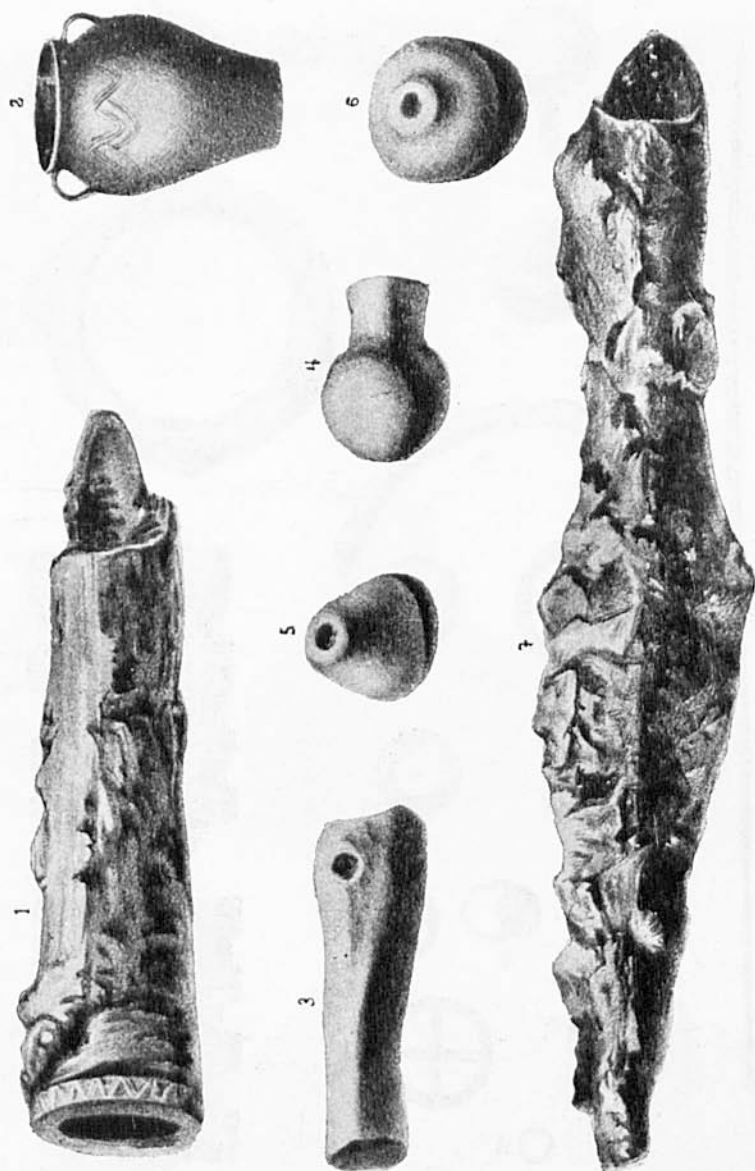

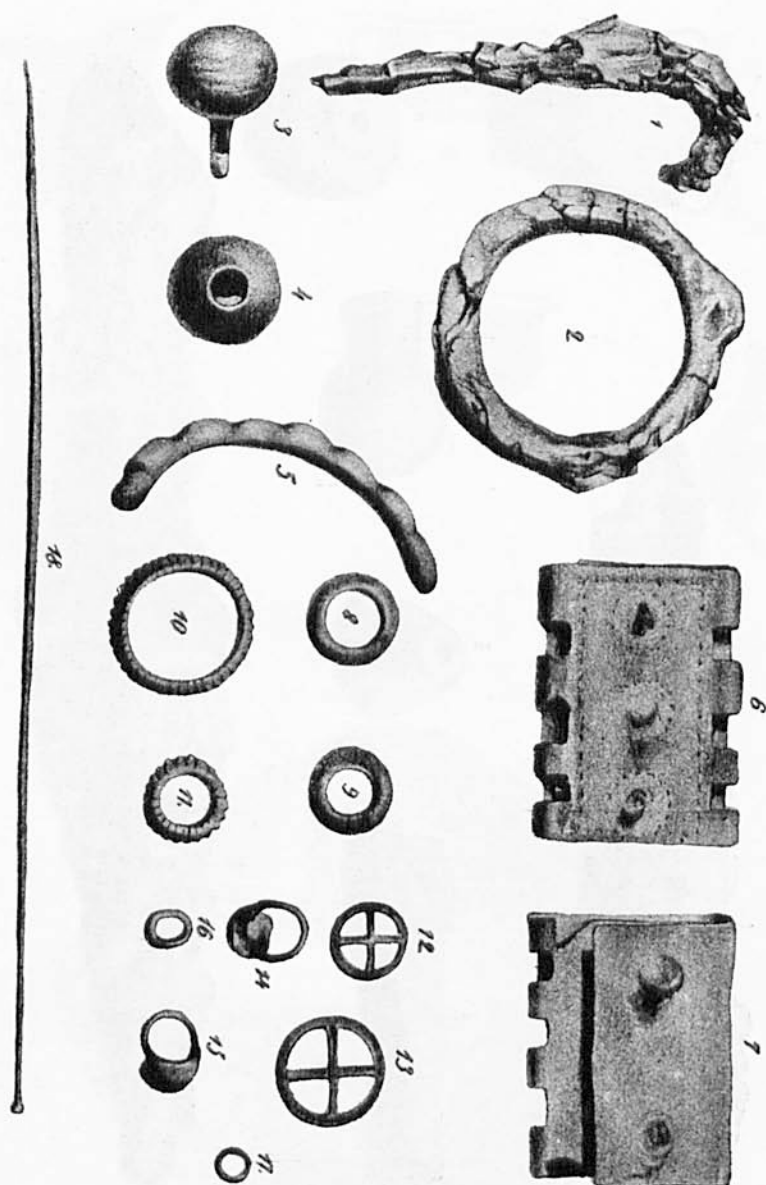
4

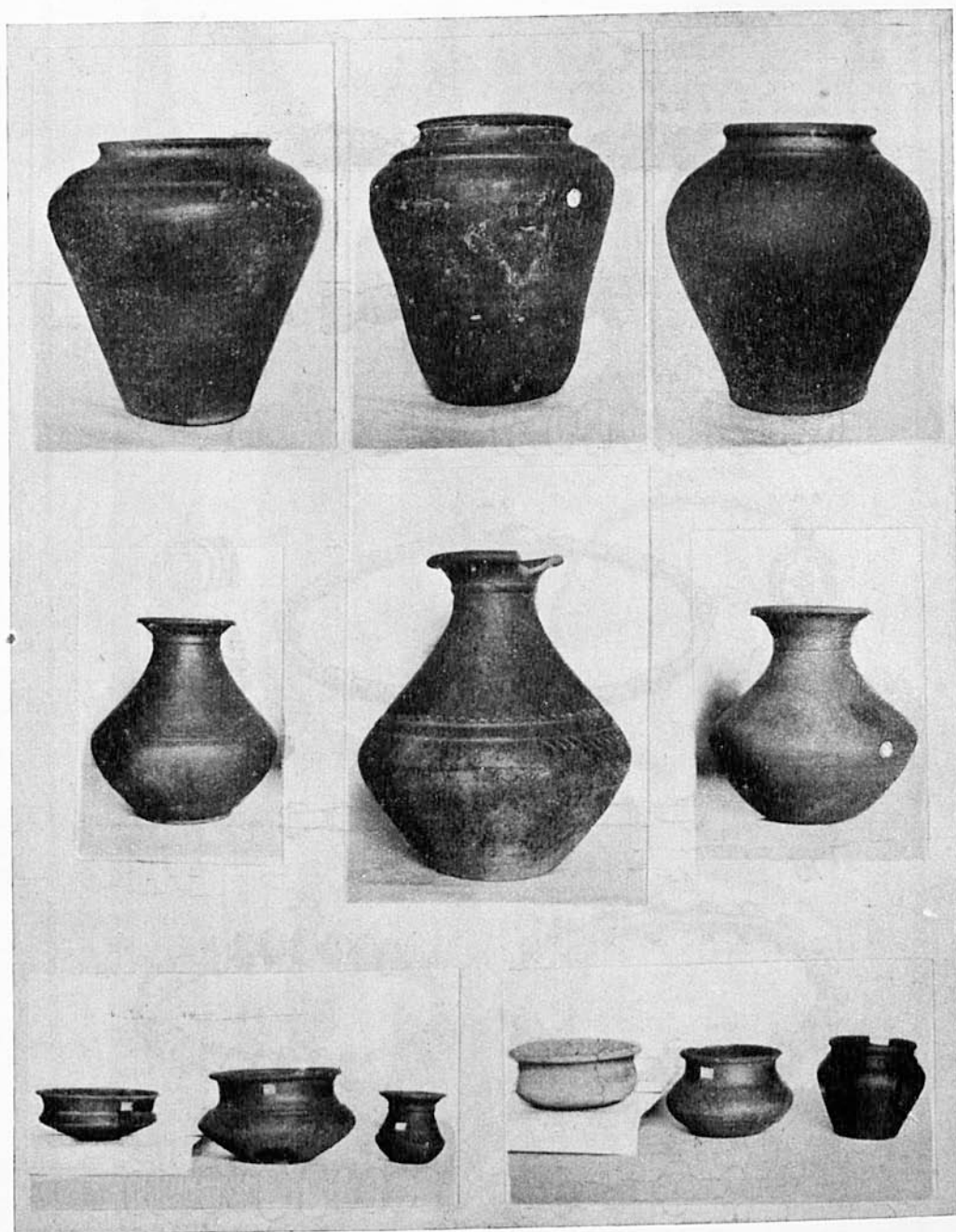

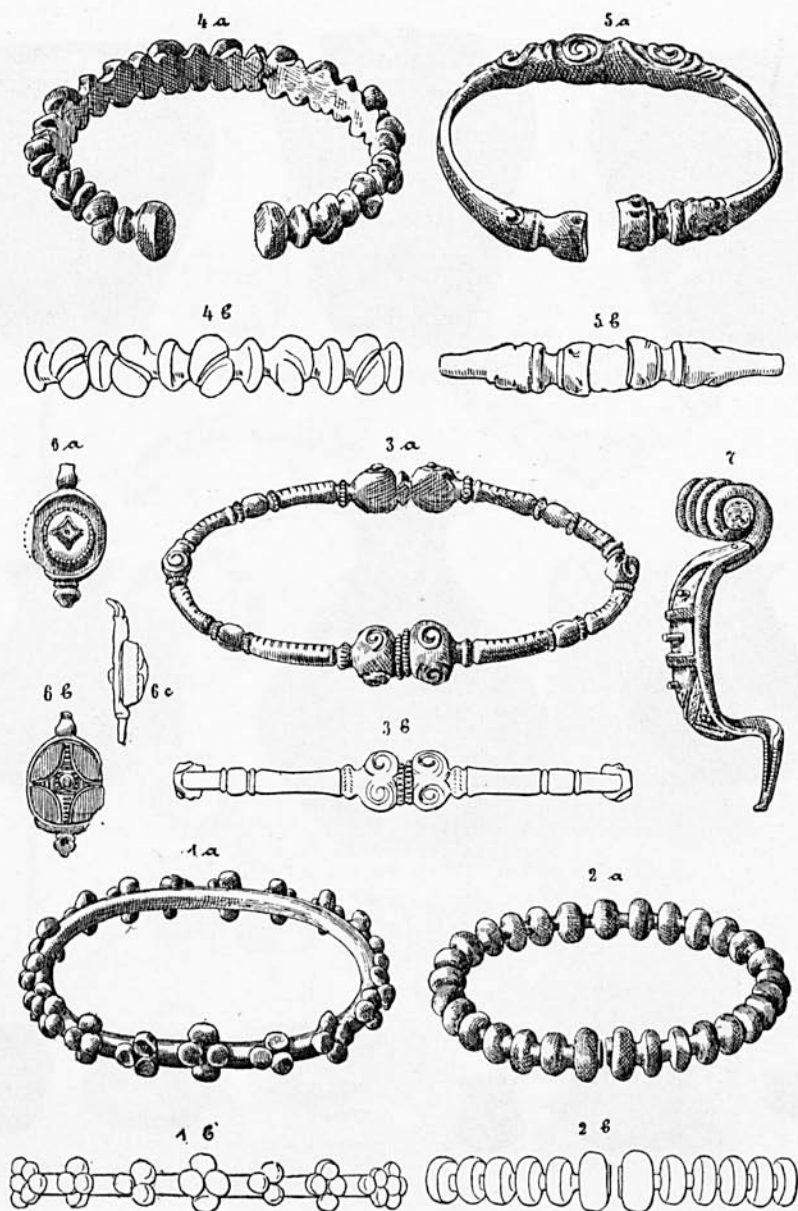
5

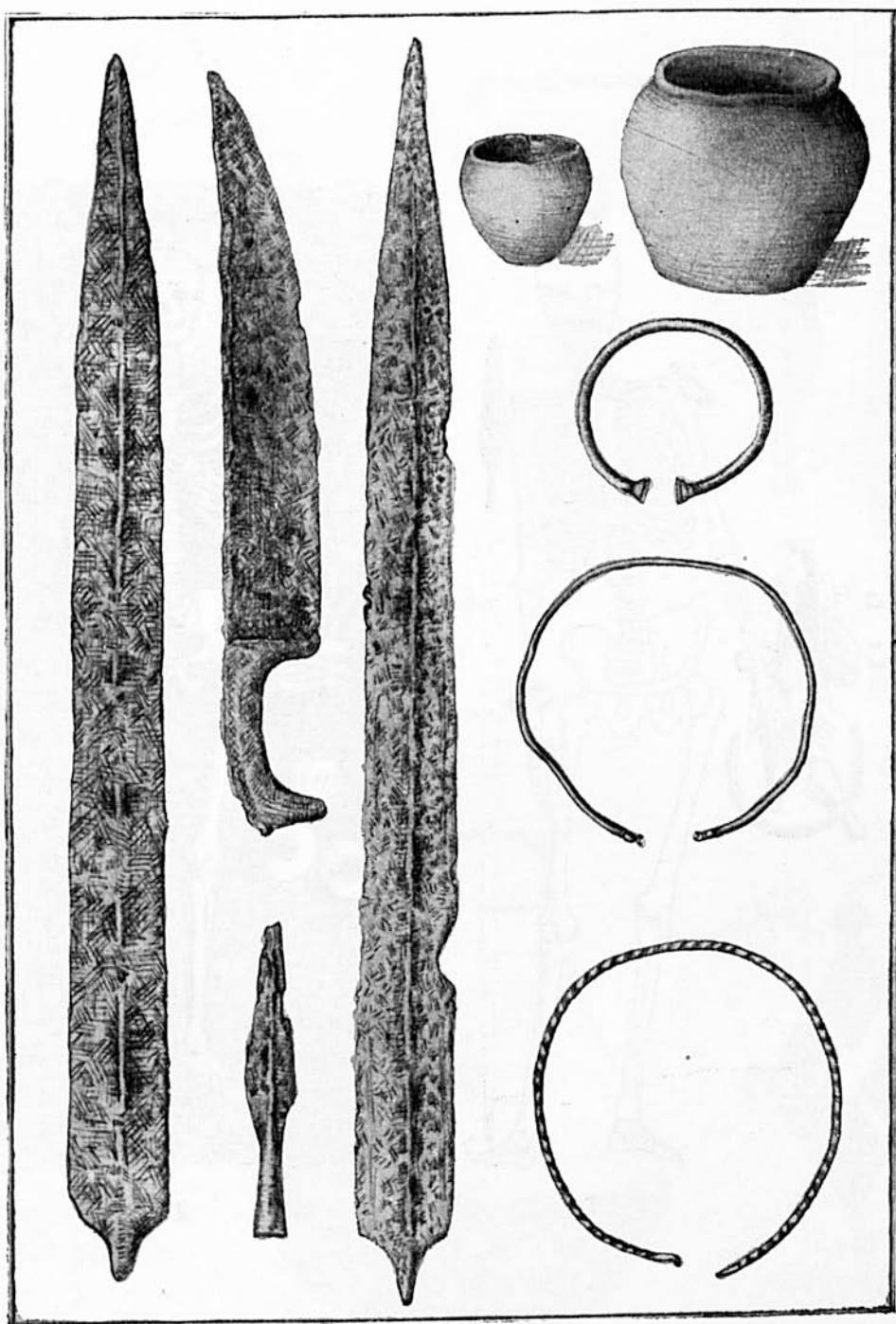

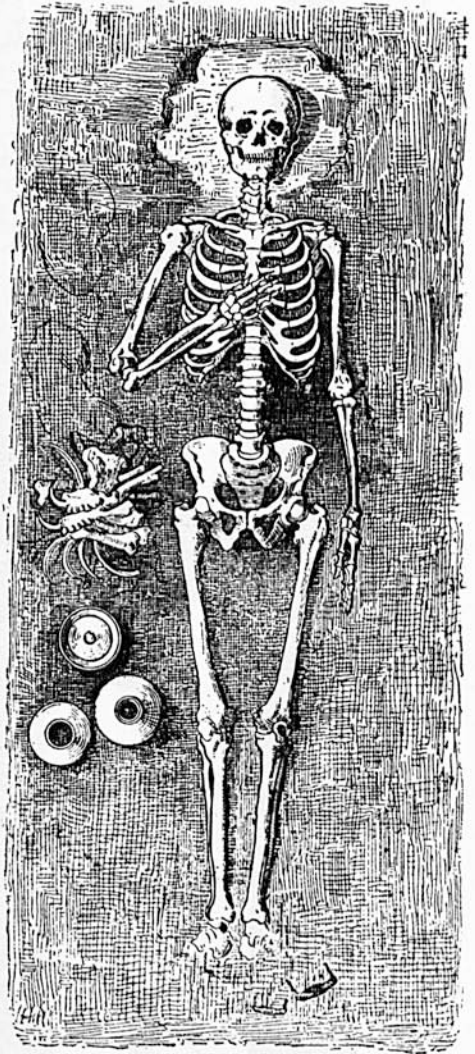
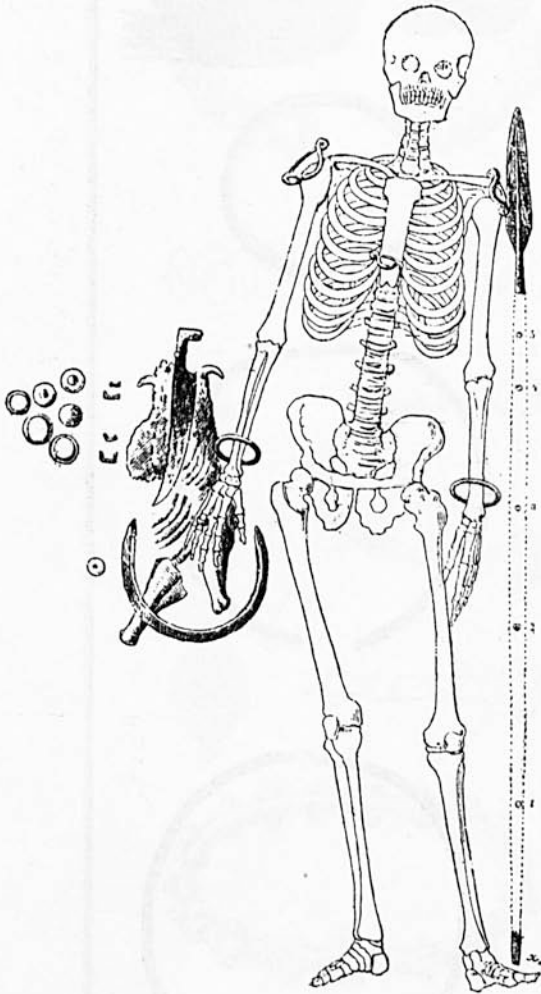

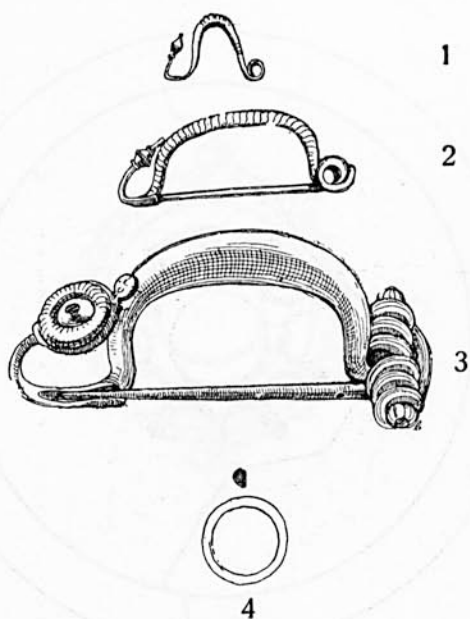

2

6

7

10

9

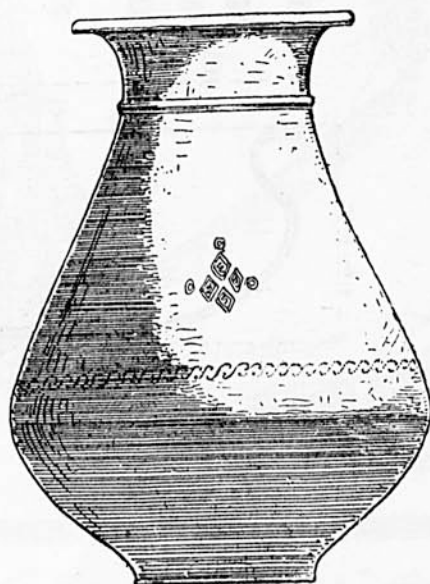
8

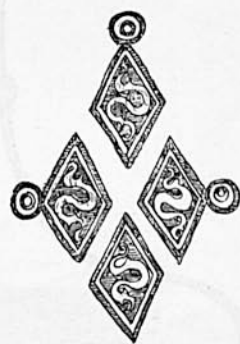
11b

11c

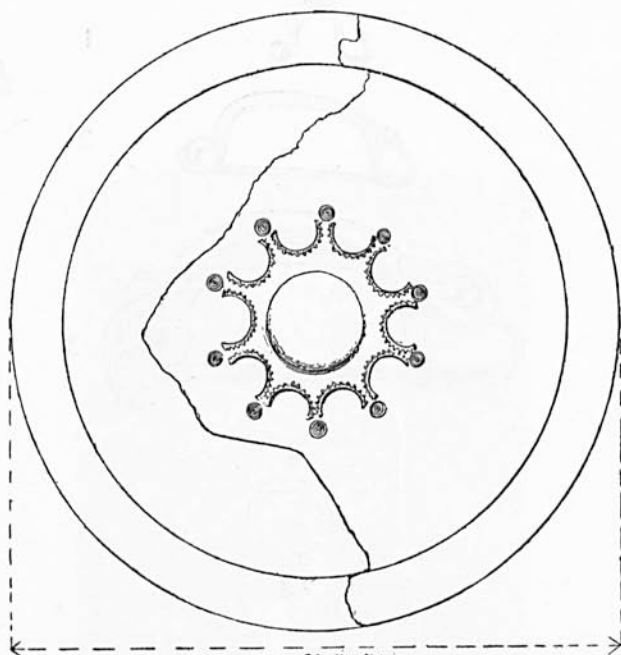
11a

11d

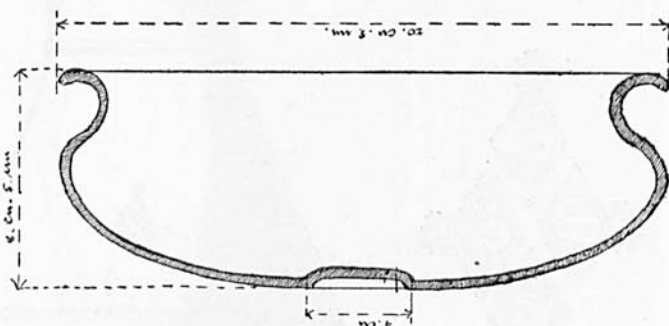
1a

2a

1b

2b

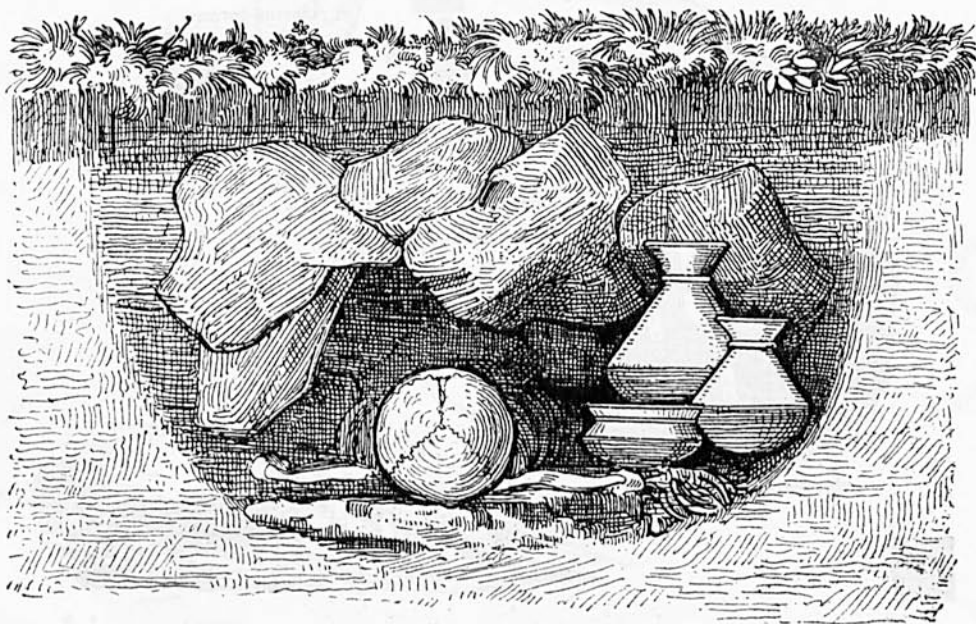

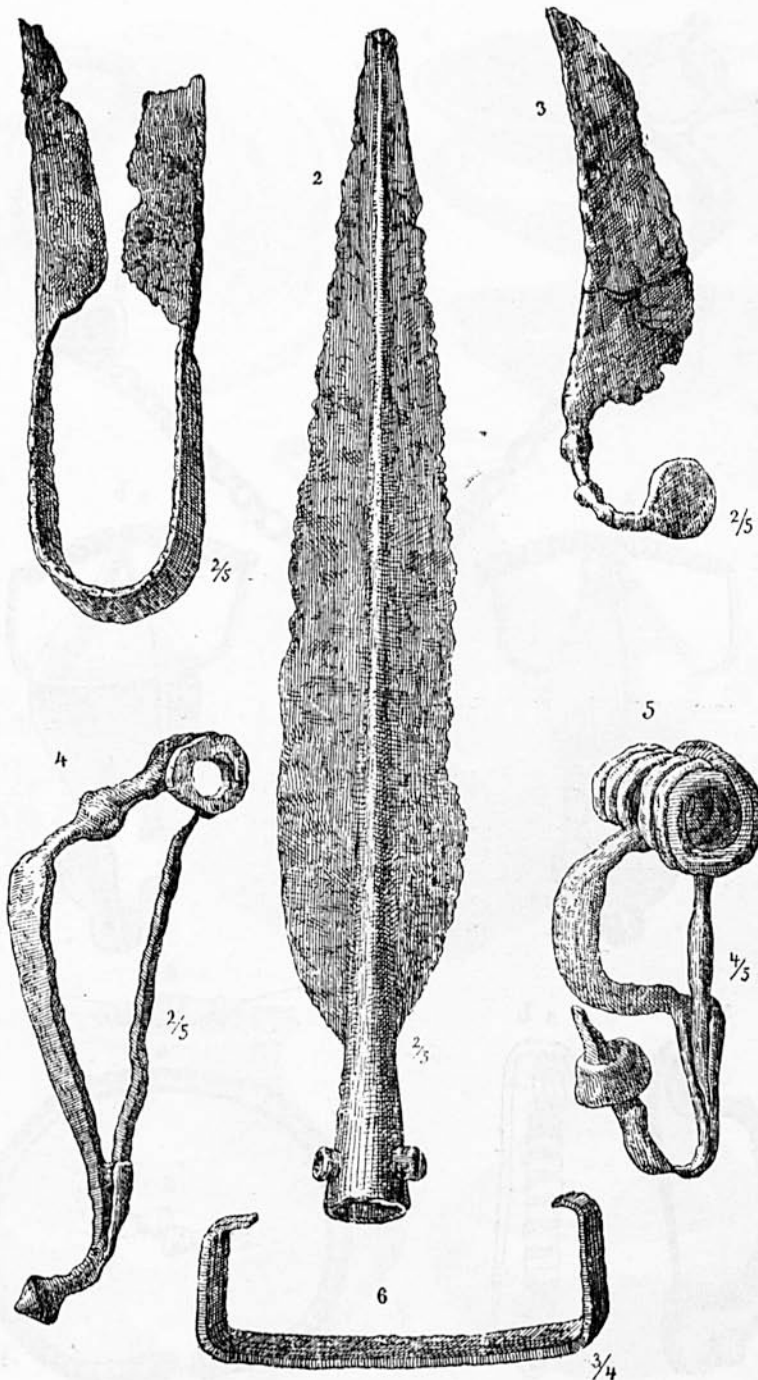

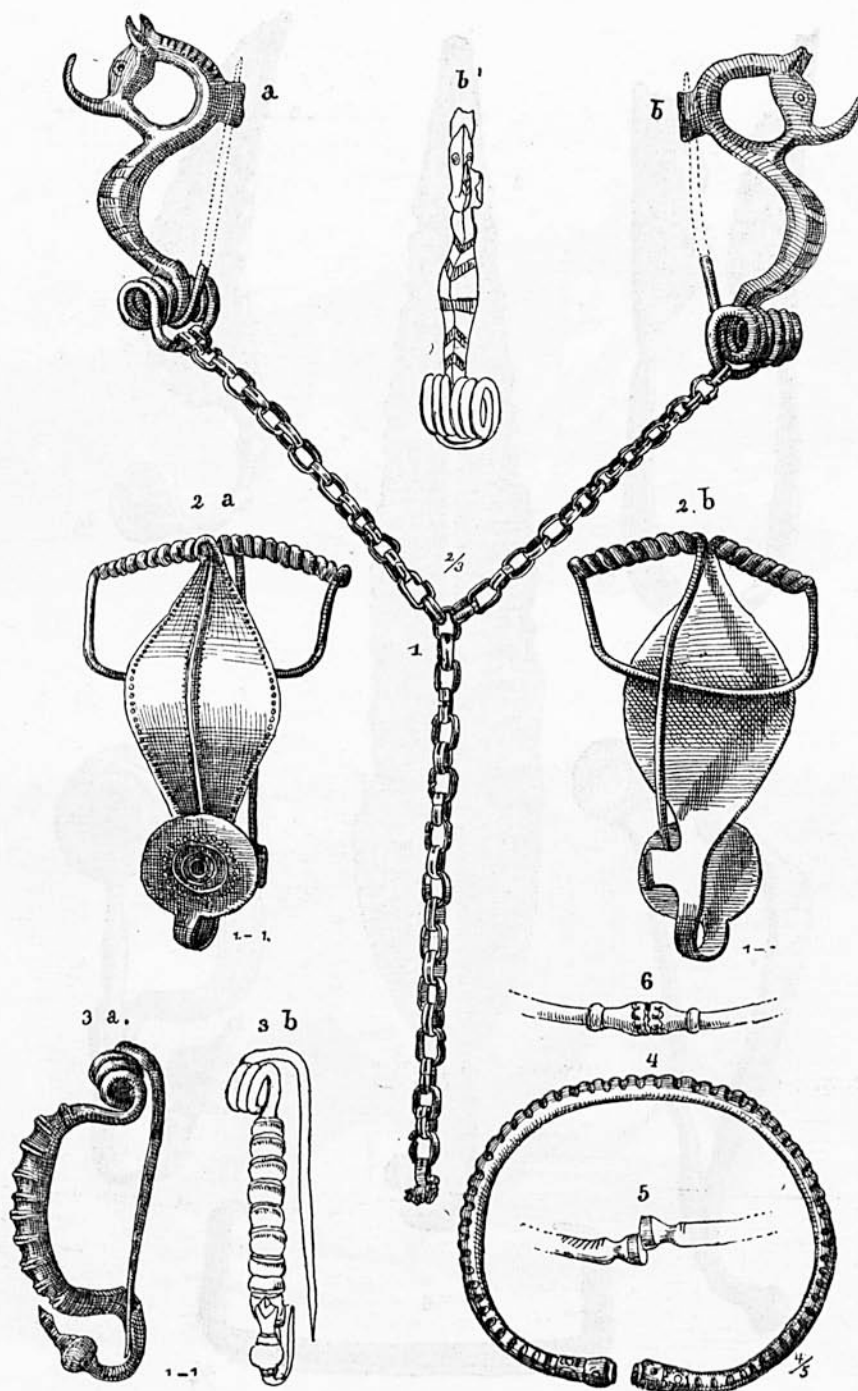

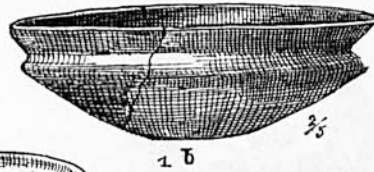
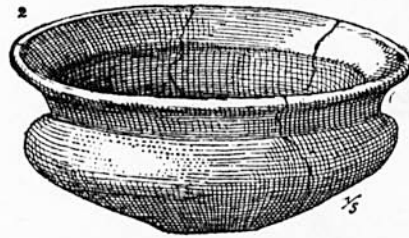
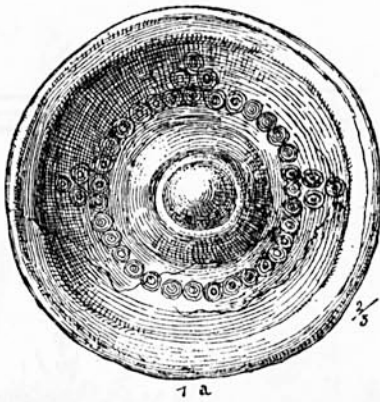
1

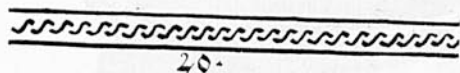

2

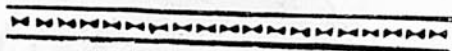

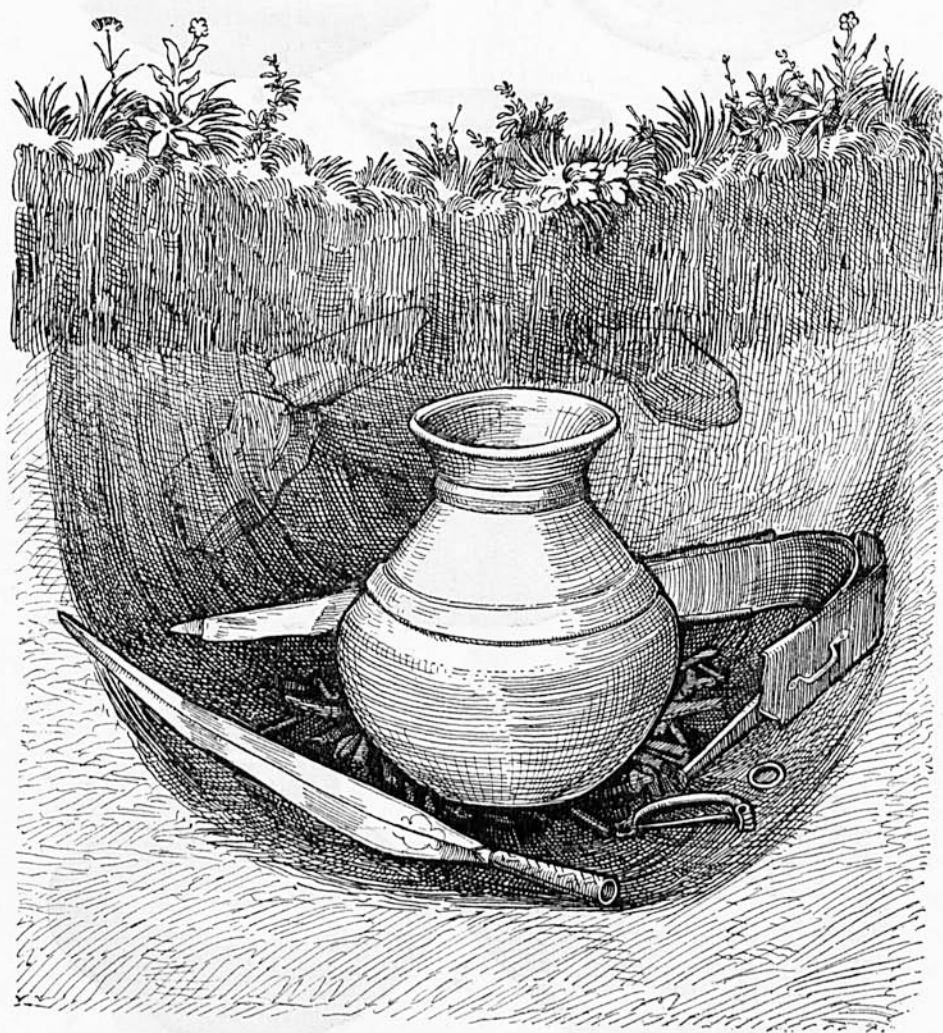

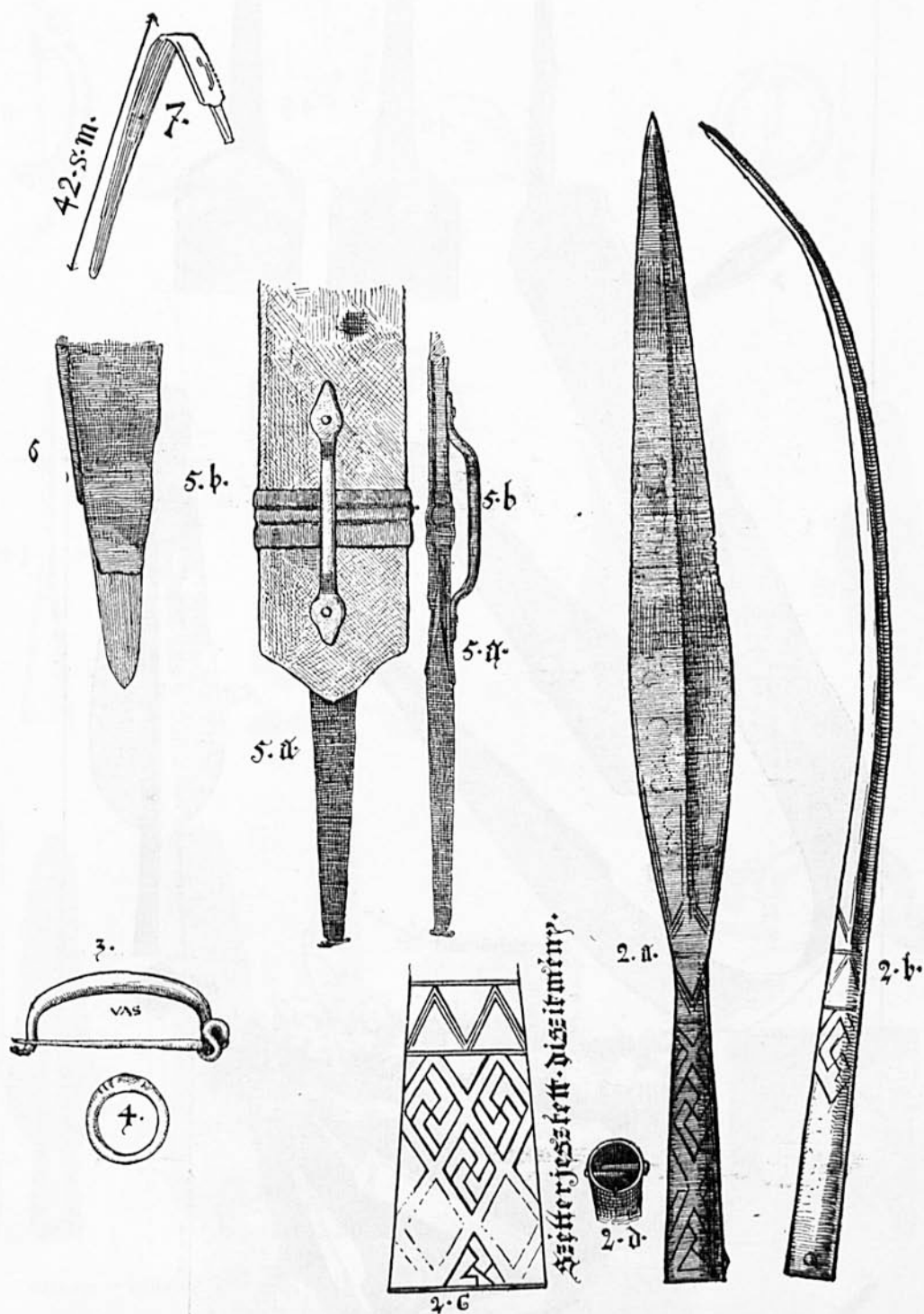
20.

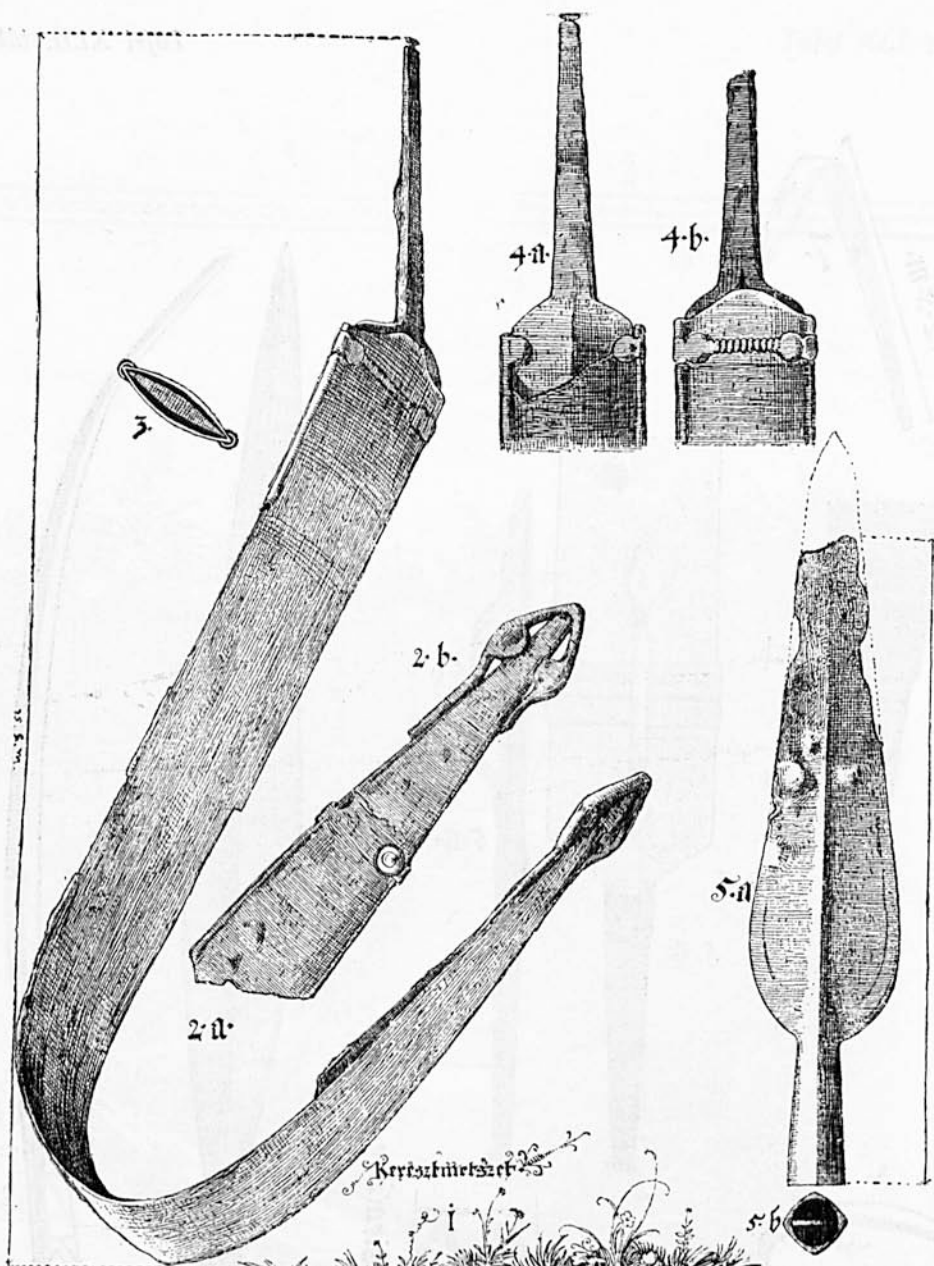

21.

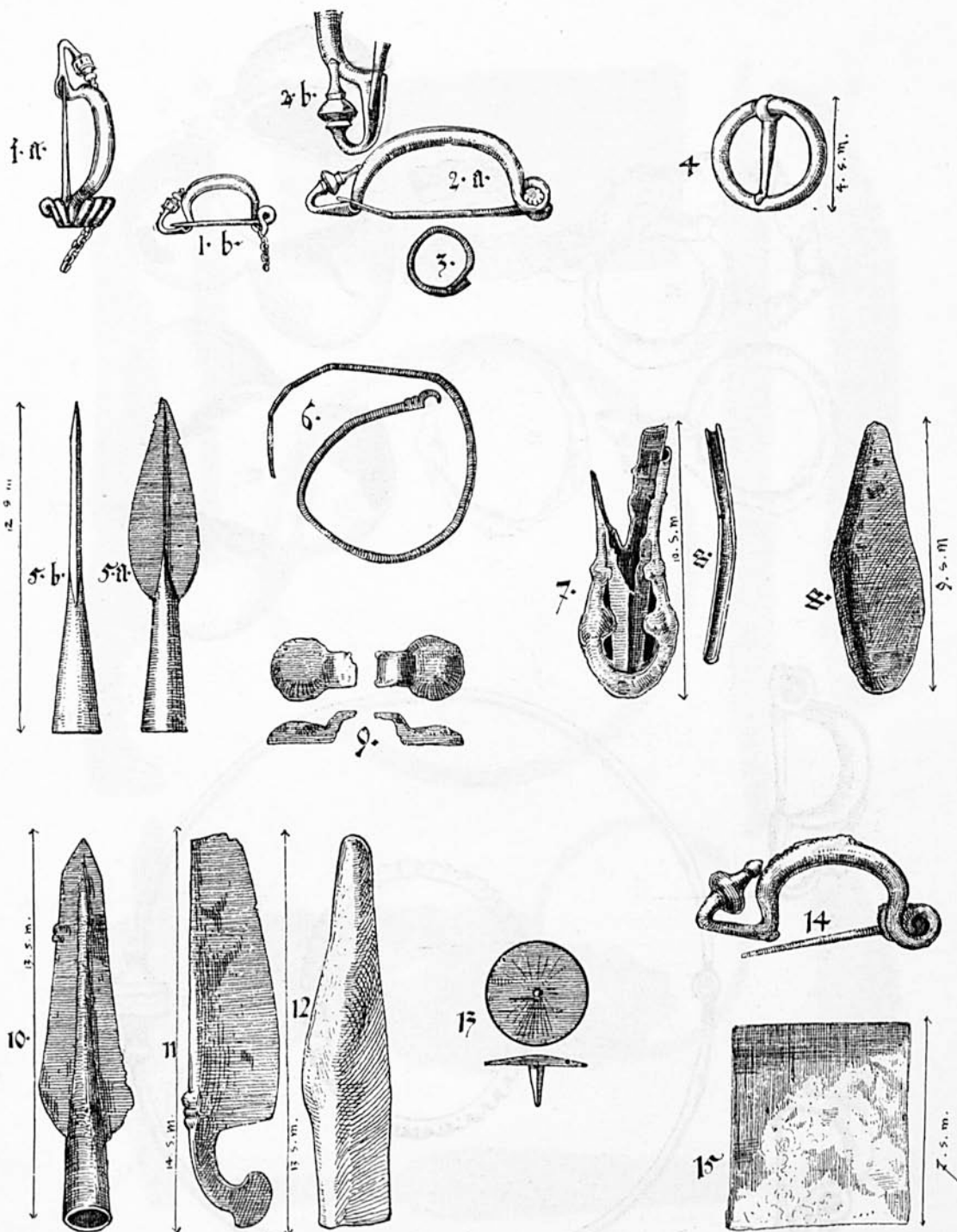

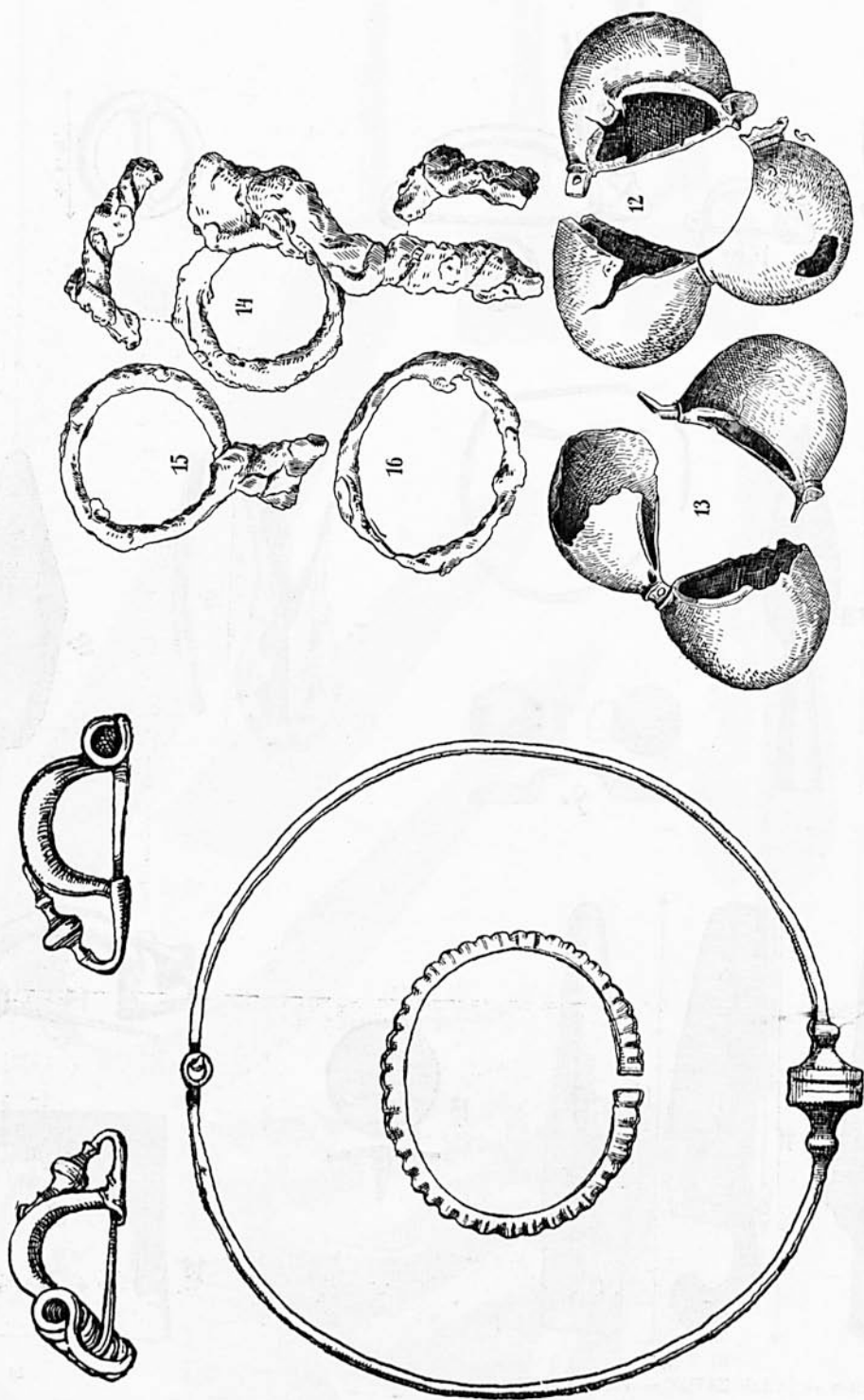

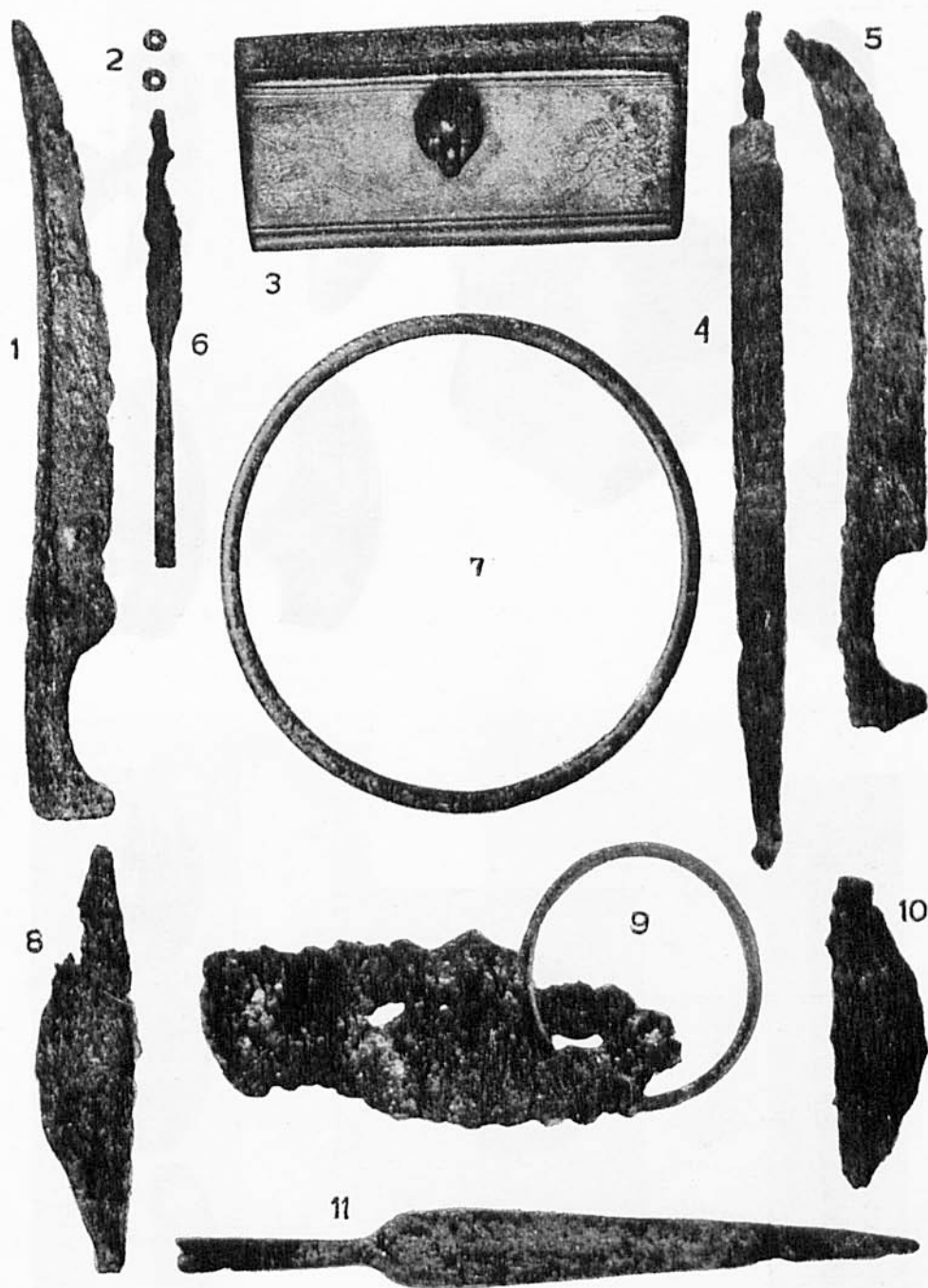

Kétszemes

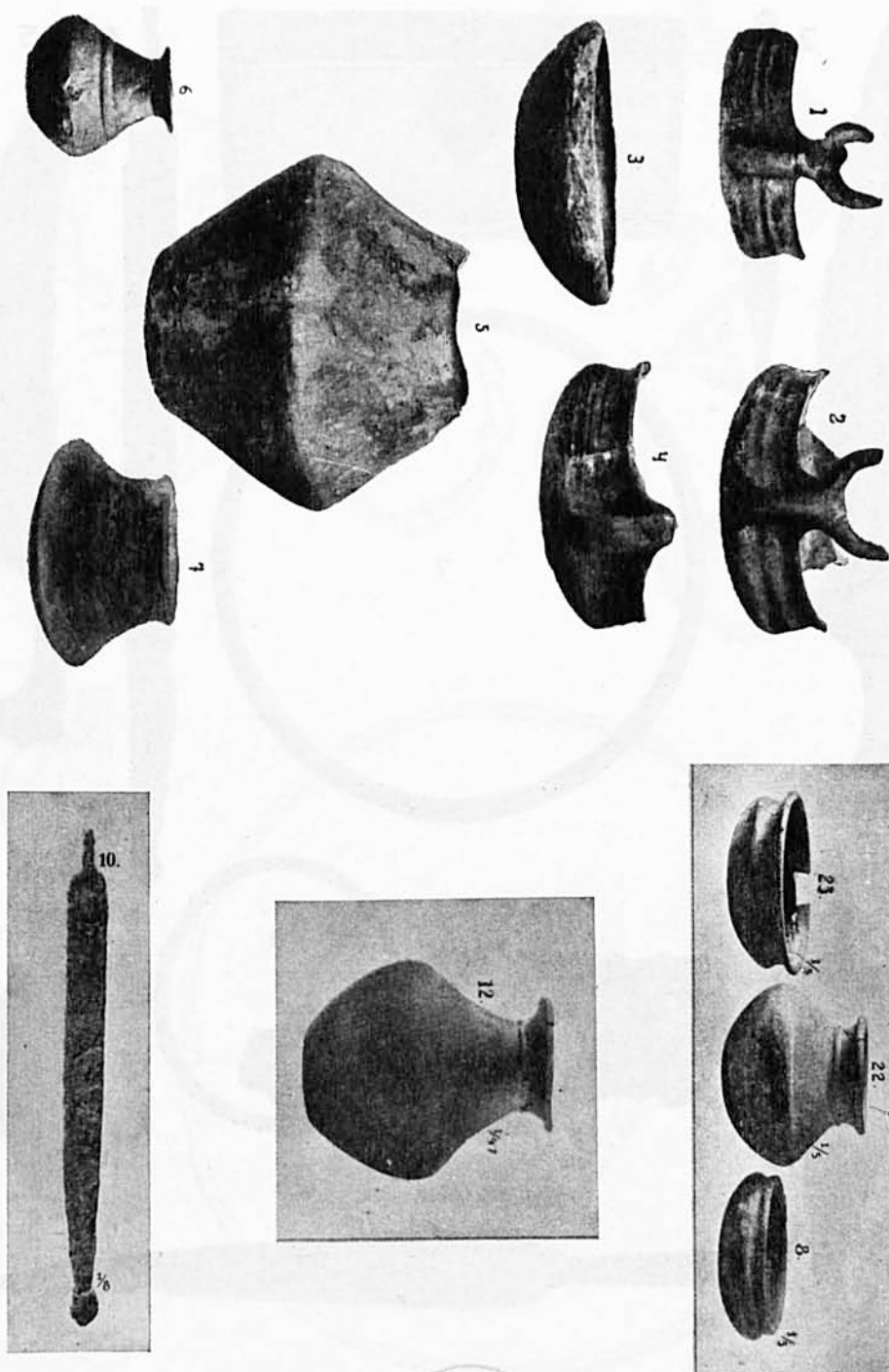

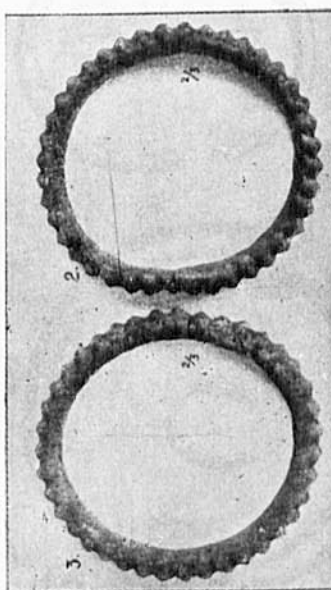
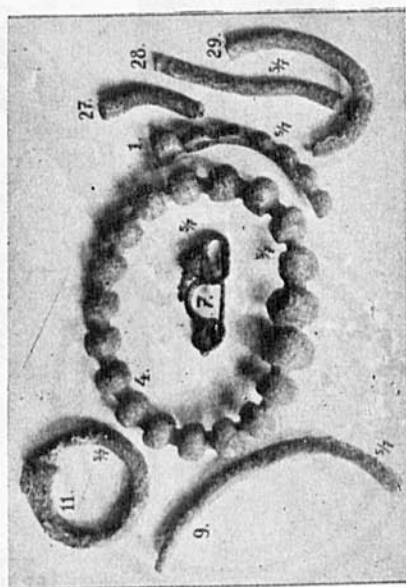
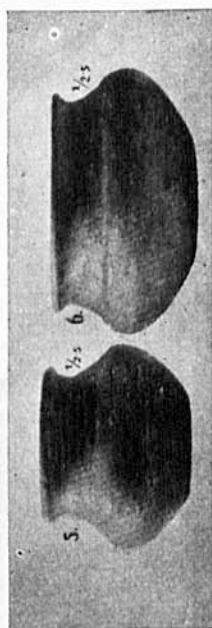
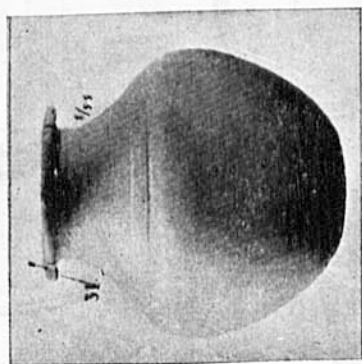

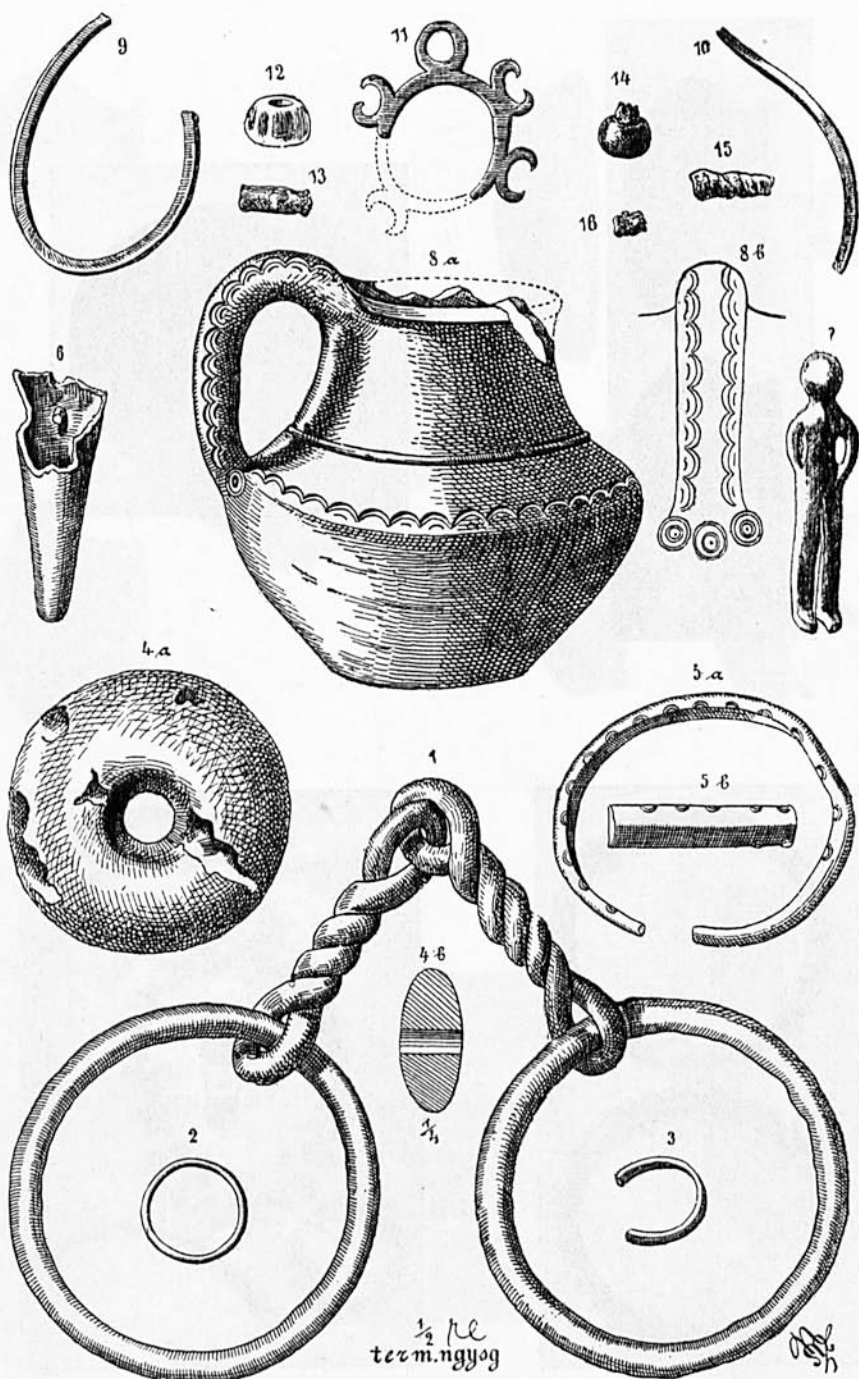

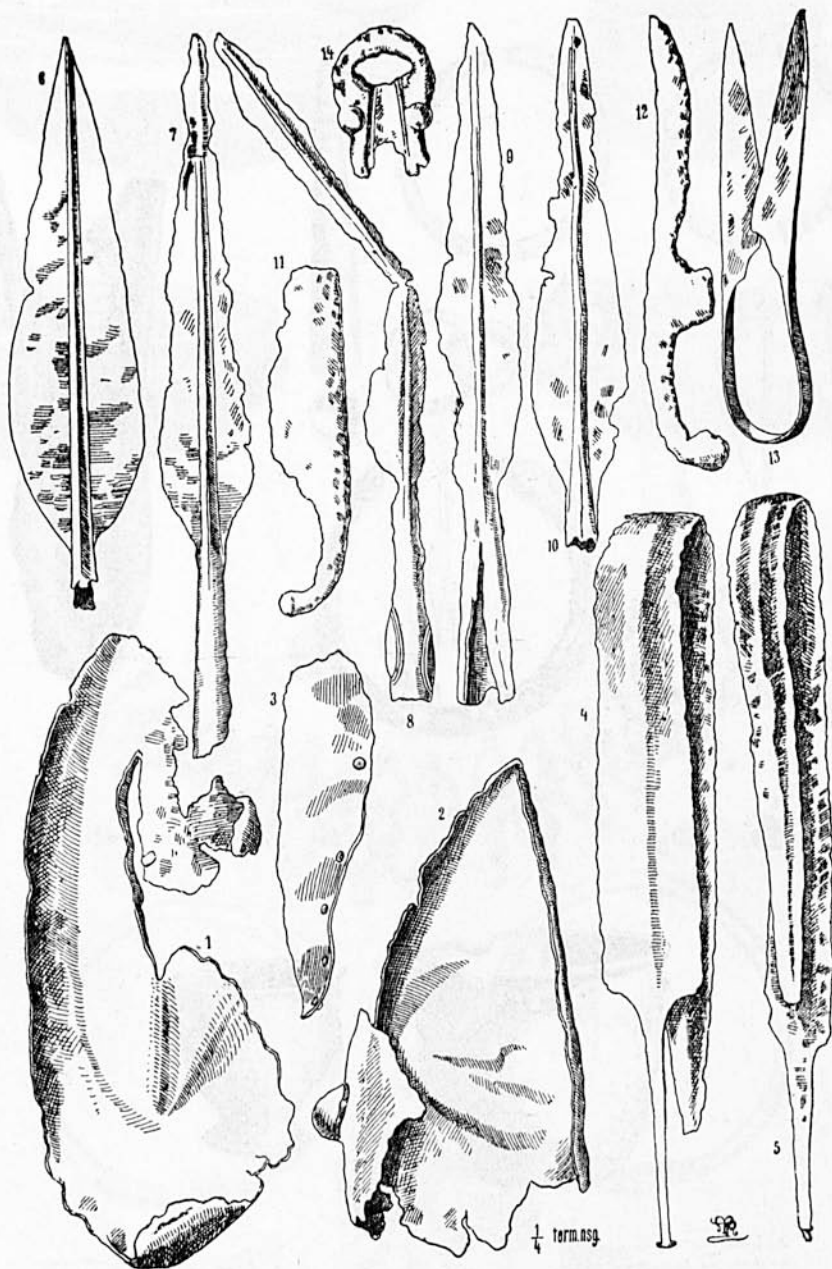

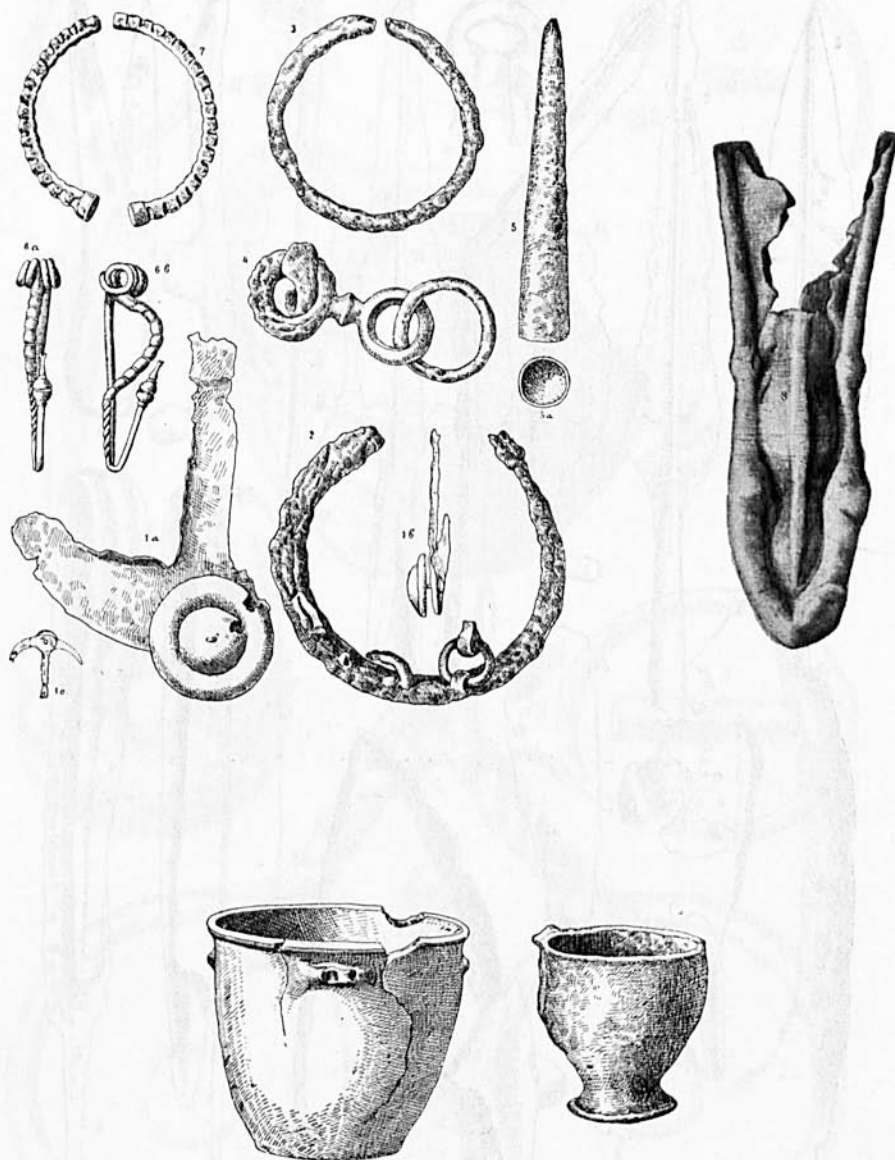

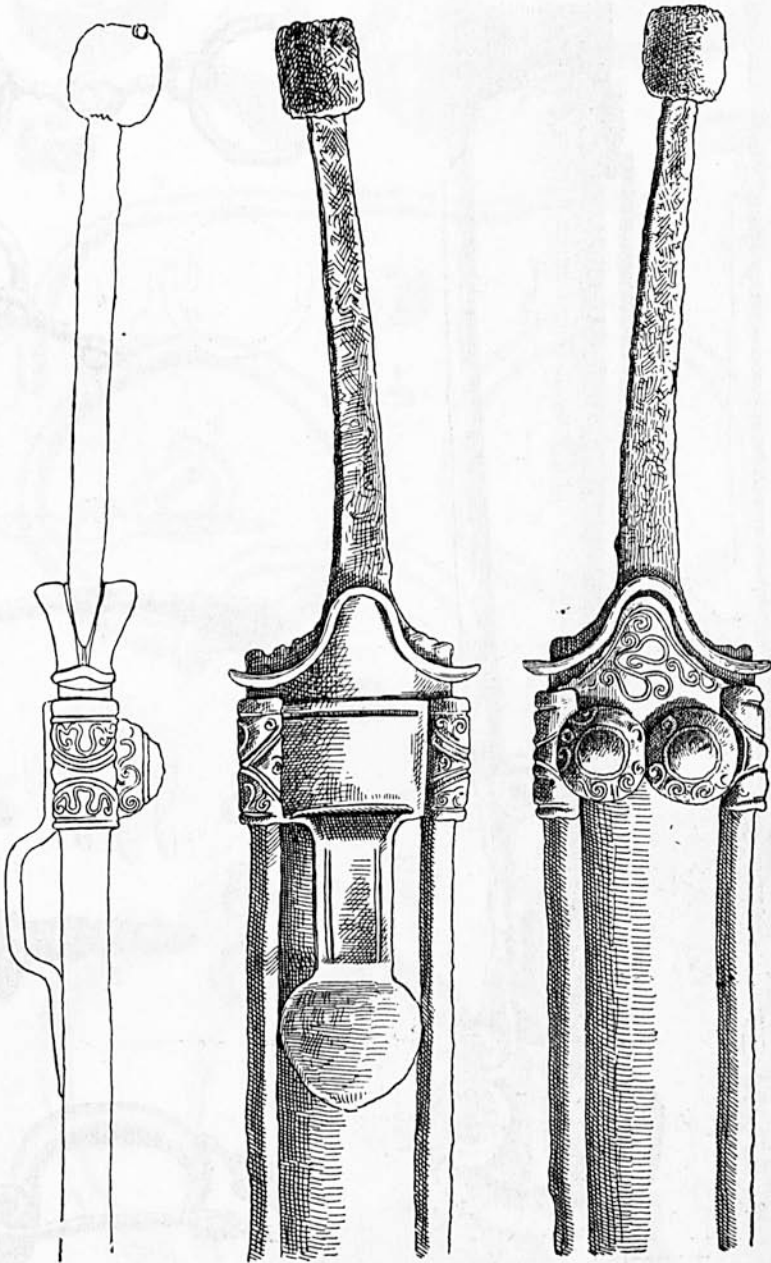

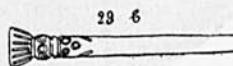
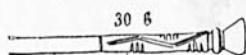
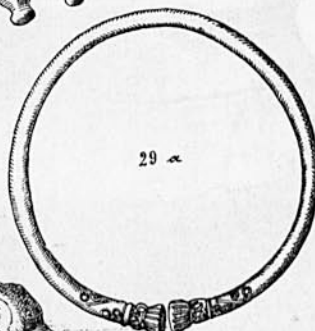
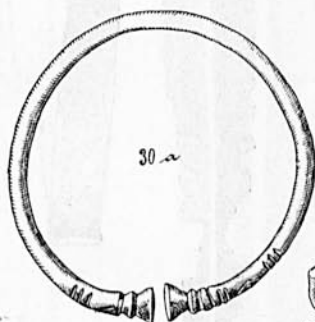
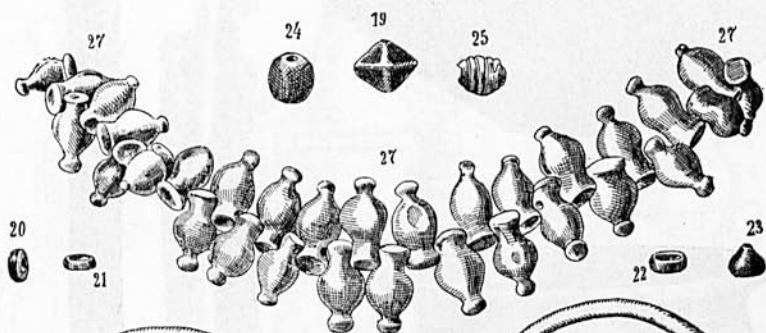
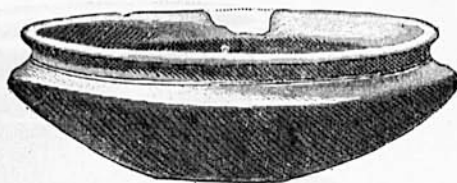
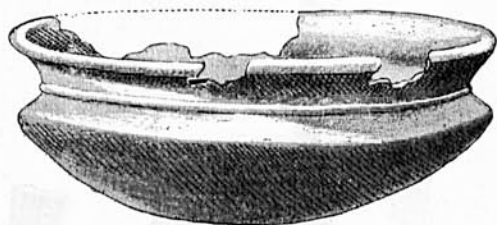

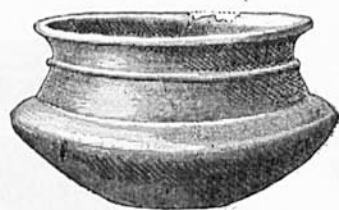

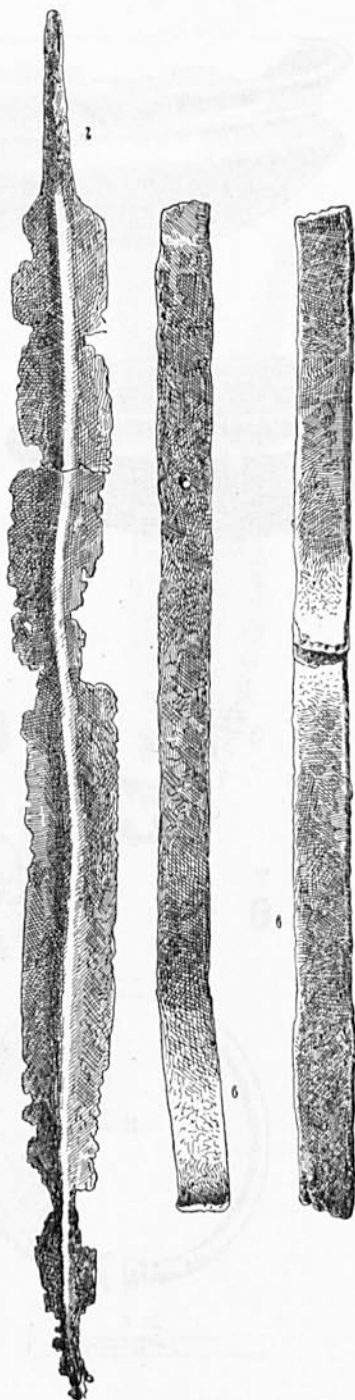
2.

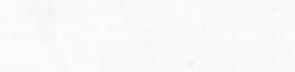
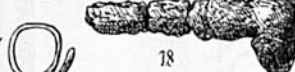
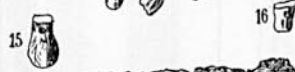
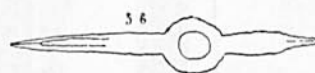
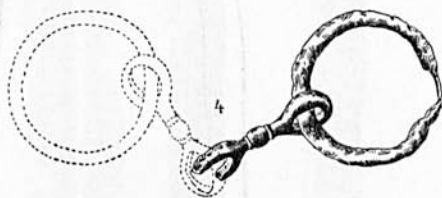
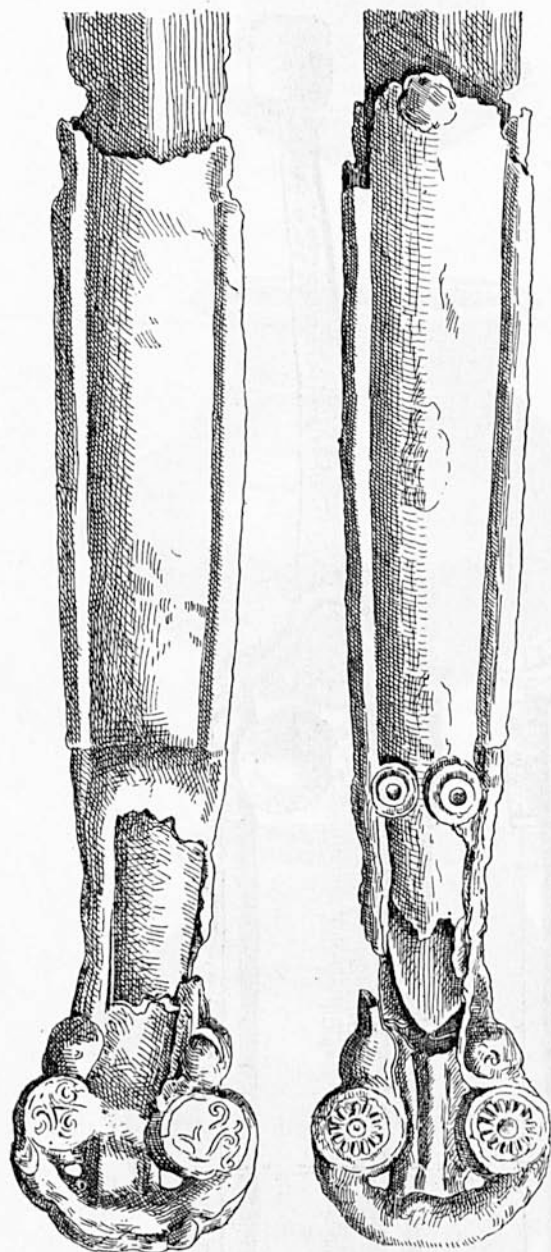

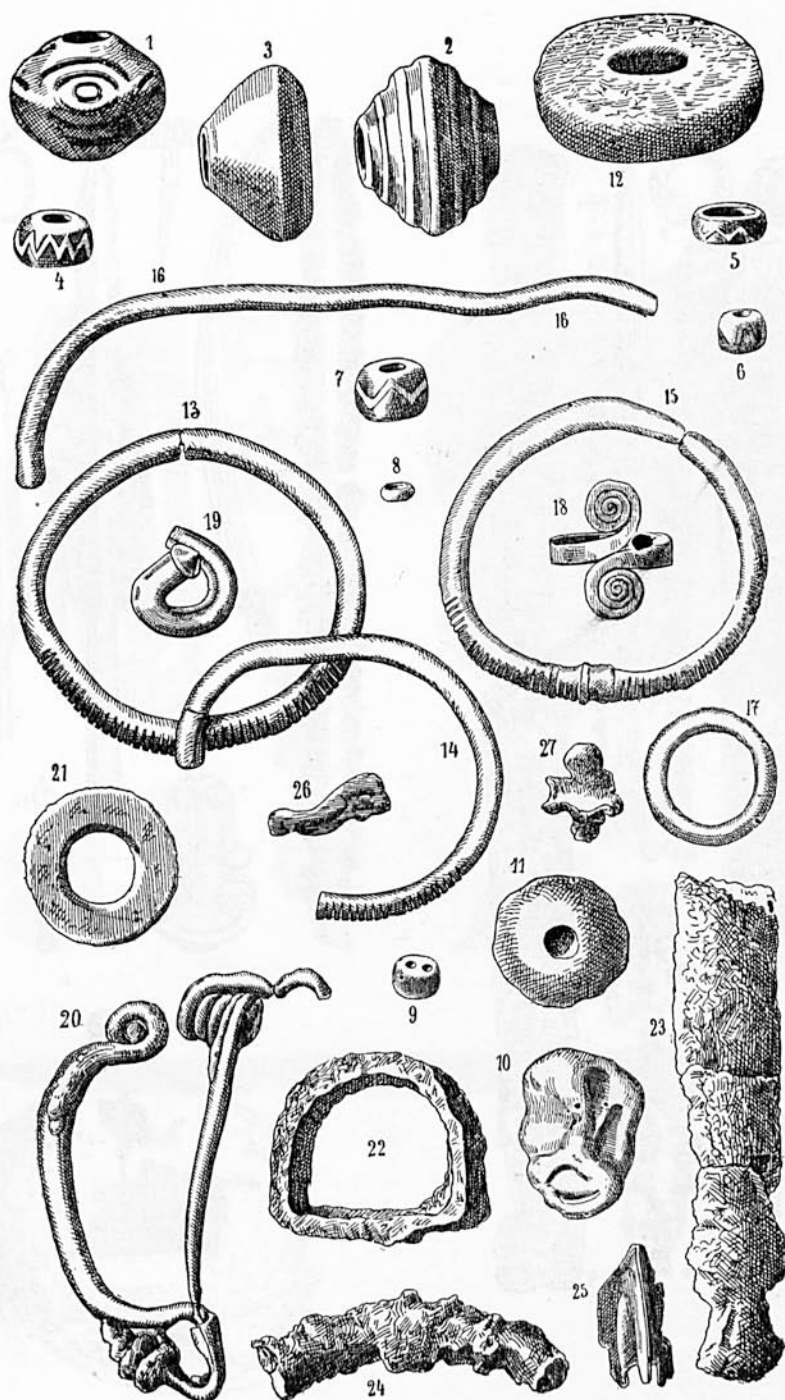
3.

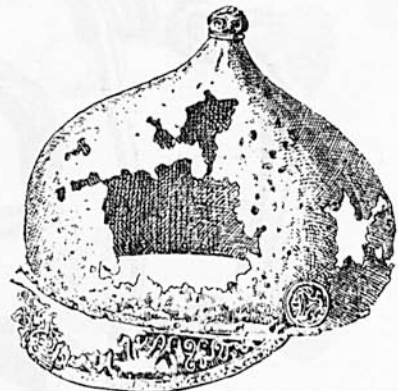
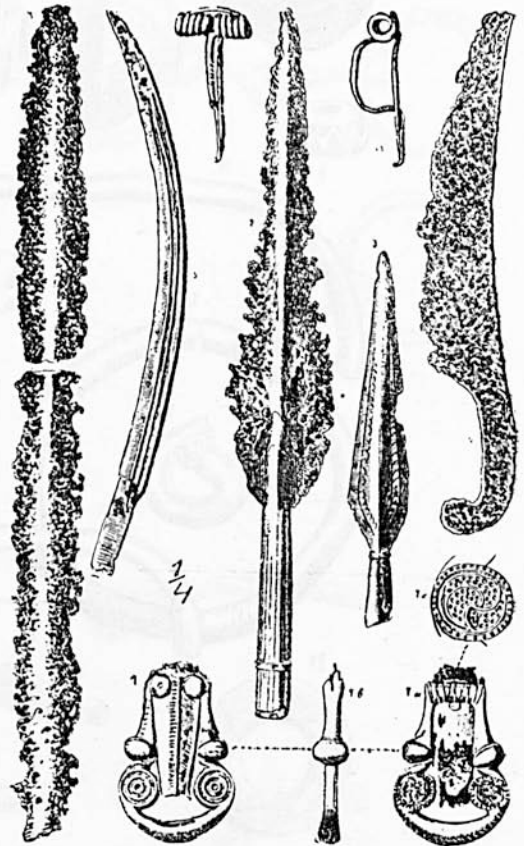
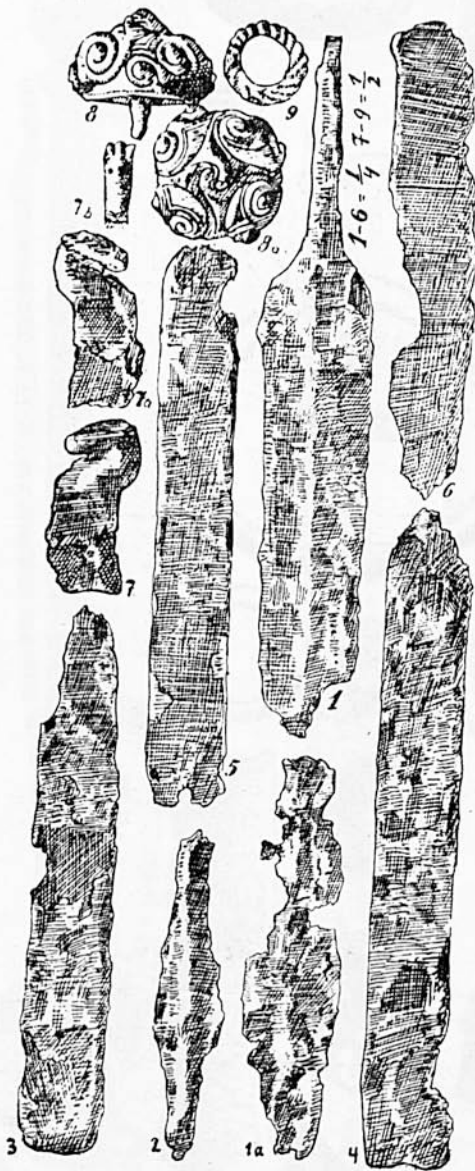
4.

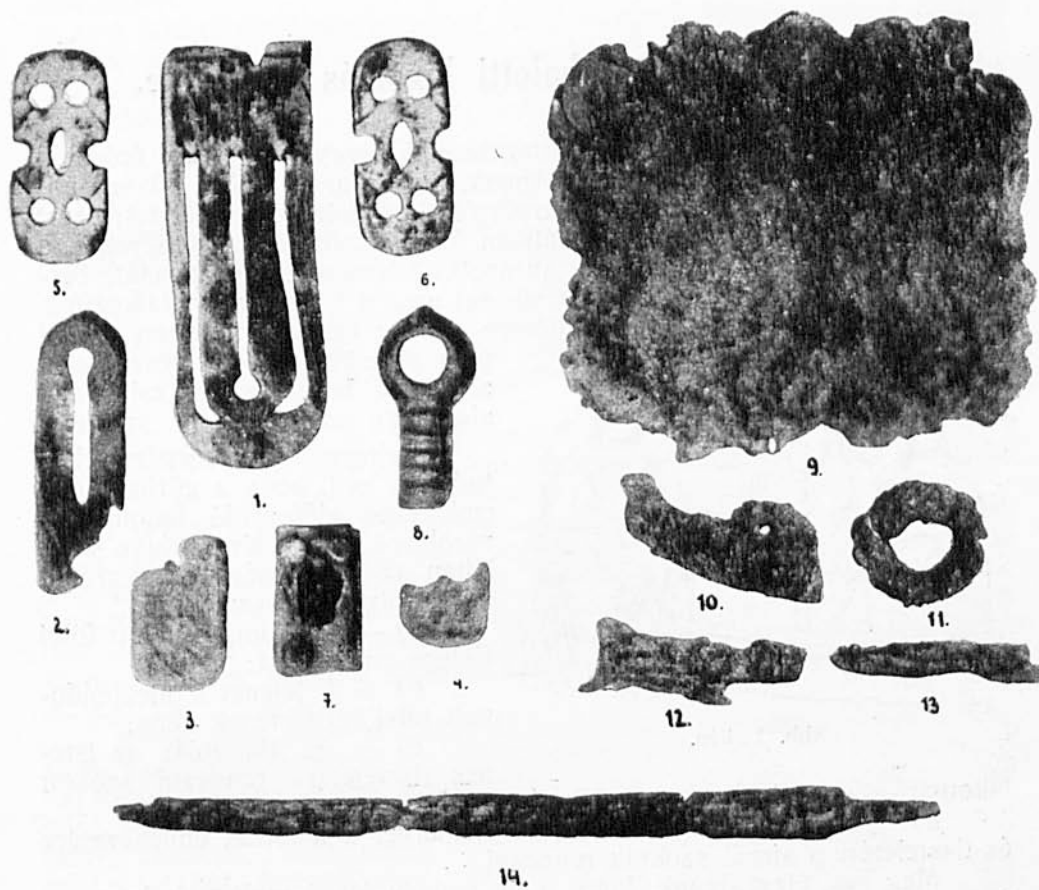

A dipyloni temető halotti lakomás síremléke.

Az emléket, mely alábbi fejtegetéseink tárgya, 1863-ban fedezték fel az áthéni dipyloni temetőben.¹ Annak, aki az u. n. halotti lakoma-ábrázolásokkal foglalkozik, a többi emléktől eltérő kérdést is vet fel; ezért indokolt, ha ezzel az emlékekkel önállóan foglalkozunk és megkíséreljük a rajta levő, e nemből egyedül álló ábrázolás jelentésének tisztázását. Természetesen nem mi vagyunk az első, aki erre a kísérletre vállalkozunk. De kétségtelen, hogy annak jelentésére eddig kielégítő feleletet találni

Abb. 1. kép.

nem sikerült. Amiben része lehet annak is, hogy az ábrázolás mai alakjában nem teljes. (1. sz. kép.)

Fejtegetéseink megértéséhez tudnunk kell, hogy a görög-római emlékeken előforduló lakoma-ábrázolások jelentésére nézve általában az alábbi négy magyarázat körül folyik az eszmecsere:²

a) — A lakoma a halott földi életére emlékeztet;

b) — A jelenet a megboldogult túlvilági életének képe;

c) — Az ábrázolás az istenek tiszteletére rendezni szokott

lakomát — theoxéniát — szemlélteti;

d) — Annak a lakomának a képe, melyet a halottak emlékeztetése és tiszteletére a sírnál szoktak rendezni.

Meg kell vizsgálnunk, hogy a mi szóban forgó emlékünknél besorozható-e az említett csoportok közül valamelyikbe?

A síremléken levő ábrázolás a következő: Felterített négyszögletű asztal mögött négyen ülnek, még pedig: középen két meglettkorú szakál-

¹ Dumont, A.: *Revue archéologique* 1869, II. 233—250, 421—433. II. Ujra kiadva: *Dumont, Mélanges d'arch. et d'épigr.* 1892. *Mi az utóbbi idézzük.*

² Többek közt: *Daremberg-Saglio*: *Dict. des antiq. gréc. et rom.* II. p. 1380 és *Pottier-Reinach*: *La nécropole de Myrina*, I. 437. I.

las férfi, a két szélén egy idősebb és egy kevésbé idős nő. Az asztal előtt csónak előrésze látható evezőkkel; benne az asztal mellett ülőkhöz hasonlóan megleltkorú nagyszakállú férfiú ül; könyökére támaszkodva, hozzájuk hasonlóan tétlenül néz a társaságra, mint aki közéjük tartozik. Em-lítettük, hogy az emlék mai alakjában nem teljes; eredetileg balfelől, má-sik táblán folytatásának kellett lennie, s valószínűleg azon is alakok vol-tak; erre utal az, hogy a megmaradt részen több evezőnek a maradvá-nya látszik.

A jelenet értelmének kutatói közül az egyik felfogás szerint *családi lakomával van dolgunk, melyet a családtagok a tengerparton rendeztek.*³

Ez a magyarázat tehát az elébb a) alatt említett szellemben fogja fel az ábrázolást, mint a halott vagy halottak e világi életének mását. A gon-dolat tovább folytatása e szerint nem igen lehet más, mint az, hogy a csó-nakos várja a társaságot, hogy kirándulásra vigye a tengerre.

De van olyan felfogás, mely szerint a kép mögött korántsem ilyen derűs hangulat rejtőzik. Arról volna e szerint szó, hogy a csónakban *Charon* ül, az a barátságtalan, sőt zord vénember, akinek hivatása a halottak lelkeit az alvilági folyókon — a Styxen, Kokytoson és Acheronon — át-szállítani. Amiből az következik, hogy az asztal mellett ülő egyik alak a halott, aki búcsúlakomán vesz részt övéi közt. Tehát a bevezetőül említett négyféle magyarázat közül itt a harmadik helyen említett — c — volna alkalmazandó.

Felfogásunk szerint a két magyarázat közül egyik sem kielégítő. Bizonyos ez akkor, ha a felvetett magyarázó gondolatot tovább vezetjük, s amikor az első változat következményeként arra kell jutnunk, hogy a halott az élők között ül, még pedig annyira, hogy azoktól meg sem külön-böztethető. Mi ezt lehetetlennek ítéljük. — De még elfogadhatatlanabb számunkra a második magyarázat, mely szerint a csónakban ülő alak nem más, mint Charon. — Mielőtt azonban a magunk — megfelelőbbnek ítélt — magyarázatára térnénk, lássuk az ismertetett változatok ellen szóló érveinket. Előbb a második felfogás helytelen voltát szeretnők be-bizonyítani.

Arról volna tehát szó, hogy Charon megjelent a búcsúzkodó család előtt, s ott nyugodtan várja a lakoma végét, hogy a halottat aztán magá-val vigye. Ha elgondoljuk Charon lényét, mely az írók tanúsága szerint⁴ zord, durva és türelmetlen az eléje kerülő lelkekkel szemben, minden-esetre meglepő, hogy olyan nyugodtan, figyelmesen és türelmesen ül, mint a társaság ünnepélyesen gyászoló tagjai. Éppen e magatartása miatt inkább vagyunk hajlandók arra, hogy ezt az alakot is a társaság tagjai közé tartozónak higyjük. S ebben a felfogásunkban még azt is lehetséges-nek tartjuk, hogy nem véletlenül került ő is ugyanarra a táblára, melyen a főjelenet résztvevői vannak, míg a mellékszereplők (az evezősök) az elveszett második táblán lehettek. A szállítók és szállítottaknak ilyen el-

³ Daremberg-Saglio, i. m. 1385 lap, 3355 kép és Dumont i. m. 74 lap.

⁴ Vergilius, Aeneis, VI. 289. s köv.

helyezkedése nemcsak természetes, hanem emléken is látható. Így pl. van a volosi múzeum előcsarnokában egy (273. sz. Perigenesnek, hasonló nevű atya fiának állított) síremlék, melyen két alak van a csónakon: az egyik elől a csónak orrában tétlenül ül, a másik mögötte evez. A Charonnak e táblával kapcsolatosan tulajdonított előzékeny szerep, mindenképen ellenkezik a görög felfogást tolmácsoló Vergilius leírásából s több más adatból megállapítható jellemével. Ott azt látjuk, hogy a folyó partján kóborló lelkek egymás hegyénhátán tülekednek csónakjához; ő ellenben könyörtelenül válogatós és csak azt szállítja át, akinek testét odafelel eltemették, s a szállítási díj dolga is rendben van. — Az ahogyan néha a vigjátékokban szerepeltették, nem vehető szó szerint. Ottani beállítottága u. i. vagy merőben erkölcsi célzatú, t. i. figyelmeztetés arra, hogy mindenek úgysis „ez a vége”; vagy pedig tiszta paródia. A sírlekythosokon szokásos ábrázolások pedig, melyeket szintén fel szoktak hozni, semmiképen sem vehetők össze az emlékünknön levővel. Hiszen ottan mindössze az van, hogy a halott belép a folyó partján levő csónakba, melyen a csónakos áll. Szinte látjuk, hogy a csónak nemsokára indul, míg a mi emlékünknél a megérkezés ténye a kétségtelen. Charonnak emlékünknön tulajdonított szerep már csak azért is lehetetlen, mert a lelkeknek az alvilágba való átszállítása nem az ő érdeke, hanem a halottaké és az élő hozzátartozóké. Ő versenytárs nélkül áll; nála nélkül senki át nem juthat az alvilágba. Mi értelmese volna tehát annak, hogy más lelkeket elhanyagolva, egyeseknek utána menjen, sőt várjon rájuk, míg vége lesz a búcsúlakomának? Hiszen — mint azt az alvilágot jártaktól tudjuk és az egész görög világ tudta — az alvilági folyó innenső partján törik magukat a tömegek, hogy melyik jusson hamarabb sorra? A törtetés magyarázata az, hogy addig nem nyughatik meg a halott lelke, míg át nem jut a Boldogok honába. De az az érdeke a hátramaradottaknak is. Mert az át nem jutó lélek az élőket zaklatja. Charonnak azonban nagyon szigorúnak kell lennie, alaposan meg kell vizsgálnia, hogy kit szállít át. Ha elnéző vagy felületese, szigorúan kell bűnhődnie: Herakles átszállításáért például egy évig láncra verték.

Mindezek azt bizonyítják, hogy a jelenetben szereplő csónakban ülő férfi nem lehet Charon, mert jellemzése és magatartása mindezzel ellenkezik.

Az ellenben igen valószínű, hogy a lakoma-jelenetet az alvilág határán, víz mellett lejátszódónak kell tartanunk. A halotti ünnepségeket általában, tehát a lakomával kapcsolatosakat is a sírnál, vagyis az alvilág szélén rendezték. Így volt ez Egyiptomban, az etruszkoknál és — a görög szokást követve — a rómaiaknál. Pompeji temetőjében találtak is egy szilárdan megépített tricliniumot, négyszögletes asztallal és kerek, oszlopalakú kis oltárral.⁵ Az egyiptomiak és etruszkok halotti ünnepségeiről és az azokkal kapcsolatos lakomákról pedig részben szövegek, de még inkább nagyszámmal ránk maradt képek tájékoztatnak.

⁵ *Cagnat-Chapot*: Manuel d'archéologie romaine, I. köt. 361 lap, képpel.

Az első magyarázat szerint — mint láttuk — a síremlék olyan családi jelenetet ábrázol, amelyben a halottnak megelőző földi életében része volt. A család e szerint a tengerparton rendezte a lakomát. Megállapíthatjuk a következő lépést is, ami nem lehet más, mint az, hogy lakoma után a résztvevők csónakázni fognak. Nincs ebben semmi lehetetlenség: jó lakoma után, szép holdvilágnál akkor is kellemes lehetett a csónakázás azoknak, akiknek módjuk volt rá. Egyébként sem lehet azt mondani, hogy ez a feltevés, illetőleg ilyen tárgyú ábrázolás síremléken elképzelhetetlen. Hiszen közismert tény, hogy görög és más ókori síremlékeken gyakoriak az olyan ábrázolások, melyek az élet egyik-másik jelenetét mutatják be. Annyira, hogy volt idő, mikor Friedländer egész sor szakember véleményét fejezi ki, azt állítván, hogy a görög síremlékek domborművei szigorú következetességgel kerülnek minden olyan tárgyat, ami legtávolabbról is a halálra utalhat; vagyis, hogy az ábrázolások kizárólag a földi élet egyik-másik jelenetét ábrázolhatják. Azóta persze ezt az állítást tények és adatok egész sora cáfolja, s ugyanezek igazolják Dumontnak ezzel ellenkező álláspontját.⁶ Az igazság t. i. az, hogy a görög síremlékek domborművei csakugyan gyakran vesznek a halott életéből témát. De — különösen a IV. sz. óta — legalább is épen oly gyakoriak a túlvilági életre utaló vonatkozások; sőt igen gyakran nyilvánvaló, hogy az e világi látszatú kép is a halál utáni életre vonatkozó hitet jelképezi. Épen innen van a síremlékábrázolások tárgyában az ismert nagy változatosság.

Az épen szóban forgó lakoma-ábrázolást mégsem vagyunk hajlandók olyannak magyarázni, mint amely a fennebb részletezett felfogással a szokásos családi lakomát ábrázolná. Egyfelől azért nem, mert a jelenet egész hangulata semmi olyat sem árul el, amiből ilyen feltevést indokolni lehetne. Másfelől túlságosan anyagias volna síremléken az ilyen, pusztán élvezet jellegű ábrázolás. Ha valaki ezzel szemben azt állítaná, hogy hiszen síremlékeken, különösen szarkofáguszokon épen nem ritkák a zenés és táncos felvonulást ábrázoló képek, — annak azt felelnők, hogy az utóbbiak a Dionysos-kultusból vett képek, tehát semmiesetre sem tekinthetők földi vonatkozásúaknak.

De nem tudunk egyetérteni azokkal sem, akik szerint a síremlékeken ábrázolt lakomák azokat az örömöket akarnák mutatni, melyekben — görög felfogás szerint — a halál után az igazaknak részük van. Ez a magyarázat a bevezetőül említett *b)* pont alatti és Ludolf Stefani fejtette ki és indokolta meg a legrészletesebben.⁷ Érvelését azonban — lényegében — már Dumont megdöntötte.⁸

Mi azért sem fogadhatjuk el ezt a magyarázatot, mert azt hisszük, hogy minden eddiginél kielégítőbb magyarázatot sikerül találnunk.

⁶ Dumont, i. m. 72 s köv. lapok.

⁷ Mémoires de l'Académie de Saint-Petersbourg, 1855. VIII.

⁸ I. m. 77 s köv. lapok.

Felfogásunk szerint tehát a szóban forgó dipyloni síremlék domborművére a bevezetőül említett négyféle magyarázat közül egyik sem alkalmazható. Jelentése csak akkor lesz világossá, ha a c) és d) alatti magyarázatokat összeolvasztjuk és azt mondjuk: *A hőrozként tisztelt halottnak a családtagok részéről rendezett ünnepi lakomáról van szó, melyre meghívták a halottat és ő meg is érkezett; ebben az esetben csónakon.*

Abb. 2. kép.

A csónakon való érkezésre igen találó idézet Cicero egyik helye, mely így szól: „... quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquando in portum ex longa navigatione esse venturus“.⁹ Ha a halott csónakon távozott az életből, természetesen

ugyanúgy jelent meg újra övéi között, mikor a tiszteletére rendezett lakomára hívták.

Megjegyzendő, hogy valami ilyesféle, inkább sejtésnek, mint kialakult elméletnek a kifejezésével már régebben is találkozunk a szakkutatóknál. Pottier és Reinach idézett művében pl. azt olvassuk, hogy Gardner — kinek művéhez nem tudtunk hozzájutni — az összes addig ismert lakomábrázolások tanulmányozása után lényegileg ugyanarra az eredményre jutott, mire már jóval előbb jutott Dumont is: A lakoma az istenné vált ösöket, a heroizált halottat ábrázolja. — Tovább magyarázva hozzá szokták tenni, hogy rendszeren mellettük ül a feleségük, a szülők pedig libatioval és

⁹ Cicero, *Cato maior de senectute*, XIX, fej. 71 §. Ez a munka — különösen utolsó harmadában — több igen jól használható adatot nyújt. A Cicerónál olvasható felfogásnak több ókori síremléken, szarkofáguszon találjuk illusztrációját. A fájdalom rendesen hiányos emlékek közül egyet említünk: a volosi múzeum 624. sz. emlékéen, az alsó mezőben hárman eveznek, nyilván ama kikötő felé. Modern példa, de az ókorban gyökerezik V. Gregorius patriarcha áthéni szarkofágusza; a koporsót bárkán viszik — úgy, mint Velencében; — az evezőt két angyal kezeli.

élelmi szerekkel kedveskednek nekik.¹⁰ Lehetetlenség rá nem mutatnunk az ebben az — első hallásra tetszetős — elméletben szembe-
szökő ellenmondásra. Ősökről beszélnek, kik mellett feleségeik is ott
ülnek, *szüleik* pedig — kiknek tehát ők az őseik — ajándékokkal kedves-
kednek nekik. Mindennek *a zavaros beszédnek alapoka az, hogy az asz-
tal körül ülőkben, illetőleg a klinén fekvőkben látják a megtisztelt halottat,
illetőleg halottakat.* Amikor ezt a felfogást tévedésnek mondjuk, nem fele-
kezünk meg az u. n. theoxeniákról, az istenek megvendégléséről. Tanul-
mányaink során már volt alkalmunk bemutatnunk azt az dioszkuroknak
szóló fogadalmi domborművet, melyen ilyen lakomára való előkészület
látható. (2. sz. kép.) Ha ilyen esetben a klinén a megvendéglelt istenséget
látjuk, meglehetősen természetesnek találhatjuk. Mégis van egy olyan
ábrázolás, amelyik azt mutatja, hogy nem ez volt az eset. Arra az emlékre
gondolunk, melyen Dionysosnak Ikarosnál tett látogatása látható.¹¹ (3. sz.
kép.) A mi szempontunkból azért fontos ez a kép, mert *itt a vendéglátó diül a kli-
nére, s magasra emelt jobb-
jával üdvözli az istenséget,*
kít a körülötte szorgoskodó
szolga fogad.

Abb. 3. kép.

A most említettek azon-
ban épenúgy, mint azok, ame-
lyeken Asklépios, stb. sze-
repel, — fogadalmi tárgyak
és nem síremlékek. Másfelől
azonban a síremléktől sem
lehet elvitatni a fogadalmi
jellegét. Különösen nem épen
ezektől a lakomaábrázolásoktól. Mert úgy a theoxéniák, mint a szó-
ban forgó halotti lakomaábrázolások rendesen héroszoknak szólnak.
A halottakat tudvalevőleg mindig bizonyos tekintetben héroszként tisztel-
ték. Mikor aztán szokássá lett az, hogy a halottak tiszteletére az államok
meghatározott napot jelöltek ki, ez a tény előmozdította a hérosz- és ha-
lottisztelet összeolvadását. Még inkább eltűnt a különbség a váltságvállá-
sok térhódításával, melyek szerint minden hívő egyesült a maga megvál-
tójával, ahhoz hasonlóvá, tehát hérosszá lett. Párhuzamosan fejlődik,
gazdagodik ezzel a folyamattal a halotti lakomaábrázolások módja is; míg
az V. sz.-beli fehér sírlekythosokon, sőt a IV. sz.-beli itáliai görög sír-
vázákon is ezek a halottaknak szóló áldozatok igen egyszerűek, a későbbi
síremlékeken valóságos lakomákat látunk, mint a theoxéniákon. *Vagyis
a kétféle kultusz összeolvadásával, a kétféle lakoma ábrázolási módja is
azonos lett.*

¹⁰ Pottier-Reinach, i. m. I. 437 lap. — Dumont, i. m. 88 lap.

¹¹ Daremberg-Saglio, i. m. I. köt. 1274 lap, 1696 kép.

A most szóban forgó emlék megértéséhez ismételnünk kell, hogy nem lehet pusztán görög adatokból merítenünk, mert hiszen maga a lakomai jelenet is átalakult a keleti hatások alatt. Míg u. i. a legrégebbi lakoma-ábrázolásokon az összes résztvevők (már t. i. a szolgaszemélyzet kivételével) ülnek, a későbbiekben — asszír-méd-perzsa módra — a férfiak klinére dőlnek, s csak a nők ülnek a kliné végén, vagy karosszékekben.

A halottak megvendéglésének szokásával sem a görögöknél találkozzunk először, hanem Egyiptomban.¹² Ott volt szokás, hogy meghatározott napon mindenféle ételneműt helyeztek el a sírnak erre a célra szolgáló helyiségében, s hozzá vizet öntvén, így szóltak a halotthoz: „Kelj fel és vedd tőlem kenyeredet!” A halott megtette és az ételt elfogyasztotta. Az, hogy az élők nem látták és az étel sem lett kevesebb, nem jelentett semmit. — A szokás már az óbirodalom korában megvolt, idővel mind fényűzőbb lett. Az egyiptomiak „A halott hívásra való megjelenésének” nevezték. A résztvevők a régebbi egyiptomi ábrázolásokon is széken ülnek; míg az újbirodalom korából származó emlékeken már vidám mulatozás van, esznek-isznak, táncosnőkben gyönyörködnek, akár az etruszk emlékeken.

A kétféle — egyiptomi és görög — emlékcsoport közt bizonyára Észak-szírja és Kisázsia volt, a közvetítő, mert az előbbi helyen a Kr. e. II. évezredig nyúlnak vissza sírdomborművekben a lakomaábrázolások.¹³ Tudunk rendszeresen megismételt halotti áldozatokról az ó-mezopotámiai népeknél is, de e népeknek vígasztalan túlvilági tana nem volt alkalmas arra, hogy az ebben a tekintetben vidámabb és reménykedőbb szellemű görögségre hatással legyen.¹⁴ Az etruszkok nagy pompával rendezték a halotti lakomát, még pedig, mint az egyiptomiak, magában a sírban, s akik nem fértek el odabenn, azok a szabadban. Az ilyen vonatkozású etruszk ábrázolásokat úgy kell felfognunk, hogy azokon a halott is részt vesz, s fogadja a neki szóló tisztességtételt. A Louvrenak egy Chiusiból származó szárkófáguszán nemcsak a lakoma, hanem az előkészületek is láthatók.¹⁵

Arról, hogy rómaiaknál is megvolt ez a szokás, sok egyéb mellett a már említett pompejibeli temetői triclinium tanúskodik.

Az elmondottak szerint tehát a halotti lakoma és ábrázolása egyiptomi eredetű. Ha ezt nem feledjük, azonnal rá kell jönnünk, hogy a görög-római halotti lakomaábrázolások magyarázásának sorsdöntő közös hibája, hogy a halottat is a klinén fekvők között keresik, sőt az otlevőket valamennyit halottnak vélik. Ez alapvető tévedés. Mert a halott a lakomára csak hivatalos, azt az ő tiszteletére rendezik, de az élők. Arra, hogy a halott — nyilván meghívásra — siet és megérkezik a lakomára, idézhe-

¹² Erman, *Aegyptische Religion*, 132 s köv. lapok.

¹³ Ugyanaz, 156, 215—6 lapok.

¹⁴ Meissner, Bruno: *Babylonien und Assyrien*, I. 423 s köv. lapok.

¹⁵ Daremberg-Saglio, i. m. II. 1385 lap, 3355 kép.

tünk két általunk már közölt¹⁶ Kr. u. II.—III. sz.-beli síremléket, melyek képét mellékelten ismét bemutatjuk. (4. és 5. képen.) A különbség a dipyloni emlékekkel szemben mindössze annyi, hogy ez utóbbi emlékeken lovas-hérosz alakjában jelenik meg a halott.

Mi akadály lehet ezek után annak, hogy a dipyloni emléken a csónakot annak a járműnek tekintsük, melyen a halott földön maradt övéinek hívására megérkezett a tiszteletére rendezett lakomára? Nézetünk szerint semmi, éppen semmi . . .

A csónakban ülő férfú tehát nem Charon, hanem a lakomára érkező halott.

Tételünk bizonyítására szolgáljon még egy másik jelenség. Gyakori eset a lakoma-ábrázolásokon, hogy a klinén ülők közül egyik, vagy több

Abb. 4. kép.

Abb. 5. kép.

is, esetleg kettő együtt, (6. sz. kép) koszorút tart, még pedig úgy, mint a hogy Ikaros üdvözlí az érkező Dionysost. Mindenképpen bizonyos, hogy ez a koszorú az isteni vendégnek szól. Tehát nem a szokásos lakomai koszorú, hanem annál sokkal többet és egyebet jelent: az a koszorú ez, melyet az Újszövetség és az egyházatyák az Élet koronájának neveznek, s amely a halálon diadalmaskodottat illeti meg, mint a Győzelem jelvénye.¹⁷ A megtisztelő lakoma alkalom arra, hogy ezt a diadaljelvényt átadják a

¹⁶ E folyóirat VI. (1930) évi. 3—4. lapok.

¹⁷ Cumont, Franz: Études Syriennes, 63—667. lapok.

körükben megjelentnek. (Mi is meg szoktuk koszorúzni halottaink koporsóját és sírját!)

Lehetnek, akik okfejtésünkkel szembehelyezik azt a tényt, hogy az ilyen lakomát ábrázoló síremlék több, *esetleg ugyanannyi halottnak szól*, mint a hányan a lakomán ábrázoltatnak. Már pedig a csónakos, illetőleg a későbbi emlékeknél a lovas, mindig egyedül van. Véleményünk szerint az ilyen egyezés, ha csakugyan előfordul sem lehet ellenünk szóló érv. Hiszen az csak véletlen lehet. Mert: kétségtelen, hogy *általában* minden síremléket *egy* halottnak emeltek a hátramaradottak. Sehogy sem lett volna értelmese annak, hogy — ha az a feltevés helyes volna, hogy a lakomán a

Abb. 6. kép.

halottakat ábrázolják — a család ezután meghaladó tagjainak képét is odategyék a lakomaasztal köré, mint meghaltakat. Még akkor sem, ha a nevét esetleg már előre a síremlék állításakor rávésték arra, s halála után csak jelezték a szokásos módon, hogy ő is meghalt. Ha ugyanis képét előre rávésték volna, akkor halottak és élők együtt ültek volna az asztal körül, ami nem lehet, mert az ábrázoláson semmi olyan különbség nincs köztük, amiből meg lehetne állapítani, hogy melyik a halott és melyik az élő? De még arra is gondolnunk kell, hogy a család legöregebb tagjának elhúnyta után is születhetett új sarja a családnak, aki vérségi jogon helyet követel magának a lakomán, aminthogy idővel az ő kötelessége a családi halotti-kultusz ápolása.

Ez az ellenvetés is bizonyítja, hogy a felirat és az ábrázolás közt az említett módon való egyezést keresni hiba volna. Körülbelül annyit jelentene, mint ha valaki a lakomán résztvevőknél arcképszerű hűséget követelne.

Azt hisszük, hogy az elmondottak után nem beszélhetünk arról, hogy a görög és római síremlékeken látható lakomaábrázolások akár a halott földi, akár annak túlvilági életét akarnák elénk vetíteni. Kizárólag arról lehet szó, hogy a theoxenia-ábrázolások módjára, a halottak emlékeztetése és tiszteletére rendezett áldozati lakomát ábrázolják, melyen az élő családtagok meghívására a halott is megjelenik. Egyszer csónakon, máskor lovon. Valószínű, hogy az első mód volt az eredeti, s csak később, a halottak és hősök kultusza közti különbség eltűntével lett uralkodóvá az utóbbi megjelenési mód. Ez az elvi megállapítás megkönnyíti, sokszor egyedül ez teszi lehetővé az ábrázolások fejlődésének és részleteinek tanulmányozását, illetőleg helyes magyarázatát.

Dr. Buday Árpád.

Das Totenmahl darstellende Grabmal aus dem Friedhof von Dipylon.

Das Grabmal, der Gegenstand unserer Ausführungen, wurde 1863 in Friedhof des athenischen Dipylons entdeckt.¹ (Abb. 1.) Aber eine befriedigende Erklärung seiner Bedeutung gelang selbst bis heute nicht.

Die Darstellung auf dem Grabmal ist folgende: ein gedeckter Tisch, dahinter vier sitzende Gestalten, u. z. in der Mitte zwei bärtige Männer gesetzten Alters, auf den beiden Seiten eine ältere und eine etwas jüngere Frau. Vor dem Tisch ist das Vorderteil eines Kahnens mit Rudern sichtbar; darin ein bärtiger Mann, der gleich denen, die am Tische sitzen, gesetzten Alters ist; auf die Ellbogen gestützt schaut er der Gesellschaft untätig zu, als zu ihnen gehörend. Das Grabmal ist nicht ganz erhalten; ursprünglich musste links auf einer zweiten Tafel eine Fortsetzung folgen, worauf wahrscheinlich auch Gestalten waren; vom erhaltenen Teil können wir auf diesen Umstand aus den mehreren Rudern schliessen.

Von den Forschern nach der Bedeutung dieser Szene schliesst sich ein Teil der Ansicht an, dass wir hier *mit einem Familienmahl, veranstaltet von den Familienmitgliedern am Ufer des Meers, zu tun haben.*² — Die weitere Ausführung dieses Gedankenganges kann sonach schwerlich anders lauten, als dass der Bootsmann auf die Gesellschaft wartet, um sie auf einen Ausflug aufs Meer zu fahren.

Einer anderen Auffassung nach ist hinter diesem Bild kaum eine so fröhliche Stimmung zu vermuten. Es soll sich da darum handeln, dass im Kahne *Charon*, der unfreundliche, ja sogar widerhaarige alte Kerl sitzt, dem es obliegt die Seelen der Verstorbenen auf den Flüssen der Unterwelt zu überführen. Aus dem aber folgt, dass eine der am Tische sitzenden Gestalten der Tote selbst sein müsse, der hier mitten der Seinigen an einem Abschiedsmahl teilnimmt.

Unserer Auffassung nach kann keine der beiden Erklärungen als be-

¹ Dumont, A.: Revue archéologique 1869, II. 233—250, 421—433. Neu ausgegeben: Dumont, *Mélanges d'arch. et d'épigr.* 1892. Wir führen diese Ausgabe an.

² Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des ant. grécq. et rom.* S. 1385, Abb. 3355 und Dumont a. O. S. 74.

friedigend betrachtet werden. Dies wird evident, wenn wir den angenommenen erklärenden Gedankengang weiter ausführen und wenn wir als Folge der ersten Erklärung annehmen müssen, dass der Verstorbene unter den Lebenden sitzt, und noch dazu von ihnen nicht einmal zu unterscheiden ist. Das ist unserer Ansicht nach unmöglich. Doch noch unannehmbar erscheint uns die zweite Erklärung, wonach die im Kahn sitzende Gestalt kein anderer als Charon sein müsse. Im Folgenden möchten wir zuerst die Beweisführung für die Unhaltbarkeit dieser zweiten Auffassung geben.

Es handelt sich sonach hier darum, dass Charon vor der sich verabschiedenen Familie erschienen ist und ruhig das Ende der Mahlzeit abwartet, um den Verstorbenen sodann mit sich zu nehmen. Vergegenwärtigen wir uns jedoch das Wesen Charons, der laut den Aussagen der Autoren widerhaarig, rauh und ungeduldig mit den vor ihm erschienenen Seelen umgeht, ist es immerhin überraschend, dass er nun ebenso ruhevoll, aufmerksam und geduldig, wie die feierlich trauernden Mitglieder der Gesellschaft dasitzt. Eben infolge seiner Haltung sind wir eher dazu geneigt anzunehmen, dass auch diese Gestalt zu der Gesellschaft gehört.

Die zuvorkommende Haltung, die Charon durch diese Erklärung der Tafel zugemutet wird, widerspricht durchaus seinem Charakter, so wie wir ihn sowohl aus den Beschreibungen Vergils,³ der darin der griechischen Auffassung folgt, als auch aus denen anderer kennen. Dort erfahren wir, dass obgleich die irrenden Seelen sich am Ufer des Flusses stürmend zu seinem Kahn drängen, er dennoch unerbittlich wählerisch umgeht und nur denjenigen überführt, dessen Körper oben bereits begraben ist und der auch die Überfahrtsgebühr in Ordnung erstattet hat. Die Rolle, die er manchmal in Komödien zu spielen hat, ist durchaus nicht wörtlich zu nehmen. Diese seine Funktion ist nämlich entweder rein moralisierenden Charakters (d. h. eine Mahnung daran, dass dies ohnehin „das Ende von allem“ sei) oder aber eine blosser Parodie. Die auf den Grablekythen üblichen Schifffarstellungen aber, die gewöhnlich auch angeführt werden, sind mit derselben auf unserem Denkmal überhaupt nicht zu vergleichen. Sie enthalten nämlich nur soviel, dass der Tote in den am Ufer des Flusses befindlichen Kahn tritt, in welchem der Ruderer steht. Es ist gleichsam zu sehen, dass der Kahn vom Ufer abstösst, während bei unserem Denkmal die Tatsache der Ankunft unzweifelhaft ist.

Die auf unserem Grabmal dem Charon zugemutete Rolle ist auch schon deswegen nicht stichhaltig, weil die Überführung der Seelen in die Unterwelt nicht in seinem Interesse, sondern in dem der Verstorbenen und der Überlebenden steht. Er ist ohne Rivalen; ohne ihn kann niemand in die Unterwelt geraten. Was hätte es also für einen Sinn, dass er die wartenden Seelen vernachlässigt um anderen nachzugehen, und sogar auf sie zu warten bis das Abschiedsmahl ein Ende nimmt. Von denen, die die Unterwelt bereisen erfahren wir — was übrigens die ganze griechische

³ Vergil. Aeneis. VI. 289. ff.

Welt so glaubte —, dass diesseits des unterweltlichen Flusses sich die Mengen drängen, um je eher an die Reihe zu kommen. Die Erklärung dieses Andrangs liegt darin, dass die Seele des Verstorbenen keine Ruhe findet ehe sie in das Land der Seligen anlangt. Dies ist aber auch das Interesse der Überlebenden, denn die nicht überführte Seele lässt ihnen keine Ruhe. Nichtdestoweniger muss Charon sehr streng umgehen und gründlich prüfen, wen er überführt. Sollte er nachsichtig oder oberflächlich verfahren, so muss er bitter darum büßen: wegen der Überfahrt des Herakles wurde er auf ein Jahr in Fesseln geschlagen.

All dies beweist nur, dass der im Kahne sitzende Mann der Szene nicht Charon sein könne.

Hingegen scheint es ziemlich stichhaltig, dass sich die Festmahlszene am Ufer eines Flusses, an der Grenze der Unterwelt abspielt. Im allgemeinen hatte man die Totenfeier, also auch das Totenmahl beim Grabe, d. h. bei der Öffnung der Unterwelt veranstaltet. Das war sowohl bei den Ägyptern, als auch bei den Etruskern und — in Nachahmung griechischer Sitten — auch bei den Römern gebräuchlich. In dem Friedhof von Pompeji wurde ein festgebautes Triclinium mit einem viereckigen Tisch und einem runden, säulenartigen Altar gefunden.⁴ Über die Totenfeier der Ägypter und der Etrusker hingegen dienen uns Texte, noch eher aber die zahlreichen erhaltenen Bilder zur Orientierung.

Der ersten Erklärung nach sollte das Grabmal die Darstellung einer solchen Familienszene sein, an der der Verstorbene in seinem irdischen Leben teilzunehmen pflegte. Die Familie hat sonach das Festmahl am Ufer des Meeres veranstaltet. Wir können daraus auch auf den nächsten Schritt schliessen, der sonach nicht anders sein könne, als dass die Teilnehmer nach beendigter Mahlzeit eine Kahnfahrt unternehmen werden. Darin ist gar nichts Ungewöhnliches: nach einer reichen Mahlzeit, beim schönen Mondschein mag das Kahnfahren auch schon damals angenehm gewesen sein, falls man dazu die Möglichkeit hatte. Es ist auch nicht einzuwenden, dass diese Annahme, bzw. die Darstellung eines solchen Stoffes auf einem Grabmal unvorstellbar sei. Ist es doch eine allbekannte Tatsache, dass auf den Grabmalen der Griechen und des sonstigen Altertums häufig Abbildungen vorkommen, die Szenen aus dem täglichen Leben darstellen. So sehr, dass es eine Zeit gab, als Friedländer der Ansicht einer ganzen Reihe von Fachgelehrten Ausdruck gab, indem er behauptete, dass die Reliefs der griechischen Grabmalen mit strenger Folgerichtigkeit jedes Thema vermeiden, das selbst im entferntesten an den Tod mahnt, d. h. also, dass die Abbildungen ausschliesslich Szenen des irdischen Lebens darstellen können. Seither wurde diese Behauptung natürlich durch eine ganze Reihe von Tatsachen widerlegt, von denen zugleich auch der entgegengesetzte Standpunkt Dumonts⁵ bewiesen wird. Die Wahrheit besteht

⁴ Cagnat-Chapot: Manuel d'archéologie romaine, Bd. I. S. 361 mit Abb.

⁵ Dumont a. O. S. 72 ff.

nämlich darin, dass die Reliefs der griechischen Grabmalen in der Tat häufig Themen aus dem Leben des Verstorbenen entlehnen. Nichtdestoweniger finden sich aber — zumal seit dem IV. Jahrhundert — mindestens ebenso häufig die Mahnungen an das Jenseits; es ist sogar oft ganz evident, dass auch die scheinbar weltliche Abbildung den Glauben an das jenseitige Leben versinnbildlicht. Was nun die in Frage stehende Abbildung eines Festmahles betrifft, sind wir dennoch nicht geneigt sie so zu erklären, als ob sie die herkömmliche Familienmahlzeit darstellte im Sinne der oben ausgeführten Auffassung. Einerseits darum, weil die Stimmung der Szene nichts davon verrät, woraus man auf diese Annahme schliessen könnte. Andererseits wäre eine derartige Darstellung rein genüsserischen Charakters viel zu materialistisch für ein Grabmal. Sollte jemand dagegen einwenden, dass man auf Grabmalen, besonders auf Sarkophagen nicht selten Abbildungen von Musik- und Tanzaufzügen begegnet, könnten wir nur erwidern, dass diese letzteren dem Dionysos-Kult entnommene Bilder sind, daher keinesfalls als auf das irdische Leben bezogen betrachtet werden können.

Doch auch mit denen können wir nicht übereinstimmen, die der Ansicht sind, dass die auf Grabmalen dargestellten Festmahle auf solche Freuden weisen, die — in der Auffassung der Griechen — den Gerechten nach ihrem Tode zuteil werden. Diese Auffassung wurde am ausführlichsten von Ludolf Stefani dargelegt und begründet.⁶ Seine Beweisführung wurde jedoch — im Wesentlichen — bereits durch Dumont widerlegt.⁷ Wir können dieser Erklärung auch schon darum nicht beipflichten, weil wir der Überzeugung sind, dass es uns eine Erklärung zu finden gelingt, die befriedigender ist als alle vorangegangenen.

Unserer Auffassung nach handelt es sich auf dem Relief des in Rede stehenden Grabmals von Dipylon um *ein festliches Gastmahl, das die Mitglieder der Familie für den als Heros verehrten Verstorbenen veranstalteten und zu welchem Festmahl sie auch den Verstorbenen einluden, der nun auch eintrifft, im Kahn*. Für die Ankunft im Kahn trifft vortrefflich eine Stelle aus Cicero, wonach: „...quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus“.⁸ Ist der Verstorbene auf einem Kahn aus dem Leben geschieden, so muss er naturgemäss auch im Kahne wieder erscheinen, wenn er zu einem Festmahl eingeladen wird.⁹

⁶ *Mémoires de l'Académie de Saint-Petersbourg*, 1855. VIII.

⁷ A. O. S. 77 ff.

⁸ *Cato maior de senectute*, XIX. Cap. 71. §. Dieses Werk — besonders im letzten Drittel — gibt viele sehr brauchbare Daten.

⁹ Die Illustration der bei Cicero belegten Auffassung finden wir auf mehreren Grabdenkmälern, Sarkophagen aus dem Altertum. Von den — leider — gewöhnlich fehlerhaften Denkmälern erwähnen wir eins: Auf dem Denkmale im Museum Volos Nr. 624. rudern drei Personen offenkundig gegen „denjenigen Hafen“. Der Sarkophag in Athen des Patriarchen Gregorius V. ist ein modernes Beispiel, es wurzelt aber im Altertum: sein Sarg wird auf einem Kahn befördert — wie das in Venedig die Sitte ist — aber das Ruder wird von zwei Engeln gehandhabt.

Es ist zu bemerken, dass wir der Verlautbarung einer derartigen eher Ahnung als ausgebildeten Theorie seitens der Fachgelehrten bereits früher begegneten. In den angeführten Werken Pottiers und Reinachs lesen wir z. B., dass Gardner — dessen Werk wir uns nicht verschaffen konnten — nach der Überprüfung aller bisher bekannten Festmahldarstellungen im Wesentlichen zu demselben Resultat gelangte wie Dumont, doch viel früher als er: Das Festmahl stellt die zu Göttern gewordenen Toten, den heroisierten Verstorbenen dar. Weiter erklärend fügen sie in der Regel noch hinzu, dass zumeist auch die Gattinnen der Verstorbenen neben ihnen sitzen, während die Eltern mit Libation und mit Speisen sie zu erfreuen trachten.¹⁰ Es ist unmöglich, in dieser, auf den ersten Blick gewinnenden Theorie nicht auf den ins Auge springenden Widerspruch zu weisen. Man spricht von *Ahnen*, neben denen auch ihre Gattinnen sitzen und die *Eltern* — deren Ahnen sie sind! — trachten durch Geschenke ihre Gunst zu erheischen. *Der Urgrund all dieser verworrenen Rede liegt darin, dass man unter den am Tische sitzenden Personen, bzw. unter denen, die auf der Kliné hingelagert sind, den verehrten Verstorbenen, bzw. die Verstorbenen zu finden wähnt.*

Wenn wir diese Theorie als falsch bezeichnen, vergessen wir keinesfalls auf die sog. Theoxenien, die Bewirtung der Götter. Im Laufe unserer Studien hatten wir bereits Anlass auf das Votivrelief zu Ehren der Dioskuren hinzuweisen, worauf die Vorbereitung zu einem ähnlichen Festmahl abgebildet ist (2. Abb.). Erblicken wir in solchen Fällen auf der Kliné die zu Gäste gesehene Gottheit, so können wir dies für ziemlich natürlich halten. Nichtdestoweniger gibt es eine solche Darstellung, die darauf hinweist, dass das nicht immer der Fall gewesen war. Ich denke an das Denkmal, worauf der Besuch Dionysos bei Ikaros abgebildet ist¹¹ (3. Abb.). Hier lagert der Gastgeber auf der Kliné und mit erhöhter Rechte begrüßt er die Gottheit, die ein um sie beschäftigter Diener empfängt. Diese jetzt genannten Denkmale sind gleich denen, auf welchen Asklepios u. a. vorkommen, Votivstafeln und keine Grabmalen. Andererseits aber ist auch den Grabmalen nicht ganz der Votiv-Charakter abzusprechen. Zumal nicht denen, die verschiedene Festmahle darstellen. Sind doch sowohl die Theoxenien, als auch die in Frage stehenden Totenmahldarstellungen zumeist Heroen gewidmet. Als es später Brauch wurde, dass die Staaten für den Totenkult einen bestimmten Tag festsetzten, beförderte dieser Umstand die Verschmelzung der Heroen- und Totenkulte. Noch mehr schwand der Unterschied infolge der Verbreitung der Erlöser-Religionen, wonach jeder Gläubige sich mit seinem Erlöser vereint und sich ihm dadurch angleicht, d. h. selbst zum Heros wird.

Zum Verständnis des in Rede stehenden Denkmals dürfen wir uns nicht bloss auf die griechischen Quellen beschränken, da doch die Fest-

¹⁰ Pottier-Reinach, a. O. I. S. 437. Dumont, a. O. S. 88.

¹¹ Daremberg-Saglio, a. O. Bd. I. S. 1274, Abb. 1696.

mahl-Szenen selbst unter orientalischen Einfluss einer Veränderung unterzogen wurden. Während nämlich auf den ältesten Festmahldarstellungen alle Teilnehmer (nämlich mit Ausnahme der Dienerschaft) gesessen sind, lagerten auf späteren Abbildungen die Männer auf syrisch-medisch-persische Art auf der Kliné und nur die Weiber sassen aufrecht am Ende der Kliné oder auf Armstühlen.

Dem Brauch der Bewirtung der Verstorbenen begegnen wir zuerst in Ägypten.¹² Dort war es eingeführt, dass man an einem bestimmten Tage allerlei Speisen in einen, diesem Zweck vorbehaltenen Raume des Grabes stellte und indem man es mit Wasser begoss zu dem Toten folgende Wort richtete: „steh auf und empfange dieses dein Brot von mir!“ Der Tote folgte der Aufforderung und geniesst die Speisen; dass dies weder von den Lebenden gesehen wurde, noch die Speisen weniger geworden sind, hatte nichts zu bedeuten. Der Brauch war bereits zur Zeit des Alten Reichs eingebürgert und wurde später immer luxuriöser. Die Ägypter nannten ihn „*Herauskommen auf Ruf*“. Auf den älteren Darstellungen sitzen die Teilnehmer auf Stühlen, auf den Denkmälern aus der Zeit des Neuen Reichs finden bereits fröhliche Unterhaltungen statt; man isst und trinkt und geniesst den Anblick der Tänzerinnen, ganz wie auf den etruskischen Denkmälern. Zwischen diesen beiden Gruppen von Denkmälern fungierten gewiss Nordsyrien und Kleinasien als Vermittler, denn im ersteren Gebiet gehen die Festmahl-Abbildungen auf Grabmalen bis auf das II. Jahrtausend v. Ch. zurück.¹³ — Über regelmässig erneuerten Totenopfern wissen wir auch bei den Völkern Alt-Mesopotamiens,¹⁴ doch die trostlose Jenseitslehre dieser Völker war wenig geeignet, um auf das Griechentum, das in dieser Hinsicht fröhlicheren und zuversichtlicheren Geistes war, einen Einfluss auszuüben. — Die Etrusker veranstalteten mit grosser Pracht das Leichenmahl, u. z. gleich den Ägyptern im Grabe selbst und nur diejenigen, die da keinen Platz fanden, sassen im Freien. Die diesbezüglichen etruskischen Darstellungen müssen wir so erklären, dass auf ihnen auch der Verstorbene zugegen ist und die ihm dargebotenen Huldigungen entgegennimmt. Auf einem aus Chiusi stammenden Sarkophag des Louvre ist nicht bloss das Mahl selbst, sondern auch die Vorbereitungen ersichtlich.¹⁵ Dafür, dass dieser Brauch auch bei den Römern eingebürgert war, spricht ausser vielem andern auch das bereits angeführte Triclinium aus dem Friedhof von Pompeji.

Auf Grund des bereits Gesagten ist das Totenmahl und seine Darstellung ägyptischen Ursprungs. Darausfolgt, dass der ausschlaggebende gemeinsame Fehler in den Erklärungen der griechisch-römischen Totenmahl-Darstellungen darin besteht, dass man auch den Verstorbenen unter denen suchte, die auf der Kliné lagern, ja sogar

¹² Erman, *Ägyptische Religion*, S. 132 ff.

¹³ Erman, *A. O. S.* 156, 215—6.

¹⁴ Meissner, Bruno: *Babylonien und Assyrien*, I. S. 423 ff.

¹⁵ Daremberg-Saglio, *a. O.* II. S. 1385, Abb. 3355.

alle, die hingelagert sind, für Verstorbene hält. Dies ist ein grundlegender Irrtum. Der Verstorbene wurde auf das Festmahl nur geladen, es wird ihm zu Ehren veranstaltet, aber von den Lebenden. Dafür, dass der Verstorbene — offenbar auf Ruf — herbeieilt und ankommt, können wir uns auf zwei, von uns bereits mitgeteilte Grabmale aus dem II.—III-Jahrhundert n. Ch. berufen, deren Abbildungen wir zugleich neuerlich veröffentlichten¹⁶ (4. und 5. Abb.). Der Unterschied im Vergleich mit dem Denkmal aus Dipylon besteht bloss darin, dass auf diesen Bildern der Verstorbene als berittener Heros erscheint.

Was uns sonach noch daran hindert, in dem Kahn auf dem Denkmal von Dipylon das Fahrzeug zu erblicken, dessen sich der Verstorbene bediente, um der Einladung der Seinigen, die noch auf Erden weilen, Folge zu leisten und auf dem ihm zu Ehren veranstalteten Festmahl zu erscheinen? Unseres Erachtens nichts, gar nichts... Der Mann im Kahne ist also nicht Charon, sondern der zum Festmahl herbeigeeilte Verstorbene.

Eine derartige Anordnung der Beförderer und der Beförderten ist nicht nur natürlich, sondern sie ist auch an Denkmälern sichtbar. So ist z. B. in der Vorhalle des Museums zu Volos ein dem Perigenes, dem Sohnes des gleichnamigen Vaters errichtetes Grabdenkmal, auf welchem sich im Kahne zwei Gestalten befinden, die eine sitzt vorne am Vorderteil des Kahnens untätig, der andere rudert hinter ihm.

Zum Beweise der Richtigkeit unserer These diene auch noch folgender Umstand. Es kommt auf Festmahl-Darstellungen häufig vor, dass von denen, die auf die Kliné hingelagert sind, eine oder mehrere Personen, eventuell zweie zusammen einen Kranz halten, u. z. auf ähnliche Weise, wie Ikaros Dionysos begrüsst. Allenfalls ist es sicher, dass dieser Kranz dem göttlichen Gast bestimmt ist. Es handelt sich sonach in diesen Fällen nicht um den gewöhnlichen Festmahlkranz; dieser Kranz bedeutet viel mehr und etwas ganz anderes: es ist der Kranz, der im Neuen Testament und bei den Kirchenvätern als Krone des Lebens bezeichnet wird.¹⁷ Das Ehrenmahl ist ein Anlass dazu, um dieses Siegeszeichen dem Erschienenen zu überreichen. (Auch wir bekränzen Särge und Gräber unserer Toten!)

Es ist wohl möglich, unseren Ausführungen die Tatsache gegenüberzustellen, dass manches Grabmal mit der Darstellung eines Festmahls mehreren Toten bestimmt ist, eventuell eben so vielen, wie die Teilnehmer des Festmahls der Darstellung; hingegen ist der Bootsmann, bzw. auf den jüngeren Denkmälern der Reiter, immer allein. — Unsers Erachtens kann selbst diese eventuelle Übereinstimmung, sollte sie wirklich vorhanden sein, auch nicht als Argument uns gegenüber fungieren. Es kann nämlich bloss ein Zufall sein. Denn: es unterliegt wohl keinem Zweifel, dass in der Regel jedes Grabmal von den Überlebenden *einem* Toten zu Ehren

¹⁶ Diese Zeitschrift, Jahrgang VI. (1930). S. 3—4.

¹⁷ Cumont, Franz: *Études Syriennes*, S. 63—67.

gestellt wurde. Es wäre also sinnlos, hätte man die noch künftig sterbenden Mitglieder der Familie gleich den bereits Verstorbenen bei der Mahlstätte dargestellt. Selbst dann, wenn man ihre Namen eventuell in voraus auf das Grabmal gravierte und beim Todesfall sodann auf die gebräuchliche Art bezeichnete, dass der Betreffende auch gestorben sei. Hätte man nämlich auch sein Bild in voraus eingraviert, müssten die Toten und die Lebenden zusammen am Tische sitzen, was jedoch nicht der Fall sein kann, da gar kein Unterschied darauf hinweist, welche unter ihnen die Toten und welche die Lebenden sein könnten. Auch müssen wir in Erwägung ziehen, dass selbst nach dem Tode des ältesten Mitgliedes der Familie noch ein neuer Sprosse geboren werden könne, der sich mit gutem Recht seinen Platz auf dem Festmahl fordert, zumal es mit der Zeit seine Pflicht sein wird den Totenkult der Familie zu versorgen. Dieser Einwand beweist also bloss, dass es verfehlt wäre zwischen Aufschrift und Darstellung auf benannte Weise eine Entsprechung zu suchen. Es würde fast soviel bedeuten, als wolle man bei den Teilnehmern des Festmahles bildnishaft Ähnlichkeit fordern.

Wir glauben, dass wir nach dem Gesagten kaum mehr davon sprechen können, dass die Festmahl-Darstellungen auf griechischen und römischen Grabmalen das irdische oder jenseitige Leben des Verstorbenen vergegenwärtigen wollen. Es kann ausschliesslich nur davon die Rede sein, dass sie auf Art der Theoxenien-Abbildungen das zum Gedächtnis und zu Ehren des Toten veranstaltete Opfermahl darstellen, wo auf Ruf der Überlebenden auch der Verstorbene erschienen ist. Einmal in einem Kahn, das andermal zu Pferd. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die erstere Art die ursprünglichere ist und die letztere Art des Erscheinens erst später, beim Schwinden des Unterschiedes zwischen dem Heroen- und dem Totenkult überhand nahm. Diese prinzipielle Feststellung erleichtert, oft ermöglicht sie erst sogar das Studium der Entwicklung und der Details dieser Darstellungen, bzw. deren richtige Erklärung.

Á. Buday.

Jazig sírok Mártélyon.

1933. május hó 3-án Endrey Béla úr, Hódmezővásárhely h. polgármestere arrói értesítette intézetünket, hogy Mártélyon, töltésmagasításon dolgozó munkások, csontvázakat találtak.

A lelőhely Hódmezővásárhely városhoz tartozó Mártély község területén, a Körös-Tisza-Maros Ármentesítő Társulat 4700—4800-as ártéri szelvényében, Maczelka Ferenc tanyájával szemben fekszik.

A sírok megtalálásáról későn adtak hírt, mert csaknem a munka végére érkeztünk ki. A szelvény területén, a kubikgödrök széleire kidobált embercsontokból és cseréptöredékekből arra következtethettünk, hogy a munkások időközben egy nagyobb sírmezőt romboltak szét. A kubikgödrök még kiásatlan részéből négy sírnak körvonalait állapíthattuk meg; ezek közül egyet a munkások részben már ki is bontottak.

1. sír. Részben már ki volt bontva, de a csontok és mellékletek lenyomataiból a sírt tökéletesen sikerült rekonstruálni. A csontváz a kubikgödör felsőszélétől számított 85 cm mélységben, észak-déli irányban kinyújtóztatva feküdt. Feje dél, lába észak felé volt irányítva, arca nyugat felé fordult. A csontlenyomatok helyzetéből női csontvázra következtethettünk.

Mellékletei: 1. A koponya jobboldalán kis edény. (2. kép 1.) 2. A mellkas jobboldalán bronzfibula (3. kép 7.). 3. A medencében vaskés töredékei (3. kép 6.).

2. sír. Az előbbitől délre 290 cm távolságra, kinyújtóztatott helyzetben feküdt. Mélysége 105 cm. Irányítása ugyanolyan, mint az előbbié. Férfi csontváz, hossza 173 cm.

Mellékletei: 1. A medencében vascsat (2. kép 1.). 2. Ugyanott, elégült vaskés töredékei (2. kép 10.).

3. sír. Az első sírtól délkeletre 5·80 m, a másodiktól északkeletre 6·40 m távolságra, 110 cm mélyen feküdt. A kinyújtóztatott csontváz fejét délkelet, lábát északnyugati irányban helyezték el, arcával nyugat felé nézett. Férfi csontváz, hossza 165 cm.

Mellékletei: 1. A koponya jobboldalán kis tál. (1. kép 3.). 2. Az alsó állkapocs alatt két darab római érem (2. kép 4., 5.). 3. A medencében vaskés töredék (2. kép 8.). 4. Ugyanott vascsat (2. kép 3.).

4. *sír.* Az előbbi sírtól észak-északnyugati irányban 4·5 m távolságra, a harmadik sírral egyező irányban, arccal keletfelé fordulva, kinyújtóztatott helyzetben feküdt. Férfi csontváz, hossza 170 cm, mélysége 125 cm.

Mellékletei: 1. Nyakában paszta gyöngysor (2. kép 9.). 2. A medencében bronzcsat (2. kép 2.). 3. Az alsó lábszárai között kis edény (1. kép 2.).

5. *sír.* A munkások teljesen szétrombolták, csak a gödör szélére kидobált edény töredékeinek egy része maradt meg. Pontos helyét, valamint a csontváz helyzetét a munkások ellentétes bemo ndásai alapján megállapítani nem sikerült. A kubikosok nagyobb része szerint a második sírtól délkelet felé kb. 12 m távolságra fe khetett. Az edényen kívül állítólag vas mellékletei is voltak, amelyek azonban a vázrészekkel együtt elkallódtak.

A sírok mellékleteinek részletes leírását az alábbiakban adjuk:

1. Kisedény (1. kép 1., metszete 3. kép 1.). Erősen profilált, gömbös

Abb. 1. kép.

formájú. Kissé lecsorbult szája kifelé hajlik. Nyakán, egymástól kb. 5 mm távolságra két mélyített párhuzamos vonal fut körbe. Aránylag kis lapos-feneke élesvonalban találkozik a kihasasodás gömbös vonalvezetésével. Anyaga finoman iszapolt, jól égetett; kívül fényezett, belül símított; vörös színű. Korongon készült, amelynek lenyomatai legjobban kívülről, a lapos fenékén láthatók. Magassága 9·5, belső mélysége 8·5, legnagyobb kihasasodása 10·5, szájátmérője 7·5, fenékátmérője 4·5 cm.

2. Kisedény. (1. kép 2., metszete 3. kép 2.). Lefelé erősen szűkülő, gömbös formájú. Nyaka kissé hengeres, megcsorbult szája enyhén kifelé hajlik. A nyak alig észrevehető vállban találkozik a kiöblösödő hassal. Erősen profilált. Alsó részén rendszertelenül elhelyezett mélyített vonalak láthatók, amelyek ugyan egymással párhuzamosak, de nem mindig futnak egészen körbe. Sárgásszürke színű, kívül-belül fényezetlen. Finoman iszapolt, anyaga ujjdörzsölésre erősen kopik. Korongon készült. Magassága 10·5, mélysége 10, legnagyobb kiöblösödése 11·5, szájátmérője 10, nyakátmérője 8·5, a fenéke 4·5 cm.

3. Tál. (1. kép 3., metszete 3. kép 3.). Alakja a kettőscsonkakúpához hasonlít. Szája visszafelé, ferdén szélesedik ki. A kettőscsonkakúpok kb. 3 cm magasságban vannak összetéve és az alapátmérők a kisebbek. Erősen profilált fenéke 5 mm magasságban összeszűkül. Színe feketés-szürke, anyaga jól iszapolt és jól égetett. A tál külső oldalán a fényezés nyomai jól láthatók. Magassága 9·7, fenékatmérője 6·3, szájátmérője 17·5 cm.

4. Edénytöredékek. A töredékekből az edényt rekonstruálni nem lehetett. Sárgásszürke színű, anyaga finoman iszapolt és jól égetett. Kívül fényezett, belül simított; korongon készült, amelynek lenyomatai a belső oldalon jól látszanak. Legnagyobb kiöblösödése az edény félmagasságában lehetett. A töredékek felső részén, az edény vállí részén, hullámvonalas dísz látható, amely az ott fényezetlen mezőből fényezetten tűnik ki. A töredékek megmaradt részén, a fenék felől, két 6—6 mm széles, párhuzamosan bemélyülő vonal látható. Megmérhető legnagyobb magassága 25 cm.

5. Kéttagú bronzfibula. (2. kép 7.). A tűtartó-tokot a láb aláhajlításával képezték. A tű ugyancsak bronzból készült, amelynek egyik végét spirálisan tekercselték s a kengyelhez vasszeggel erősítették. A kengyel két vége négyzetalakú, amelyet a gerinc irányához viszonyítva merőlegesen, bevágások tagolnak. A kengyelgerinc keresztmetszete trapézidomú. A fibula hossza 6·5, a kengyel hossza 3·7, magassága 2 cm.

Fibulánkhöz hasonlóak a Szentés-berekháti 6., a Szeged-öthalmi 16., 20. és 26. sírokban, továbbá Újszentivánon fordultak elő.¹

6. Bronzcsat. (2. kép 2.). Tüskéje hiányzik. Magassága 4, szélessége 2 cm.

7. Vascatok. (2. kép 1., 3.). Az egyik karika, a másik oválisalakú. Utóbbinak a szíj felerősítése felőli részéhez kis vaslemez van erősítve. Átmérőjük 3·5—4·0 cm.

8. Vaskés töredékek. (2. kép 6., 8. és 10.). Két darabnál csak a markolatrészt maradt meg, míg a harmadik csak pengetőredék. A markolatra eső részeken az egykori fafoglalat maradványai jól láthatók.

9. Pasztagyöngyök. (2. kép 9.). Csontszínűek; a legtöbb hengeresformájú, de van közöttük hasábalakú is. Összesen 13 szem került elő.

Ugyanerről a területről szórványként került elő egy eredetileg kisebb alakú bronzfibula töredéke. A fibulából csak a spirálisan tekercselt fej és a kengyelszalagnak alig 3—4 mm hosszú töredéke maradt meg. Megállapítható, hogy a spirális szeggel erősítették a kengyelhez. A spirális teljesen ép, szélessége 12 mm. A töredékből a fenébb leírt fibula formájára következtethetünk.

A mártélyi sírok korának megállapítására vonatkozólag a harmadik sírban talált két római érem szolgálhatna biztos támpontul. Az érmek azonban annyira rosszfenntartásúak, hogy azokat meghatároz-

¹ Dolgozatok VII. (1931.). 144. l. és VIII. (1932.). 114. l.

ni nem sikerült, így a korra nézve a fibulák nyújthatnak közelebbi felvilágosítást.

Párducz Mihály dr. a nagy magyar Alföld rómaikori emlékeit a fibu-

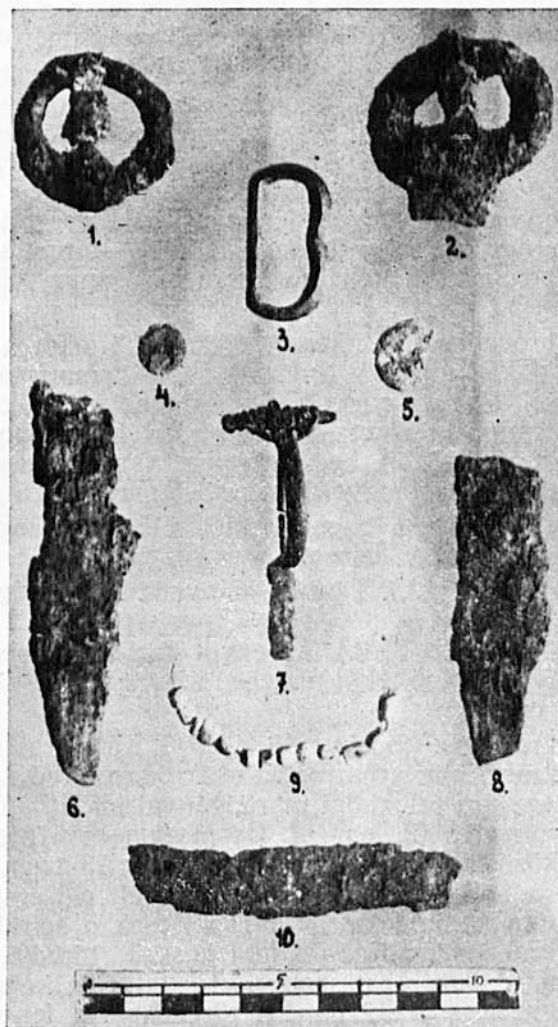

Abb. 2. kép.

lák alapján csoportosította. Összeállításában fibuláink analóg példányait az I. 3. csoportba osztja, amelyek Caracalla császár uralkodási éve alatt

(Kr. u. 198—217.) voltak divatosak.² Ennek a II. sz. végi és III. század elei datálásnak a sírok egyéb leletei sem mondanak ellent, így temetőnk kora erre az időre tehető.

*

Az előkerült leletek révén Mártély községe már régen nem ismeretlen a régészeti irodalomban.³

Nagy hiányossága azonban az adatoknak, hogy az egyes leletek közelebbi, lelőhely meghatározását nem mindenkor adják. A legalább ilyen szempontból hitelesnek mondható emlékek a község különböző tájairól kerültek elő. A szegedi egyetem Archaeologiai Intézete, a hódmezővásárhelyi városi múzeummal karöltve a közeljövőben szándékozik a terület egyes pontjain ásatni, ahonnan eddig a következő leletek kerültek elő.

A *neolith kor* emlékei a Csanyi-partból kerültek elő,⁴ ahol tűzhelypadok és konyhahulladékok jutottak napvilágra. E kori agyagedények,

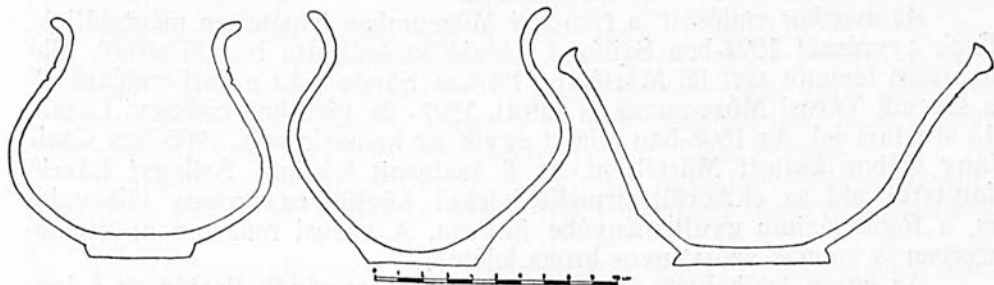

Abb. 3. kép.

silex-nucleusok és szarvas-agancsok a Nemzeti Múzeumba is kerültek; innen valók a szegedi városi múzeumban lévő kőeszközök is. Itt ásatott Csallány Gábor, aki öt földalatti lakást tárt fel és az előkerült edénytöredékeket, csonteszközöket a szentesi múzeumba szállította. Szilágyi László ármentesítő társulati mérnök e helyen talált, vegyes anyag között kőeszközt is adományozott a hmvásárhelyi ref. főgimnázium gyűjteményének. Innen származik az a benyomásokkal díszített fazék és talpcsőves edény, amely ugyancsak a főgimnázium gyűjteményében nyert elhelyezést.

*La Tène kori*⁵ az az összehajlított vaskard, amely népvándorláskori temetőben került elő, egy üveg karpereccel együtt.

A *jazig korból*⁶ már több emlék maradt, de ezek egy részénél a lelőhelyek közelebből nincsenek meghatározva.

² Dolgozatok VII. (1931.). 146. l.

³ Banner: A hódmezővásárhelyi városi múzeum régészeti osztályának öt első éve. Szeged. 1934.

⁴ U. ott. 9—10. ll.

⁵ U. ott. 15. l.

⁶ U. ott. 15. l.

Még 1884-ben került a Nemzeti Múzeumba egy nagyobb vegyes anyag, amelyek között jazig tárgyak voltak. Ugyancsak vegyes anyaggal két ízben is szállítottak be a hódmezővásárhelyi ref. főgimnázium gyűjteményébe e kori emlékeket, köztük gyöngyöket, bronz karperecet, fésűtöredékeket és edénydarabokat. Innen származik az a Sabina érem is, amely a Nemzeti Múzeumban nyert elhelyezést. A főgimnázium leltárába Zolnay Béla ármentesítő társulati főmérnök ajándékként e kori edények vannak bevezetve. Ugyancsak ő a múzeumnak is ajándékozott edényeket. Varga Antal hódmezővásárhelyi tanár Széll Ferenc tanyáján hét háborítatlan sírt tárt fel. A főgimnáziumba került egy hosszú gyöngy-sor is, amelyet Szilágyi László ajándékozott a gyűjteménynek. A gyöngyök különböző színű és alakúak, van közöttük egy karneol és két kör-alakú szem is, utóbbiak üvegbetétes rozettával vannak díszítve.

*Germán eredetű*⁷ az a két mártélyi fibula, amely a Nemzeti Múzeum népvándorláskori termében van kiállítva.

Az *avarkor* emlékeit⁸ a Nemzeti Múzeumban ismételten megtaláljuk. Ezek egyrészét 1891-ben Szilágyi László szolgáltatta be. 26 sírból álló avarkori temetőt tárt fel Mártélyon Farkas Sándor. Az e kori emlékekből a szegedi Városi Múzeumnak is jutott. 1897- és 1898-ban Szilágyi László 13 sírt tárt fel. Az 1898-ban feltárt egyik sír lovassír volt. 1903-ban Csallány Gábor ásatott Mártélyon, az ő ásatásait később Szilágyi László folytatta, aki az előkerült sírmellékleteket, köztük egy arany fülbevalót is, a főgimnázium gyűjteményébe juttatta. A városi múzeum gyűjteményében is vannak szórványos bronz leletek.

Az egyes lelőhelyek egymáshoz való viszonyának tisztázása a legközelebbi ásatások feladata lesz.

Dr. Bálint Alajos.

⁷ U. ott. 19. l.

⁸ U. ott. 20–21. II

Jazig-Gräber in Mártély.

Im Mai 1933, haben einige mit der Erhöhung des Dammes beschäftigten Arbeiter auf dem zwischen 4700 und 4800 liegenden Teil des Überschwemmungsgebietes der Deichgenossenschaft Kőrös-Tisza-Maros, dem Ferenc Maczelka-Gut gegenüber, auf dem Gebiet der zur Stadt Hódmezővásárhely gehörenden Gemeinde Mártély, Jazig-Gräber ausgegraben. Aus dem durch diese Arbeit aufgewühlten Friedhof hat unser Institut amtlich 4 Gräber zum Vorschein gebracht. Von den Skeletten sind die ersten zwei in nord-südlicher, die beiden anderen in südöstlich-nordwestlicher Richtung gelegen. Alle viere waren in ausgestreckter Lage begraben.

Die Beilagen des ersten Grabes sind: 1. Ein kleines Gefäss (2. Abb. 1.). 2. Eine Fibula aus Bronze (3. Abb. 7.). 3. Fragmente eines Eisenmessers (3. Abb. 6.).

Die Beilagen des zweiten Grabes sind: 1. Eine Eisenspange (3. Abb. 1.). 2. Fragmente eines Eisenmessers (3. Abb. 10.).

Die Beilagen des dritten Grabes: 1. Eine kleine Schüssel (2. Abb. 3.). 2. Zwei Stück römische Münzen (3. Abb. 4—5.). 3. Fragmente eines Eisenmessers (3. Abb. 8.). 4. Eine Eisenspange (3. Abb. 3.).

Die Beilagen des vierten Grabes sind: 1. Eine, aus einer Masse verfertigte Perlenschnur (3. Abb. 9.). 2. Bronzespange (3. Abb. 2.). 3. Ein kleines Gefäss (2. Abb. 2.).

Das Alter des Friedhofes wäre auf Grund der zwei Römer-Münzen genau feststellbar. Die Münzen sind aber in einem derart schlechten Zustand erhalten, dass deren Verifikation nicht gelang, so dass zur Feststellung des Zeitalters nur die Fibeln als nähere Anhaltspunkte herangezogen werden können. Dr. Mihály Párducz ordnete die römischen altertümer der grossen ungarischen Ebene auf Grund der Fibeln. Die analogen Exemplare unserer Fibeln teilt er in die Gruppe I. 3., die während der Regierungszeit des Kaisers Caracalla (198—217 n. Ch.) in Mode waren.¹ Da dieser Datierung auf das Ende des II. und auf den Anfang des III. Jahrhunderts auch die übrigen Funde der Gräber nicht widersprechen, ist das Alter des in Rede stehenden Friedhofs auf diese Zeit zu setzen.

Dr. A. Bálint.

¹ Dolgozatok — Arbeiten, Szeged, VII. (1931.). S. 146.

Adatok a magyarországi vandál kérdéshez.

A régészeti irodalomban több ízben jelentek meg cikkek és értekezések, melyek a vandál leletcsoportba tartozó leletek egyikét vagy másikat ismertetve, különböző kapcsolatokra mutattak rá. Az ezekben tárgyalt leletek nem mindig mutatnak egymással rokonságot, aminek egyrészt az az oka, hogy nagy időkülönbség van a leletek földbekerülése között, másrészt, hogy a vandálok a népvándorlás korában állandóan változtatják helyüket, más-más környezetbe kerülnek s a legkülönbözőbb hatások alatt állanak. Ennek következtében vesztenek eredeti szokásaikból s anyagi kulturájuk részben megváltozik. E változás mindig a legerősebb befolyásnak megfelelően megy végbe. Így történhetik meg, hogy emlékeik közt égetett temetkezésből származó korai leletek¹ (5., 31., 37., 46., stb.), zsugorított temetkezésekből származó leletek (5., 9., 51—56.), római mintájú téglasírból származó leletek (39.), halmokból (4., 12., 14., 15., 16., 18., 20—23., 25., 29., 45., 48., 50.) s végül soros temetőből származó leletek is megtalálhatók (9., 51—56.). A temetkezési szokások változásait mindig a legerősebb befolyás határozta meg s ez a befolyás teremtette meg kulturanyaguk erős különbözősét is.

Eddig nem ismerünk olyan munkát, mely a Magyarország területén előkerült vandál leleteket együtt mutatná be s a különbözőségek okára is felhívna a figyelmet. Van az irodalomban néhány ilyen kísérlet, de ezek külföldi archaeologusok tollából jelentek meg, kik a vonatkozó magyar irodalmat és a múzeumokat csak annyira tanulmányozhatták, hogy a félszáznál több lelőhely közül legfeljebb 15—20-at ismernek. E hiány pótlására végzett előtanulmányaink eddigi eredményeinek egy részét az alábbiakban közöljük.

Tisztában kellene lennünk azokkal a magyarországi lelőhelyekkel és leletekkel, melyek a vandál kérdés szempontjából nem mellőzhetők. Azonban a leletek részletes ismertetésébe — minthogy néhány lelet publikálására felhatalmazva nem vagyunk — ez alkalommal nem bocsátkozhatunk. Így csak a tiszta vandál s a vandál hatást eláruló lelőhelyek lehetőleg teljes felsorolására szorítkozunk. A vonatkozó irodalom közlésével

¹ Az alább következő számok a lelőhelyek sorsszámát jelentik.

igyekszünk ezt a munkát tökéletesebbé tenni, de a részletes tárgyalás jogát későbbi dolgozatunk számára tartjuk fenn.

Eddigi leleteink a következők:

1. *Alpár* (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.). *Archaeologiai Értesítő.*² 1898., 259—260. ll.
2. *Apa* (Szatmár vm.). Szatmár vármegye (Magyarország vármegyéi és városai) 411. l. — Martin Jahn: *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung* (Mannus Bibliothek 21., Leipzig, 1921.) 122. l. — Diculescu C.: *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien* (Mannus Bibliothek 34. 1923.) 6. l. — Mannus XVI., 1924. 162. l.
3. *Ardánháza* (Bereg vm.). *Arch. Ért.* 1908., 259—261. ll. — *Arch. Ért.* 1930. 240. l. — Beninger E.: *Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov* (Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 1931.) 212. l.
4. *Bácsmadaras* (Bács-Bodrog vm.). *Arch. Ért.* 1905., 420—423. ll. — *Dolgozatok* 1931., 154. l.
5. *Békéscsaba-Fényes* (Békés vm.). *Dolgozatok* 1932., 122—148. ll.
6. *Békésszentandrás* (Békés vm.).³ *Germania* 16., 1932., 300—304. ll.
7. *Béla* (Szatmár vm.). Martin Jahn i. m. 122. l. — Diculescu i. m. 6. l. — Mannus XVI., 1924., 162. l.
8. *Bodrog-Latorcza* (Zemplén vm.). Mannus XVI., 1924., 162. l. — Beninger i. m. 213. l.
9. *Bodrogmonostorszeg* (Bács-Bodrog vm.). *Arch. Ért.* 1899., 264—268. ll. — U. o. 1902., 338—342. ll. — Bács-Bodrog Vármegye Tört. Társ. Évk. 1897—99., III. f. 105. l.; IV. f. 171. l. és u. o. 1900—02. 7. l. — *Dolgozatok* 1931., 149—151. ll.
10. *Budapest*. Budapest régiségei VII., 67—83. ll. — Fettich N.: *Der Schildbuckel von Herpály* (Acta Archaeologica Vol. I. Fasc. 3. Köbenhavn. 1930.), 230—233. ll.
11. *Bugacpuszta* (Kecskemét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.). Fettich i. m. 233—235. ll.
12. *Császárszállás* (Szabolcs vm.). Szabolcs vármegye (id. sorozat) 390—391. ll. — *Dolgozatok* 1931., 158. l.
13. *Czéke* (Zemplén vm.). Beninger i. m. 182—224. ll.
14. *Felsőjózsa* (Hajdu vm.). Jelentés (Debrecen) 1927., 14—15. ll.
15. *Galgahévíz* (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.). *Dolgozatok* 1931., 156—157. ll.
16. *Geszteréd* (Szabolcs vm.). *Arch. Ért.* (r. f.) I. 49—52. ll. és 181—184. ll. — U. o. V. 114. l.
17. *Gibart* (Abauj-Torna vm.). *Zeitschr. f. Ethnol.* 37., 1905., 383. l. — Diculescu i. m. 6. l. — Beninger i. m. 212. l.
18. *Herpály* (Bihar vm.). *Arch. Ért.* (r. f.) IX., 16. l. — Pulszky F.: *Magyarország Archaeológiája* II., 16. és 18. ll. — *Arch. Ért.* 1894., 395—404. ll. — Fettich i. m. 222. s köv. ll.

² Továbbiakban *Arch. Ért.*

³ A leletnek vandál volta kétséges.

19. *Hódmezővásárhely*. Dolgozatok 1931., 153. l.
20. *Hortobágy-Kandrahalom* (Hajdu vm.). Jelentés (Debrecen) 1910., 25. l. — Dolgozatok 1931., 156. l.
21. *Hortobágy-Poroshát* (Hajdu vm.). Jelentés (Debrecen) 1911., 25—36. ll. — U. o. 1912., 56—66. ll. — U. o. 1913., 20—26. ll. — U. o. 1927., 14—19. ll. — Dolgozatok 1931., 155—56 ll. — Beninger i. m. 208—209. ll.
22. *Hortobágy-Szásztelek* (Hajdu vm.). Jelentés (Debrecen) 1910., 25. l. — Dolgozatok 1931., 156. l.
23. *Jászsós-szentgyörgy* (Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm.). Arch. Ért. 1901., 120—138. ll. — Fettich i. m. Abb. 23., 258. l. — Dolgozatok 1931., 157. l.
24. *Jászberény* (Jász-Nagy-Kun-Szolnok vm.). Publikálatlan. A Magyar Nemzeti Múzeumban 1930/1. tétel alatt harmadik század elejéről való mellékletek között egy háromszög fejlemezű, ívelt nyakú romboidtestű fibula is van.
25. *Kaba* (Hajdu vm.). Jelentés (Debrecen) 1927., 17—19. ll. — Dolgozatok 1931., 156. l.
26. *Kanyár* (Szabolcs vm.). Diculescu i. m. 6. l. — Arch. Ért. 1930., 239. l. — Beninger i. m. 212. l.
27. *Kékcse* (Szabolcs vm.). Diculescu i. m. 6. l. — Arch. Ért. 1930., 238—40. ll. — Beninger i. m. 212. l.
28. *Komárom vm.* (?)⁴ Arch. Ért. 1899., 149. l.
29. *Konyár-Hosszúpály* (Bihar vm.). Jelentés (Debrecen) 1910., 40—42. ll. — Dolgozatok 1931., 156. l.
30. *Körögszentgyörgy* (Csongrád vm.). Dolgozatok 1931., 94. l.
31. *Lasztócz* (Zemplén vm.). Vasárnapi Ujság 1857., 292—293. ll. — Beninger i. m. 212—13. ll.
32. *Léva* (Bars vm.)?⁵ Arch. Ért. 1908., 422—423. ll.
- 33—35. *Magyarország*. Közelebbről meg nem határozható lelőhelyről publikálatlan darabok. 33—34. Két nyakpereg a Magyar Nemzeti Múzeumban, melyeknek záródása és ezeknek díszítése egyezik az irodalomból mindenki által ismert vandál nyakpereg záródásokkal.⁶ 35. Egy vandál sarkantyú, jelenleg Berlinben.
36. *Magyarország*. Beninger i. m. XIX. tábla.
37. *Muhi* (Borsod vm.). Dolgozatok 1932., 144. l. jegyzete.
38. *Nyíregyháza* (Szabolcs vm.). Mannus XVI., 162. l. — Beninger i. m. 212. l.
39. *Osztropataka* (Sáros vm.). *I. lelet*: Arneth J.: Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien (Wien, 1850.) — Hampel J.: Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós S. 152—153. — Fettich i. m. 228—230. ll. — Beninger i. m. 214—15. ll. és u. o. XX. tábla.

⁴ A zárójel közé írt kérdőjel (?) bizonytalan lelőhelyet jelent.

⁵ L. 3. sz. jegyzetet.

⁶ Tackenberg K.: Die Wandalen in Niederschlesien (1925.) 25. tábla 5. ábra. — Schulz W.: Das Fürstengrab und das Grabfeld von Hassleben I. tábla 2. ábra.

II. lelet: Arch. Közl. 1865., 76. és 89—96. ll. — Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale. Wien, 1866., XI. évf. 39. s köv. ll. — Hampel i. m. 157. s köv. ll. — Fettich i. m. 228—230. ll. s u. o. XV. tábla. — Beninger i. m. 215—217. ll. — Diculescu i. m. 3—6. ll.

40. *Palánka* (Temes vm.). Publikálatlan. Egy jellegzetes vandál sarkantyú, jelenleg a verseci múzeumban. Dr. Banner János jegyzeteiből.

41. *Sárszentlőrinc* (Tolna vm.). Publikálatlan. Egy jellegzetes vandál sarkantyú, jelenleg a székszárdi múzeumban. Dr. Banner János jegyzeteiből.

42. *Sirok* (Heves vm.). Publikálatlan. Egy pár jellegzetes sarkantyú, paizsdudor, olló, lándzsák, vashádogtöredékek stb.

43. *Szabolcs vm.* Arch. Ért. 1930., 239. l.

44. *Szolyva* (Bereg vm.). Arch. Ért. 1886., 151—152. ll.

45. *Tiszaeszlár* (Szabolcs vm.). Szabolcs vármegye (id. sorozat) 388—89. ll. — Dolgozatok 1931., 158. l.

46. *Tiszatarján* (Borsod vm.). Arch. Ért. 1901., 188. l. — Beninger i. m. 197. l.

47. *Törökkanizsa* (Torontál vm.). A Magyar Nemzeti Múzeumban 28/1900. tételszám alatt tallálható egy bronz nyakperec, melynek vandál típusú záródása van, három olvashatatlan érem, két darab bronzbádog, egy bronz csatkarika és 146 szem gyöngy.

48. *Vajszka* (Bács-Bodrog vm.). Arch. Ért. 1905., 62—64. ll. — Dolgozatok 1931., 153—54. ll.

49. *Veprova* (Bács-Bodrog vm.). Arch. Ért. 1898., 259—260. ll.

50. *Vizesdia* (Torontál vm.). Arch. Ért. 1895., 436. l. — Milleker B.: Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből II. 189. l. — U. o. III. 266. l. — Torontál vármegye (id. sorozat) I. 321—322. ll. — Dolgozatok 1931., 155. l.

A harmadik századból és a negyedik század első feléből ismert jazig-szarmata kori lelőhelyeink közül a következők, főleg a temetkezési szokások egyezése miatt összefüggést látszanak mutatni a már említett bodrogmonostorszegi sarkantyúval (?) is meghatározott temetővel.

51. *Püspöklele* (Csanád vm.)?⁷ Arch. Ért. 1908., 268—70. ll. — Dolgozatok 1931., 112—113. ll.

52. *Szeged-Alsótanya—Kenyérváródomb* (Csongrád vm.)?⁸ Arch. Ért. 1903., 387—88. ll. — Dolgozatok 1931., 98. l.

53. *Szeged-Alsótanya—Mórahalom* (Csongrád vm.)?⁹ Dolgozatok 1931., 99—100. ll.

54. *Szeged-Rivódülő* (Csongrád vm.)?¹⁰ Arch. Ért. 1903., 379—384. ll. — Dolgozatok 1931., 101—102. ll.

55. *Szőreg* (Torontál vm.)?¹¹ Arch. Ért. 1903., 46—47. ll. — Dolgozatok 1931., 88. l.

⁷⁻¹² Lásd 3. sz. jegyzetet.

56. *Újszentiván* (Torontál vm.)?¹² Arch. Ért. 1899., 186. l. — U. o. 1903., 46—50. ll. — Dolgozatok 1931., 89. l.

*

A magyarországi vandál kérdés tisztázásánál ezek a leletek jönnek számba, mert nagy vonásokban ezek adják az alapot a karp, bastarna, peuk, vandál és némileg a quád hagyatékok szétválasztásához.

Kétségtelen, hogy a felsorolt leletek legnagyobb része vandál. Nem lephet azonban meg, ha — főleg a temetkezési szokások különbözősége folytán elválasztható kisebb csoportok közt, e korra vonatkozó kutatásaink előrehaladása után — az említett többi germán törzs egyikének, vagy másikának a hagyatékát fogjuk felismerni. Itt elsősorban a lévai; jászberényi, bodrogmonostorszegi s ez utóbbival kapcsolatos temetők leleteire gondolunk, melyek az egyező korai germán fibulák miatt amennyiben a lévai lelet quád, ki lesznek véve a vandál lelőhelyek névsorából.

Nem vettük be felsorolásunkba a Diculescutól vandálnak tartott Szentes-berekháti temetőt¹³ az alábbiak miatt:

A szentes-berekháti, szentes-kökényzugi és szentes-nagyhegyi egymáshoz közelfekvő nagy temetők, nagytömegű egyező leletanyaguk alapján ugyanazon germán törzstől származnak. A temetők közelsége s a leletanyagban észrevehető fejlődés azt látszik bizonyítani, hogy itt egy nagy germán telep, előttünk ismeretlen ok miatt lakótelepét s vele együtt temetkezési helyét is az eredeti berekháti lakóhelytől távolabb helyezte. A három temető közül legfiatalabb a berekháti, melyben épen ezért elvéve vandál jellegű tárgyak is akadnak. A több száz sírnak egytömegben való előfordulása miatt csak olyan germán törzs jöhet számításba, amelynek tovább vándorlásáról a történelem nem tud, de ezen a helyen ismeri őket. Ha e temetőknek nem a leletek zömétől elütő darabjait ismertetnék és ezek eredetét kutatnák, hanem a leletek nagy többségével foglalkoznának, úgy nyilvánvaló lenne, hogy a három temető ugyanazon törzstől származik.

A vandálokról tudjuk, hogy Geberich gót király 334—5. után kiszorítja őket a Körös-Maros vidékéről s helyüket a gepidák foglalják el. A berekháti temető anyaga pedig olyan fejlettségről tanúskodik, amilyen fejlettségi fokra az anyagi kulturájuk a 335. előtti években nem fejlődhetett s a berekháti érmek között is van negyedik század közepéről való (a 87. sírból, Constantius érme. 337—362.).

A szentes-kökényzugi temetőből került az állami gimnázium gyűjteményébe, majd innen a múzeumba Valens (364—378) bronzérme, melynek széle át van lyukasztva, bizonyítva, hogy nem csereeszköz volt, hanem ékszer s csak lassú kopásnak volt kitéve. A nagyhegyi temetőben érme nem fordult elő.

Ha már most elfogadjuk e három temető halottainak egy törzshöz való tartozását, amit a leletek alapján megtehetünk, akkor nyilvánvaló

¹³ Diculescu i. m. 6—7. ll.

lesz, hogy itt csak olyan népre gondolhatunk, amelyik a negyedik század elejével kezdődőleg 200—300 évig ugyanezen a helyen lakott és megföltötte e három temetőt. Ilyen hosszú ideig itt lakó germán törzsről bizonyára megemlégették volna a történeti források, ha vandál lett volna, mint ahogy a gepidákat felemlítik.

Ha mindezek ellenére is egyesek a berekháti temetőt vandálnak tartanák, úgy hivatkoznunk kell arra, hogy ahol a vandál ethnikum kimutatható, ott a lovas temetkezéseknek, illetőleg a sarkantyúnak vagy a korábbiaknál az égetett temetkezésnek valami nyomát meg kellene találni, feltéve, ha nem magában álló sírról van szó, mely lehet női sír, vagy gazdagabb melléklet nélküli sír is. De egy ilyen nagy és gazdag temetőben lehetetlen, hogy legalább egy-két sarkantyú ne volna.

Az ollóra nem hivatkozhatunk, mert az, mint gyakorlati rendeltetésű tárgy, megvan a többi germán törzs hagyatékában is, ha nem is olyan gyakori az előfordulása, mint a vandál sírokban. A pajzdudor pedig, bár leggyakoribb a vandál leletekben, mégis előfordul a berekháti temetőn kívül is a szentes-nagyhegyi 74. és 76. sírokban, a kiszombori nagy gepida temető 308. sírjában, sőt a nikitsi longobard sírokban is. Horgoson pedig magyar típusú kengyellel együtt került elő, de ismeretes még számos vandál lelőhelyről is.

A kérdés vizsgálatánál arra az eredményre jutottunk, hogy a berekháti s vele szoros kapcsolatban levő temetők anyaga csak annyi vandál jelleget mutat, amennyi a faji rokonság, az idő- és térbeli szomszédság révén természetes, de ezt a mértéket nem múlja felül.

A temető „gót-gepida“ elnevezése is téves, mert a három temetőben egyetlen gót fibula sem fordul elő, s az a két gót jellegű csat, melyet mint a többiétől elütő darabot Csallány Gábor ismertet,¹⁴ a gepida jellegű darabok százaival szemben, csak azt bizonyítja, hogy a gepidák a gótokkal érintkeztek. A három szentesi temető csak gepida eredetű lehet.

Hódmezővásárhely-kishomoki részről került elő egy nagyon figyelemreméltó germán temető, hol az előkerült 34 sír anyaga között nem volt egyetlen fibula, ékköves darab, vagy egyéb olyan tárgy, amelynek alapján a kishomoki temetőt biztosan meg lehetne határozni. Az előfordult három pajzdudor, olló, lándzsák, üvegtöredékek, félgömbfejú nagy akasztégek, a pajzsfogó alakja,¹⁵ egyélt, kissé hajlotthatú kés, sarkantyú helyett a lószerszám eltemetése, az egyik csontváznak a többihez viszonyítva fordított irányú fekvése, a másik csontváz karjainak az áll alá való felhúzása, mind olyan motívumok, amelyek azt látszanak bizonyítani, hogy felemlítésük a vandál emlékek között helyénvaló.

Ezekkel szemben a kerámiai anyag a temetőt gepida korúnak datálja. Figyelemre méltó a pajzdudor közepének pálcátagja, mely vastagon aranyozott korongban végződik s koncentrikusan elrendezett, bepré-

¹⁴ Dolgozatok 1932., 159—62. II.

¹⁵ Tackenberg K.: Die Wandalen in Niederschlesien 12. tábla 10. ábra.

most
nagy
gondos,
nagy
„előfordul
előfordul
a. a. a. a.
egyetlen
achsem
előfordul
het!

selt mintát visel. Ilyen bemélyített háromszög és pontkörös díszítés fordul elő a jászalsószentgyörgyi¹⁶ harmadik századi síjvégzáró tagon is és több bemélyített díszítésű vandál emléken is. Hasonló pajzsdudor, mely díszített korongban végződő pálcátagot visel, a kishomokiakon kívül Magyarországon nem ismeretes (A temető publikálatlan. A szegedi Városi Múzeumban, mint gepida emlék van kiállítva.).

Külön megemlékezünk a halmos temetők csoportjáról, mint legszembeszökőbbben összetartozó csoportról, melyek az Alföld területén feltűnően koraiak s a jazig-szarmata temetők között elszórva találhatók s ezekkel egyidősek. Ezen egyező halmos temetők nagy részében olyan tárgyak tűnnek fel, melyek alapján germánnak vehetjük. A jazig-szarmata szokástól teljesen eltérő temetkezés, a pajzsdudor előfordulása, lócsontvázrészecskék, kardok, aláhajlottlábú fibulák, az egyik helyen előforduló sarkantyú stb., mind germán eredetet bizonyítanak, habár a jazig-szarmata leletekkel egyező lelettárgyak is nagy számmal vannak. Ez utóbbiak azonban az együttlakással (egymással elkeveredve) s egyes daraboknak e korban általános elterjedésével kielégítő módon magyarázhatók.

Hogy a temetők itt az Alföldön idegen környezetben keletkeztek, az azzal bizonyítható legjobban, hogy az egykorú jazig-szarmata temetőkkel szemben ezeket csaknem kivétel nélkül egykorú kezek rabolták ki. Talán nem alaptalan a föltevés, hogy idegen szövetségeseik sírjait a jazig-szarmata nem tartották valami nagy tiszteletben s a legjellemzőbb és legszebb mellékletektől csakhamar megfosztották a halottakat. A viszonylag kései herpályi pajzsdudor s még néhány többé-kevésbé jellemző darab került csak el a többiek sorsát s most ezek igazítanak el a jazig-szarmata korú halmos temetőinkben.

Az előbbieken felsorolt lelőhelyeken a sarkantyú, mint a legjellegzetesebb vandál hagyaték feltűnően kevesbedik, amint Magyarországon északkeleti vidékeiről délkeletre haladunk. Ez volt a vándorlásnak is fő iránya. Fel kell tételeznünk, hogy a sarkantyút a jó lovas jazig-szarmata népek hatása alatt fokozatosan elhagyták. Úgy látszik, mintha a Magyarország területére érkezett vandálok a Sziléziából magukkal hozott sarkantyúk elhasználása után itt újat már nem készítettek volna.

A magyarországi tradícióknak egyébként is sokkal nagyobb szerepe van a népvándorláskori u. n. germán technika, stílus és ízlés kialakulásában, mint amennyit általában feltételeznek. Ezek szempontjából, mint döntő tényezőt, a gótoknak a Pontus északi vidékén töltött néhány évtizedét szokták emlegetni. Ez kétségtelen, de nagy a Magyarországon töltött évtizedek jelentősége is. A gótok már délre hatolásuk közben kisebb germán csoportokat szorítottak az északkeleti hegyvidékre. Innen azután a már ittlévő germán törzsek az Alföldre kerültek.

A harmadik század elején már megtaláljuk a fibulaláb ellaposítását,

¹⁶ Arch. Ért. 1901., 136. l.

majd a fejlemez kialakítására tett kísérleteket. E bizonytalan tapogatódzás közben már állandó formává fejlődött, nagy területekre elterjedt s a továbbfejlődést is túlélte az a háromszögfej lemezű romboidtestű keskeny fibula,¹⁷ melyet a félkorongosfejű elődjének tekinthetünk s amely már a harmadik század elejéről származó leletekből ismeretes. Ez a forma kezdetben körülbelül hat cm hosszú, egészen keskeny s mélyített mintájú.

Az ékkövek divatja a harmadik századtól kezdődőleg szélesíti a formát, majd minden irányban nagyítja. Ez már nálunk a gótok megjelenésével egyidőre esik. A La-Tène tradíciókból itt kialakult keskeny háromszögfej lemezű fibula, mint germán divat került keletre, a pontusvidéki gótokhoz, hol ékköveket kapva megnagyobbodott, feje félkorongos lett s más lényegbe nem vágó változást szenvedett s a gótok nyugatra szorulásával került újra hozzánk. Ezért úgy tűnik fel, mintha a germán fibula lényege is a Pontus-vidéken keletkezett volna, hol pedig La-Tène előzménye nincs. Ebben a kialakulásban igen nagy szerep jut a magyarországi La-Tène tradícióknak, a rómaiaknak, a jazig-szarmata népnek és a Magyarországon legkorábban megjelent germán népnek.

Végül még megemlítjük, hogy császárkori leletek előkerülése az Ipoly-Garam vidékéről bizonyára kétséggé teszi némelyik leletünk vandál voltát. Ugyanis közvetlenül a vandál néphullám zöme előtt éri a Vág-Garam-Ipoly területeit a quád néparadat is és hogy ez mennyire csapott keletre, azt csak a szerencsés véletlen folytán felszínre kerülő, biztosan meghatározható quád hagyatékok dönthetik majd el.

Az Alföld északi felében előforduló sok lelet ébresztette fel bennünk azt a gondolatot, hogy miként a jazig-szarmata nép is a Dunától, mint limestől meglehetősen távol, a Tisza két partjának közelében levő mocsarak közt laktak legtömegesebben,¹⁸ úgy a quádok is, nem a Pozsony és Vác közti Duna szakasztól északra laktak legnagyobb számban, hanem ettől keletre, a szövetséges jazig-szarmata néptől északra. Ezt a feltevésünket az a hadászati szempont látszik igazolni, amely szerint a mondott Duna-szakasztól északra eső, akkoriban lakható sáv, nem olyan széles, hogy ennek bármelyik részében is a rómaiak támadása ellen biztonságban érezhették volna magukat. Római támadásra pedig bőven adtak okot.

Az Alföld északi felében s a Mátra vidékén már olyan távol voltak a limestől, jazig-szarmata szövetségeseik szomszédságában, ahonnan kiindulva bátran tehettek támadási kísérleteket a pannoniaiak ellen. Hogy a római források kizárólag a mondott vonaltól északra említik őket, az onnan van, hogy Pannonia ellen a jazig-szarmata néppel közösen rendezték támadásaikat s mindketten a saját határukon át törtek be Pannoniába. A szövetségesek egymás területeit bizonyára nagyobb tiszteletben tartották, semhogy ezen fegyveres csapatokkal átvonuljanak.

¹⁷ Lásd a lévai, jászberényi, bodrogmonostorszegi stb. leletek megfelelő fibuláit.

¹⁸ Dolgozatok 1931., 185. lapján lásd a térképet.

Mai ismereteink alapján, a lévői leleten kívül, nem tudunk olyan 200—300. körüli quád leletet felmutatni,¹⁹ amelyen elindulva ki lehetne mutatni a quád település keleti határát, s egyben azt is, hogy valóban vandál-e az Alföld északi felének s a Kárpátok idetartozó nyúlványának minden korai germán lelete? Ilyen kis területen az egyidejűség és közös környezet szülhet feltűnően hasonló emlékcsoportokat.

Török Gyula.

---

¹⁹ A lévői lelet csak egyoldalúan bizonyít.

Angaben zur ungarländischen Wandalenfrage.

In der archaeologischen Literatur sind des öfteren Artikel und Abhandlungen erschienen, welche den einen oder den anderen in die wandalische Fundgruppe gehörenden Fund besprechend auf verschiedene Beziehungen hinwiesen. Die in diesen Fällen besprochenen Funde zeigen nicht immer eine Verwandschaft miteinander, was einerseits damit zusammenhängt, dass die Funde in grossen Zeitabständen unter die Erde gekommen sind, teils aber damit, dass die Wandalen zur Zeit der Völkerwanderung ihren Wohnort beständig wechseln und so in immer neuen Umgebungen unter die verschiedensten Einflüsse geraten. Infolgedessen büssen sie viel an ihren ursprünglichen Gebräuchen ein und es verändert sich teilweise ihre materielle Kultur. Diese Änderung vollzieht sich immer den stärksten Einflüssen entsprechend. So konnte es geschehen, dass unter ihren Denkmälern Funde verschiedenen Ursprungs zu finden sind: die früheren stammen aus der Zeit der Leichenverbrennung¹ (5, 31, 37, 46, etc.), andere aus Hocker- (5, 9, 51, 52, 53, 54, 55, 56.) oder Ziegelgräbern nach römischem Muster (39.), wieder andere aus Hügeln (4, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 29, 45, 48, 50.) oder aus Reihengräbern (9, 51, 52, 53, 54, 55, 56.). Die Veränderung der Begräbnisgebräuche wurde immer vom stärksten Einfluss bestimmt und dieser Einfluss hat auch den starken Unterschied unter den Kulturmaterien geschaffen.

Es ist uns kein Werk bekannt, das die auf dem Gebiete Ungarns zu Tage beförderten wandalischen Funde zusammenstellen und unsere Aufmerksamkeit auf die Ursachen der Verschiedenheiten lenken würde. Einige Versuche solcher Art stammen von ausländischen Archaeologen, die die einschlägige ungarische Literatur und die Museen nur insofern studieren konnten, dass sie von den etwa fünfzig Fundstätten höchstens 15—20 kennen. Einen Teil der bisherigen Ergebnisse unserer zu Ergänzung dieses Mangels vollzogenen Studien bringen im folgenden.

Es wäre uns die Kenntnis jene ungarländischen Fundstätten und Funde nötig, welche mit der wandalischen Frage zusammenhängen. Aber in die detaillierte Besprechung der Funde können wir uns bei dieser Gelegenheit nicht einlassen, weil wir zur Veröffentlichung einzelner Funde

¹ Die folgenden Zahlen zeigen die laufenden Nummern der Fundstätten an.

nicht bevollmächtigt sind. So beschränken wir uns nur auf die möglichst vollständige Aufzählung der rein vandalischen und der einen vandalischen Einfluss verratenden Fundstätten. Mit der Mitteilung der sich darauf beziehenden Literatur trachten wir diese Arbeit vollkommener zu machen, aber das Recht der detaillierten Besprechung behalten wir uns für eine spätere Arbeit vor.

Die Funde werden hier einzeln nicht angeführt, wir lenken die Aufmerksamkeit des geneigten Lesers auf die im ungarischen Texte unter 1—56 mitgeteilten Fundstätten, wo die Literatur oder die Sammlung, wo der Fund zu finden ist, angegeben wird.

Unsere unter 51—56 angeführten aus dem dritten und dem Anfang des vierten Jahrhunderts bekannten jazygisch-sarmatischen Fundstätten scheinen hauptsächlich wegen der Identität der Begräbnisgebräuche einen Zusammenhang mit dem auch vom Sporn von Bodrogmonostorszeg (?) bestimmten Friedhöfe zu zeigen.

Diese Funde kommen bei der Klärung der ungarländischen Wandalenfrage in Betracht, weil diese in grossen Zügen die Basis zur Sonderung des karpischen, bastarnaischen, peukischen, vandalischen und etwa des quadischen Nachlasses bilden.

Der grösste Teil der angeführten Funde ist unzweifelhaft vandalisch. Es kann uns aber nicht überraschen, wenn wir infolge der Verschiedenheit der Begräbnisgebräuche zwischen den von einander absonderbaren kleineren Gruppen, nach dem Vorwärtsschreiten unserer, sich auf diese Epoche beziehenden Forschungen, den Nachlass des einen oder des anderen der erwähnten übrigen germanischen Stämme erkennen werden. Hier denken wir in erster Linie an die Funde von Léva, Jászberény, Bodrogmonostorszeg und die mit letzterem in Verbindung stehenden Friedhöfe, welche infolge der übereinstimmenden frühen germanischen Fibeln, insofern der Fund von Léva quadisch ist, aus der Reihe der vandalischen Fundstätten gestrichen werden.

Den von Diculescu für vandalisch gehaltenen Szentes-Berekháti Friedhof² haben wir in unsere Aufzählung aus folgenden Gründen nicht aufgenommen:

Die grossen und sich nahe zu einander befindlichen Friedhöfe von Szentes-Berekhát, Szentes-Kökényzug und Szentes-Nagyhegy stammen auf Grund ihres in grossen Massen übereinstimmenden Fundmaterials von einem und demselben germanischen Stamm. Die Nähe der Friedhöfe und die im Fundmateriale wahrnehmbare Entwicklung scheint zu bezeugen, dass hier eine grosse germanische Kolonie aus uns unbekannten Gründen ihren Wohnort und damit auch ihre Begräbnisstätte vom ursprünglichen Wohnort Berekhát etwas entfernte. Unter den drei Friedhöfen ist der von Berekhát der jüngste, in welchem eben deshalb spärlich

² Diculescu: Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien [Mannus Bibl. 34., 1923.] S. 6—7.

auch Gegenstände von vandalischem Charakter vorkommen. Da mehrere hundert Gräber auf einem verhältnismässig kleinen Gebiete sich dicht zusammengedrängt befinden, kann nur ein solcher germanischer Stamm in Betracht kommen, von dessen Weiterwanderung die Geschichte nicht unterrichtet ist, den sie aber an diesem Orte kennt. Wenn man nicht die von der Masse der Funde abweichenden Stücke dieser Friedhöfe besprache und ihren Ursprung suchte, sondern sich mit der Mehrzahl der Funde beschäftigen würde, würde es offenkundig, dass alle drei Friedhöfe von einem und demselben Stamme herrühren.

Von den Wandalen wissen wir, dass sie vom Gotenkönig Gerberich nach 334—5 aus der Gegend der Körös-Maros verdrängt werden und dass ihren Platz die Gepiden einnehmen. Das Material des Friedhofes von Berekhát zeugt von einem Entwicklungsgrad, auf welchen sich ihre materielle Kultur in den Jahren vor 335 nicht erheben konnte und auch unter den Münzen von Berekhát ist eine aus der Mitte des vierten Jahrhunderts (aus dem 87. Grabe Constantinus 337—362.).

Die Bronzmünze des Valens (364—378.), deren Rand durchlöchert ist, gelangte aus dem Friedhofe von Szentes-Kökényzug in die Sammlung des Staatsgymnasiums und von hier in das Museum, dies beweist, dass sie kein Tauschmittel, sondern ein Juwel und nur einer langsamen Abnutzung ausgesetzt war. Im Friedhofe von Nagyhegy ist keine Münze vorgekommen.

Wenn wir also jetzt annehmen, dass die Toten dieser 3 Friedhöfe zu einem Stamm gehörten, wozu wir auf Grund der Funde berechtigt sind, so wird es offenbar, dass wir hier nur an ein Volk denken können, welches mit dem Anfange des vierten Jahrhunderts beginnend 200—300 Jahre lang an derselben Stätte wohnte und die drei Friedhöfe bevölkern konnte. Einen so lange Zeit hindurch hier wohnenden germanischen Stamm hätten die geschichtlichen Quellen sicher erwähnt wenn es Wandalen gewesen wären, wie sie die Gepiden erwähnen.

Wenn trotz alldem einzelne den Friedhof von Berekhát für vandalisch halten, so müssen wir uns darauf berufen, dass, wo das wandalische Ethnikum nachweisbar ist, man eine Spur von Reiterbegräbnissen, resp. von Sporen oder bei den früheren von Leichenverbrennung finden müsste, angenommen, dass von keinem alleinstehenden Grab die Rede ist, welches auch ein Weibergrab, oder ein Grab ohne reichere Beilagen sein kann. Es ist aber ausgeschlossen, dass in einem so grossen und reichen Friedhofe nicht ein-zwei Sporen vorgekommen wären.

Auf die Schere können wir uns nicht berufen, weil diese als ein Gerät praktischen Gebrauches auch im Nachlasse der übrigen germanischen Stämme vorkommt, wenn auch nicht so häufig, wie in den vandalischen Gräbern. Der Schildbuckel aber, obzwar er in den vandalischen Funden am häufigsten vorkommt, kommt auch ausser dem Friedhofe von Berekhát in den 74. und 76. Gräbern von Szentes-Nagyhegy und im 308. Grab des grossen Gepidenfriedhofs von Kiszombor, ja sogar auch in den

longobardischen Friedhöfen von Nikitsch vor. In Horgos kam er mit einem Steigbügel von ungarischem Typus vor, aber man kennt ihn auch von zahlreichen nicht wandalischen Fundstätten.

Bei der Untersuchung dieser Frage gelangten wir auf das Ergebnis, dass das Material der Friedhöfe von Berekhát und der damit in enger Verbindung stehenden, wandalische Charakterzüge nur in dem Grade aufweist, in welchem diese durch die Rassenverwandschaft, durch die zeitliche und örtliche Nachbarschaft erklärbar sind, aber dieses Mass nicht überschreitet.

Die Benennung des Friedhofs als „gotisch — gepidisch“ ist ebenfalls fehlerhaft, weil in den drei Friedhöfen keine einzige gotische Fibel vorkommt und jene zwei Schnallen gotischen Charakters, welche Csallány Gábor im Gegensatze zu den hunderten von Stücken gepidischen Charakters (als von den übrigen abweichende bespricht,³) nur soviel beweisen, dass die Gepiden mit den Goten in Kontakt gewesen sind. Die drei Szenteser Friedhöfe können nur gepidischen Ursprungs sein.

Im Teile Kishomok von Hódmezővásárhely kam ein sehr beachtenswerter germanischer Friedhof zu Tage, wo unter dem Material der 34 zu Tage beförderten Gräber keine einzige Fibel, kein einziges Juwel mit Stein und überhaupt kein solcher Gegenstand gefunden wurde, auf Grund derselben man den Friedhof von Kishomok genau bestimmen könnte. Die vorgekommenen drei Schildbuckel, Scheren, Lanzen, Glasscherben, grosse Nietnägeln mit halbrunden Köpfen, die Form des Schildhalters,⁴ des einschneidigen Messers mit etwas gebogenem Rücken, die Beerdigung des Pferdegeschirrs, anstatt des Spornes, die Lage eines Skeletts der anderen gegenüber in entgegengesetzter Richtung, die Arme des einen Skelettes unter dem Kinn, sind lauter solche Motive, welche zu beweisen scheinen, dass sie unter den wandalischen Denkmälern zu erwähnen sind.

Im Gegensatze zu diesen datiert das keramische Material den Friedhof aus der Gepidenepoche. Beachtenswert ist das Stabglied der Mitte des Schildbuckels, welches in eine dick vergoldeten Scheibe endigt und ein konzentrisch geordnetes eingepprägtes Muster trägt. Ein solches vertieftes Dreieck und eine solche kreispunktierte Verzierung kommt auch am Riemenende schliessenden Gliede aus den dritten Jahrhunderte von Jászalsószentgyörgy,⁵ und an mehreren wandalischen Denkmälern mit eingesenkten Verzierungen vor. Ein ähnlicher Schildbuckel, welcher in eine verzierte Scheibe endendes Stäbchenglied trägt, ist ausser denen von Kishomok in Ungarn nicht bekannt (Der Friedhof ist nicht publiziert. Im Szegeder städtischen Museum ist er als ein gepidisches Denkmal ausgestellt.).

Besonders erwähnen wir die Gruppe, der hügeligen Friedhöfe als die am auffälligsten zu einander gehörende Gruppe, welche auf dem Ge-

³ Dolgozatok 1932., S. 159—62.

⁴ Tackenberg K.: Die Wandalen in Niederschlesien 12. Tafel, Fig. 10.

⁵ Arch. Ért. 1901., S. 136.

bierte des Alföld auffallend frühe, zwischen den jazyg-sarmatischen Friedhöfen verstreut auffindbar und mit denselben gleichen Alters sind. In einem grossen Teil dieser übereinstimmenden hügeligen Friedhöfe fallen solche Gegenstände auf, auf deren Grund man sie für germanisch halten kann. Die von den jazygisch-sarmatischen Gebräuchen ganz abweichenden Beerdigungen, das Vorkommen des Schildbuckels, Teile von Pferdeskeletten, Schwerter, Fibeln mit abwärts gebogenen Füßen, der an einer Stelle vorkommende Sporn u. s. w. beweisen alle den germanischen Ursprung, obzwar mit den jazygisch-sarmatischen Funden übereinstimmende Fundgegenstände ebenfalls in grossen Mengen vorhanden sind. Letztere kann man aber mit dem Zusammenwohnen (mit einander vermengt) und der in dieser Epoche allgemeinen Verbreitung einzelner Stücke auf genügende Weise erklären.

Dass die Gräber hier im Alföld in fremder Umgebung entstanden sind, das kann man damit am besten beweisen, dass im Gegensatz zu den gleichzeitigen jazygischen-sarmatischen Friedhöfen, diese beinahe ausnahmslos von Händen der gleichalterigen Epoche ausgeraubt wurden. Vielleicht ist die Annahme nicht grundlos, dass die Jazygen-Sarmaten die Gräber ihrer fremden Verbündeten nicht sehr ehrten und die Toten ihrer charakteristischsten und schönsten Beilagen gar schnell beraubten. Der verhältnismässig späte Schildbuckel von Herpály und nur noch einige mehr-minder charakteristische Stücke entgingen dem Schicksale der Übrigen und diese weisen uns auf den rechten Weg in Bezug auf unsere hügeligen Friedhöfe der jazygisch-sarmatischen Epoche.

In den früher angeführten Fundstätten vermindert sich auffallend der Sporn als charakteristischstes wandalisches Denkmal, je mehr wir von den nordöstlichen Gegenden Ungarns gegen Südost ziehen. Dies war auch die Hauptrichtung der Wanderung. Wir müssen annehmen, dass sie den Sporn unter dem Einfluss des gut reitenden jazygisch-sarmatischen Volkes stufenweise verliessen und es scheint, als ob die auf das Gebiet Ungarns gekommenen Wandalen nach dem Verbrauch der aus Schlesien mitgebrachten Sporen hier keine neuen mehr verfertigten.

Die ungarländischen Traditionen spielen übrigens in der Ausbildung der sogenannten germanischen Technik, des Stils und des Geschmacks der Epoche der Völkerwanderung eine viel grössere Rolle, als man gewöhnlich annimmt. Als entscheidenden Faktor pflegt man die an den nördlichen Gebieten des Pontus zugebrachten einigen Jahrzehnte zu erwähnen. Dies ist zweifellos, aber auch die Wichtigkeit der in Ungarn zugebrachten Jahrzehnte ist gross. Die Goten haben bereits während ihres Vordringens nach Süden kleinere germanische Gruppen in das nordöstliche Berggebiet verdrängt. Von hier sind dann die bereits hier gewesenen germanischen Stämme auf das Alföld gelangt.

Am Anfange des dritten Jahrhunderts finden wir bereits die Verflachung des Fibel-Fusses, dann die zur Ausbildung der Kopflamellen vollzogenen Experimente. Während dieses ungewissen Herumtastens hat

sich jene schmale Fibel von dreieck-kopflamelliger romboidförmiger Gestalt zuerst zu einer ständigen Form entwickelt, sich auf grosse Gebiete verbreitet und auch ihre spätere Weiterentwicklung überlebt,⁶ welche wir als Vorgänger der halbzylinderförmigen betrachten können und welche aus den Funden bekannt ist, die aus den Anfänge des dritten Jahrhunderts stammen. Diese Form hatte früher ein cca 6 cm langes, ganz schmales und vertieftes Modell.

Die Mode der Schmuckgesteine breitet die Form vom Anbeginn des dritten Jahrhunderts aus, dann vergrössert sie dieselbe in jeder Richtung. Dies fällt bei uns in die Zeit des Erscheinens der Goten. Die aus den La Tène Traditionen hier ausgebildete schmale, mit einer Dreieckskopfplatte versehene Fibel gelangte als germanische Mode nach Osten zu den Goten in die Pontusgegend, wo sie durch Schmuckgesteine grösser wurde, ihr Kopf bekam eine halbzylinderförmige Gestalt und sie erlitt andere, nicht wesentliche Veränderungen. Durch die Verdrängung der Goten nach Westen gelangte sie wieder zu uns weshalb es so aussieht, als ob das Wesen der germanischen Fibel ebenfalls in der Gegend des Pontus entsanden wäre, wo aber La Tènes Vorbedingung nicht vorhanden ist. In dieser Ausbildung spielen die Traditionen der ungarländischen La Tène, der Römer, der jazygisch-sarmatischen Völker und der in Ungarn am frühesten erschienenen Völker eine grosse Rolle.

Zum Schlusse erwähnen wir noch, dass das Erscheinen der Funde der Kaisertumsepoche aus der Umgebung der Ipoly und Garam das vandalische Wesen einiger unsere Funde gewiss zweifelhaft macht. Denn direkt vor dem Gros der vandalischen Volkswelle erreicht auch die quadische Volkswoge die Umgebungen des Vág-Garam-Ipolygebietes und wie weit diese nach Osten reichte, das können nur durch glückliche Umstände an die Oberfläche gelangende, genau bestimmbare quadische Hinterlassenschaften entschieden.

Die in der nördlichen Hälfte des Alfölds vorkommenden vielen Funde erweckten in uns den Gedanken, dass wie die sarmatisch-jazygischen Völker auch von der Donau als Limes ziemlich entfernt, zwischen den an beiden Ufern der Theiss befindlichen Sümpfen in den grössten Massen wohnten,⁷ so hausten auch die Quaden in der grössten Anzahl nicht nördlich von zwischen Pozsony und Vác befindlichen Donauteil, sondern östlich davon, nördlich von den verbündeten jazygisch-sarmatischen Völkern. Diese unsere Annahme scheint auch jener strategische Standpunkt zu bestärken, dass der vom erwähnten Donaugebiet nördliche, damals bewohnbare Streifen nicht so breit ist, dass sie sich an was immer für einem Teil desselben gegen den Angriff der Römer hätten sicher fühlen können. Zu römischen Angriffen haben sie reichlich Gelegenheit gegeben.

In der nördlichen Hälfte des Alföld und in der Mátragegend waren

⁶ Siehe die entsprechenden Fibeln der Funde von Léva, Jászberény, Bodrogonostorszeg, usw.

⁷ Siehe die Karte auf der 185. Seite der Dolgozatok 1931.

sie bereits so weit vom Limes entfernt — in der Nachbarschaft ihrer jazygisch-sarmatischen Verbündeten — von wo ausgehend sie mutig Angriffsversuche gegen die Pannonier vollbringen konnten. Dass die römischen Quellen sie ausschliesslich nördlich von der erwähnten Linie erwähnten, kommt davon, dass sie ihre Angriffe gegen Pannonien gemeinschaftlich mit den jazygisch-sarmatischen Völkern veranstalteten und beide über ihre eigenen Grenzen nach Pannonien einfielen. Die Verbündeten hielten ihre gegenseitigen Gebiete wahrscheinlich in grössere Schonung, als dieselben mit bewaffneter Macht zu durchziehen.

Auf Grund unserer heutigen Kenntnisse können wir ausser dem Funde von Léva keinen quadischen Fund aus dem Zeitalter 200—300 aufweisen,⁸ auf dessen Spuren wir die Ostgrenze der quadischen Niederlassung nachweisen und auch die Frage beantworten könnten ob sämtliche frühe germanische Funde in der nördlichen Hälfte des Alföld und der hierher gehörenden Ausläufer der Karpathen wandalischen Ursprungs sind. Auf solchen kleinen Gebieten kann die Gleichzeitigkeit und gemeinschaftliche Umgebung auffallend ähnliche Erinnerungsgruppen hervorgerufen.

Gy. Török.

---

⁸ Der Fund von Léva beweist nur einseitig.

A Szentes-lapistói népvándorláskori sírlelet.

(Ide tartozik a LVIII. tábla.)

A múlt év október végén fontos sírlelet jutott Lapistó 26. tanyaszám alól, Székely Antal felesbérő útján, a szentesi múzeumba.

A lelőhely pontosabban a Szentes-orosházai vasútvonal mellett, a dónáti vasúti megállótól délnyugatra, Pál Ferenc szántóföldjén van. Itt két, kb. 2 m magasságú lapos halom látható egymás mellett. Az északi oldalon levő föltáratlan, a déli pedig, amelyből a régiségek származnak, ugyancsak alapos fölkutatásra szorul; annál is inkább, mert nyilvánvaló, hogy mindkettő temetkezésre szolgáló kurgán.

A leletkörülményekre nézve a következőket sikerült megtudnom. A sírt Székely találta. A déli halom közepe táján, 1 m mélységben, hanyattfektetett, kinyújtott férficsontváz feküdt, melynek koponyája délkelet felé volt irányítva. Ez a tájolás szokatlan ugyan, de hogy csakugyan így feküdt a csontváz, azt Csallány Gábor múzeumigazgató is konstataulta kiszállásakor. A koponya és csontok elavultak. A sír baloldalán, a lábak irányában 80 cm mélyen, egy ló koponyája és két lábszárcsontja volt eltemetve. A csontok a múzeumba kerültek. Az ilyen temetési mód emlékeztet a honfoglaló magyarok sírjaira, de az avarkoriaknál ez a szokás meglepő.

A férficsontváz mellékletei állítólag csak a kard, mely baloldalon feküdt és egy vaskarika voltak. A többi tárgy a megtaláló szerint a lókoponyánál hevert, de hogy melyik hol volt, erre pontosabb adatok rendelkezésünkre nem állanak.

Az egyes tárgyak a következők:

1. Nagyszíjvég ezüsből. Hossza 5·8, szélessége 2·1—2·2, vastagsága 0·4, a lemezvastagság pedig 0·1 cm. Nem préselt, hanem kikalapált forma. Felső vonaldíszítése bevésett, a felület mintázata utólag lett kivágva. A szíjvég alsó vége csúcsos. Hátsó lapja üreges; felső részén 2 szögecs van odaforrasztva, alsó végén pedig 1 szögecs a lemezen átverve. Mivel a szögecekkel rögzített bőr teljesen kitöltötte a nagyszíjvég üregét, így hátsó fedőlemez alkalmazása is feleslegessé vált.

2. Kisszíjvég ezüsből. Hossza 3·9, szélessége 1·3, vastagsága 0·3, lemez vastagsága 0·1 cm. (Képe fordítva van közölve.) Formája, készí-

tési módja azonos az előbbiével. Mintája áttört; fent a vonaldísz bevészt. A szíjvég felső vége csorbult. Hátsó lapjának két végén egy-egy szögecs volt felforrasztva.

3. Szíjvég alakú dísz, préselt ezüstlemezről. Hossza 2,2, szélessége 1,9, vastagsága 0,4, lemeztavastagság 0,07 cm. Alja kerekített. Felülete díszítetlen. Felső végén kör alakú áttörés van, melyet kivágás köt össze a peremmel. Bal felső szöglete csorbult.

4. Lemezdísz ezüstről; préselt félhold, kettős karéjú bevágással. Nem töredék. Mérete $1,9 \times 1,6$ cm. Lemeztavastagság mint az előbbié.

5—6. Ezüstdíszek, azonos kivitelű, öntött, tömör darabok. Díszítésük áttört. Karika alakú áttöréseikből 2—2 vonalbevágás húzódik ki az oldalra. Hátsó lapjuk üregesöntésű, két végükön egy-egy 0,6 cm hosszú forrasztott szögecs, mellyel a darabok bőrszíjhoz voltak erősítve. Méretük: $3 \times 1,4 \times 0,3$ cm. Felületük kissé domború.

7. Szorítópánt, két téglalap alakú vörösréz lemeztől, mit négy szögecs fog össze. Egyik lapon szabálytalan alakú áttörés látszik. A lemez hossza 2,1, szélessége 1,3, vastagsága 0,1 cm, 0,3 cm vastagságú bőrszíj beszorítására volt alkalmas.

8. Szíjakasztó öntött tömör bronzról; csatkarikaszerű fejjel és barázdált félcsoő alakú testtel, melynek hátsó oldalára két szögecs van forrasztva. A szögek vége kicsiny téglalap alakú lemezbe van erősítve. Az így beszorított bőrszíjat a barázdált felületen átsavart fonallal is lerögzíthették. Hátsó része üregesöntésű. A szíjakasztó hossza 2,8 cm.

9. Nyaktakaró háló, egymásba kapcsolódó vasláncszemekből összeállítva. Az egyes lánckarikák átmérője 0,8 cm, drótlának vastagsága átlag 0,2 cm. A védőlap téglalap alakú. Hossza jelenleg 11, szélessége 13 cm. Eredetileg kissé nagyobb volt, most összerozsdásodott, mindkét oldalát vastag rozsdaréteg borítja. A lap két felső sarkán egy-egy 2,1 cm átmérőjű, szögeccsel átvert bronz lemezkorong volt (a jobboldali letörtött); köztük hasonló korong ezüstről, szélén körülrovtolt, szögeccselés nélkül. Mindhárom hátul hurokkal volt ellátva, mely a lánc lapon is átbújva függesztési célra szolgált.

10. Tűzcsiholóvas töredéke; lapított vas, felső kiugró részén lyukkal.

11. Vaskarika, külső átmérője 3,4 cm. Állítólag a kard markolata fölött lették, így valószínű, hogy annak fölfüggesztéséhez használták.

12—13. Vastöredékek; pálcá alakú, lapjukon összeillő darabok. Valószínűleg a kard keresztvasának egyik felét alkották. A 12. ábra alattinak baloldali vége félkör alakú, 1,8 cm átmérőjű, törött.

14. Kétélű egyenes vaskard; kovácsolt. Jelenleg 15 töredékből áll, de a darabok a töréspontokon összeillenek. A keresztvasnak lenyomata látszik, tehát igen valószínű, hogy a 12—13. ábra alatti vaspálcátöredékek annak részei voltak. A markolatot fa borította, a kardhüvely ugyan csak fából készült, melynek hosszában futó rostjai a pengén megmaradtak. A markolatvas vége törött, egy-két cm még hozzávehető. A kard teljes egészében egyenes, hossza 94 cm. A penge 83 cm, mely a hegytől

(2·2 cm) egyenletesen szélesedve, a 80. cm-nél éri el legnagyobb szélességét (6 cm), majd hirtelen elkeskenyedve, a 83. cm-nél hozzásimul a markolati részhez, mely a pengével egydarab vasból készült. A penge vastagsága 1·4—2·3 cm. A markolati rész 11 cm hosszú, végefelé keskenyedik; szélessége 3—2·5, vastagsága 2·5—1·5 cm. A fanyelet kétoldalt két fejes vasszeg erősítette a markolatvashoz.

*

A Szentés-lapistói sírhoz, nemcsak a leletdarabok azonos stílusa, hanem a temetés módja tekintetében is legközelebb áll a sinowjewkai aknasír,¹ melynek csontvázát ugyancsak halomba temették, kis mélységbe és ami a legfontosabb, fejjel északkeletre orientálódva. Rykov a sinowjewkai sír csontvázának fekvése és a Suuk-Su melletti gót sírok csontvázaie között bizonyos egyformaságot állapított meg. A krími gót síroknál kétféle orientálást vett észre, egy északit és egy délit, de amelyek közt északkelet felé irányított is előfordult.² A sinowjewkaival rokon borissowai temető sírjainál is megvan az északkelet-nyugati irányítás.³

A fejjel általánosságban kelet felé való irányítási módot a magyarországi rokon sírleletek csontvázainál nemigen leljük meg, de megtaláltam a lapistói csontvázal azonos orientálást a Szentés-nagyhegyi publikálatlan keletigót temetőben.⁴ Itt is kétféle orientálást látunk: kisebb-nagyobb eltéréssel kelet-nyugati és nyugat-keleti irányút. A tájolási mód éppenolyan egyformaságot mutat a lapistóiival, mint a sinowjewkai a suuk-sui gót sírokkal.

A temetés módja tekintetében összefügg még a lapistóiival a Pápa-úrdombi három avarkori sír, melyben a csontváz fejjel északnak feküdt.⁵

A lapistói leletdarabok magyarországi analógiái közül legfontosabbak a némedi (Tolna m.) lelet a szentpéteri szőlőhegyről,⁶ a fenéki temető egyik sírjának mellékletei⁷ és az előbb említett pápai 1. számú sír övdíszai és kardja.

A némedi szíjvég⁸ anyaga ugyancsak ezüst, áttört mintája szinte párja a 2. képen ábrázolt kisszíjvégnek. A hátsó oldalon felforrasztott 2

¹ Rykov P. S., Aknasír a Sinowjewka (Petrovi kerület, Saratow-i kormányzóság) falu melletti dombban: A. É. 1928., 225—228. II.

² N. Rjepnikov, Njekotoryje mogilniki oblasti krymskich gotov: Izvj. Imp. Arch. Komm. Peterburg, 1906. 19. füzet, 1—80. II. A suuk-sui temető publikációjának magyarul jegyzetért, Dr. Fettich N. egyet. m. tanár úrnak köszönetet mondok.

³ W. W. Sachanew, Északkaukázusi sír: Izvj. Imp. Arch. Komm. 56.

⁴ A temető publikálását a szentesi múzeum többi germán leleteivel együtt a közeljövőben hozom. Ugyanakkor a részletes bizonyítást is. — Egyes darabokra nézve ld. Csallány Gábor: Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban. Dolgozatok 1932., XLIX. t. 1—4, 6—10.

⁵ Jankó László: A pápai avarkori sírleletek: A. É. 1930. 124—141. II.

⁶ Arch. Ért. 1901., 314—318. II., ismerteti Nagy Géza.

⁷ Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, III, 180. t.

⁸ A. É. 1901., 316. I., 8—9. ábra.

szögecsét ott is megtaláljuk. Az 1. képen ábrázolt szíjvég-felületén is megvan a körben végződő vonalszerű átvágás. Nagyszíjvégünk kampós-vonalas áttörésére a némedi ezüst csat (u. o. 2a. ábra) testének vésett vonaldíszje emlékeztet. Az 1—2. kép díszítésével azonos áttörést mutatnak a sinowjewkai és suuk-sui ezüstsíjvégek.⁹ Hasonló díszek: kör, vonal és háromszögű áttörésekkel,¹⁰ nagyszámmal kerültek elő más oroszországi leletekből is. Ezek az arcábrázolásokat primitív módon utánzó díszek az összekötőszálai, útmutatói a rokonleleteknek, amelyek csaknem kivétel nélkül ezüsből készültek.¹¹

Rendeltetés szempontjából a 3—4. kép darabja összevethető két oroszországi dísszel.¹² Ugyancsak az 5—6. alattinak a sinowjewkai két kerek dupla korong (A. É. 1928., 109. kép 1. és 5. sz.) és suuk-sui ezüst övveretek, i. m. 66. ábra és V. t. 12. (4 drb. volt együtt), a megfelelői. A kerek áttörésekből kiinduló vonalbevágások összefüggését oroszországi darabokkal, ugyancsak megtalálhatjuk.¹³ Az 5—6. képen bemutatott ezüstdísz, a szíjvégekkel együtt a fegyverövhöz tartozott. Ide sorozhatjuk be a 3—4., 7—8. számú darabokat is.

Összefüggő láncszemeket már több helyről is ismerünk; így a szentesvidéki keletigermán jellegű temetőkből is előkerült néhány darab, de a 9. képhez hasonló nagy és határozott formájú, nálunk nem ismeretes. Mivel a lófejen lelték, feltehető, hogy azon mint védőlapot (homlokvédőt) alkalmazhatták, de számításba veendő, mint a férfi nyaktakaró hálója.¹⁴

⁹ A. É. 1928., 225. és köv. l.; 109. kép 9. és 10. ábra. — Izvj. Imp. Arch. Komm. 1906., 1—80. ll.; 54, 56, 67 és 70. sír.

¹⁰ A. É. 1928., 109. kép 1—5.

¹¹ Pósta Béla: Régészeti tanulmányok az Oroszföldön, Bp. 1905., IV. k. 541. és köv. l., 304—306. rajz; saraji (?) ezüstleletek.

U. o. 495. l. 8. ábra; pantikapaioni lelet szíjboglára.

Aspelin J. R.: Antiquités du Nord Finno-Ougrien, 189. l., 878—889. ábra; Vladimír, Muroma.

Otcset, 1900., 49—53. ll., 111—123. ábra; sztawropoli kormányzóságból díszek.

Ld. még a Rykov által felhozott analógdarabokat, sírmezőket: A. É. 1928., 225—228. ll. Horváth Tibor úr szívessége folytán megemlítem még: Trudi, v Moskvje, III, 1897. Skabovskij, T. L. Bjelozerskoje gorodisce Chersoneskavo ujezda. — Otcset, 1895. Szt. Pétervár 1897, 54—55. ll., 112—113. kép. (Voronezsszkaja gubernija). — Otcset, 1902 (1904). 91—97. ll., 199—207. kép. Uzkhet-ben (Tifliszi kormányzóság) a Kur-folyó mellett föltárt sírok. Fontosnak tartom megjegyezni azt, hogy az 545—555 évek közt a Kur-folyó vidékén szabir törzsek véglegesen letelepítettek. Pannoniába is költöztek szabírok az 597. év körül.

Hozzákapcsolható még az egyik adonyi préselőminta, mely arcot ábrázol: A. H. I., VI t. és még több magyarországi darab.

¹² Materiali po archeologii Rossij, 25. köt., 1901., 16. tábla, 6. és 14. ábra. — Ugyancsak Póstanál, IV. köt., 312. rajz. 13. és 10. ábra; chaczki lelet.

¹³ A. É. 1928., 109. kép 2. — Az említett saraji leletben: Pósta, IV. köt., 305. rajz 1—4. ábra. — Suuk-Su-ban, i. m. 64. ábra.

¹⁴ Pósta: Régészeti tanulmányok, II. rész, 348/b. hasonló darabot említ Kercséből, mely sisakhoz volt hozzátapadva. — Szinte azonos darab került elő a Castel Trosino-i 90. sírból, hasonló rendeltetéssel: R. Mengarelli, La necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno: Monumenti Antichi, Milano 1902., 147. és 122. á.

Ez esetben három függesztő fülével sisakra lehetett ráerősítve. Mint mell-páncélrészlet számításba nem jöhet.

A kétélű lapistói kard (14.) szorosabb analógiáját ugyancsak a némedi,¹⁵ fenéki és pápai leletekben¹⁶ találjuk meg. Mindegyik egyenes kétélű; egyenletesen vastagodó pengével és részben rövid keresztvassal vannak ellátva. A szentesi múzeum kétélű keletigermán kardjainál sem az egyenletes vastagodást, sem a keresztvasat, de a 94 cm hosszúságot sem leljük meg. A germán kardok rövidebbek, pengéjük szinte a csúcsig azonos szélességű. Mindezek a vonások élesen elkülönítik kardjainkat a germánokétól. Teljesen elűtnek a markolattövissel ellátott egyélű avar kardoktól is, de az avarkori szablyákkal sem hasonlíthatók össze. Nagy Géza Szászkabányáról említ kétélű kardot (A. É. 1901., 317. l.). A bezenyei germán sírmezőről is ismeretes ilyen példány; a komáromi hüvelyrész is kétélű kardot mutat. Az érmihályfalvai kétélű kard az V. század közepére datálható.¹⁷ Beninger egy pantikapaioni kétélű, keresztvas nélküli, markolatgombos vaskardot, mint későcsászárkori alán fegyvert említ.¹⁸

Kétélű hosszú kardjaink eredete szempontjából fontosak a Laufer által közölt Han-korszaki, igen hosszú, rövid keresztvassal ellátott kétélű kardok.¹⁹

A Szentes-lapistói leletnek Magyarországon szoros analógiája igen kevés van. A felhozott kevés számú adat összevetése után is jól láthatjuk azt az emlékcsoportot, amelybe a lapistói sírlelet bekapcsolódik.

Egyrészt Hampel III. emlékcsoportja Magyarországon, szorosabban véve annak egy kisebb elkülönítendő köre. A lapistói csontváz temetési módja, mellékleteinek sajátos összetétele, a technikai eljárás a díszek előállításánál, megnehezíti darabjaink besorozását az avarkor II. emlékcsoportjába, mert olyan egyéni vonásokat mutat, amelyek a préselt lemezdíszes csoportnál általában nem fordulnak elő.

Másrészt az említett Volga-Don-vidéki népvándorláskori, úgynevezett későalán sírleletekhez kapcsolódik a lapistói lelet. Mintegy összekötő láncszeme a két, egymástól messzefekvő vidék leletanyagának. Jelentősége is éppen ebben áll, amiért is megérdemli, hogy a kutatók vele behatódóbban foglalkozzanak.²⁰

Jellemző közös vonások a lapistói sírlelettel kapcsolatos oroszországi darabok és a magyarországi analógiák között:

¹⁵ Hampel I., 192. l., 467. ábra.

¹⁶ Hampel: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Bp. 1894., I., 91. l. — A. É. 1930., 87. kép 16.

¹⁷ Alföldi A.: Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk A. H. IX., 28. l.

¹⁸ E. Beninger: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa: Mannus 51., 1931., Abb. 50., Fig. 1. — Lásd még a 120. oldalon az alán kultúra befolyására vonatkozó részeket.

¹⁹ Laufer B., Chinese clay figures. Chicago, 1914: Publications of the Field Columbian Museum. Anthr. Ser. 13/2. XXI. t., 3—4. ábra.

²⁰ Mivel a lapistói régiségek feldolgozásánál csekély számú szakirodalom állott rendelkezésemre, azért a leletösszefüggéseket is csak vázlatosan ismertethettem.

Egyes vagy kisebb csoportú temetkezés, kurgánban való csontvázas elhelyezéssel. Irányítás: fejjel kelet, északkelet, észak felé. Részleges ló-csontváz jelenléte (Lapistó). A leletmellékletek túlnyomó része ezüst. A díszek többnyire öv- és lószerszámdísz-garnitúrák tartozékai. Készítési mód: öntés, kikalapálás és préselés. Mintázatuk: kör-, vonal- és háromszögalakú áttörés, nagyon sűrűn előforduló primitív arcábrázolással. Csatkarika egy a csattesttel, karikás része négyszögű, vagy ovális. A darabok szíjraerősítése, a hátsó oldalra fölforrasztott szögecsék segítségével történt. A szíj az ezüst szíjvég üregerészét teljesen betöltötte. A magyarországi analógiáknál már túlnyomó a préselési eljárás és a felület mintázata sem mindég áttört. Jellemző még az u. n. vakcsatok gyakoribb előfordulása. Háromélű vasnyílhegy tartozik még a csoporthoz és hosszú, egyenes, kétélű vaskard, keresztvassal, de markolatgomb nélkül.

Az összes magyarországi analógiák az avar kori II. csoportba tartoznak. Ezek alapján a lapistóit is ide kell helyeznünk. Az avar kori II. emlékcsoport hordozói kétségtelenül déloroszországi törökfajú törzsek, elsősorban a kuturgur-bolgárok voltak, amint azt Alföldi munkáiban már bebizonyította.²¹ Ezen leletek zöme a VII. századra datálható.²²

Az analóg mémedi leletet Nagy Géza az onogur-bolgárokkal hozta kapcsolatba és idejét a VII. sz. utolsó negyedére tette.²³ Moravcsik Gyula történeti kutatásai²⁴ bebizonyították, hogy a dunai bolgár-törökök onogur-bolgár eredetűek. Ez régészetileg is támogatható, mert a dunai bolgár-törökök régészeti hagyatékát képviselő mádarai arany övdíszek és pityék²⁵ különálló régészeti csoportot alkotnak és nem sorozhatók Hampel III. emlékcsoportjába. Tehát a némedi lelet sem hozható közelebbi kapcsolatba az onogur-, hanem csak a kuturgur-bolgárokkal.

A sinowjewkai és a hozzá hasonló többi oroszországi leletet Rykov az V—VI. századra teszi, majd Hampel III. emlékcsoportját figyelembe véve, a VII. századra módosítja időmeghatározását. Ethnikailag az alánokkal hozza kapcsolatba, de állítása nem határozott.²⁶

Rykov után a Szentes-lapistói leletet is alánnak kellene tartanunk. Történeti adatok bizonyága szerint, az alánok Magyarországon a Kr. u. IV. század két utolsó évtizedétől eltekintve, alig játszottak szerepet, éppen ezért nagyon nehéz is lesz archaeologiai nyomaikat nálunk meglegelni.²⁷

²¹ A. Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II. köt., Berlin-Leipzig, 1926. — Archäologische Spuren der Hunnen: Germania, Berlin, 1932. 16. évf., 2. füzet, 135—138. l. — Ld. még: Arch. Hung. IX., 1932., mely munka fontos a hun-alán-keleti germán kultúrkörbe tartozó leletek ethnikai szétválasztása és a volgavidéki u. n. késő alán sírokkal való kapcsolatai, vonatkozásai miatt.

²² A pontos időmeghatározást adó kunszentmártoni és a vele összefüggő leletekről lásd: Csallány Dezső: A kunszentmártoni avar kori ötvössír, Szentes, 1933.

²³ A. É. 1901., 318. l.

²⁴ Ld. Népünk és Nyelvünk 1932., 170. l.; Moravcsik, U. Jb. 10., 66. l.

²⁵ Fehér G.: A bolgár-török műveltség emlékei stb.: A. H. VII., 84. kép.

²⁶ A. É. 1928., 225—228. l.

²⁷ A. H. IX., 1932., 38. l.

Már pedig az említett volgavidéki leleteknek a nyomai, igenis megtalálhatók Magyarországon (Lapistón), sőt erősen összefonódnak olyan avarkori sírleletekkel, melyeknek súlypontja a VII. századra esik.

Az említett volgavidéki leletek rövid ideig virágzó kultúra emlékei. Kétségtelen a kapcsolatuk a krími bizánci-keletigót kultúrkörrel, vonatkozásba hozhatók az alán kultúrával is, de a leletek ethnikai hovátartozandósága csak olyan fibulanélküli lovasnéptől vezethető le, amely az V—VII. században a Déloroszföldet lakta és amelynek sajátos kultúrhagyatéka szorosan belefonódik a magyarországi avar kori II. emlékcsoportba. Az alánok itt még szóba sem jöhetnek. Tekintetbe csak hún-bolgár törzsek vehetők, első sorban a kuturgur-bolgárok. Ma azonban még nem tart ott a régészeti kutatás, hogy a kuturgur-bolgárok hagyatékából: a germán ornamentikával kevert, a bizánci stílusú, az álcasatos és az áttört ezüst övdíszes leletek közül is, ki tudná a hun-elemeket emelni.

Míg a Szentes-lapistói, sinowjewkai, saarji stb. leleteknél ez a jellegzetes török-kultúra tisztán jelentkezik, addig a suuk-sui temetőben krími gót leletekkel keverten fordul elő (i. m. 54, 56, 67. és 70. sír). A régészeti hagyatékok ilyen szoros összefonódása, erős bizonyíték a krími gótok és a kuturgur-bolgárok huzamos együttélésére. A temető a sírokban talált bizánci érmek alapján, 518—602. évre datálható. Ez a kormeghatározás irányadó a többi Volga-Don-vidéki leletekre nézve is.

A Szentes-nagyhegyi keletigót temetőben, a sírok kétféle irányításán kívül, a suuk-sui leletekkel azonos germán és kuturgur-bolgár elemeket ugyancsak megtaláljuk (29. sír). Tehát a régészeti hagyatékok itt is kevert, a két nép együttélése itt is megállapítható. Ez az összefüggés a suuk-sui temetővel, bizonyítja, hogy a Szentes-nagyhegyi leletek hordozói krími-gótok voltak és ez a kuturgur-bolgárral vegyült nép, Szentesre is a suuk-suihoz hasonló összetételben érkezett.

A nagyhegyi temető korát a suuk-sui érmek alapján a VI. század végére és a VII. század elejére teszem.

Keletigót temetőnek ilyen késői előfordulása meglepő Magyarországon. Magyarázatot erre az adhat, hogy az avar néparadat nem csak a történetileg bizonyított kuturgur-bolgár törzseket sodort magával a Pontus mellől Magyarországra, hanem kuturgur-bolgárokkal vegyült krími gót törzseket is. Ezek alapján részben magyarázatot kapunk arra, hogy miért fonódik oly szorosan össze az avar kori II. emlékcsoport leletanyaga, a germán állatornamentikával.

A Szentes-lapistói sírleletet, az összes datáló adatok figyelembe vételével, a VI. század végére és a VII. sz. elejére tehetjük. Az említett magyarországi avar kori analógiák kissé későbbi keletűek. Ethnikai hovátartozás: a kuturgur-bolgár csoport.

A lapistói lelet szórványos volta, a gyér hazai analógiák nem elégségesek ahhoz, hogy további következtetéseket vonhassunk le. A sírlelet publikálásával, a további kutatások számára óhajtottam csupán támpontokat adni.

Dr. Csallány Dezső.

Der Grabfund von Szentes-Lapistó aus der Völkerwanderungszeit.

Das männliche Gerippe war in einem Hügel begraben, mit dem Kopf gen Südosten. Im Grabe befanden sich der Schädel und die Beinknochen eines Pferdes, ferner folgende Beilagen: 1. Eine grosse Riemenzunge aus Silber, gehämmerte Form mit durchlöcherter Dekoration. Sie wurde mit Nägelchen an die Lederriemenzunge befestigt. 2. Eine kleine Riemenzunge gleichfalls aus Silber. 3. Riemenzungenartige Dekoration aus gepressten Silberplatten. 4. Eine Plattendekoration aus Silber, gepresst, kein Fragment. 5—6. Eine massive, gegossene Silberdekoration mit durchbrochenem Muster. 7. Riemenband aus Kupfer. 8. Riemenhaken aus gegossener massiver Bronz. 9. Nackenansatz (?) aus feinen Eisenringelchen zusammengestellt. Es sind oben daran 3 mit Griffen versehene Scheiben angebracht. 10. Das Stück eines Feuersteins. 11. Ein Eisenring. 12—13. Eisenstücke aus der Pariertange des Schwertes. 14. Ein doppelschneidiges gerades Eisenschwert 94 cm lang; die Breite der Klinge beträgt 2·2—6 cm, ihre Dicke 1·4—2·3 cm. Die Scheide war aus Holz, auch der Griff hatte eine Holzbedeckung, die mit 2 kleinen Nägeln angefestigt war.

Analogische Funde in Ungarn: der Bodenfund aus Némedi (Komitat Tolna) und in Verbindung damit die Denkmalgruppe Hampel III. aus Ungarn. Analogien aus Russland: als wichtigster der Grabfund aus Sinow-Jewka (Archäologische Jahresberichte 1928. S. 225—228.), ferner die weiteren sog. spätalanischen Grabfunde verwandten Stils der Wolga-Don-Gegend und der Völkerwanderungszeit entstammend. Der Fund von Lapistó verbindet das angeführte Fundmaterial beider Länder. Gemeinsame Züge der analogen Funde: Einzelgräber, Kurgan, Gerippe mit zum Osten gewandten Kopf. Die Stücke sind grösstenteils aus Silber verfertigt; Herstellungsart Guss, Hämmern, Pressen. Grösstenteils sind es Bestandteile von Gürtel- und Pferdegeschirrgarnituren. Ornamente: kreisförmige, linienartige und dreieckige Durchlöcherungen, nicht selten primitive Gesichtsdarstellungen. Die Schnallen sind in einem gegossen, der Ring viereckig oder oval. Befestigungsart: das Aufnageln. Eine dreischneidige

Eisenpfeilspitze und ein langes doppelschneidiges Eisenschwert mit Parierstange, doch ohne Knauf gehören noch zu dieser Gruppe.

Die Entstehungszeit des Fundes aus Lapistó ist in die Wende vom VI—VII Jahrhundert zu setzen. Die ethnische Zugehörigkeit weist wegen der Verbindung mit der aus Ungarn stammenden Denkmalgruppe aus dem avarischen Zeitalter II. auf die Kuturgur-Bulgaren. Die Alanen kommen da überhaupt nicht in Betracht. Auch die Analogien aus der Don-Wolga-Gegend in Russland entstammen einem Reitervolk ohne Fibel, in erster Linie solchen türkischen Stämmen (Hunnen, Kuturgur-Bulgaren), die in den erwähnten Jahrhunderten auch Ungarn bewohnten und deren eigenartiges Kulturerbe sich eng in die Denkmalgruppe aus dem avarischen Zeitalter II. eingliedert.

Dr. D. Csallány.

Honfoglaláskori leletek a Jósa Múzeumban.

(Ide tartozik a LIX—LXVI. tábla.)

Szabolcs vármegyében a világháború, illetőleg a román megszállás óta, különösen a törvényhatósági utak építése, de városi építkezések alkalmával is a honfoglalás korából több olyan lelet került felszínre a munkások ásója nyomán, melyek elhelyezését, leletkörülményeit, ha nem ismerjük is olyan részletesen és körülményesen, mint a tervszerű ásatások tárgyaiét, mégis értékes adatokul szolgálnak a honfoglaláskor kutatóinak. Az eddigi szakszerű ásatások analógiái után Szabolcs vármegye multjának felderítésére is beszédese, bizonyító dokumentumokká válhatnak. Az új lelőhelyek és azokból napfényre került tárgyak sorrend szerint így következnek:

I. *Tiszalök. Kisfástanya.* Az 1923 év tavaszán a Jósa Múzeum régi barátja és pártfogója, Szomjas Gusztáv földbirtokos, nemzetgyűlési képviselő úr adott hírt, hogy az épülő nyíregyháza-tiszalöki törvényhatósági út munkásai a báró Vay Miklós-féle birtok mentén hat régi sírra bukkantak, melyek tartalmát az úttestbe hordták be. Rögtön a helyszínre siettem, hol a minden nemes dolog iránt érdeklődő Szomjas Gusztáv támogatásával a 7225. számú szelvénynél eső domb bevágásánál, a Lajos-tanya irányában próbáltunk ásatni több helyen a bemondások után, azonban eredménytelenül. Meg kellett elégedni a már kikerült 14 drb. tárggyal, melyeket Szomjas Gusztáv előbb összeszedett a munkásoktól és amelyeket készséggel engedett át a Jósa Múzeumnak. Tőle tudtam meg azt is, hogy a csontváz lábbal keletnek, fejjel nyugatnak feküdt és baloldalán volt a ló, a megmentett edény pedig a térd közelében.

A megmentett tárgyak ezek: Vaskengyel. Szára, valamint a szíjtartófüle lapos, 4 cm széles bordás talppal, szélessége a szár és talp találkozásánál 11 cm (LIX. 1.).

Csikózabla két egyforma karikával (LIX. 2.).

Nyílhegy töredékes állapotban, rombus alakú, 2 drb. (LIX. 3., 4.).

3 vastöredék; egyikből szeg nyúlik ki, valószínűleg a puzdra vasalásának töredékei (LIX. 5—7.).

Öntött bronz csat. Vas nyelve elrozsdásodott. Füle ovális alak körül sugárszerűen rovátkolt díszítéssel. Nyulványa, mely kisebb és vékonyabb,

füllé van átalakítva szíjra erősítés céljából. Ez tehát olyan csattipus, amelyet nem szögecseltek rá a szíjra, hanem egy hurokkal erősítették rá és a hurkot szögecseltek egymáshoz. (LIX. 8.)

Veret az öv végződésére. Öntött bronzból. 49 mm magasságban, 12 mm nyílással. Tulipánszirom alakú. Díszítésül a szélén 1 mm-nyire vésett vonal fut végig. A hátsó részen a nyílás két oldalán, valamint a csúcs közepében a tárggyal együtt öntött szögecs nyomaival, míg a két végen a használat alatt letört szögecs nyomai láthatók, ami mellé új szögecsset helyeztek, még pedig oly módon, hogy átfúrták a veretet és kívül is leszögecselték, azonkívül hátul az alátett karikákkal az övre is. Analogiái láthatók: Arch. Ért. XXXIV. k. 308. l. és XXXIX. k. 50 l., továbbá Hampel A honfoglaláskor emlékei III. k. 365. l. Bezdéd: 16. sír A 1. és 404. l. Tarcál: 3. ábra. (LIX. 9.)

Bronz fülbevaló, vékony huzalból, nyitott végű, 2 drb. (LIX. 10—11.)

Csontlemez. Honfoglaló magyar íjnak középű merevítő két csontlemeze. Hosszú ovális alakú, kívül domború, belül kissé homorú. A belső oldal egész felülete durván van irdalva azzal a céllal, hogy az íj ívének rugalmas szaru anyagához hozzáragsztható legyen. Hossza: 125 mm, szélessége közepén 30 mm. Keskenyebb csontlemezek kerültek a kenézlői honfoglaláskori temető 18. sírjából. L. Arch. Ért. 1914. évf. (LIX. 12—13.)

Agyag bögre barna, meglehetősen durva anyagból; pereme kifelé hajló, nem korongon készült. Belül kormos. A munkások állítása szerint a csontváz térdéhez közel taltálták. Fenék átmérője 6·5, öble 13, nyaka 10·5, a száj átmérője 12·5, magassága 11·5 cm. (LIX. 14.)

II. Szabolcs. Vontatópart. Ugyanez év május elején újra útépités alkalmával kerültek napfényre honfoglaláskori tárgyak a Szabolcs község alatti „Vontatópart” bevágásánál, mely közvetlen a holt Tisza kanyarodásánál levő mély út mellett van, az 5419 klm. szelvényben. Tóth Pál munkáscsoportvezető elbeszélése szerint a sírok nem sorjában voltak, a benne levő csontvázak azonban fejjel nyugatnak, lábbal keletnek feküdtek. Hetet olvastak meg. A csontvázak 180 cm mélyen voltak. Alattok 2·30 m mélyen a föld színétől egy méter átmérőjű tűzhelyet találtak, azon holdsarlós fülű ép bronzkori bögrét, távolabb nagy és vastagfalú edények töredékeit; egyiknek szája 42 cm átmérőjű volt.

A helyszínen kintlétemkor találtak még elkorhadt csontvázat; a nagyobb részben elporladt koponya alatt és körül két kengyel, zabola és egy fokos, nem messze tőle, a domb szélén félholdalakú bronz csüngődísz volt.

A hét csontvázról a következő tárgyak kerültek a múzeumba:

Bronz gyűrű, 3 drb.; a munkások bemondása szerint egy újjon volt mind a három. Kettő nyitott végű és bronz lemezből való, a harmadik zárt karika, gömbölyű huzalból. (LX. 1—3.)

Bronz karperec, 7 drb. A bemondók állítása szerint mindegyik csontváz karcsontján volt egy-egy. Valamennyi nyitott végű vastagabb és vékonyabb, a végek felé keskenyedő rúdból. (LX. 4—9. és LXI. 2.) A

LXI. 2. olyan karkötőt mutat, mely öntött bronzból való és körkeresztmetszetű, a szárai pedig griff fejben végződnek. Nyakától 10 mm-re sekély kidudorodás látható. Átmérője: 82 mm; vastagsága: 4 mm. Az egész karkötő dísz nélküli síma bronz anyag.

Fülbevaló karika 3 drb. Kettő nyitott végű és síma bronz huzalból való, a harmadik finom ezüstműből. Ez utóbbi 2 mm vastag, húzott drót karika, melyen négyszer ismétlődve két kis karika közé forrasztott hat ezüst gömböcskéből készült gyöngysorszerű díszítés látható. E négyes csoport közepén egy függőnek nyomai láthatók, amelyiknek csak a fele van meg, egy négyes ezüst gömbcsoport és lapos gomba alakú fej. (LX. 11—12. és LXI. 4.)

Bronz nyakperec, két drótból fonva, kampója letörött, a hurokja ép. (LX. 14.)

Fonott bronz karkötő négyágú bronzdrótból fonva, egyik végén két drót hurkot képez, másik végén két drótszál van kapocsá kialakítva. Átmérője 76 mm. A drót vastagsága 1,5 mm. (LXI. 5.)

Csörgő fele bronzból öntve, alul hosszú bevágás, köralakú nyílással végződik; alsó síkja simára van csiszolva, hogy a csörgő másik fele hozzá illeszkedjék. Hosszúka füle alatt bevágás látható; a csörgőkavicsot a két félcsörgő között helyezik el és ezen a bevágáson keresztül kötik át, hogy a csörgő széjjel ne essen. (LXI. 3.)

Mésző gyöngy; szürke színű, csonkakúp alakú 8 mm magas, alul 7, felül 5 mm széles; ferdén rovátkolt. (LX. 17.)

Vas kengyel 2 drb. Az egyiknek alsó része szétrozsdásodott. Szára, úgyisintén a szíjtartó füle is lapos, 3 cm széles, bordás talppal. A kengyel a füllel együtt 19 cm magas, a talp és szár találkozásánál 11,5 cm széles. (LXII. 18—19.)

Csikószabla laposra kovácsolt vasból, két egyforma karikával, az egyiknek háromnegyed része elmállott. (LXII. 20.)

Vasfokos 15 cm hosszú, egyik vége tompa, másik élben végződik; kerek nyéllyukában farostok nyomaival. (LXII. 21.)

Csüngő, bronzból öntve. Ovális alakúra meghajlított két stilizált madárnyakból. Középe táján két ívelt nyúlvány látható, fülében elrozsdálódott vasdrót nyomaival. Díszítése gyöngysorszerű domború szemecskékből áll. A belső szélen egy vésett barázda halad párhuzamosan az oldalvonalakkal. A madárfej csőre szét van nyitva, szemét két karika ábrázolja. Szélessége 42, magassága 37 mm. (LXI. 1.)

Behoztam még a múzeumba egy ép koponyát is.

III. *Zalkod*. A község délnyugati végén fekvő azt a dombot, melyet emberemlékezet óta temetőhelyül használt a község lakossága, a Bodrog kiáradt vize minden tavasszal szakasztotta, omlasztotta és kimosta belőle nemcsak az ősidők kincseit, de a két-három emberöltővel ezelőtt nyugovóra helyezett elődeink el nem porladt csontjait is. 1924 márciusában a Bodrog vize sok őskori tárgyat mosott ki, köztük egy ritka bronz kincsleletet is, melynek tovább kutatása és megszerzése céljából, amikor

a helyszínen megjelentem, a lehordott iszapban nemcsak őskori tárgyakat találtam, de láttam ott lófejet, szájában honfoglaláskori zablával, mellette és körülötte kard és kengyeltöredéket is, bizonyosságul, hogy ezer év előtt honfoglaló őseink is idetemetkeztek e magas domb tetejére. Köröskörül ember- és lócsontok voltak láthatók. Mennyi és milyen honfoglaláskori tárgy vesztetett el így e tavaszon, mint a régi időkben ma már ki nem deríthető. Összeszedtem és behoztam a következő tárgyakat:

Vaskés, pengéje 11 cm hosszú, tövénél 19 mm széles, 4 mm vastag; a nyélnyúlványából 4 cm van meg. Egyélű. (LXIII. 1.)

Kardtöredék 12 cm hosszú, 2,5 cm széles; kétélűnek látszik jelenlegi állapotában. (LXIII. 2.)

Heveder csat. (LXIII. 3.)

Vaskengyel töredék, 3 cm széles, kevésbé kihajló talppal, melyen alig észrevehető a borda. (LXIII. 4.)

Vaskarika. (LXIII. 5.)

Csikózabla két egyforma karikája közül az egyiknek csaknem fele hiányzik, szára négyszögletes. (LXIII. 6.)

IV. *Eperjeske*. Az 1920. évi augusztus elején akadtak rá az akkor készülő mándok-eperjeskei út munkásai arra a honfoglaláskori temetőre, honnan azok az értékes tárgyak kerültek a Jósa Múzeumba, melyeket az Arch. Ért. XXXIX. kötetében közöltem és ismertettem. Ez a temető a község alatti vályoggyödör melletti dombon volt, hol nyolc sír bontatott ki akkor. Több sírra nem akadtunk, jóllehet a lelőhely minden részén húztunk kutatóárkot. 1925. év őszén az út kövezéséhez ismét a mondott dombból hordtak homokot, mely alkalommal két kengyelt és egy zablát találtak.

A kengyelek talpa 3 cm széles és kifele hajlik a széle; talpán a borda gyengén emelkedik ki; szára és szíjtartó füle lapos, általában igen könnyű kengyelek. Az egyik 14 cm magas, a másik fél cm-rel kisebb; szélessége a talp és szár találkozására fölött 11,5 cm, mind a kettőnek. (LXIV. 1—2.)

Oldalszáras zabla, vasból kalapálva. Középső része két egymáshoz hurkolt csuklós rúdból van. A két rúd két vége a füles oldalszár vagy oldalrúdhoz hurkolódik bele. Az oldalrúd hossza 7 cm. E rúd fülét két ívrész tartja. A két ívrésznél kialakított nyílás a zabla középső részét fogadta magába, míg a fül a gyeplőszíj befogadására szolgált. (LXIV. 3.)

V. *Nyíregyháza*. A város belterületéről ez ideig őskori leleteket ismertünk, melyek szokatlan nagy számmal kerültek elő ház- és útépitések, csatornázások, valamint kerti munkálatok alkalmával. 1926. év március 31-én a Kállay-utca 14. sz. telken, a betegsegélyzőpénztár udvarán, fundamentum ásásakor három gabonavermet és 5—6 csontvázat találtak. Smiák István építőmester akkor értesített már, mikor a fundamentumot kiásták és így — bár a helyszínen azonnal megjelentem — a leletkörülményekről csak a munkásoktól értesülhettem, kiknek bemondása szerint a csontvázak fejjel keletre, lábbal nyugatra feküdtek. Egyiknek karján

két bronzkarika volt, amit két koponyával együtt a múzeumba hoztam be. Később értesültem arról, hogy Nyíregyháza város tulajdonába 18 drb. tárgy került, melyek a sírok, illetve a csontvázak korát határozzák meg. Ezek pedig a honfoglaláskor ismert emlékei. Összesen tehát 20 tárgy mentetett meg. Ezek:

Karperec, 2 drb. Nyitott végű, hengeres testű, kalapált bronzból; a nagyobb és vastagabb 7 cm átmérőjű, a kisebb 5·7 cm. Ez utóbbi egyik vége feltűnően vékony, a másik éppen végződésénél legvastagabb, mintha csak egy nagyobb karperec fele volna. (LXV. 1—2.)

Vasfokos egyik szárnya lapos, kerekedő éllel, a másik tompa; ovális nyílásában farost nyomaival. (LXV. 3.)

Vaskengyel pár töredékes állapotban, egyik négy, a másik, hiányosabb, három darabban. 3·5 cm széles talpa alul bordás. Szára: gömbölyű. A kengyel szélessége a száraz kezdeténél 10·5 cm. (LXV. 4—5.)

Szürkés bronz fülbevaló, nyitott végű, síma huzalból. (LXV. 6.)

Ezüst fülbevaló, ilyen került Szabolcs község határából a Vontatópartból; a nyíregyházi épebb, mint a vontatóparti. (LXV. 7.)

Tegez vasveretei nagyrészt töredékes állapotban, legtöbbször farostok maradványai észlelhetők. (LXVI. 8—15.)

Rombus alakú nyílcsúcsok alsó végén famaradványokkal. (LXVI. 16—20.)

VI. Szabolcs. Vétel útján került a múzeumba két nyitott végű karperec, mely bronzból van öntve. (LXIV. 1—2.) Háromszög keresztmetsetű végei állatfejet mutatnak, durván megdolgozva. Az állatfej nyakrészén 8 mm hosszúságban párhuzamosan beresztelt körök ábrázolják az állat sörényét, míg onnan tovább ferde irányú beresztelt rovátkák díszítik a karperec többi részét. A karkötő középső élén két párhuzamos csík fut végig és az ezek által bezárt felület szintén ferde vonalakkal van ellátva. Átmérője: 65, szélessége: 6 mm. A két karperecet Zakar László és Vácsi András szabolcsi napszámosok találták a község alatti úton.

Kiss Lajos.

Funde aus der Landnahmezeit im Jóna Museum.

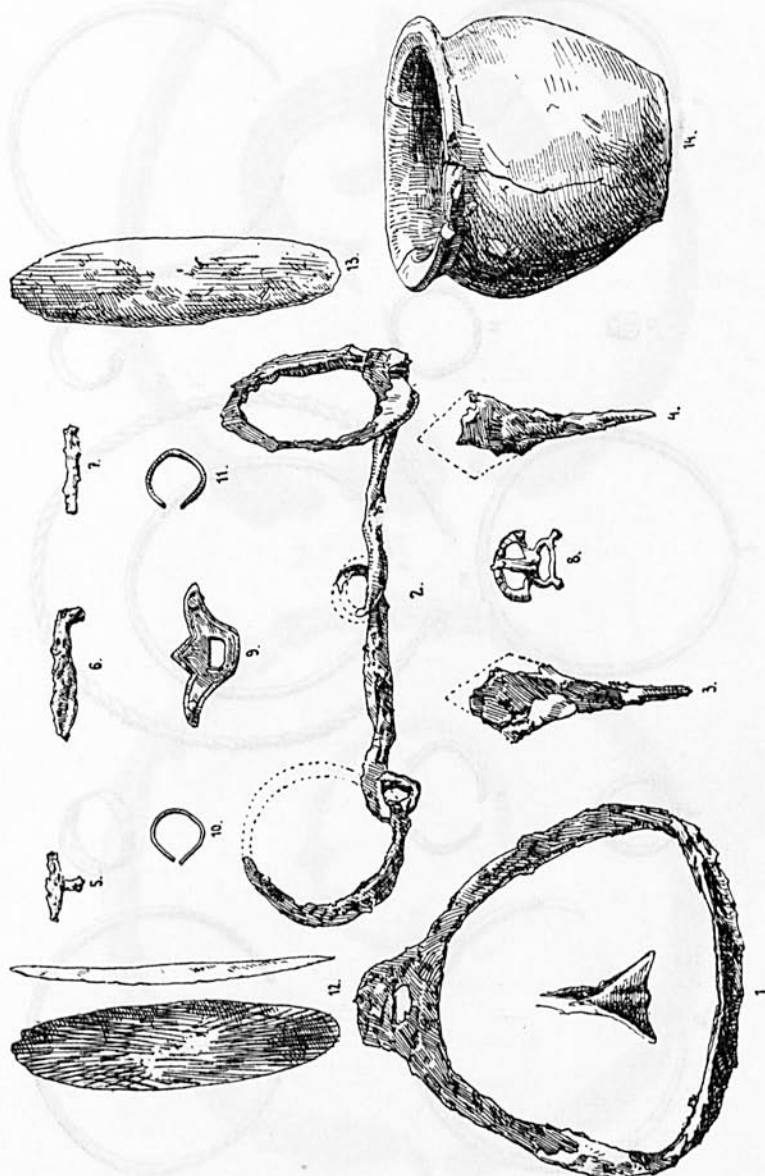
(Hieher gehören die Tafeln LIX—LXVI.)

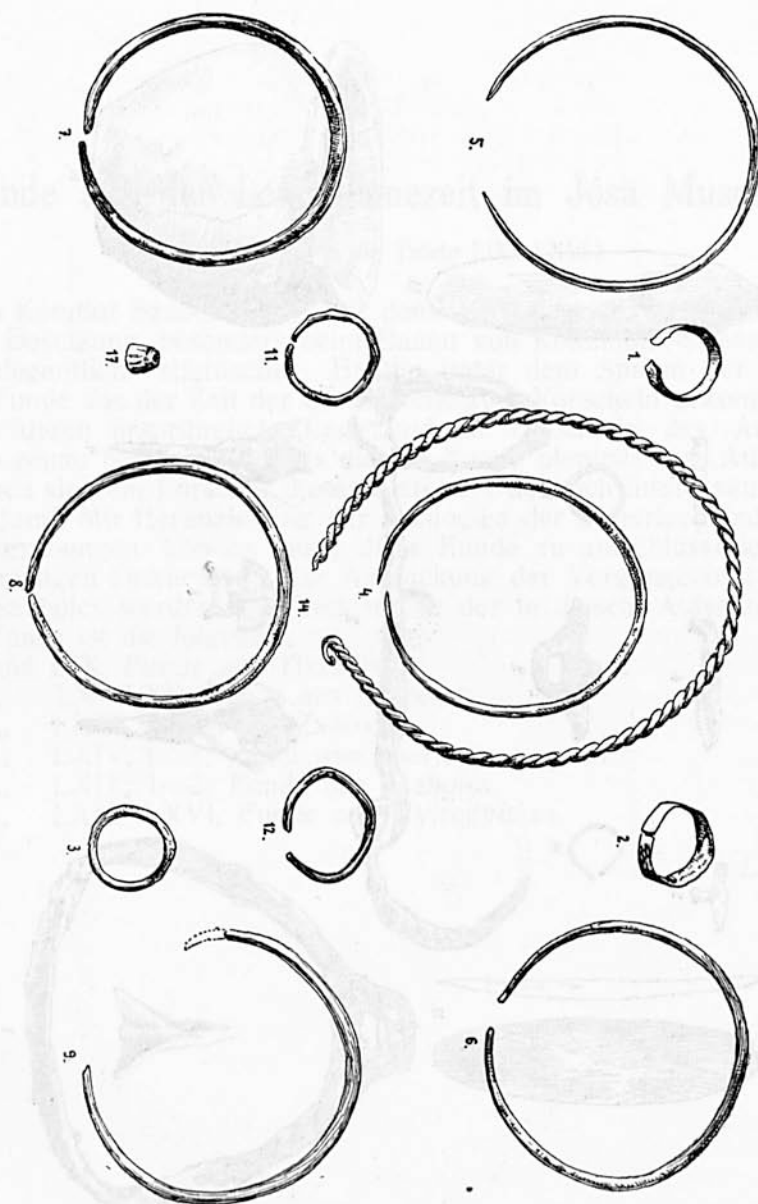
Im Komitat Szabolcs sind seit dem Weltkriege, bzw. seit der rumänischen Besetzung, besonders beim Bauen von Kommunal-strassen, doch auch gelegentlich städtischer Bauten unter dem Spaten der Arbeiter etliche Funde aus der Zeit der Landnahme zum Vorschein gekommen und obgleich deren ursprüngliche Lage und die Umstände des Auffindens nicht so genau bekannt sind, als die der Funde planmässiger Ausgrabungen, geben sie dem Forscher dieses Zeitalters dennoch interessante Daten an die Hand. Mit Heranziehung der Analogien der bisherigen fachgemässen Ausgrabungen können auch diese Funde zu aufschlussreichen und beweiskräftigen Dokumenten zur Aufdeckung der Vergangenheit des Komitats Szabolcs werden. Die Reihenfolge der in diesem Aufsätze behandelten Funde ist die folgende:

Tafel LIX, Funde aus Tiszaölök.

- „ LX—LXII, Funde aus Szabolcs.
- „ LXIII, Funde aus Zalkod.
- „ LXIV, 1—3: Funde aus Eperjes.
- „ LXIV, 1—2: Funde aus Szabolcs.
- „ LXV—LXVI, Funde aus Nyiregyháza.

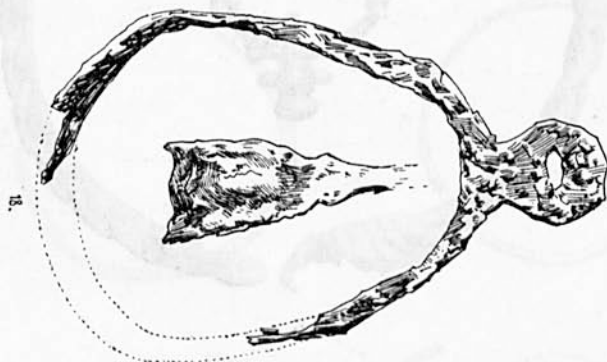
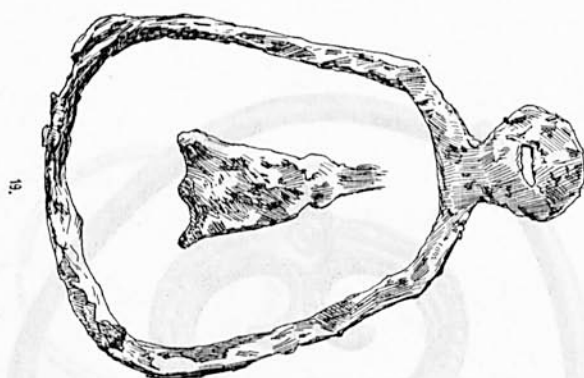
L. Kiss.

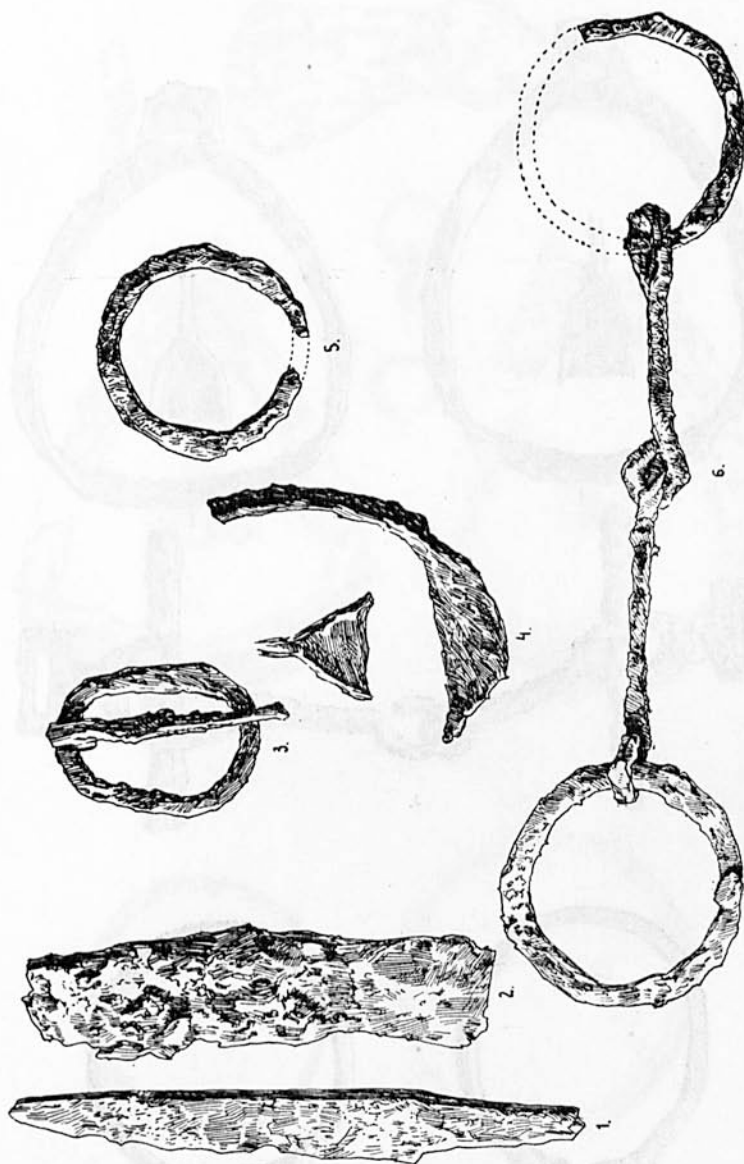

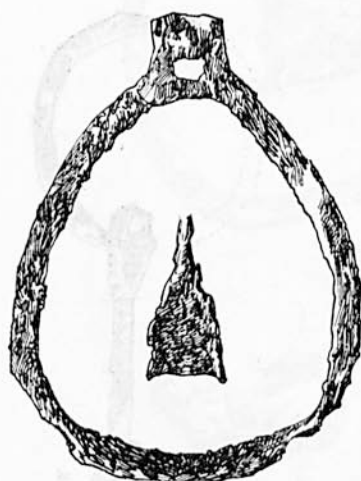

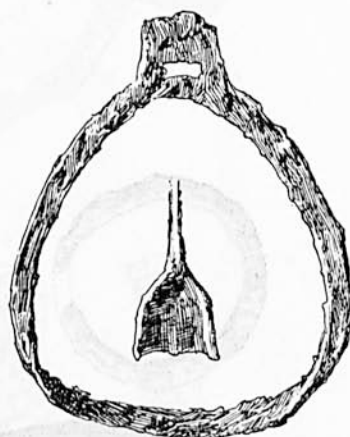

1.

2.

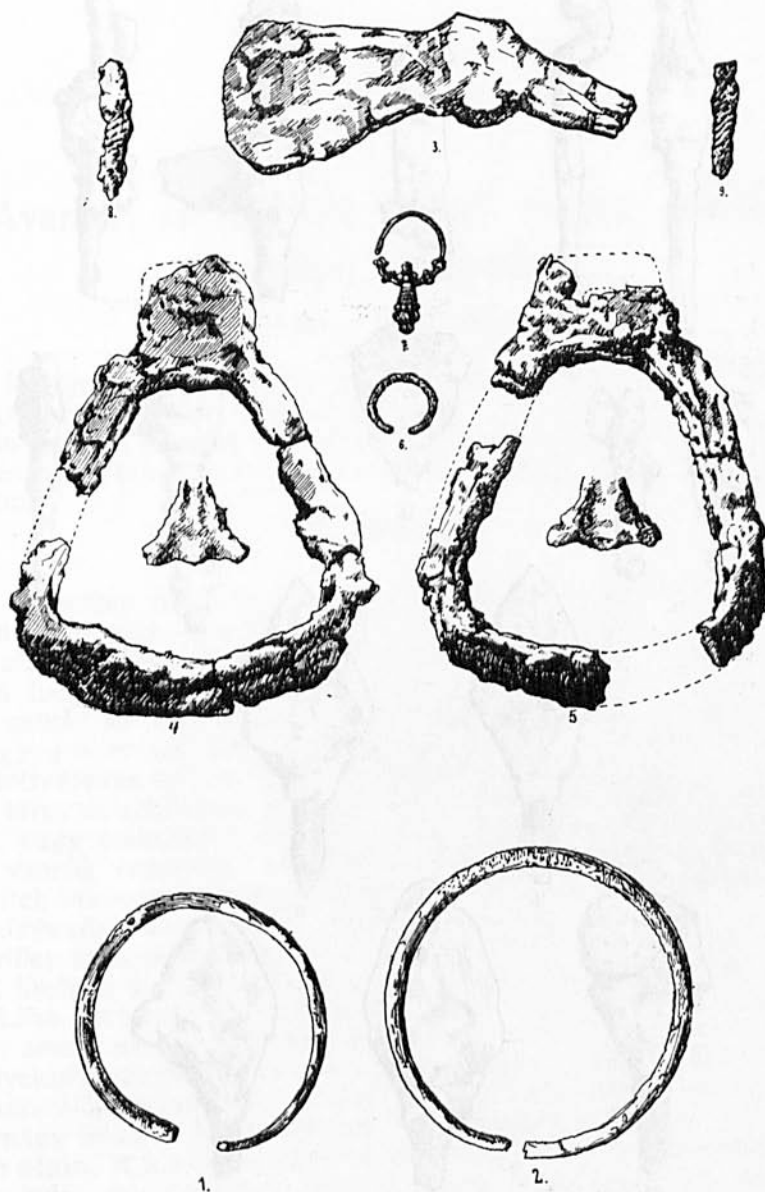
3.

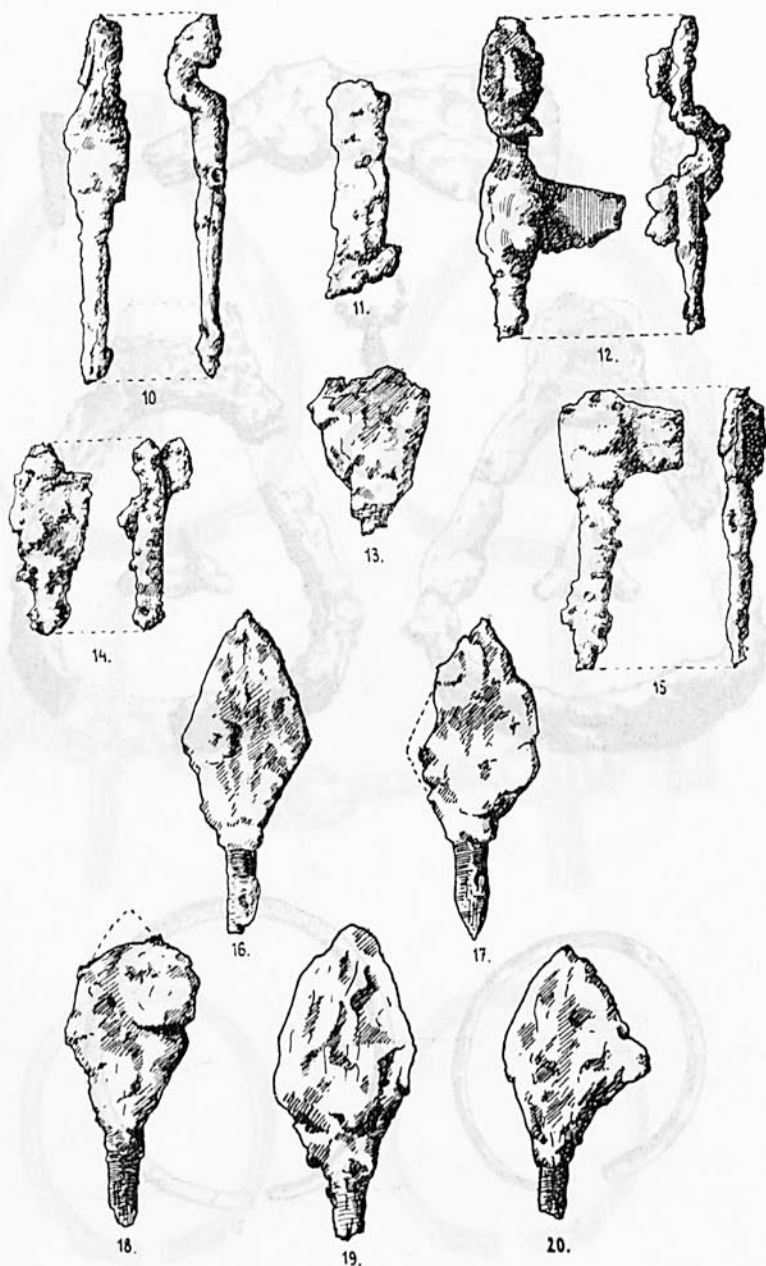

1.

2.

Avarkori és IX—XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban.

(Ide tartozik a LXVII—LXIX. tábla.)

E folyóirat VIII. kötetében, két részben ismertettem a szentesi múzeum igen gazdag népvándorláskori anyagából néhány újabban talált, szarmata-jazig és germán sírleletet. Ez alkalommal néhány avar- és honfoglaláskori, illetőleg árpádházi királyok korabeli újabb leletet kívánok bemutatni.

III. Avarkor.

E fejezetben nemcsak a szorosánvett avar, de az Attila birodalmának feloszlása után ittmaradt, vagy visszavándorolt és a későbbi avar uralom alá került hunok, illetőleg hunfajú népek, a kuturgur, uturgur, valamint a turk-bolgár népek lelethagyatékát ismertetem.

E nomád lovasnépek emlékeinek főjellegzetessége, az előkelőbb férfiak, vagy a harcosok által viselt fegyverő: bronz-, ezüst-, többesetben aranyozottveretein látható griff- és inda-, stilizált állatdís.

E tárgyak előállítására két egymástól eltérő eljárással történt: vagy öntéssel, vagy préseléssel. Az öntött tárgyak tömörek, vagy két öntött lemezből vannak összetéve. Anyaguk túlnyomóan bronz, ritkábban ezüst. A préseltek vékony lemezek és ellentétben az előbbiekkal, főképen ezüsből, legtöbbször rosszezüsből, ritkábban bronzból készültek.

Griffes ábrázolások és a viaskodó állatjelenetek csak az öntött tárgyakon, főképen a nagy szíjvégeken és a bőrv nagyobb veretű dísztagjain, ritkább esetben a kis szíjvégeken fordulnak elő. Ezek is kétfélék: áttörtek, amely esetben mindkét oldal díszítése azonos, vagy nem áttörtek, melyeknél legtöbbször csak az egyik oldalon vannak különbözőszámú és helyzetű állatábrázolások, a másik oldalon indadíszítés van.

A nagy övtagok leginkább áttörtek. Leleteink közt csak egy esetben van nem áttört. A kis szíjvégeknél is az áttört fordul elő gyakrabban.

Az inda-, vagy stilizált állat- és geometriaidíszítés, úgy az öntött, mint a préselt övvereteken és a nagy szíjvégeken előfordul. A díszítés nélküli, símafelületű szíjvégek és az öv veretei, mindig préseltek. A leme-

zes szíjvégek, mindig kettős lapból vannak összetéve, az övveretek azonban, a legtöbb esetben csak egylemezűek és ha egyáltalán van rajtuk díszítés, csak a szegélyen elhelyezett pontokból, dudorokból áll s csak ritkán fordul elő színes üvegberakás.

A két említett eljárással előállított és különböző díszítésű tárgyak mindegyike nemcsak ugyanabban a temetőben, de ugyanabban a sírban, együttesen és több esetben is előfordultak. Ez is mutatja, hogy az a megállapítás, mely szerint a két különböző eljárással készült tárgy, két különböző fajú nép, a hun és az avar hagyatéka volna, nem helytálló, mert azokat, ha nem is egyfajú, de mindenesetre egykorú, együttélt nép hagyatékának kell tartanunk. Annyi megállapíthatónak látszik, hogy az öntötték a régebbiek, az ősi hazából magukkal hozottak, míg a lemezese, amelyek már a fejlettebb technikát mutató préssel készültek és finomabb kivitelűek, a későbbiek.

A csoportban valóban egymástól bizonyos mértékig eltérő kétféle leletanyag különböztethető meg; az egyik, amelyiket a hunokénak, a másik, amelyet az avarokénak tartottunk. Előbbieknél az öntött, griffes és indás bronztárgyak mellett e nép és e kor jellegzetességének tartott dinya-mag alakú, színes üveggyöngyök is előfordulnak; utóbbiaknál a présselt ezüstlemez díszek mellett, a dudoros, berakott gyöngyök vannak túlnyomóan képviselve. A használati tárgyak egyébként mindkettőnél nagyjában azonosak. E kétféle eljárás és az előbbjelzett különbségek ellenére, népfajok szerint egymástól elválasztani, legalább is feltétlenül helytállóan, ma még alig lehetséges. Alföldi András nemrég jelent munkájában¹ már rámutatott arra, hogy mely leleteket kell a hunok emlékének tekinteni, de rámutatott arra is, hogy az eddig hunokénak tartott griffes-, indás-díszű leleteket, mint azt már Pulszky egy közleményében² is érintette, avar, illetőleg avarokori nép hagyatékainak kell tartanunk.

Mínthogy ebben a fejezetben tárgyalt leletanyagban bizonyos ethnikai elválasztás szükséges és lehetséges, a kétféle választandó két stílust képviselő anyagból az eddig a hunokénak tartott griffes- és indás-díszűeket avarokénak; az eddig avarokénak tartottakat pedig, az avarokori hunfajta kuturgurokénak, vagy a turk-bolgárokénak lehet tartanunk. Egyelőre azonban még a leghelyesebbnek látszik, ha e csoportra az összefoglaló avarokori megjelölést használjuk. Nehézzé teszi az elválasztást az a körülmény, hogy a leletanyag díszítőelemei között igen sok idegen hatás is kimutatható.

Megállapítható, hogy a két csoport lelettárgyai nem sok változatot mutatnak. Csak az övek, illetőleg ezek veretei kivételek. Némelykor egy-egy ilyen bőrvőn — mint egyik nagyhegyi sírban megfigyelhettük — 60 drb. is van. Ilyenek, de még az egyszerűbb övek is ritkábban fordulnak elő; nem is minden férfisírban találhatók. 10—20 sírra egy olyan sír jut,

¹ Alföldi: Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. *Archaeologia Hungarica*. IX. 1932. 12. stb. I.

² Pulszky: Rekeszes ötvösség Magyarországon. *Arch. Ért.* 1881—2. 146—156. II.

amelyben öv is van. Ez nem szabály s így nem minden temetőre érvényes. Néhol jobb, néhol rosszabb az arány. Van rá eset, hogy 50, sőt 100 sírra is csak egy jut. Az öv általában a lovassírok tartozéka.

Az övdíszek elhelyezése is egyöntetűnek mondható; még az öv egyes tagjainak — rendszerint öt darabból áll — egymástól való távolsága is egyformán 7 cm. Az övek kinyújtott helyzetben 130—140 cm hosszúak. A legtöbb övön kb. 10 cm hosszú szíjnyúlványok vannak; rendszerint három: kettő oldalt, egy hátul, középen. Egy esetben találtam olyat, amelyen négy nyúlvány volt; de vannak nyúlványnélküliek is. A nyúlványok végein vannak a kis bronzsziívégek. Az övön, a nyúlványok között 3—10 pityke (sziíveret). Ha kisebbméretű, de hosszas alakban kiképzett indadíszítésű övtagokat alkalmaztak, ezek is 7—7 cm körüli távolságban voltak egymástól, de mindig 3—4 darabból álló csoportban. A nagyszíjvég, a szíj egyik végén levő, de a felkötés alkalmával középre kerülő, legtöbb esetben díszes és aranyozott bronzsaton áthúzott szíjnak a másik végén van és bronz-, vagy vasbujtatóba van bedugva, melynek felsőlapján ráforrasztott díszes lemezke is szokott lenni. Ahol ilyen fémbujtatókat nem lehet találni, ott valószínűen bőrbujtatók voltak, amelyek természetesen elkorhadtak.

Az övnek kiegészítő részei: a díszített lyukvédők, amelyeknek rendeltetését eddig nem ismerték fel s csak díszeknek tartották. Hozzá tartoznak a csüngő-karikák, a kés vagy tör fahüvelyének felakasztására és egy legtöbbször piskótaalakú díszített bronztag, amely az egymásrahajló szíjnak lelógását akadályozhatta meg.

A nagy számmal felásott sírok megfigyelése alapján több ilyen különböző rendszerű övet rekonstruálhattam és így alkalmam volt az eddig ismeretlen rendeltetésű, dísznek tartott tárgy, gyakorlati célját is megállapítani. A rekonstruált övek között van egy griffesdíszítésű, csüngős szíjakkal; egy ugyancsak griffes (nem áttört), csüngők nélküli; egy indadíszítésű, csoportos elhelyezésű övtagokkal, csüngőszíjakkal. Ezek egyike 1930-ban Londonban is ki volt állítva.³

A többi leletanyag nagyjából azonos: a férfiaknál szinte elmaradhatatlan, de a nőknél is elég gyakori az egyszerű kivitelű, fanyelű vaskés. Előbbieknél rendszerint a jobb kézben, vagy amellett, utóbbiaknál a bal kéznél fekszik. Az utóbbiak közt csontnyelűek is vannak. A legszegényebb leletet tartalmazó, — főképen a férfi — sírból nem hiányzik az egyszerű vascsat; több esetben kettő is. Az öves leleteknél rendszerint csak az egyik van vasból, a másik bronzból készült; nyúlványa a legtöbb esetben növényi idomokkal díszített.

A női sírokból szinte elmaradhatatlan az agyagból készült, legtöbb esetben díszítés nélküli orsókarika. Ha díszítés van rajta, az bemélyített körülfutó, egyenes-, hullám-, vagy zeg-zugvonalból áll. Ilyenek inkább az

³ Exhibition of Burlington Fine Art Club: Art in the dark ages in Europe, cca 400—1000. A. O. London, 1930. 99. l.

indásdíszű mellékletekkel fordulnak elő. A lemezesdíszűekkel a lapos, széles, korongalakú, díszítetlen példányok jönnek együtt.

A lóval és fegyverrel: kard, nyíl, íj, vagy harcifokossal eltemetettek száma kevés. Ha egyáltalában vannak fegyverek, azok csak az előkelőbbeknél, a lóval eltemetetteknél fordulnak elő. Lándzsát egyet sem találtam. Nem gyakoriak a vassarlók sem, de úgy férfi, mint női sírokban megtalálhatók. A leletek közt a fibulát és a fejestűt kapcsok helyettesítik, melyek leginkább egyszerűek, bár előfordulnak díszítettek is; ezek kerék, rozettaalakúak, rekeszesek és színes üvegpassztával vannak kitöltve. Rendszerint párosak és a nyakon díszként használt gyöngysor végeinek az összekapcsolására szolgáltak.

Edények is ritkán fordulnak elő. Ezekben is két típus különböztethető meg: u. m. közönségesebb, durvakivitelű, rosszulégetett, talán csak napon, levegőn szárított, fekete fületlen bögrék, amelyek ügylátszik a sír számára készültek; az előkelőbbek sírjában előforduló, finoman iszapolt agyagból készült, vöröses színű, szépalakú fülesbögrék ritkábbak. Úgy látszik ezek voltak a használati edények. Az edényeket legtöbbször a lábához, ritkább esetben a fejhez, vagy kézhez tették. A legtöbb edény díszítetlen, de vonalásdísz, sőt egyes esetben emberi ábrázolás is előfordul.

Nemcsak edényekben tettek ételt a sírokba, de külön is. Ezt mutatják a fejnél, kéznél és lábnál, de néha a csontváz körül elhelyezett marha-, juh-, szarvas- és szárnyascsontok.

Gyermeksírokban gyakori a tojás. Díszített tojások is előfordulnak, ami arra enged következtetni, hogy ugyanaz a jelentősége lehetett, mint a husvétai tojásnak.

Az ékszerek közül a leggyakrabban bronzból, vagy rosszezüstből készült fülönfüggők fordulnak elő. Legnagyobb részükön üveggyöngy gömböcske van. Kevés az aranyból készült. Ezeknél erős bizánci hatás nyilvánul. Csak a nagyon öreg és a kis gyermek, vagy a nagyon szegény egyén sírjában nem fordul elő.

Az arany fülönfüggők közül a nagygömbűek inkább a griffes és indás díszítésű anyaggal, a piramisalakúak a másik csoportnál fordulnak elő, de ezeknél is igen ritkán. Ezek a későbbiek. Előfordulnak férfi sírokban is, de csak egyszerű, bronzkarikák formájában. A két csoport gyöngyeiről már fennebb szóltam.

Temetkezési szokásaikban bizonyos rendszer állapítható meg. Az elhaltakat koporsó nélkül, ritkább esetben deszka, vagy hasábfák között temették el. Irányításuk nagyjából kelet-nyugati, nyugaton vagy északnyugaton elhelyezett fejjel. Ez az eltérés a napjárásával magyarázható. Előfordult egy-két esetben az ellenkező irányú temetkezés is, de ez valószínűleg csak tévedésből történt. A sírok mélysége 1:50—2 m, néha 3, sőt egy esetben (Nagyhegyen) 3:32 m volt. A sírok hosszúsága 2 m, szélessége a fenéknél 70—80 cm. A kisgyermek sírjai átlag 1 m mélyek; ugyanilyenek, vagy alig mélyebbek a szegényebbeknek, talán szolgáltnak

a sírjai is. Az előkelőbbek, a lovasok, illetőleg lóval eltemetettek sírjai 1,80—2 m mélyek, sőt mélyebbek is. Minél előkelőbb volt az elhalt, annál mélyebb sírt ástak neki. E szokásban ritkán volt kivétel.

A ló legtöbbször a halott lábánál, a sírral merőlegesen ázott másik, de csatlakozó gödörben volt, úgy, hogy a feje majdnem kivétel nélkül a halott lábára volt hajtva. Több esetben mellette feküdt, a jobb oldalon.

Elég gyakoriak a kettős sírok, melyekben legtöbbször az anya, vagy az apa, gyermekével van eltemetve. Ha a gyermek nagyon piciny, akkor a felnőtt ölében, ha nagyobb, úgy mellette balról, egymás kezét fogva fekszenek. Találtam férj és feleséget is egymás mellett, ugyancsak egymás kezét fogva. A kajáni kettős sírban egy fiatal nő és egy fiatal férfi összebörülve volt eltemetve.

A múzeum nagy anyagából, a fentebbemlített szempontok alapján két csoportba osztott leletek közül csak az A csoport leleteit ismertetem, de utalok itt Csallány Dezső: A kunszentmártoni avarkori ötvössír című dolgozatára, amely a B. csoport eddig legnagyobb figyelemre érdemes anyagát beható tanulmányok alapján, tüzetesen ismerteti.

E csoport emlékei közül, néhány kiválasztott darabot mutatok be:

A LXVII. tábla leletei közül a 8. sz. szíjvég Mindszentről, a 10. Nagymágocs-Ótompáról, a (12. Mezőberényből való), a többi a szentesi határ különböző helyén levő temetőkből. Éspedig: Lapistóról (1., 7., 11., 14.), Nagyhegyről (2., 2b., 3., 4., 6., 9., 13.) és Jaksorpartról (5.).

A LXVIII. tábla anyagából Nagymágocs-Ótompáról (2., 10., 12., 24., 26.), Mindszentről (25.), Nagyhegyről (1., 14., 16., 17., 19., 20., 21., 23., 27., 28., 31.), Jaksorpart-Kettőshalomból (4., 8., 18.), Kajánról (3., 13.), Lapistóról (11., 15.), Berekhátról (7., 9., 22., 29., 30., 32.) és a Kurcapart-ról (5.).

1. Bronz szíjvég. (LXVII. 1.) Lelőhelye: Szentes-Lapistó. Öntött, tömör. Hossza 150, szélessége 33, vastagsága 7 mm. Mindkét oldalán azonos, áttört indásnövény, amely a mezőt négy részre osztja. Az inda szárai kétszer érintik a mező széleit. A négy rekeszben, egy-egy legyezőpálma alakú levél és ezek tövében egy-egy fürtös gyümölcs van. Ezek közül három lefelé csüng, egy pedig visszafelé hajlik. A fürt vagy a *Hyphaena theaia*, vagy a *Chamaerops humilis* gyümölcse. Faja Európában már az őskorból ismert és Déleurópában ma is honos. A díszítés hellenisztikus hatású. A szíj befogadására 23 mm széles rés van, melybe a szíj vége két bronzszegeccsel volt beerősítve. Ilyen díszítésű tárgyat ezen kívül nem ismerek. Valamennyire hasonlít hozzá a Hampel által ismertett ismeretlen lelőhelyű szíjvégek egyike.⁴

2. Bronz szíjvég. (LXVII. 2.) Lelőhelye: Szentes-Nagyhegy. Tömör, öntött, nem áttört. Hossza 132, szélessége, a felső résznél 30, az alsónál 35, vastagsága fent 6, lent, a végnél 4 mm. Dudorokkal kitöltött, kettős-vonalú keretben, balraforduló, guggolóhelyzetű, egymásután sorakozó há-

⁴ Hampel: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest. 1894. I. LXIV. 6.

rom griff, melyek a végefelé szélesedő szíjvég arányához mérten nagyobbodnak. A hármassosztású szárny eltér a megszokottaktól. A szárny osztásai nem egyenesek; visszafelé hajolnak. A visszakunkorodó farok a szárnyig ér. Két láb látható, melyen csak két-két karom van.

3. A szíjvég másik oldalán (LXVII. 2b.), az előbbihez hasonló keretben, az ellentétes oldalakat háromszor érintő S-alakú növényiinda vonul végig, mely mindkét oldalra kiágazik; az ágak végein egy-egy levél van. A becsavarodó szárok között egy-egy arányos nagyságú dudor látható. A szíjat befogadó téglalakú részen, vonalkeretben, az ismertetett indához hasonló díszítés van. E rész egyik lapja megrepedt, másik letört, de ezt hasonló kiképzésű és díszítésű lappal pótolták.

4. Bronz szíjvég. (LXVII. 3.) Lelőhelye: Szentcs-Nagyhegy. Tömör, öntött, nem áttört. Hossza 115, szélessége 21, vastagsága felül, a szíjtar-tónál 5, a végénél 4 mm. Élesen kiemelkedő keretben, négy guggoló, szárny nélküli griff, melyek közül minden második ellentétes helyzetben fejjel lefelé van. Mindegyiknek mind a négy lába látszik; három karom van rajta. A három részre oszló fark visszakunkorodik. A másik oldalt túlelvél fenyők díszítik. A leletnek analógiáját nem ismerem.

5. Csuklós, bronz szíjvég. (LXVII. 4.) Lelőhelye: Szentcs-Nagyhegy. Tömör, öntött, nem áttört. A nyelvtag hossza 145, a csuklósrésszel 170, szélessége felül 31, alul 33, vastagsága 4 mm. Egyik oldalán élesen kiemelkedő keretben növényiinda tekergőzik, mely felváltva, négy nagyobb és négy kisebb körszerű idomot alkot. A nagyobbak mindegyikében egy-egy balra fordult, szakállas férfi mellképe, a kisebbekben a behajló inda végén egy-egy négyszirmú virág van. A kis körök két oldalán a keret mellett két-két szabadon álló háromlevelű idom foglal helyet. A férfi fején, hátul felkunkorodó süveg, vagy haj van ábrázolva. Bal kezében egy meg nem határozható tárgyat tart, melynek felső vége vastagabb. Lehet jogar, de lehet esetleg valami tekercs is, mely az ábrázolt egyén, vagy a halott előkelő voltát, esetleg tisztségét fejezi ki. E feltevésemet igazolni látszik azon körülmény is, hogy a lelet 3·32 m mély sírban, deszkák között eltemetett halott sírmelléklete volt. Ily mély sírt eddig nem találtam, de ilyen ábrázolást sem. A lelethez némileg hasonlóak a csunyi kis övdíszek⁵ és a nemesvölgyi szíjvég,⁶ de legjobban hasonlít a kunszentmártoni avarkori ötvössírban talált üveg exagiumon ábrázolt alak. A csuklóslap egyik oldalán két ellentétesen elhelyezett indadísz van, a másik oldala síma lemez; valószínűleg kiegészítés a letört rész helyett. A nagyszíjvég másik lapján hat, körszerűen futó inda van, mellékágakkal és levelekkel. Az ásatásnál jelen volt Peter Paulsen, ezt fontosabbnak tartja, mint a fejbábrázolást, mert benne az északon előforduló hasonló díszítéseknek egy messze lejutott eddig egyetlen képviselőjét látja.

6. Bronz szíjvég. (LXVII. 5.) Lelőhelye: Szentcs-Jaksorpart, Kettőshalom. Az öntött, tömör, nem áttört szíjvég hossza a csuklóstaggal 120,

⁵ Hampel: i. m. II. CCLXX. 21. sír, 7—9.

⁶ Hampel: i. m. CXXXI. 2.

szélessége 26, vastagsága felül 6, alul 3 mm. Egyik lapján négy kettős és ellentétes S-alakú indásnövény van, mely együttesen két-két összetett mintát alkot. A két ábra indájának legtávolabbi, ellentétes végein, két-két, tehát mintánként négy, összesen nyolc sárkányfej van. A másik végén lévő bekanyarodások kerek idomban szélesednek ki.

Ily sárkányfejes ábrázolású szíjvég hazánkban eddig ismeretlen. Az orcasi szíjvég⁷ indásábrázolása ugyan hasonlít ehhez, de sárkányfejek nincsenek rajta. Mint a kínai hatás egyik bizonyítékát Felvinczi Takács Zoltán ismertette.⁸ A csuklósrész mindkét oldalán hasonló ábrázolás van. A szíjvég másik oldalát az S-alakú inda négyfelé osztja. Egy-egy rész belsőhajlásában hat nagy levél foglal helyet. Ehhez az ábrázoláshoz hasonló a Fettich Nándor által ismertetett dunapentelei csontfaragványon lévő díszítés.⁹

7. Bronz szíjvég. (LXVII. 6.) Lelőhelye: Szentes-Nagyhegy. Az öntött, kettőslemezű, áttört szíjvég hossza 150, szélessége 25, vastagsága 8 mm. Mindkét lapján rácsszerűen áttörve, azonos, palmettásábrázolás van. A díszítés felülről lefelé haladó kettős S-alakú inda. Közepén szár húzódik az inda visszahajló végződéséig; ott szétágazik és O-alakot formál, melyben hasonló száron palmetta van. Ez még egyszer megismétlődik. A legvégén, középen levő kis szárból kiinduló két kis levelesinda tölti be a kis, kerekded teret. Ez a díszítés eddig ismeretlen.

8. Bronz szíjvég. (LXVII. 7.) Lelőhelye: Szentes-Lapistó. Az öntött, tömör, nem áttört szíjvég hossza 95, szélessége felül 21, alul 23, vastagsága felül 7, alul 3 mm. Egyik lapján, indaszerűen stilizált négyfejű sárkány van. Az egyik ellentétes fejpár a felső-, a másik az alsórészen látható. Másik lapján egymásután, jobbfelé fordulva ülő helyzetben három nyúl van. Az alakok a szélesedő végfelé nagyobbodnak.

Mindkét ábrázolás igen ritka. Hazai leletekben a sárkány ilyen ábrázolása egyedül álló. Kínai hatását, talán eredetét igazolja az az analógia, amely egy Han-korszaki harang bronzdíszítésén látható s amelyet ezzel együtt Felvinczi Takács Zoltán elsőnek ismertetett.¹⁰

9. Bronz szíjvég. (LXVII. 8.) Lelőhelye: Mindszent. Az öntött, tömör, de részben áttört szíjvég hossza 130, szélessége 25, vastagsága felül 7, alul 3 mm. A lap négy részre tagolt. Az első részben egy erősen schematizált szembenéző szakállas arc látható. Mellrészét háromszögű idom, a két felemelt kart szárnyyszerű nyúlvány ábrázolja. A második és harmadik részben azonos ábrák: guggoló griffen ülő szakállas, koronás alak fölfelé nyújtott karokkal; kezei fölött valami koszorúféle idomot tart (?). Az ember lábai a földetábrázoló vonalat érik. Az alsó, kis szel-

⁷ Hampel: i. m. LXXVIII. 4.

⁸ Mittelasiatische Spentantike und „Keszthely Kultur“. 66. I. Jahrbuch der asiatischen Kunst. Leipzig. 1925.

⁹ Avarkori műipar Magyarországon. Arch. Hung. I. 1926. 27. 1. 7.

¹⁰ I. m. 66. I. 28. ábra.

vényt inda tölti be. Fettich Nándor szerint¹¹ az alak a triumpháló Dionysost ábrázolja. Dionysosnak a szárnyas oroszlánarcú (narnii fej) ábrázolása az ókorban is ritkább volt, de griffen még egyáltalán sehol nem fordult elő. Dionysosnak hazai leleteinkben alig egy-két ábrázolását ismerjük. A Debrecen-ondódi szíjvég¹² oroszlánon ül. Legjobban hasonlít a nagyszentmiklósi aranykincs 7. sz. korszóján ábrázolt alakhoz.¹³ Itt többször is előfordul, de mindig oroszlánon ülve. Egyébként a koronás, szakállas, karjait feltartó és kezeiben koszorúfelét tartó ábrázolása azonos. A korszón ábrázolt oroszlánfej nagyon hasonlít a Dionysos fejhez, ezért nem lehetetlen, hogy az oroszlán ilyen ábrázolásával őt magát, illetőleg nagyságát szimbolizálták.¹⁴

10. Bronz szíjvég. (LXVII. 9.) Lelőhelye: Szentés-Nagyhegy. Az öntött, áttört, kettőselemezű szíjvég hossza 81, szélessége 25, vastagsága 8 mm. A szíjat befogadó felsőrészen két tátottszájú, szemközti sárkányfej emelkedik ki. Az egész felsőrész szokatlanul díszeskevítellő. A nyúlvány mindkét lapján háromszor ismétlődő, széphajlású levelesinda van.

11. Bronz szíjvég. (LXVII. 10.) Lelőhelye: Nagymágocs-Ótomp. Az öntött, tömör, nem áttört szíjvég hossza 80, szélessége a felsőrésznél 24, alul 26, vastagsága, felsőrésznél 7, alsónál 2 mm. Sodrott keretben három, szárny nélküli griff, és pedig eltérően a megszokott ábrázolásoktól, egy bal felé, kettő jobbfelé fordul. Az egyik kicsiny és a középső nagyobb, bal felé állanak; az utóbbi fejét visszahajlítja. A harmadik ellenkező helyzetben van. Lehet, hogy a középső, fark nélküli, más állatot akar ábrázolni, ameyet a két vele szembenlevő, tátottszájú griff megtámad. A lap másik oldalán, négy részben, három háromlevelű inda látható.

12. Bronz szíjvég. (LXVII. 11.) Lelőhelye: Szentés-Lapistó. Az öntött, tömör, egy lapú, áttört szíjvég hossza 40, szélessége a felső végénél 15, az alsónál 17 mm. A kis peremen belüli hátsórész üres. A keretben bal felé forduló, tátottszájú sárkány lapul. Két lába látszik; mindegyiken két-két karom van. Visszahajlított farka a fülig ér és azzal összekapcsolódik. Alakra hasonló a csunyi 4. sírban talált kis szíjvéghez, de azon nem sárkány, hanem griff van.¹⁵

13. Bronz szíjvég. (LXVII. 12.) Lelőhelye: Mezőberény-Köröspart. Az öntött, áttört, egy lemezű kisszíjvég hossza 40, szélessége 15 mm. Hátsórész üres. Felső, kiálló végein, szemközt néző madárfej látható. A lapon egy szárnyas ember, oroszlán hátán, illetőleg afölött és csak a fülét fogja, vagy abba kapaszkodik. Nagyon hasonlít a boldogi és nagysurányi¹⁶

¹¹ Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst, Seminarium Kondakovianum. Prága. 1926. 90. l. Abb. 8—10.

¹² Fettich: i. m. 90. l. Abb. 9.

¹³ Hampel: i. m. I. LXXVII. 7.

¹⁴ Fettich: Über die Erforschung der Völkerwanderungskunst in Ungarn. Ipek. 20. tábla és Bronzeguss und Nomadenkunst. Prága. 1929. IX. 1. és XVI. 3.

¹⁵ Hampel: i. m. CCLXV. 2.

¹⁶ Hampel: i. m. I. LXVI. 1. és 9.

nagyszíjvégekhez, de ezeken a guggoló emberi alakon álló oroszlán fölött van a másik ember ábrázolva. Valószínű, hogy az ábrázolás azonos eszmekörű a LXVII. tábla 8. képen láthatóval is.

14. Bronz szíjvég. (LXVII. 13.) Lelethelye: Szentes-Nagyhegy. Az öntött, kettőslemezből összetett nagyszíjvég hossza 55, szélessége 15, vastagsága 7 mm. A felső végén két kis félkör alakú nyúlványban ötszirmú virág van. A közvetlen alatta levő térségben is virág látható. Az elválasztóvonal utáni mezőt középre illeszkedő kereszt száraival érintkező négy félholdszerű ábra tölti ki a felső hézagban; az alsóban kis dudor van. A végén két indaszár fonódik egymásba. A szíjvég mindkét oldala azonos. Még egy hasonló szíjvégünk van a Szentes-felsőcsordajárás 4. sírból, de ezen nincs semmiféle díszítés. Hasonlót ismertet Fettich is,¹⁷ de ilyen van a Szeged-sövényházi lelet nagy-¹⁸ és kisszíjvégein is.¹⁹

15. Bronz szíjvég. (LXVII. 14.) Lelethelye: Szentes-Lapistó. Az öntött, tömör, áttört nagyszíjvég hossza 66, szélessége 17, vastagsága, felül 6, alul 3 mm. A szíjat befogadó részen, kiálló, szemközti sárkányfejek vannak; tátott szájuk összeér. Az alatta levő, téglalakú részben virágdísz van. A két peremen hengertagozású kiképzés vonul végig. Egyik oldalon hat, másikon öt. Az előbbiből egy le- és bekerekedő állatfejszerű tag ágazik ki, amely az utóbbi végét érinti. A felületen elmosódott virágábrázolás van. A másik lap díszítetlen.

Van még egy azonos méretű és kivitelű és két kisszíjvégünk is Nagyhegyről, a 198. sírból, de ezeken nincs díszítés. Az előzővel azonos a Nemzeti Múzeumban levő, ismeretlen helyről származó példány.²⁰

16. Korongalakú kapocs. (LXVIII. 1.) Lelethelye: Szentes-Nagyhegy. A korongalakú rozetta ezüstlemezről készült. Felületén nyolc, rovátkolt sodronyból képzett és ezek érintkezésén belül, középen, hasonló keretben egy nagyobb kör van. A körök színes üvegpasztával vannak kitöltve. E kapcsok rendszerint párosan fordulnak elő s rendszerint egymásbakapcsolhatók. Legtöbbször a nyakon levő gyöngysor végei voltak hozzájuk erősítve. Múzeumunkban 12 ilyen kapocs van: 10 a Nagyhegyről, 2 a homokbányából származik. Csak annyiban térnek el egymástól, hogy az üvegpasztadíszek 6–8 rekeszben vannak. Hasonlítanak a pásztói,²¹ a nemessvölgyi,²² a sziráki²³ és a csunyi²⁴ leletekben levőkhöz.

17. Ezüst kapocsfoglat. (LXVIII. 4.) Lelethelye: Szentes-Jaksorketőshalom. Az aranyozott hengerszerű rudacska hossza 52, vastagsága 4 mm. Végein és középen, kettős, rovátkás, gyűrűstag van. A két szélső

¹⁷ Népvándorlaskori művészet. II. 6. Művészeti lexicon. 1925.

¹⁸ Arch. Ért. 1881–2. 151. l. 5.

¹⁹ Hampel: i. m. I. LXXIII. 5.

²⁰ Felvinczi Takács: Gandhara stilus és „Keszthelyi kultúra“. Arch. Ért. 1928.

138. l. 64. kép 7.

²¹ Hampel: i. m. I. CXXXII. 5. és 6.

²² Hampel: i. m. I. CXXXIII. 2. sír és CXXXVIII. 22.

²³ Hampel: i. m. II. CCXLVI. 1., CCXLVII. 3–4. és CCLIII. sír 1.

²⁴ Hampel: i. m. II. CCLXVIII. 11. sír 1–2.

gyűrűsrészt bizonytalan formájú pánt köti össze. Kettőt találtunk belőle, de minthogy mindkettő a csontváz nyakán volt, úgy látszik nemcsak az öv díszítésére szolgált, mint a nemesvölgyi²⁵ 78. sírban talált példányról megállapították, hanem a ruhát a nyaknál összekapcsoló szíj, vagy vászonnyelv díszítésére, illetőleg összeszorítására is. Hasonlót találtak az abonyi 11. sírban²⁶ is.

18. Rosszezüstből készült hengerszerű kapocs. (LXVIII. 8.) Lelőhelye: Szentcsanak-Jakos-Kettőshalom. Hossza 45, vastagsága 6 mm. A hengerded hüvely végein hornyolt gyűrű, a két gyűrű közti részen, az egészet átfogó, hengerhez forrasztott rekeszték van, melyen talán a szíj volt áthúzva. Hasonlót találtak a csunyi²⁷ 62. sírban.

19. Hengeralakú csüngődísz. (LXVIII. 10.) Lelőhelye: Nagymágocs-Ótomp. Az ezüstből készült hengeralakú cső hossza 28, vastagsága 7 mm. Két végén, egy-egy kisebb, hármass, középen egy nagyobb, négyes sodronygyűrű van, melyen lefelé nyúló fül helyezkedik el. A csontváz nyakánál, a gyöngyök közt volt. Vagy a gyöngysor függődísz, vagy egyik tagja lehetett. Az utóbbi esetben a fülön egy gyöngy csüngött alá. Ezt a feltevést látszik igazolni a pusztatói²⁸ sírban és az igari²⁹ leletben levő torquesen látható hasonló tárgy.

20. Bronz övdísz. (LXVIII. 11.) Lelőhelye: Szentcsanak-Lapista. Nem csupán dísz, hanem az öv lelógó részének fenntartására is szolgált. A díszes tagon növény- és állatábrázolás van kombinálva. Az indák lábfejen végződnek. Teljesen azonos kivitelű és díszítésű a keszthelyi³⁰ és az ösküi³¹ 44. sírban talált példány.

21. Ezüst övdísz. (LXVIII. 3.) Lelőhelye: Szentcsanak-Kaján. A rossz ezüstlemezről préselt négyszögű lemezdísz szélessége 30, magassága 26 mm. A sáma egy lapú lemez közepén, kettős sodronyfoglalatban kékszínű üvegpasszta van. A vékony lemez széle le- és behajlított, amelybe vaslemez lehetett befoglalva. E leletben 4 ilyen övtag van.

22. Bronz övdísz. (LXVIII. 15.) Lelőhelye: Szentcsanak-Lapista. Öntött, tömör, nem áttört. A téglalakú tag hossza 32, szélessége 24, vastagsága 2 mm. A 3 mm széles, rovátkolt, kiemelkedő keret sarkaiban egy-egy dudor van. A kereten belül egy balra forduló, szárny nélküli, visszahajló-farkú griff alakja domborodik ki. A LXVII. tábla 1. képen ismertetett nagy szíjvéggel együtt került elő.

23. Bronz övdísz. (LXVIII. 13.) Lelőhelye: Szentcsanak-Kaján. Öntött, áttört, téglalakú kis övdísz; hossza 26, szélessége 21 mm. Négy oldala behajló, sarkaiban kis fejesszeg volt. A sáma keretben befeléfordult, két-

²⁵ Hampel: i. m. CXXXVIII. 11–12.

²⁶ Arch. Ért. 1900. 295. I. 7.

²⁷ Hampel: i. m. II. CCLXXVI. 4–6.

²⁸ Hampel: i. m. I. LVI. 5.

²⁹ Arch. Ért. 1900. 108. I. 15.

³⁰ Hampel: i. m. I. CIV. 12.

³¹ Rhé Gyula: Veszprémvármegyei avar emlékek. Veszprém, 1924. II. 5. a. és 12.

lábú, háromkarú griff guggol. Szárnya lantalakú, farka rövid, visszahajló, végén csomós. A lelethez hat darab tartozik.

24. Csüngős bronz övdísz. (LXVIII. 18.) Lelőhelye: Szentcsanak. Kettőshalom. Öntött, tömör, néhol áttört övdísz; hossza 28, szélessége 22 mm. Szögleteiben egy-egy fejesszeg van. A síma keretet indásdísz tölti ki úgy itt, mint a csüngőrészen. Ilyen tömör öntött növényi, de nem azonos díszítésű övdísz fordult elő Mártélyon.³²

25. Bronz övdísz. (LXVIII. 19.) Lelőhelye: Szentcsanak. A tömöröntésű, téglalakú, néhol áttört övdísz szélessége 33, magassága 28 mm. Oldalai behajlók. Sarkain egy-egy szegecske van. Síma keretén belül, balra forduló, guggoló, szárnyas, négylábú, kétkarmú griff helyezkedik el. A szárny háromnyúlványú, melyből kettő rézsútos irányú egyeneszár, a harmadik görbe, visszakunkorodó. A fark hosszú és erősen visszahajló; vége bojtos. Mind a négy láb látszik, ami szokatlan.

26. Csüngős bronz övdísz. (LXVIII. 16.) Lelőhelye: Szentcsanak. A behajló lemezdísz hossza 26, szélessége a felső végénél 15, az alsónál 13 mm. Két végéhez közel, a középvonalon, egy-egy lyuk, illetőleg nagyfejű szeg volt. A kettőslemezről álló tag végén lévő fülbe bronzkarika illeszkedik, melynek alsó részén, visszafeléhajló kettős lófej van. Kettős lófejes csüngődísz előfordult a méri, nagybolgárországi és permi³³ leletekben. Az utóbbi — láncsüngőitől eltekintve — azonos a mienkkel és a múzeumunkban levő árpádkori sarkantyú kapcsoló csüngőjével.

27. Csüngős bronz övdísz. (LXVIII. 17.) Lelőhelye: Szentcsanak. Áttört körökből formált szegéllyel határolt nagyobb körös felső részhez, hosszúkas négyszögalakú füllel, kettőslemez illeszkedik, amely szíjra lehetett erőstve. Valószínűleg nemcsak díszül szolgált, hanem akasztóként is. Azonos rendeltetésű a némileg hasonló ordasi³⁴ is.

28. Bronz övdísz. (LXVIII. 23.) Lelőhelye: Szentcsanak. A hosszúkas négyszögű, koporsófedélalakú dísz hossza 44, szélessége 17 mm. Hosszában éles gerinc fut. Egyik peremén négyszögű fül van. Hátsó része üres. Hasonlít az ordasi leletben³⁵ levőhöz.

29. Övdísz, vagy szíjvég. (LXVIII. 9.) Lelőhelye: Szentcsanak. Préselt ezüstlemezről készült, elipszisalakú, aranybetétes dísz. Hossza 38, szélessége 21, a lehajlított perem vastagsága 5 mm. A lemez egész felületét kettősvonalú és kettősfonású, nyolcasalakú, vékony aranszalagdísz tölti ki. E díszítésem kétségtelenül germánhatású, sőt talán eredetű is, mert e temetőt, mindössze 100 méter körüli távolság választja el a nagy germán temetőtől.³⁶ Nem lehetetlen, hogy a tárgyat rejtő sírban levő egyén germán volt, mert a sírban talált bronzcsiptető és sodronypáncéldarab is

³² Hampel: i. m. CXXXXIX. 2.

³³ Nemes Mihály—Nagy Géza: Magyar viseletek története. 9. tábla 31.

³⁴ Hampel: i. m. LXXVII. 11.

³⁵ Hampel: i. m. LXXVII. 5.

³⁶ Germán sírmező a szentesi határban. Arch. Ért. 1903. 14—22. és 1904. 153—70. l.

germán jellegű. Általában az egész sír tartalma vegyes. Hasonló díszítésű az adonyi^{36a} sírlelet szíjvége, de az nem aranybetétes.

30. Bronzlemez. (LXVIII. 2.) Az öntött, tömör, hosszasalakú szíjvégbújtató díszítőlemezének hossza 31, szélessége 11, vastagsága 2 mm. A közepén hosszában kiemelkedő gerinc, mellette mindkétoldalon kis dudorok vannak. A lemez a bronzbújtató felsőrészéhez volt erősítve.

31. Bronz szíjveret. (LXVIII. 12.) Lelőhelye: Nagymágocs-Ótomp. Lantalakra képezett inda és levél.

32. Bronz lyukvédő. (LXVIII. 14.) Lelőhelye: Szentés-Nagyhegy. Inda- és levéldíszekből képezve. E tárgy nemcsak díszül szolgált, de sikerült teljes bizonyossággal megállapítani és a rekonstruált és Londonban kiállított³⁷ övön bemutatni, hogy az övszíjon fúrt lyukat védte. Több esetben találtam a tüskére tapadva. Több darab is előkerült. Felső részük kimélyített.

33. Bronz szíjveret. (LXVIII. 20.) Lelőhelye: Szentés-Nagyhegy. Levelekből kiképezett piramis alak.

34. Bronz szíjveret. (LXVIII. 21.) Levelekből képzett szívalakú.

35. Bronz szíjveret. (LXVIII. 25.) Lelőhelye: Mindszent. Levelekből stilizált állatfej, szarvakkal (?).

36. Bronz szíjveret. (LXVIII. 26.) Lelőhelye: Nagymágocs-Ótomp. Díszítés nélküli, eddig nem ismert forma.

37. Arany fülönfüggő. (LXVIII. 5.) Lelőhelye: Szentés-Kurcapart. Síma aranyhuzalból készült karika alsó részén három üres gömb van, melyhez egy nagyobb üres gömb illeszkedik. A három kis gömb tövéből, a nagy gömbnek majdnem a közepéig apró pontokból álló sáv húzódik. Hasonló pontocskák vannak a kis gömbök és a karika érintkezési részénél is. A karikában egy kis gömb van. A gömbök és pontok számától eltekintve, azonoskivitelű a szentendrei³⁸ és egy ismeretlen lelőhelyű, Hampel által ismerttetett fülönfüggővel.

38. Arany fülönfüggő. (LXVIII. 7.) Lelőhelye: Szentés-Berekhát. A síma akasztókarika kis hengernyúlványhoz kapcsolódik, amelyet pontokból formált háromszög díszít. Ennek tövében három gömböcske, melyekhez egy nagy üres gömb illeszkedik. A kis üres gömbök érintkező részeinél és felületén levő apró gömböcskék, rombusz idomot formálnak. A nagy gömb érintkező részénél, kívül, apró gömböcskék sorakoznak, melyek a kis gömbök aljától három irányban lefelé folytatódnak és a nagy gömb felső részén, rombuszalakban végződnek. A nagy gömb középső felületén kis dudorok körül kis gömböcskék vannak. A gömb alsó részén egy kis kihegyesedő dudor van, melyen és mely körül apró gömbsor vonul, melynek három ága a gömb közepe felé, az ott levő körök közé nyúlva, rombuszalakban végződik. Hasonló a regölyi³⁹ 5. sírban fordult elő.

^{36a} Hampel: i. m. I. LXXIX. 6.

³⁷ Exhibition Burlington Fine Arts Club. stb. 82—83. I.

³⁸ Hampel: i. m. I. LII. 1—2. és LVIII. 4.

³⁹ Hampel: i. m. II. CCXCVI. 1—2.

39. Bronzcsörgő. (LXVIII. 22.) Lelethelye: Szentes-Berekhát. Öntött, tömör, dióalakú. A fültől kezdődően, hosszában hornyolt sávok húzódnak. Alul, keresztben, a legnagyobb kidomborodás közepéig terjedő hangerősítő bevágás van.

40. Vascsegő. (LXVIII. 24.) Lelethelye: Nagymágocs-Ótomp. A csengőrészen áthatoló vasfülön, amely egyúttal az ütő tartására is szolgál, 34 mm hosszú és alul 32 mm széles, kaptáralakú csengőrész foglal helyet.

41. Bornzcsörgő. (LXVIII. 28.) Lelethelye: Szentes-Nagyhegy. A gömbalakú, tömör csörgőt, egy alulról kiinduló és kétharmad hosszig terjedő bevágás választja kettőre. A szétválasztott részek felületén, egy-egy arc domborodik ki; csak a szája van kivágva. A felső ajak fölött bajusz, az alsó alatt szakállat ábrázoló bemélyedések, illetőleg kidomborodás van. A domború arc kiképzések ritkábbak, mint az áttörtek. A mienkhez hasonlónak látszik a keszthelyi.⁴⁰

42. Bronzcsörgő. (LXVIII. 30.) Lelethelye: Szentes-Berekhát. A LXVIII. 22.-vel egy sírból került elő. A gömbalakú, öntött csörgőt, egy közepétől felfelé húzódo bevágás választja kétrészre, melyek mindegyikén egy-egy emberi fejalakra emlékeztető ábrázolása van. A szemek és száj kivágtak, az orr domború. Az arc körvonalát — mint az előbb hivatkozott keszthelyinél is — körvonal ábrázolja. Ilyen a csúnyi 42. sírban talált csörgő is,⁴¹ de nincs orra és a kimetszett rés a szájból indul ki.

43. Bronzphalera. (LXVIII. 27.) Lelethelye: Szentes-Nagyhegy. A bronzlemezéből készült, kissé domború korongalakú lószerszámdísz átmérője 75 mm. Közepén fejesszeg van, széleit belülről kinyomott dudorok körítik. Hasonló a dunapentelei,⁴² de annál a közepén levő szeg körül is van dudorokból képezett kör.

44. Bronz lószerszámdísz. (LXVIII. 31.) Lelethelye: Szentes-Nagyhegy. A tömör, öntött korong átmérője 41, vastagsága 2 mm. Kettős síma vonal közt, gömbdudorok sorakoznak egymásmellé. A közepén kört képező, indaszárból háromfelé kiágazó és a belső kört háromrésze osztó, levélben végződő szár van. Az ezek által képezett három mezőben S-alakú inda nyúlik, amely széles levélben végződik. Őt ilyen dísz van a leletben. Leginkább hasonlít hozzá a palánkai⁴³ és a fenéki⁴⁴ lelet.

45. Bronzdísz. (LXVIII. 29.) Lelethelye: Szentes-Berekhát. Az öntött, tömör, áttört korongalakú lószerszámdísz (?) átmérője 34, vastagsága 3 mm. Szélén, kettős körvonal között, egymásmellettei gömbdudorok sorakoznak. Középső részén, küllőszerűen elhelyezett, három tátottszájú, kiöltött nyelvű, állatfej van. A nyakuk összeérő részénél, a korong közepén lyuk van, amelyen a megerősítésre szolgáló szegecs volt.

⁴⁰ Hampel: i. m. I. 103. 1. d. ábra.

⁴¹ Hampel: i. m. 410. l.

⁴² Fettich: Öntött phalerák a lovas nomádoknál. Arch. Ért. 1928. 119. 1. 42. kép.

⁴³ U. ott 39. kép 7.

⁴⁴ U. ott 44. kép.

Bár a sír tartalma nem mutatja, hogy lovasé lett volna, e tárgyat Fettich ismertetése alapján,⁴⁵ lószerszámdísznek kell tartani. Az általa közöltektől annyiban tér el, hogy ezen csak három sárkányfej van, míg azokon négy és hat. A mienkhez hasonló háromfejű, a keszthelyi, de annak korongja nem díszített. Hogy ritkán fordulnak elő, mutatja az, hogy Keszthelyen is, ahol többezer sírt tártak fel, mindössze egyet találtak.

46. Agyagbögre. (LXVIII. 32.) Lelőhelye: Szentés-Berekhat. Korong nélkül készült, durvakivitellű, feketeszínű, rosszulégetett, inkább csak füstölt bögre; magassága 110, szájnyílása 80 mm. Gyakran előforduló, közönséges típusa a legtöbbször díszítés nélküli bögréknek. A díszítés csak ritkán fordul elő. Ha van, körvonal, hullámvonal, ferdeirányú bevágások, néha csipkézett perem formájában jelentkeznek.

E bögrének díszítése teljesen eltér ezektől és egészen egyedülálló. Az edény oldalán, részben a peremtől, részben a nyakrészről nem arányos mélységű és hosszirányú bekarcolások indulnak, amelyek egyes részeket kivéve, egész a fenékig, függőlegesen haladnak. A szabadon maradt 6 cm széles felületen emberhez (?) hasonló alak van ábrázolva. A fejet körvonal, a törzset egyenes, azon merőlegesen áthúzott és könyöknél ellentétes irányba hajlított karokat, az ujjakkal ellátott kezeket és rövid, begömbülő lábszárakat és lábakat, bekarcolt vonalak ábrázolják. Az egész ábrázolás primitív volta, a kőkori rajzokra emlékeztet. A szentesi múzeumban van egy nagy kőkori edény két nagyobb töredéke. Az egyiken valószínűleg a napkorong és talán a nagyobb és kisebb csillagok képe van ábrázolva. A kőkori és babilonai⁴⁶ emlékeken és egy trójai agyaggömbön⁴⁷ is látható. A másik darabon, a bemutatott edényünkön levő alakhoz nagyon hasonló ábrázolás van.⁴⁸ A törzs itt is egyenes, amely azonban nem bekarcolt, hanem kiemelkedő. A fejet, az egyenes megvastagított vége ábrázolja. A karok itt is, ellentétes irányba hajlanak. A lábrész letörött. Az ábrázolás lehet svasztika is. Lehet csak ember ábrázolás, de lehet valami misztikus jelentésű jegy is, mint aminőket Felvinczi Takács Zoltán a régi kínai áldozati üstökkel kapcsolatosan ismertet.⁴⁹ Tőle tudjuk, hogy a kínai áldozatiedények jegyei, melyek közül néhány rokonságot mutat (217. oldal 41. ábra) az őskori edény darabunkon látható ábrával és a most bemutatott edény ábrázolásával, misztikus, rituális jelentőségűek.

Fehér Géza⁵⁰ az emberalakú ábrát, a mádarai leletek barlang feliratai alapján, bolgár-török rovásírásnak tartja. De a mádarai írásjegyek karaktere más mint az edényen levő ábráé. Legvalószínűbbnek látszik,

⁴⁵ U. ott 124. l. 46. kép 3.

⁴⁶ Jörg Lechler: Von Hackenkreuz. Vorzeit. Leipzig. 1921. Tafel IV. 39—40. II.

⁴⁷ U. ott VII. t. 69.

⁴⁸ Zalotay: Csongrád vármegye őskori települése. Dolgozatok, 1932. XLI. t. 10.

⁴⁹ Chinesische hunnische Kunstform. Bulletin de l'Inst. Arch. Bulgare. III. 1925. 216—7. Abb. 40—41.

⁵⁰ A bolgár-török műveltség emlékei és a magyar őstörténeti vonatkozásaik. Arch. Hung. VII. 1931. 155. l. 103. kép és a 156. alatti más jegyek.

hogy embert ábrázoló alakkal van dolgunk, legalább is ezt mutatják a fej, a karok és kezek. Az ábrázolásnak azonban valami szimbolisztikus, misztikus jelentősége van.

Ez alakhoz némileg hasonló ábrázolású a Versecen, a Zoffmann-féle szőlőben talált, antik ezüstgyűrű fején levő alak.⁵¹ legalább is a karok ott is ilyen ellentétes helyzetben vannak.

IV. Honfoglalás és Árpádkori leletek.

(IX—XIII. század.)

Régebbi közleményeinkben a két kort nem különböztették meg egymástól, holott a két kor leletei nagyrésztben elütők. Az ethnikai szétválasztást illetőleg, itt is nehézségek vannak, mert kérdés, hogy melyek a magyarok és melyek a szlávok hagyatéka? E kérdés elbírálásával behatóbban foglalkozni nem akarok, de nem osztom Niederle azon felfogását, mely szerint a legtöbb honfoglaláskori lelet, amelynél hullámvonalas díszítésű edények, halántékgyűrűk, sodrott nyak- és karperecek, gyűrűk vannak, — ezt éppen a szentesi leleteink kapcsán állítja⁵² — szláv eredetű.

Ez állítás ellen már br. Richthofen Bolko⁵³ alapos ellenérveket hozott fel. Bizonyos, hogy a honfoglalás korából szláv leleteknek is kell lenniök, de nem oly mértékben, mint azt Niederle véli.

Amiket ő érvként felhozott, főképen az edények hullámvonalas díszítését, mégha szláv eredetűek lennének is, nem jelentik azt, hogy azok használói is a szlávok. Nem szabad azonban elzárkózunk attól sem, hogy a honfoglaláskori leletek között szláv hagyatékat keressünk.

E korbéli gazdag anyagunkból csak néhány érdekesebb, ritkábban vagy hazai leleteink közt egyáltalán elő nem fordult darabot mutatok be. Az egyik csoportban a honfoglalás, a másikon az Árpád-házi királyok korából származó leleteket ismertetem. Anyagunkból az A. csoportban bemutatottak a régebbiek, az őshazából behozottak. A temetkezés jellege is a pogány magyarokra utal.

E kori sírokban, és pedig nemcsak férfi-, de női- és gyermeksírokban is⁵⁴ találjuk a lóval, illetőleg a lófej és lábakkal való temetkezést. Valószínű, hogy a ló többi részét a régi magyaroknál is szokásban volt halottitörten fogyasztották el. Ez a szokás a későbbi, B. csoport temetkezéseinél már csak nagyon ritkán fordul elő.

E lovassírok gazdagabbak: fegyverek és aranyékszerek is gyakrabban kerülnek ki belőlük. Apróbb tárgyaik szépen díszítettek és igen nagyszámban fordulnak elő, holott a másik csoportnál teljesen hiányoznak. A lovasoknak kezei soha sincsenek a mellén összekulcsolva, vagy a mellre hajlítva, mint a másik csoportba tartozóké.

⁵¹ Milleker: Versecvidéki leletek. Arch. Ért. 1898. 407—15. II.

⁵² A szlávság Magyarországon. 25—38. II.

⁵³ A szlávkérdés Magyarország régibb középkori archaeológiájában. 140. I.

⁵⁴ Bartucz: Adatok a honfoglaló magyarok anthropológiájához. Arch. Ért. 116. I.

A lovassírokban a IX. századi samanida dirhemek, a másik csoportban a XI—XIII. század pénzei fordulnak elő.

A második csoport keresztény jellegét mutatja a halott nyakán, gyöngyök közé fűzve viselt kis ereklyekereszt és talán az első keresztény római császár, Nagy Constantinos kilyukasztott, igen kopott érme is.

A Szentcsanak-hegyi lovassírban II. Henrik dénára, a sövényházi egyik sírban Szent István dénárának élesen elvágott, igen jó állapotban levő negyedrésze feküdt, ami egyrészt a II. Henrik pénzének itteni — érthető — forgalmáról, másrészt a pénz feldarabolás szokásáról is tanúskodik.

A. csoport.

Az e csoportban ismertetendő és a LXIX. tábla 1—21. ábráin bemutatott leletdarabok 1933. november havában Gádoroson, a szentesi határ közelében, Rozsnyai György telkén eszközölt homokbányászás alkalmával feltárt négy sírból valók. Megmentésükért Kresznerics Ferenc és Berecz István urakat illeti köszönet.

Az első sírban férfi volt eltemetve a lovával, illetőleg lófejjel és lábakkal. A leletdarabok száma 56, köztük egy kis aranylemez és egy aranyfoglalat.

A második sírban nő volt, aki hasonlóképen lóval volt eltemetve. Úgy a halott, mint a ló szerszáma gazdagon volt díszítve. A leletdarabok száma 90. Köztük arany fülöngy, négy aranygyöngy a 36 darabból álló gyöngysorban, ezüst kar- és lábperecek, intaglios gyűrűk.

A harmadik sírban fiú gyermek volt, ugyancsak lóval. A leletdarabok száma 46, köztük három aranylemez is.

A negyedik sírban egy leány volt lóval együtt eltemetve. A leletdarabok száma 58, köztük arany fülöngy.

Sajnos a további ásatás több sírt nem eredményezett. Úgy látszik itt csak ez a négy sír volt. E korban általában — miként azt Bartucz Lajos⁵⁵ is megállapította, kevesen temetkeztek egy helyre.

A tárgyakból és egyéb leletkörülményekből megállapítható, hogy azok a honfoglalás-korából valók és előkelő egyéneké voltak.

A négy sír egyes darabjait az alábbiakban ismertetem:

1. Préselt bronzlemezről készült szíjvég. (LXIX. 1.) Hossza 32, szélessége 14 mm. Lapján levél és virágdísz van, melynek mélyedései aranyozottak. Hátlapján két szegecske van.

2. Ezüstlemezről préselt boglár. (LXIX. 3.) Szélein öt dudor áll ki. Felső szegélyén gömböcskék sorakoznak egymásmellé; középen szívalakban leveles virág (14 drb.).

3. Ezüstlemezről préselt csat. (LXIX. 4.) A leveles virággal díszített és közeiben aranyozott nyúlvány hossza 36, szélessége, felül 19, alul 17 mm. A csatkeret ovális.

4. Ezüstlemezről préselt nagyszíjvég. (LXIX. 6.) Hossza 48, széles-

⁵⁵ U. ott.

sége 23 mm. Lapján, egymásbafonódó növényi száraz, levelek és virágok vannak. Közei aranyozottak.

5. Ezüstlemezről préselt boglár. (LXIX. 7.) Díszítése olyan, mint a 2. sz. alatti. Hátlapjain három szegecs van. (14 drb.)

6. Préselt lemezből készült kisszíjvég (LXIX. 8.), lapján növényi dísz van. (3 drb.)

A második sír anyaga:

7. Bronzlemezről préselt övdísz. (LXIX. 2.) Lapján, ugyanabból a töből kiinduló, hármas, bemélyített vonal által határolt három mezőben, növényág és virágdíszítés van. Hátsó részén 3 szegecs. (3 drb.)

8. Ezüstgyűrűből való vésettkő. (LXIX. 9. és háromszoros nagyításban: LXIX. 16.) A gyűrű többi része töredékesen van meg.

A kő foglalatául szolgáló gyűrű vonaldíszítéses, kiszélesedő fején kiemelkedő dudorok helyezkednek el. A kő hossza 14, szélessége 11, vastagsága 4 mm. Színe, az oválisra csiszolt, kisebbített felső részen szürkésfekete, a többi részen fekete, fényes, nem átlátszó. Anyaga calcedon (?). A keretben két egymással szembenálló emberi alak van; az egyik nő, a másik férfi, akik kezet fognak egymással. A nő felemelt bal kezében kétágú virágot, talán liliumot, vagy pálmaágot tart. Feje frizurás, testén, hosszú, több helyen redőzött lengeruha, válláról valami fátyolszerű ruha csüng alá. Lában sárú. A földetlen fejű, bajuszos, szakállas férfi római öltözetben van. Az ábrázolásból is kétségtelen, hogy a kő római eredetű. Nyílt kérdés marad azonban, hogy honnan jutott a kétségtelenül honfoglaláskori sírokba?

9. Bronzlemezről préselt lószerszámdísz. (LXIX. 10.) A téglalakú idom hossza 29, szélessége 22 mm. Szélei lehajlottak, kerete tagolt. Lapján jobbraforduló, két hátsólábát felemelő kutya van. A mező aranyozott. Hátlapján három szegecs látható. (2 drb.)

10. Bronzlemezről préselt boglár. (LXIX. 11.) Hossza 40, szélessége 33 mm. Lehajlított peremű, szélein körül mélyítéses tagozású, hosszas és kerekded idomok váltakoznak. Lapján négy széles levél van; összeérő száraiknál pontokból formált kör foglal helyet, melynek közepén dudor emelkedik ki. A mező aranyozott. (2 drb.)

11. Arany fülönfüggő. (LXIX. 18.) Az 1 mm vastagságú, síma aranyhuzalból készült, hosszasalakú, alsó részén kissé kiszélesedő fülönfüggő hossza 32 mm. Az egyik szár felső végéhez közel kis gömbösnívány; legalul a hajlásnál, a szárhoz két kis fülszerű karika közé forrasztva két üres félgömbből formált gömb illeszkedik. Az akasztórész símakarikájához hasonló a geszterédi⁵⁶ lelet fülönfüggője, amelyről a gömb valószínűleg hiányzik, de hasonló a halduböszörményi lovassír⁵⁷ arany fülönfüggője is, amelynek alsó végén négy kis arany gömbdísz csüng alá.

12. Öntött, bronz fülesboglár. (LXIX. 14.) Átmérője 43 mm. Kiemelkedő, széles peremén, arányos távolságban, négy dudor van. Az erősen

⁵⁶ Arch. Ért. 1928. 110. kép 9.

⁵⁷ Arch. Ért. 1902. 439. l. I. t. 10—11.

kidomborodó középső részén, négy széles levél közötti mezőben, négy gisebb levél, vagy szirom, ezek tövénél, erősen kiemelkedő koralakú dudor foglal helyet.

13. Gyöngysor. (LXIX. 17.) Egyes-, kettős- hármasösszetételű, kék, zöld, sárga és fehérszínű üvegpasztából. Közöttük négy arany gyöngyszem, melyek azonban valószínűen a 11. sz. alatt ismertetett fülönfüggőhöz tartoztak.

14. Ezüstlemezből préselt rozetta. (LXIX. 19.) Peremén félkörös szélű viráglevelek; közepén kissé kiemelkedő nyúlványon félgömb van, aranyozás nyomaival. (3 drb.)

15. Bronzlemezből préselt levélidomú szíjveret. (LXIX. 20.) Felületén gyengén kidomborodó, elmosódott levelek vannak. Hasonló alakú a geszterédi.⁵⁸

16. Bronzlemezből préselt, kerek, fülnélküli boglár. (LXIX. 21.) Átmérője 29 cm. Kissé kidomborodó lapján négyfeléágazó, levélszerű ábra van, közepén mélyedéssel. A boglár közepén lapos gömbsüveg foglal helyet. A mező aranyozott. Hozzá hasonló a mándoki⁵⁹ leletben lévő boglár.

17. Bronzlemezből préselt, kerek fülesboglár. (LXIX. 22.) Átmérője 49 mm. Kidomborodó felületén négylevelű here, közepén apró dudorokkal körülvett félgömbszerű kiemelkedés van. A leletben még három hasonló van, de azok átmérője csak 45 mm. Hasonló a mándoki⁶⁰ leletben levőhöz.

Harmadik sír anyaga:

18. Tömör, öntött bronzcsat. (LXIX. 5.) Alakra hasonló hozzá a bodrogvécsi⁶¹ csat.

Negyedik sír anyaga:

19. Rombuszalakú bronzpityke. (LXIX. 13.) Bemélyedő része aranyozott. Hasonló hozzá az oroszlámosi⁶² lelet egyik darabja.

20. Ezüstlemezből préselt kerek rozetta. (LXIX. 15.) Átmérője 18 mm. Rovátkolt pereme mellett bemélyedő, illetőleg síma vonalú kör, majd ismét egy kisebb rovátkolt kör vonul. A körök közti rész aranyozott.

21. Arany fülönfüggő. (LXIX. 12.) A vékony, símahuzalból készült akasztórész felsővége derékszögben behajlott; az akasztó végén ugyanilyen tag van, amelyből kis fül nyúlik ki; a felsővég meggörbített részébe kapcsolódik. A szár alsóhajlásánál, nagyobb gömböstag van, rajta kis karika, melyből befelé két félgömbből összeillesztett és felső részén gömböcskével díszített gömb foglal helyet.

B. csoport.

Az e leletcsoportban ismertetett tárgyak későbbiek, mint az előző csoportbeliek, de nem későbbiek az árpádházi királyok koránál.

⁵⁸ Arch. Ért. 1928. 40. kép 50—55.

⁵⁹ Arch. Ért. 1897. 361. I. I. t. 14.

⁶⁰ Arch. Ért. 1897. 361. I. I. t. 7.

⁶¹ Arch. Ért. 1900. 45. I. 5. kép 18.

⁶² Arch. Ért. 1898. 184. I. 4. a. ábra és 1903. 268. I. D. 17.

Mások a formák, más a kivitelük, más a sírok jellege, mint az előbbieké. Ha van szláv hagyaték, azt csak ezek közt lehet keresni. E síroknak karaktere egyrészt a tárgyakban mutatkozó szolgai szegénység, a halántékgyűrűknek és a hullámvonalas díszítésű edényeknek sűrűbben való jelenléte.

22. Ezüst fülönfüggő. (LXIX. 23.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Kétrészből áll; a felső akasztókarikából, amely igen vékony huzalból van és az alsó, öntött részből, amelybe a karika egyik szára be van forrasztva. Úgy ezen, mint a szemközti részen, az alsó karika nyitott végénél, egy-egy gömböcske foglal helyet, mely utóbbiból kis fül nyúlik ki a karika felsőrészének befogadására. Az alsótag alsórészén egy hosszabb, tömör, dudoros nyúlvány van. Ez az alak nálunk szokatlan. Analógiáját a knini⁶³ múzeumban levő őshorvát leletekben ismertem fel.

23. Bronz fülönfüggő. (LXIX. 24.) Lelőhelye: Szentes-Nagyhegy. Szórványos lelet. Csak az öntött, alsórésze van meg. Az alsótag szárait belül és alul díszként alkalmazott nyúlványok igen vastagok, kidomborodók és tömörek.

24. Bronz fülönfüggő. (LXIX. 25.) Lelőhelye: Szentes-Nagyhegy. Úgy az 54 mm hosszúságánál és 39 mm szélességénél, mint kivitelénél fogva igen érdekes és ritka példány. Az egytagból álló, öntött fülönfüggő alsórésze, félholdalakú, áttört. Rokonalakú az őshorvát sírokból⁶⁴ származó két fülönfüggő; a krungli⁶⁵ (Sztiria) leletben levő; a dettai⁶⁶ és egy keszthelyi.⁶⁷

25. Ezüst fülönfüggő. (LXIX. 26.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. A karika alsószárán, dudoros gömböcskék vannak. Alul gömböcskékből képezett dísztag helyezkedik el, amelynek egyrésze a karika belsejébe, másrésze lefelé nyúlik. Teljesen azonos az egyik tokajvidéki⁶⁸ lelettel.

26. Ezüst fülönfüggő. (LXIX. 27.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Öntött, művészi kivitelű. A félköralakú, síma huzalból készült akasztókarika egyik vége, az alsórész végén lévő hengerded hüvelybe van forrasztva; a másik hasonló hüvelybe akasztható. A gazdagon díszített alsórész e két gyűrűtagból félköralakban hajlik. Belül középen lapos karikában, valami növény idom van, e körül három kis gömböcskékből képezett piramisalak. Az alsórész külsőfelén az említett két gyűrűs rész, négy, gömböcskékből alkotott, fordított piramisalak helyezkedik el. Közöttük három kis karika volt, amelynek belsejében a három-három gömböcskéből alakított piramis foglal helyet. E darabunkhoz valamennyire hasonlóalakú és kivitelű a XI. századból származó, klostrai⁶⁹ horvát lelet egyik függője.

27. Ezüst fülönfüggő. (LXIX. 35.) Az előbbi lelethez tartozik ugyan,

⁶³ Ljubo Karaman: Iz Kolijevka hrvatske prolosti. Zagreb. 1930. 134. kép 13.

⁶⁴ U. ott 134. kép 1—2.

⁶⁵ Arch. Ért. 1897. 143. I. 1. sz. 143. I. V. 1—2.

⁶⁶ Hampel: i. m. II. CCCXXXI. f. ábra.

⁶⁷ Hampel: i. m. I. CXVI. 15.

⁶⁸ Hampel: i. m. II. CCXXXIX. D. 1. sz. és Arch. Ért. 1897. 236. I. IV. 1.

⁶⁹ Karaman: i. m. 143. kép, 8. ábra.

de más alakú. Síma huzalból készült; felsőrésze köralakú, alsórésze lefelé nagybodó tekerceselés. Hazai leleteink között a keszthelyi⁷⁰ és a bogojevai,⁷¹ valamint a krungli⁷² leletekben fordultak elő hasonlóak.

28. Bronz fülönfüggő. (LXIX. 30.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Általánosan elterjedt, legegyszerűbb alakú; hengereshuzalból készült.

29. Ezüst fülönfüggő. (LXIX. 29.) Lelőhelye: Szegvár-Oromdülő. Hengereshuzalból készült. Karikájába tömör gömbcsüngő van akasztva.

30. Bronz fülönfüggő. (LXIX. 28.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. A hengereshuzalú, síma karikán kagylódísz van.

31. Halántékgyűrű. (LXIX. 31.) Lelőhelye: Kunszentmárton-Libahalom. Bronzból, vagy rosszezüstből készült. Általánosan ismert, S-alakban hajlik vissza. A karikára fehérszínű üveggyöngy van ráhúzva.

32. Halántékgyűrű. (LXIX. 33.) Lelőhelye: Fábiansebestyén. Bronzhuzalból készült. Végén nem a gyakori S, hanem csak egy karikából álló hajlítás van.

33. Halántékgyűrű. (LXIX. 34.) Lelőhelye: Sövényháza. 3 mm vastag hengereshuzalból készült; vége S-alakú.

34. Bronzgyűrű. (LXIX. 36.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Lapos, széles fején szárnyát kissé szétterjesztő madár van. Magyarországon is előforduló ábrázolás, de hasonlít a Bijelum Brudui⁷³ leletben lévőhöz is.

35. Bronzgyűrű. (LXIX. 38.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Lapos, széles fején nyolcszirmú virág van. Azonos a bezdedi⁷⁴ 14. sírban találttal és a kiskunhalasi zsandipusztai⁷⁵ lelettel.

36. Bronzgyűrű. (LXIX. 42.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Rombuszidomú kiemelkedő fején ötsarkú csillag van.

37. Bronzgyűrű. (LXIX. 39.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Rombuszidomú, kiemelkedő fej közepén kerekded dudor, melyben lyuk van.

38. Bronzgyűrű. (LXIX. 40.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Széles oldalán, kilenc kiemelkedő borda, tetején gúlaalakú kiemelkedés van.

39. Nyakdísz. (LXIX. 32.) Lelőhelye: Sövényháza. A tömörezüsből készült csüngődísz szélessége 54 mm. A síma lapot egy ugyancsak kiemelkedő félholdalakú keret díszíti. Kis gömbökben végződik. Hasonlók hozzá a Budapest-lipótmezei⁷⁶ és a földvári⁷⁷ leletben levők. E leletben volt Szent István dénárának negyedrésze.

40. Nyakdísz. (LXIX. 44.) Lelőhelye: Sövényháza. Félholdalakú, kettős sodrottkeret között, hullámvonalas dísz. Felületén háromszög alakban, de nem részarányos elosztásban elhelyezett három, aranyozott félgömb van. A félholdalakú végeken kis gömbök helyezkednek el. E leletnél két római pénz is volt.

⁷⁰ Hampel: i. m. I. CXVI. 10.

⁷¹ Arch. Ért. 1900. 266. I. I. 2—3.

⁷² Arch. Ért. 1897. 144. I. VI. t. 3.

⁷³ Karaman: i. m. 140. kép 4.

⁷⁴ Hampel: i. m. II. CCCLI. 2.

⁷⁵ Arch. Ért. 1902. 308. I. 3.

⁷⁶ Arch. Ért. 1902. 440. I. 8.

⁷⁷ Arch. Ért. 1898. 129. I. III. 6.

41. Nyakdísz. (LXIX. 47.) Lelőhelye: Mindszent. A félholdalakú ezüstidom szélén, sodrott kettőskeretben, hasonló sodrottfonálból készült hullámvonalas díszítés. Középen, háromszögben elhelyezett három, végeirel egy-egy kör, benne pont. Némileg hasonlít a pilini⁷⁸ lelethez.

Hasonlóan nyakdíszül szolgáltak azok az u. n. ereklyekeresztek is, amelyek mindenkor gyermeksírokban fordultak elő.

42. Bronz kereszt. (LXIX. 45. a., b.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. A szétnyitható kettőskereszt mindkét lapján Jézus van ábrázolva; az egyik oldalon vízszintes, a másikon felemelt karokkal. Az előbbi a felfeszített, az utóbbi talán a feltámadó Jézust ábrázolja. E leletnél volt l. Constantin átlukasztott pénze is.

43. Bronz kereszt. (LXIX. 46.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Egyik lapján Jézus van ábrázolva, de nem nyújtott karokkal, a másik lapja síma. Hasonló hozzá a földvári (Arad vm.)⁷⁹ és a karosi⁸⁰ leletben lévő.

A csörgők is kizárólag gyermeksírokban fordulnak elő, nem úgy, mint az avarkori síroknál, ahol a még lovas is övdíszként viselte.

44. Bronzcsörgő. (LXIX. 43.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Hosszas, vastag, négyszegletű, átfúrt száron körtealakú csörgőrész. Oldalain három gerinc fut körül. Alul keresztalakú kivágás, belsejében kis fémgolyó van.

45. Bronzcsörgő. (LXIX. 48.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Két félgömbből van összeillesztve, alul négy résszel. Hasonló hozzá a mán-doki.⁸¹

46. Bronzpityke. (LXIX. 37.) Lelőhelye: Szentes-Szent László. Domború tetején középen, körben elhelyezett hat kisebb dudor között nagyobb félkör emelkedik ki. Peremén körül is dudorok vannak. Azonos a palánkai⁸² leletben lévővel.

47. Bronzpityke. (LXIX. 41.) Lelőhelye: Szentes-Nagyhegy. Hegyes, félgömbalakú, pajzsforma. Pereme széles. Kidudorodó részén három bemélyített körvonal halad. Hasonló hozzá a cikói⁸³ 304. sírban talált.

*

Tudom, hogy ezzel az ismertetéssel korántsem töltöttem ki azt a keretet, amelyek között egy leletanyag publikálásának mozogni kell, de legalább az anyag legérdekesebbnek látszó részéből óhajtottam szemelvényeket bemutatni. Itt volna az ideje, hogy az egyes temetők egész anyagának ismertetésére is sor kerüljön, mert abból sokkal összefüggőbb képet alkothatnánk e rendkívül gazdag vidék letűnt korának mozgalmas életéről.

Csallány Gábor.

⁷⁸ Arch. Ért. 1903. 26. sír 1.

⁷⁹ Arch. Ért. 1898. 131. I. IV. 8.

⁸⁰ Arch. Ért. 1892. 274. I.

⁸¹ Hampel: i. m. CCCXXXII. 19.

⁸² Arch. Ért. 1928. 9. kép 3.

⁸³ Hampel: i. m. II. CCXX. 3.

Avarische und aus dem IX—XIII. Jahrhunderten stammende ungarische Funde im Museum zu Szentes.

(Hieher gehören die Tafeln LXVII—LXIX.)

Im VIII. Band dieser Zeitschrift habe ich in zwei Abschnitten einige neuerlich gefundenen Sarmata-Jazyg und germanische Grabfunde aus dem reichen, der Völkerwanderungszeit entstammenden Material des Museums in Szentes behandelt. Diesmal möchte ich etliche neuere Funde aus der Avaren- und Landnahmezeit, bzw. aus dem Zeitalter der Könige aus dem Hause Árpáds veröffentlichen.

III. Avarenzeit.

In diesem Abschnitt behandle ich nicht bloss den strenggenommenen avarischen Fundnachlass, sondern den von Völkern, die nach der Auflösung des Attila-Reiches dageblieben sind, weiterhin den Nachlass der zurückgewanderten und später von den Avaren unterjochten Hunnen, bzw. der den Hunnen verwandten Völkerstämme, wie die Kuturgur, Uturgur, sowie die türkisch-bulgarischen Völker.

Das Charakteristikum der Denkmale der nomaden Reitervölker ist der von den vornehmeren Männern oder von den Kämpfern getragene Waffengürtel: die auf den bronzenen, silbernen häufig sogar goldenen Beschlägen sichtbare Verzierung aus Greif-, Ranken- und in vielen Fällen aus stilisierten Tiermotiven.

Die Herstellung dieser Gegenstände geschah auf zwei voneinander abweichenden Verfahrungsweisen: entweder durch Guss, oder durch Pressung. Die gegossenen Gegenstände sind entweder massiv oder sind sie aus zwei gegossenen Platten zusammengestellt. Ihr Material besteht hauptsächlich aus Bronze, seltener aus Silber. Die gepressten hingegen sind dünne Platten und sind im Gegenteil zu den ersteren hauptsächlich aus Silber, zumeist sogar aus nicht vollwertigem Silber, seltener aus Bronze gefertigt.

Die Darstellungen mit Greifmotiven und die Szenen kämpfender Tiere kommen nur auf gegossenen Gegenständen, hauptsächlich auf

grossen Riemenzungen und auf den grösseren dekorativen Bestandteilen des Ledergürtels, in selteneren Fällen auf den kleinen Riemenzungen vor. Auch sie sind zweierlei Art: entweder durchbrochen, im welchem Falle die Verzierung der beiden Seiten die gleiche ist, oder nicht durchbrochen, und bei diesen befinden sich in den meisten Fällen nur auf der einen Seite Tierabbildungen in ungleicher Zahl und Lage, auf der anderen Seite sind rankenartige Verzierungen.

Die grossen Gürtelbestandteile sind zumeist durchbrochen. Unter unseren Funden befindet sich bloss ein einziger, der nicht durchbrochen ist. Auch bei den kleinen Riemenzungen kommen die durchbrochenen häufiger vor.

Die Ranken-, oder die stilisierten Tier- und geometrischen Verzierungen kommen sowohl bei den gegossenen, als auch bei den gepressten Gürtelbeschlägen und auf den grossen Riemenzungen vor. Die ungezierten, glatten Riemenzungen und Beschläge des Gürtels sind stets gepresst. Die aus Platten bestehenden Riemenzungen sind immer aus zwei Plättchen zusammengestellt, die Gürtelbeschläge hingegen bestehen in den meisten Fällen nur aus einer Platte und wenn überhaupt dekoriert, so besteht ihr Verzierung nur aus den am Rande befindlichen Punkten und kleinen Erhöhungen und nur selten kommen farbige Glaseinsätze vor.

Solche auf den obengenannten zwei Verfahrungsweisen hergestellten und verschieden verzierten Gegenstände kamen nicht nur in demselben Friedhof, sondern auch im selben Grabe zusammen und sogar in mehreren Fällen vor. Auch dies beweist, dass die Behauptung, wonach die auf die zwei verschiedenen Verfahrungsweisen hergestellten Gegenstände der Nachlass zweier verschiedener Völker: der Hunnen und der Avaren sei, nicht stichhaltig ist, da dieselben als der Nachlass eines zusammenlebenden, wenn auch nicht derselben Rasse, doch jedenfalls demselben Zeitalter angehörenden Volkes betrachtet werden müssen. Soviel scheint jedenfalls feststellbar zu sein, dass die gegossenen die älteren, aus der Urheimat mitgebrachten sind, die aus Platten bestehenden hingegen, die bereits durch die auf fortgeschrittenere Technik weisende Pressung gefertigt wurden und eine feinere Ausführung besitzen, die jüngeren sind.

In dieser Gruppe ist in der Tat zweierlei, voneinander im gewissen Masse abweichendes Fundmaterial zu unterscheiden: das eine wurde den Hunnen, das andere den Avaren zugeschrieben. Bei den ersteren kommen neben den gegossenen greif- und rankenverzierten Bronzegenständen, die für dieses Volk und für diese Zeit charakteristisch gehaltenen, melonenkernförmigen, farbigen Glasperlen vor; bei den letzteren sind neben der gepressten Silberplatten-Verzierung die hervorstehenden, eingelegten Perlen überwiegend vertreten. Die Gebrauchsgegenstände sind übrigens bei beiden im grossen und ganzen dieselben. Eine Unterscheidung ist trotz der doppelten Verfahrungsweise und der oben erwähnten Unterschiede auf Grund von Rasse — wenigstens als unbedingt stichhaltig — heute

noch kaum möglich. Andreas Alföldi bezeichnete bereits in seinem vor kurzem erschienenen Werke,¹ welche Funde als hunnische Denkmale betrachtet werden müssen, doch er wies auch darauf hin, dass die bisher den Hunnen zugeschriebenen greif- und rankenverzierten Funde — wie dies bereits Pulszky in einer seiner Mitteilungen² erwähnte —, als avarischer Nachlass, bzw. als der Nachlass eines Volkes aus der Avarenzeit betrachtet werden müssten.

Da in dem in diesem Abschnitte behandelten Fundmaterial eine gewisse ethnische Unterscheidung sich als notwendig und möglich erweist, können wir aus dem zu unterscheidenden und zwei Stile vertretenden Material das bisher als hunnisch betrachtete mit Greif- und Rankenmotiven verzierte den Avaren, das bisher als avarisch betrachtete hingegen, den der avarischen Zeit und der hunnischen Rasse angehörenden Kuturguren, oder den Türkisch-Bulgaren zuschreiben. Vorderhand jedoch scheint es noch am richtigsten, wenn wir in Bezug auf diese Gruppe die übersichtlichen Bezeichnungen der Avarenzeit beibehalten. Die Unterscheidung wird lediglich durch den Umstand, dass unter den dekorativen Motiven des Fundmaterials auch ziemlich viele fremde Einflüsse aufzuweisen sind, noch erschwert.

Es ist feststellbar, dass die Funde dieser zwei Gruppen keine reiche Variationen aufweisen. Eine Ausnahme bilden nur die Gürtel, bzw. deren Beschläge. Es kommt vor, dass ein derartiger Ledergürtel — wie wir es in einem Grabe von Nagyhegy beobachten konnten — auch deren 60 Stück aufweist. Ähnliche, doch auch einfacher ausgeführte Gürtel kommen seltener vor, sie sind nicht einmal bei jedem männlichen Skelett aufzufinden. Auf 10—20 kommt ein solches Grab, in dem auch ein Gürtel ist. Es ist dies immerhin keine Regel und so kann es auch nicht in Bezug auf jeden Friedhof Geltung haben. Manchmal ist das Verhältnis besser oder schlimmer. Es kommt sogar vor, dass nur auf 50 oder 100 Gräber nur ein Gürtel kommt. Der Gürtel ist im allgemeinen die Beilage der Reitergräber.

Die Lage der Verzierungen auf den Gürteln kann als einheitlich bezeichnet werden; selbst die Entfernung der einzelnen Glieder des Gürtels — in der Regel der Zahl nach 5 — ist immer 7 cm. Die Länge der Gürtel besteht aus 130—140 cm. Auf den meisten Gürteln befinden sich Riemenansätze von ungefähr 10 cm Länge; in der Regel drei: zwei an den Seiten, einer hinten in der Mitte. In einem einzigen Falle fand ich einen Gürtel, worauf vier Ansätze waren, es gibt hingegen Gürtel auch ganz ohne Ansätze. An den Enden der Ansätze befinden sich die kleinen bronzenen Riemenzungen. Auf dem Gürtel, zwischen den Ansätzen sind 3—10 Riemenbeschläge. Falls kleinere, doch längliche und rankenverzierte Gürtelglieder verwendet werden, befanden sich auch diese 7—7 cm entfernt

¹ Alföldi, Funde aus dem hunnischen Zeitalter und ihre ethnische Unterscheidung. *Archaeologia Hungarica*. IX. 1932. S. 12 ff.

² Pulszky, Die Zellenarbeit in der Goldschmiedkunst in Ungarn. *Arch. Jahresberichte*. 1881—82. S. 146—156.

voneinander, doch stets in Gruppen von 3—4 Stücken. Die grosse Riemenzunge befindet sich auf einem Ende des Riemens, der durch eine, in den meisten Fällen starkverzierte und vergoldete Bronzspange, die am anderen Ende des Riemens angebracht ist, doch beim Anschnallen in die Mitte kommt, durchzogen werden muss und wird dann noch in ein Bronz- oder Eisenringchen geschoben, dessen obere Fläche in der Regel auch noch mit einem geschweissten, dekorierten Plättchen versehen ist. Wo diese Metallringchen nicht vorhanden sind, mussten wahrscheinlich Lederringchen verwendet worden sein, die der Verwesung natürlich nicht widerstehen konnten.

Die Ergänzungsteile des Gürtels sind: verzierte Lochschoner, die, da ihr Zweck bis heute verkannt, bloss als Verzierung galten. Hierher gehören auch die Hängerringchen zum Anhängen der Holzscheide des Messers oder des Dolches und auch noch ein, in den meisten Fällen in der Mitte verjüngtes und verziertes Bronzglied, das das Herabhängen der aufeinander liegenden Riemen verhindern mochte.

Auf Grund von Beobachtung zahlreicher ausgegrabener Gräber konnte ich mehrere verschiedenen Systemen angehörende Gürtel rekonstruieren und so hatte ich Gelegenheit auch den praktischen Zweck eines Gegenstandes, der bisher in seiner Zweckbezogenheit unbekannt, für blosser Dekoration gehalten wurde, festzustellen. Unter den rekonstruierten Gürteln befindet sich auch ein greifverziertes mit herabhängenden Riemen; weiterhin ein ebenfalls greifverziertes (nicht durchbrochen) ohne Anhängern, ein rankenverziertes mit in Gruppen geordneten Gürtelgliedern und Hängedekorationen. Einer dieser Gürtel war in 1930 in London auch ausgestellt.³

Das übrige Fundmaterial ist im grossen und ganzen dasselbe: das einfach ausgeführte, holzgriffige Eisenmesser ist bei den männlichen Skeletten sozusagen unausbleiblich, doch auch bei den weiblichen kommt es häufig vor. Bei den ersteren liegt es in der Regel in der rechten Hand oder daneben, bei letzteren bei der linken. Unter den letzteren befinden sich auch welche mit Beingriff. Selbst aus einem Grab mit den ärmsten Beilagen — zumal wenn es das Grab eines Mannes ist — fehlt nicht die einfache Eisenspange, in vielen Fällen sind auch deren zwei vorhanden. Von den Gürtel-Funden ist in der Regel nur der eine aus Eisen, der andere wurde aus Bronze gefertigt; der Ansatz ist in den meisten Fällen mit Pflanzenmotiven verziert.

In den Gräbern der weiblichen Skeletten ist der aus Ton gefertigte, in den meisten Fällen unverzierte Spindelreif fast unausbleiblich. Befindet sich eine Verzierung daran, so besteht die aus vertieften, ringsum befindlichen, geraden, oder Wellen- oder auch Zickzacklinien. Diese kommen eher auf den rankenverzierten Beilagen vor. Mit den plattenverzierten

³ Exhibition of Burlington Fine Art Club: Art in the dark ages in Europe, cca 400—1000. A. O. London, 1930. S. 99.

kommen die flachen, breiten, scheibenförmigen und unverzierten Exemplare vor.

Die Zahl derer, die mit Pferd und Waffen: mit Schwert, Armbrust, Pfeil oder Kriegsbeil begraben sind, ist gering. Wenn Waffen überhaupt vorhanden sind, gehören sie zu den Vornehmeren, zu denen, die mit ihrem Pferde begraben sind. Lanze habe ich keine einzige gefunden. Auch die Eisensicheln kommen nicht häufig vor, jedoch sind sie in den Gräbern sowohl der Männer als auch der Frauen aufzufinden. Die Fibula und die Stecknadel ist in den Funden durch Verschlüsse verdrängt, die zumeist einfach sind, obwohl sich auch dekorierte darunter befinden; diese sind rund, rosettenförmig, mit Zellen und darin mit farbiger Glasmasse versehen. In der Regel gehören je zwei zusammen und dienen als Verschlüsse der als Halsschmuck gebrauchten Perlenschnur.

Auch Gefässe kommen selten vor. Auch bei diesen sind zwei Typen zu unterscheiden: sowie die gewöhnlicheren, rohausgeführten, schlechtgebrannten, vielleicht nur auf der Sonne luftgetrockneten, schwarzen Häfen ohne Henkel, die scheinbar für das Grab gemacht worden sind, sodann die selteneren aus feingeschlammten Ton verfertigten, rötlichen, schöngeformten Henkelhäfen in den Gräbern der Vornehmeren. Es scheint, dass dies Gebrauchsgefässe waren. Die Gefässe wurden zumeist zu den Füßen gelegt, seltener zum Kopf oder zur Hand. Die meisten Gefässe sind unverziert, doch Liniendekorationen kommen vor, in einem einzigen Fall sogar auch Menschendarstellung.

Speisen wurden nicht nur in Schüsseln, sondern auch so beigelegt. Darauf weisen die Rind-, Schaf-, Hirsch- und Geflügelknochen beim Kopf, bei der Hand und beim Fuss, manchmal sogar um das Skelett herum.

In Kindergräbern befinden sich häufig Eier. Auch verzierte Eier kommen vor und dies lässt darauf schliessen, dass es dieselbe Bedeutung, wie das Osterei haben mochte.

An Schmuckgegenständen kommen am häufigsten die aus Bronze oder minderen Silber verfertigten Ohrgehänge vor. Zumeist befindet sich eine Glasperlenkugel darauf. Wenige sind aus Gold. An denen ist ein starker byzantinischer Einfluss zu bemerken. Sie kommen nur in den Gräbern der sehr Alten, der Kleinkinder oder der sehr Armen nicht vor.

Von den Goldohrgehängen kommen die mit grossen Glaskugeln eher bei den greif- und rankenverzierten Material, die pyramidenförmigen dagegen bei der anderen Gruppe vor, doch auch bei dieser nur selten. Diese sind die jüngeren. Sie kommen auch bei männlichen Skeletten vor, doch nur in der Form einfacher Bronzreife. Von den Perlen beider Gruppen war bereits oben die Rede.

In ihren Begräbnisbräuchen ist ein gewisses System vorhanden. Die Verstorbenen werden ohne Sarg, seltener zwischen Brettern oder Holzschreien begraben. Ihre Lage entspricht im grossen und ganzen der ost-westlichen Richtung, der Kopf nach Westen oder Nordwesten gerichtet.

Diese Abweichung ist durch die Sonnenbahn zu erklären. In vereinzelt Fällen kam auch eine Lage in verkehrter Richtung vor, doch dies muss wahrscheinlich nur aus Irrtum geschehen sein. Die Tiefe der Gräber beträgt 1.50—2 m, manchmal 3 m, in einem einzigen Falle (in Nagyhegy) sogar 3.32 m. Die Länge der Gräber beträgt 2 m, ihre Breite am Grund 70—80 cm. Die Gräber der Kleinkinder sind durchschnittlich 1 m tief: ganz so, oder kaum tiefer sind diejenigen der Armen, vielleicht der Knechte. Die Gräber der Vornehmeren, der Reiter, bzw. der mit Pferd Begrabenen sind 1.80—2 m tief, mitunter sogar auch tiefer. Je vornehmer der Verstorbene war, desto tieferes Grab wurde ihm gegraben. In dieser Sitte sind nur seltene Ausnahmen.

Das Pferd war zumeist beim Fusse des Toten in einer ans Grab anschliessenden Quergrube, so dass der Kopf des Pferdes fast ausnahmslos auf dem Fusse des Verstorbenen ruhte. In etlichen Fällen lag das Pferd neben dem Toten, zu seiner Rechten.

Ziemlich oft kommen auch die Doppelgräber, in denen zumeist die Mutter oder der Vater mit dem Kinde begraben waren, vor. Ist das Kind noch sehr klein, so liegt es im Schosse des Erwachsenen, ist es grösser, so liegt es an seiner Linken, Hand in Hand mit ihm. Ich fand auch Eheleute nebeneinander liegend, ebenfalls Hand in Hand. Im Doppelgrab von Kaján waren ein junges weibliches und männliches Skelett umschlungen.

Von den zwei Gruppen der Funde, die auf Grund obiger Gesichtspunkte in dem reichhaltigen Material des Museums unterschieden wurden, habe ich nur die Funde der Gruppe A. besprochen, doch weise ich auf die Arbeit: Dezső Csallány, Das Goldschmiedgrab aus dem Avarenzeitalter in Kunszentmárton, worin auf Grund eingehende Studien das beachtenswerte Material der Gruppe B. ausführlich aufgearbeitet ist.

Von den Denkmalen dieser Gruppe bespreche ich hier nur einige ausgewählten Stücke: Von den Funden der Tafel LXVII. ist die Riemenzunge No. 8 aus Mindszent, No. 10 aus Nagymágocs-Ótompá, No. 12 aus Mezőberény, die übrigen aus verschiedenen Friedhöfen um Szentes herum, u. zw. aus Lapistó (1., 7., 11., 14.), aus Nagyhegy (2., 2. b., 3., 4., 6., 9., 13.) und aus Jaksorpart (5.).

Von den Funden der Tafel LXVIII. sind etliche aus Nagymágocs-Ótompá (2., 10., 12., 24., 26.), einer aus Mindszent (25.) Die übrigen sind alle aus Szentes. U. z. vom Nagyhegy (1., 14., 16., 17., 19., 20., 21., 23., 27., 28., 31.), aus Jaksorpart-Kettőshalom (4., 8., 18.) aus Kaján (3., 13.) aus Lapistó (11., 15.), aus Berekhát (7., 9., 22., 29., 30., 32.) und aus Kurcapart (5.).

IV. Funde aus der Landnahmezeit und der Könige aus dem Hause Árpáds.

(IX—XIII. Jahrhundert.)

In früheren Arbeiten wurden diese beiden Zeitalter nicht voneinander unterschieden, obgleich ihr Fundnachlass voneinander grösstenteils abweicht. Was die ethnische Unterscheidung anbelangt, so sind auch da gewisse Schwierigkeiten vorhanden, es fragt sich nämlich, welche Funde als Nachlass der Magyaren und welche als der der Slawen betrachtet werden können. Obgleich ich mich nicht eingehend in die Entscheidung dieser Frage einlassen will, muss ich dennoch bemerken, dass ich mich der Anschauung Niederles, wonach aus der Zeit der Landnahme die meisten Funde, bei denen sich mit Wellenlinien verzierte Gefässe, Schläfenringe, gedrehte Hals- und Armbänder und Ringe befinden — und dies behauptet er eben in Verbindung mit den szenteser Funden⁴ — slawischer Herkunft seien, nicht anschliesse.

Gegen diese Behauptung hat bereits Freiherr Bolkó⁵ von Richthofen gründliche Gegenargumente aufgewiesen. Sicher ist es, dass aus der Zeit der Landnahme auch slawische Funde vorhanden sein müssen, doch nicht in diesem Masse, wie dies Niederle behauptet.

Sein Argument: die Wellenlinien-Dekoration der Gefässe, bedeutet, selbst wenn sie slawischer Herkunft ist, noch nicht, dass auch diejenigen, die sich ihrer bedienen, Slawen sein müssen. Andererseits dürfen wir uns aber keinesfalls davor verschliessen, dass wir unter den Funden aus der Zeit der Landnahme auch slawischen Nachlass suchen.

Vom reichhaltigen Material dieser Zeit weise ich da nur auf einige besonders interessanten seltener, oder im ungarischen Fundmaterial überhaupt nicht vorgekommenen Stücke. In einer Gruppe bespreche ich die Funde aus der Zeit der Landnahme, in der anderen diejenigen aus der Zeit der Könige vom Hause Árpáds. Aus diesem Material sind die der Gruppe A. angehörenden Stücke die älteren, die aus der Urheimat mitgebracht. Auch die Begräbnisart weist auf die heidnischen Magyaren.

In den Gräbern dieser Zeit, u. z. nicht nur in den männlichen, sondern auch in den weiblichen und Kindergräbern⁶ können wir das Begraben mit dem Pferde, bzw. mit dem Pferdekopf und Pferdefuss feststellen. Wahrscheinlich wurden die übrigen Teile des Pferdes bei dem auch bei den alten Magyaren gebräuchlichen Leichenmahl verzehrt. Dieser Brauch kommt bei den späteren, der Gruppe B. angehörenden Begräbnissen nur schon sehr selten vor.

⁴ Das Slawentum in Ungarn. S. 25—38.

⁵ Die Frage des Slawentums in der älteren mittelalterlichen Archäologie Ungarns. S. 140.

⁶ Bartucz: Zur Anthropologie der Magyaren zur Zeit der Landnahme. Arch. Jahresberichte. S. 116.

Die Gräber, denen auch das Pferd beigelegt wurde, sind reich: auch Waffen und Goldschmuckstücke kommen darin öfter vor. Die kleineren Stücke sind schön verziert und ziemlich zahlreich, wogegen sie bei der anderen Gruppe ganz fehlen. Bei diesen Skeletten sind die Hände niemals auf der Brust gefaltet oder auf die Brust gelegt, wie bei denen, die der anderen Gruppe angehören.

In diesen Gräbern mit den Pferden kommen die samanidischen Dirhem aus dem IX. Jahrhundert, in der anderen Gruppe hingegen die Goldstücke aus dem XI—XIII. Jahrhunderten vor.

Auf den christlichen Charakter der zweiten Gruppe weisen das kleine, zwischen Perlen aufgeschnürte Reliquienkreuz am Hals der Verstorbenen, sowie auch die durchlöchernte ziemlich abgewetzte Münze, die vielleicht dem ersten christlich-römischen Kaiser, Konstantin d. Gr. zuzuschreiben ist.

Der Denar Heinrich des Zweiten von Szentes-Nagyttöke lag in einem Reitergrab, das scharfabgeschnittene und guterhaltene Viertel des Denars von Stefan d. Hl., in dem von Sövényháza was einerseits den da verbreiteten — übrigens verständlichen — Gebrauch des Geldes von Heinrich II. andererseits die Sitte vom Aufstückeln des Geldes beweist.

Gruppe A.

Die Funde, die zu dieser Gruppe gehören und auf den Abbildungen 1—21 der Tafel LXIX. sichtbar sind, befanden sich in vier Gräbern, die im November 1933 in Gádoros, in der Nähe von Szentes, auf dem Grundstück des György Rozsnyai in Sandlagern zum Vorschein kamen.

Im ersten Grab war ein Mann begraben mit seinem Pferde, bzw. mit einem Pferdekopf und den Pferdefüssen. Die Zahl der Fundstücke ist 56, darunter eine kleine Goldplatte und eine Goldeinfassung.

Im zweiten Grab war eine Frau, die ebenfalls mit einem Pferde begraben war. Sowohl die Verstorbene, als auch das Pferdegeschirr waren reich verziert. Die Zahl der Fundstücke ist 90. Darunter goldene Ohrengehänge und in der aus 36 Stücken bestehenden Perlenschnur 4 Goldperlen, weiterhin silberne Arm- und Fussbänder, ein Ring mit Intaglio.

Im dritten Grab war ein Knabe, ebenfalls mit Pferd. Die Zahl der Fundstücke ist 46, darunter auch 3 Goldplatten.

Im vierten Grab war ein Mädchen mit Pferd. Die Zahl der Fundstücke ist 58, darunter goldene Ohrengehänge.

Leider haben weitere Ausgrabungen nicht mehr Gräber zum Vorschein gebracht. Scheinbar waren da bloss diese vier Gräber. In diesem Zeitalter wurden im allgemeinen — wie dies auch Ludwig Bartucz⁷ feststellt — nur wenig Personen auf einem Platz begraben.

Aus den gefundenen Gegenständen und aus diversen Umständen des

⁷ A. O.

Auffindens ist es feststellbar, dass diese Gräber der Zeit der Landnahme entstammen und vornehmen Individuen angehörten.

Gruppe B.

Die in dieser Fundgruppe besprochenen Gegenstände sind jünger, als diejenigen der vorangehenden Gruppe, doch entstammen sie keinesfalls einer späteren Zeit, als die der Könige aus dem Hause Árpáds.

Die Formen sind anders, die Ausführung ist verschieden, auch die Art der Gräber ist abweichend von der der früheren. Wenn es einen slawischen Nachlass überhaupt gibt, so ist er nur unter diesen Funden zu suchen. Charakteristisch für die Gräber ist teils die in den Gegenständen sich zeigende grosse Armut, teils das häufigere Vorkommen von Schlafenringen und mit Wellenlinien verzierten Gefässe.

Von den Funden dieser Gruppe kamen No. 29. in Szegvár, No. 31. in Kunszentmárton, No. 32. in Fábiánsebestyén, No. 33., 39., 40. in Sövényháza, No. 41. in Mindszent zum Vorschein. No. 23., 24., 27. sind von Szentes-Nagyhegy, die übrigen (No. 22., 25., 26., 27., 28., 30., 34., 35., 36., 37., 38., 42., 43., 44., 45., 46.) von Szentes-Szent László.

G. Csallány.

1.

2/b.

2/a.

3.

4.

5.

11.

12.

13.

6.

14.

9.

10.

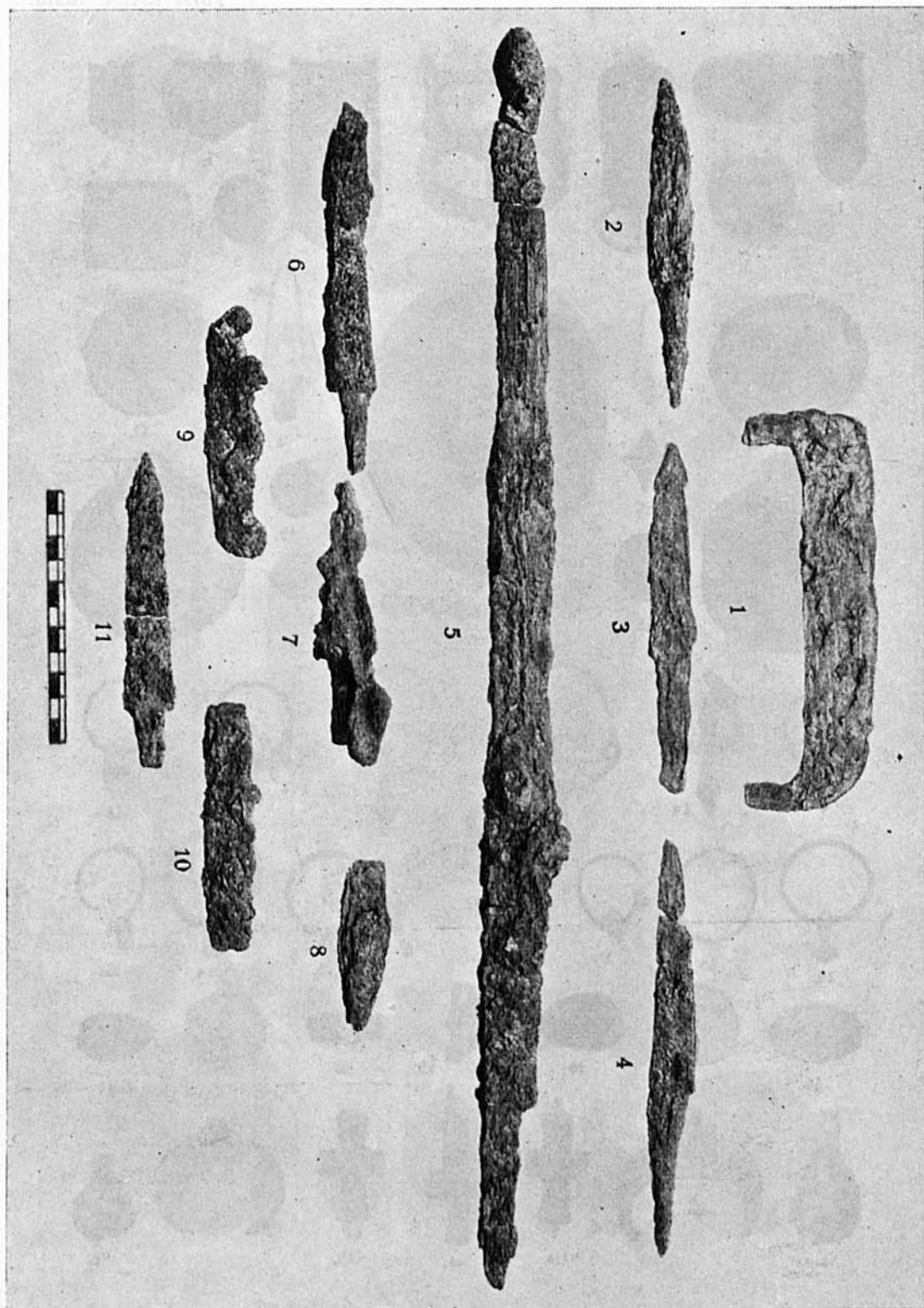
7.

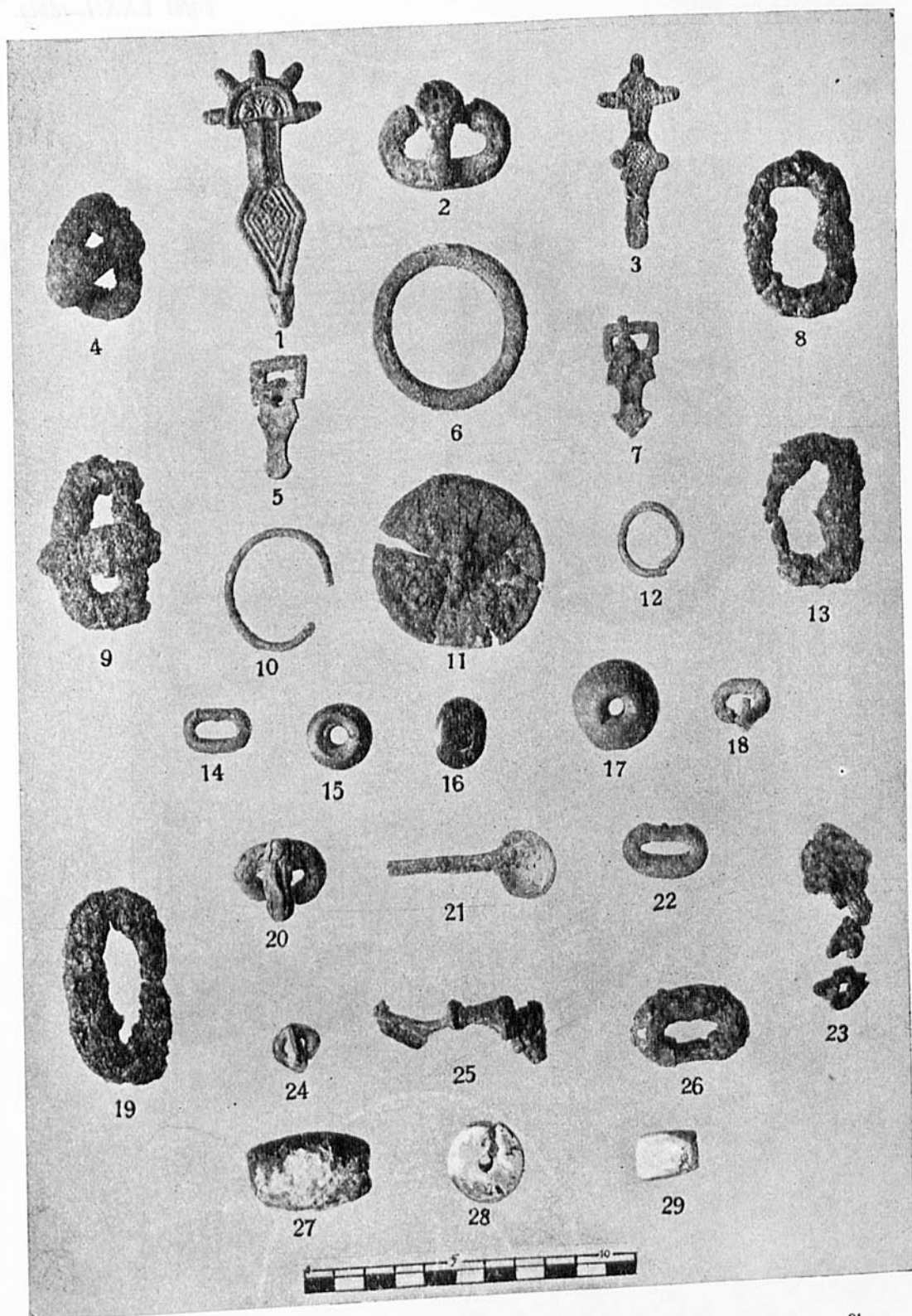

8.

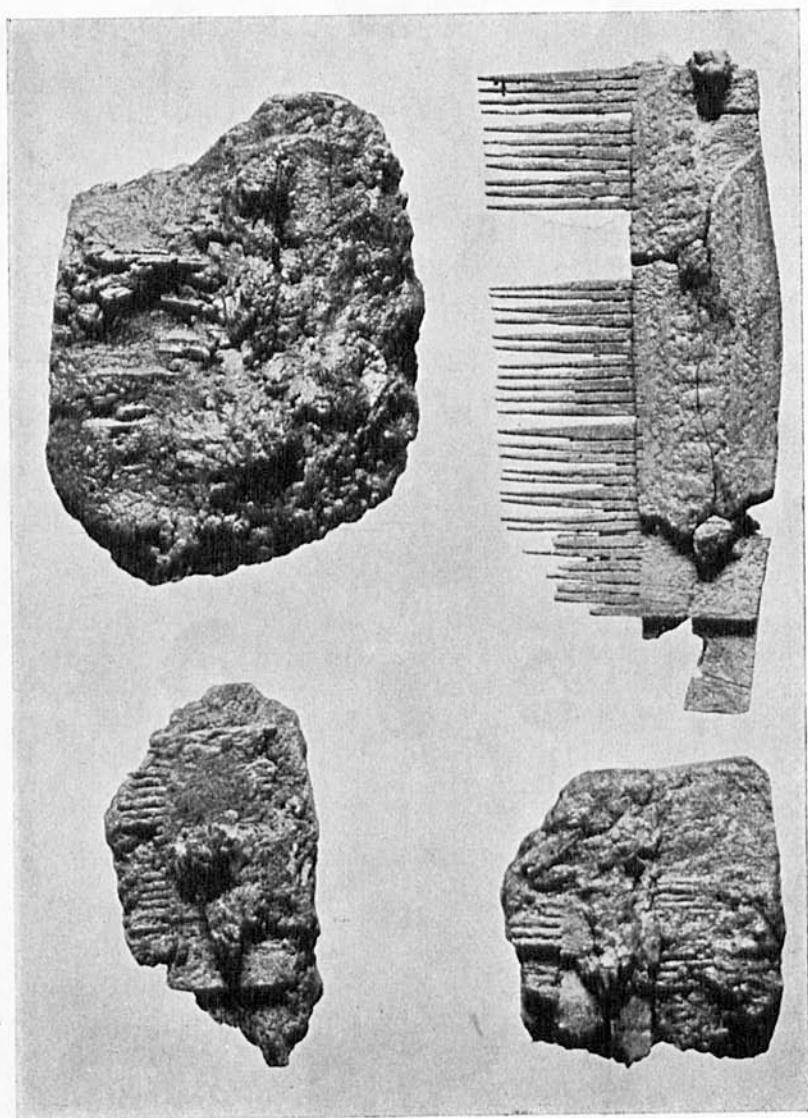

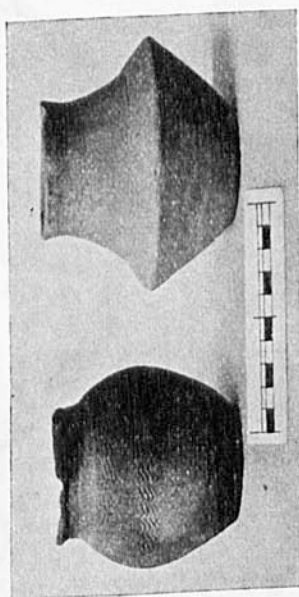
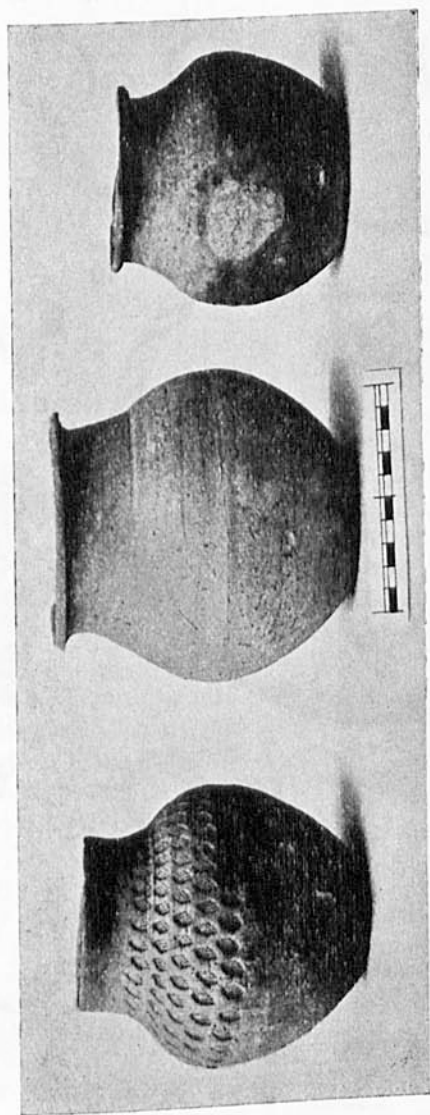

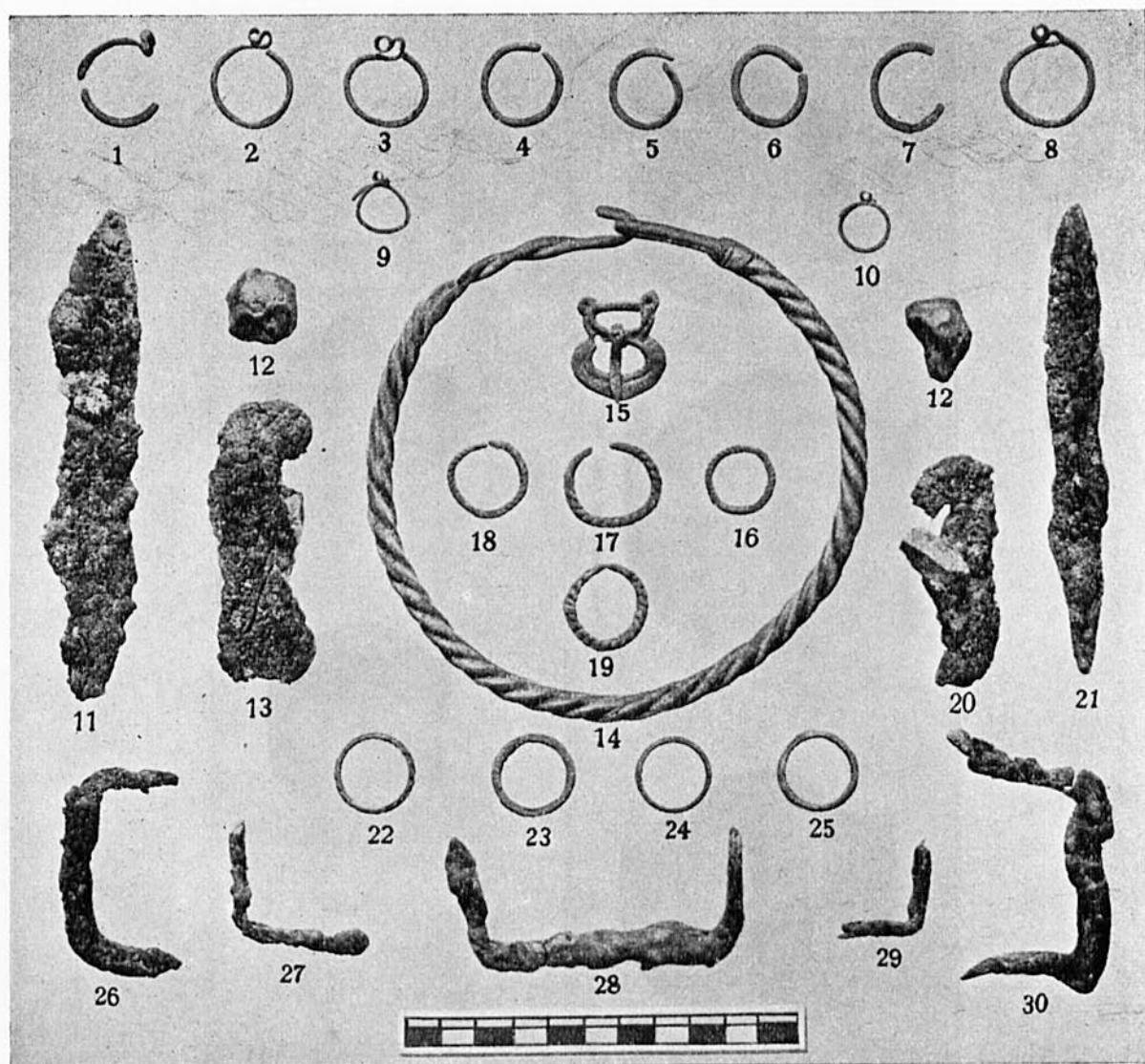

Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében.

(Ide tartozik a LXX—LXXIV. tábla.)

1. Kisebb ásatások.

1930 augusztus 4.-től szeptember 7.-ig a hódmezővásárhelyi városi múzeum részére több helyen végeztünk ásatásokat. Az ásatási terület megállapításánál a gimnázium régiségtárában őrzött bronzkori emlékek adták a kiindulási pontot, amelyeknek lelőhelyeként a batidai határ egyes pontjai voltak megjelölve. Minthogy azonban a lelőhelyek annak idején (még a 80-as és 90-es években) nem tanya számok, hanem a tulajdonosok szerint voltak feljegyezve, a bemondott helyeket, az azóta történt birtokváltozások miatt megtalálni nem lehetett. Találtunk azonban a határban több olyan területet, ahonnan a legutóbbi időben kerültek elő bronzkori, középkori és népvándorláskori leletek.

A batidai határban, azon a részen, ahol a Bat-ere a Szikáncsba szakad, sűrűn találhatók emberi lakóhelyek maradványai. Ezek a maradványok arról tanúskodnak, hogy az ér mellett húzódó magaslat a bronzkortól kezdve — kisebb-nagyobb megszakításokkal — a középkor végéig, sőt egész — XVI. sz.-ig, tehát a török hódoltság koráig lakott terület volt. Megtalálhatók itt a bronzkori emlékeken kívül, amelyet eddig főleg a gimnázium gyűjteményében lévő szép bronzkard képvisel, a jazigok emlékei, amelyeknek hitelességéről az innen származó Caracalla érem tanúskodik, a népvándorláskorának a Constantinidák érmeivel datált emlékei, a magyar középkor emlékei, amelyek a nem régen elhalt Oláh Imre tanár ásatásai alkalmával kerültek elő.

Ez az ásatás a középkori templom romjain belől és kívül sírokat talált, a templom közelében pedig I. Szulejmán szultán sztambuli aranyát. Részint a templom közelében, részint a környező földeken két rézgyűrű, két rézcsat töredék, kályhacsempék és érmek kerültek felszínre, amelyek arról tanúskodnak, hogy a terület az Árpádok korától (IV. István réz érme), a török hódoltság kezdetéig (Miksa dénára) állandóan lakott hely volt. Oklevelekben már 1331-ben találkozunk a nevével.¹

¹ Szeremlei S.: Hódmezővásárhely története II. kt. 291—300 és I. kt. 451. l.

a) Az ásatásokat Szabó Imre tanyáján kezdtük, amely alig fél kilométer távolságban van a középkori templom helyétől. Az ásatás alkalmával szabálytalanalakú gödröket és betúrásokat találtunk, amelyekből bronzkori és népvándorláskori emlékek kerültek elő. A tanya területén és a szomszédos Molnár Imre-féle tanyán — ahonnan a bronzkor elejét jellemző apró kétfülű edények is előkerültek — a bronzkor emlékeit mindenütt megtaláltuk ugyan, de a lelőhelyek közt sehol sem volt meg az az összefüggés, ami például az őszentiváni telepet jellemezte, amelynek korával ez a szórványos telep is egykorúnak látszik. Dacára annak, hogy a Szabó tanyában zsugorított temetkezés nyomait is meg tudtuk állapítani, a temetőnek folytatását sehol sem találtuk. A Molnár Imre tanyájában pedig, úgy látszik, épen a tanya épület alatt fekszik a telep értékeesebb része. Innen került elő az a három kis edény, amelyek teljesen egyeznek az őszentiváni edényekkel.²

A Szabó tanyából előkerült leletek közül csak egy ismeretlen rendeltetésű edény érdemel figyelmet.

Az edény közepe csöszszerűen ugrik ki s tálszerű peremén kiöntő bevágás látható. Csak fél töredéke van meg. Jól iszapolt, jól égett, vörös színű.

b) A Batidával érintkező gorzsai részen Nagy Ferenc tanyáján végeztünk ásatást, azon a helyen, ahol a gazda szántás közben szarvasagancsokat és ember csontokat is talált. Összefüggő jelenségeket itt sem találtunk. A feltárt területen egy már bolygatott, mellékletnélküli csontvázon kívül középkori edénytöredékek és egy égető kemence romjai kerültek elő.

A kemence feneke ovális alakú. Méretei 162 × 146 cm. Símára volt tapasztva s hogy valóban edényégető kemence, azt az a körülmény is igazolja, hogy az anyag soványítására szolgáló apró kavicsszemek szétömlőve feküdtek a tapasztott fenéken. A tapaszt alatt kétszeres rétegben durva, vastag edénycserepek voltak. Technikájuk a népvándorláskori durva edényekre emlékeztet s valószínűnek látszik, hogy a környéken mindenütt előforduló e korbéli cserepekből valók. A fenéken jellegzetes középkori cserepeket is találtunk.

Közvetlen közelében megtaláltuk a kemence felépítményének romjait is. A romokból a formát megállapítani nem lehetett; de a megmaradt töredékek annyit mégis elárultak, hogy nádra volt tapasztva.

c) Minthogy ezen a területen egyéb eredményt várni már csak azért sem lehetett, mert a gazda földjének jelentős részét lehordta, a közeli Kovács János-féle tanyában kezdtünk ásatáshoz. A földtulajdonos bemondása szerint szőlő ültetéskor sok embercsontot és edényeket is talált. E tanyában két helyen ásattunk. Először a bemondott temető folytatását kerestük, de — bár jазig és középkori edénytöredékek a kutató árkokban mindenütt igen nagy számban kerültek elő, — a temetőt sem itt, sem a szomszédos tanyának a szőlővel érintkező halmában nem találtuk meg.

² Lásd: Dolgozatok IV. 148—237.; V. 52—78.; VII. 1—45. II.

Felásattuk itt az úgynevezett Vermeshalmot is, amelynek oldalán sok neolithikus cserepet találtunk, amelyeknek díszítése teljesen azonos a Zsoldos-, Kovács- és Vatatanyában feltárt telep anyagának díszítésével.³ A 32×32 m átmérőjű szabályos kerek halomnak geometriai közepében, 1,62 m mélyen egy kisgyermek széthányt csontvázát találtuk. A halomban a hordott föld vastagsága 98 cm.— A további próbálkozások eredményeként, annyit sikerült csupán megállapítani, hogy a terület a neolithikumtól a középkorig lakott volt.

d) Ugyanilyen képet kaptunk az Aracsi Sándor-féle szomszédos tanyában is, ahol összevissza heverő bronzkori cserepeken kívül két, koporsóba temetett férfi sírját bontottuk fel. Mindkettő kelet-délkeleti irányítású volt. Egyik 90, a másik 120 cm mélyen feküdt. Hosszúságuk 160, illetve 174 cm. Az előbbinek ágyékán egy szétrozsdásodott vascsat volt, amelynek alakja középkori eredetre vall. Az épületek és a szőlő miatt csak az udvar kis részét lehetett felásni.

2. A VI. és XI. századbeli temetők.

Gorzsai területén 1894-ben ásott Oláh Imre, aki az u. n. Köveshalomban nagymennyiségű téglá-, mészhabarcs- és terméskódarabok között emberi csontvázakat és koponyákat is talált.⁴ Abból a körülményből, hogy a csontvázak épület mellől kerültek elő, arra következtet, hogy ezen a helyen állhatott valamikor a már 1331-ben oklevélben is említett Gorzsai falu. De a terület lakottságát más leletek is tanúsítják. A gimnázium régiségtára egy kora-középkori edényen kívül két hajkarikát is őriz, amely utóbbiakat Varga Antal ásatta ki Keleti Adolf közel fekvő tanyáján.⁵

Nem gondoljuk, hogy ez utóbbi lelet és a gorzsai templomhely között összefüggés volna. Inkább hisszük, hogy ennek a falunak Árpád-kori temetőjét a Köves-halom közvetlen közelében, Kis Pál tanyáján lévő halomban kell keresnünk.

A gorzsai iskola közelében, a Héthalom dülő elején, van Kis Pál tanyája. Ezen a tanyán emelkedik a dülőnek egyik legszebb formájú halma, amelynek külön elnevezése nincs. Bár ez az egész környék kiemelkedő dombhátaival s az azokat követő erékekkel meglehetősen változatos képet nyújt; e tanya környéke igen sok mesterségesnek látszó, kerek, szabályos halommal van teleszórva. Az iskolától a régi batidai majorig nem hét, hanem számtalan halom emelkedik s alig van köztük olyan, amelyik már bolygatva ne lett volna. Van olyan, amelyiken házat építettek, a másikat lehordták, vagy legalább is hordtak le belőle s mindegyikből került elő valami csont-, cserép-, vagy vastárgy. Kétségtelennek látszik, hogy ez a terület is lakott volt a bronzkortól kezdve egészen a középkorig.

³ Dolgozatok VIII. 1—48. ll.

⁴ Szeremlei: i. m. II. 347. l.

⁵ Képét lásd. Szeremlei: i. m. II. 348. l. és legújabban Arch. Ért. XLVI. kt. 86. l.

szen a középkorig. A sok, összevisszaságban talált cserépanyag legalább is erre enged következtetést.

Kis Pál halmának a teteje is le van hordva. A gazda szavai szerint a lehordáskor is találtak vas darabokat, edény cserepeket, sőt egész edényt is. Szántáskor ma is vet fel az eke lábszár csontokat, néha koponyákat is. A halmot már vagy 25 éve részben lehordta s ekkor találta azt az edényt is, amelyet azóta őrzött a padlásán. Az edény igen jó fenntartású. A népvándorláskor germán emlékei közül való. Hódmezővásárhely határában ilyen edényeket talált Móra Ferenc a kishomoki határrészben feltárt temetőben.⁶

Az edénynek füle nincs. (LXXIII. 1.). Egyenes, felfelé álló szája van, amely a rövid nyak egyenes folytatása. Erősen kiöblösödik s ezen a kiöblösödésen foglal helyet az első körben elhelyezett, hosszúkás benyomott díszítés. Ez a különálló részekből álló díszítés sor a nyakig ötször megismétlődik. A díszítéseket egy recézett, bélyegzőszerű csonttal, vagy fával nyomhatták a friss, nedves agyagba. Az edény alsó része teljesen díszítetlen. Finoman iszapolt, jól égetett, szürke színű. Magassága 13·7, szája 8, öblösödése 13, gömbölyű feneke 5·5 cm. Az edény típusát közli Hampel,⁷ de közli Csallány Gábor is.⁸

Hogy az edény sírból került ki, az a bemondások alapján nem volt kétséges. S a feltevést a további eredmények is igazolták.

A sírok a halom keleti oldalában voltak. Összesen 97 sírt találtunk. Egy melléklet nélküli koporsós temetkezés volt a halom geometriai közepében. A csontváz igen rossz állapotban maradt meg. A koporsó deszkáiból csak összefüggés nélküli rostok feküdtek a sírban. Annak a megállapítása azonban, hogy a halom összehordása és a temetkezés közt semmi összefüggés nincs, ez is elég volt. Ezt már épen úgy, mint a többi 96-ot a készen álló halomba temették. Hogy azonban a halom mesterséges eredetű, azt a szabályos alakon kívül, a sír kiásása alkalmával megbolygattott, kétségtelenül hordott föld is igazolja.

Az első sírok, minthogy melléklet nélküli gyermek csontvázakat tartalmaztak, azt a látszatot keltették, mintha régiebb, tanyai gyermek temetkezésekkel volna dolgunk. Valószínűsítette ezt a várostól való nagy távolság is. Csak a későbbi sírok győztek meg arról, hogy régi temetőben dolgozunk, amelynek sírjai két — időben egymástól legalább félezer évvel — különböző kor emlékeit őrizték meg. Sajátságos és szerencsés véletlen folytán, az újabb temetkezés a régiebbet nem bolygatta meg s amennyire az egész temető anyagából meg lehetett állapítani, a későbbi temetkezőknek sejtelve sem volt arról, hogy egy régiebbi temetőben temetkeznek. Olyan fiatalabbkorú sírt, amelyik a régiebbkorút bolygatta

⁶ Ez a lelet a Kovács Jenő adományozta többi gepida emlékekkel együtt a szegedi városi múzeum népvándorlási termében volt kiállítva. A szőrványos leletek a vásárhelyi múzeumba kerültek.

⁷ *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* 1. kt. 137. l. 299. á. és 138. l. 300. á.

⁸ Régi germán sírmező a szentesi határban. A. É. 1904. 167. l. Hampel i. m. 463.

volna, egyetlen esetben sem találtunk. A fiatalabbak közt azonban találunk olyat, amely egy nálánál csak nem sokkal előbb eltemetett, de szabálytalan irányítású sírt bolygatott meg. A megbolygatott csontokat a legnagyobb gondossággal, kegyelettel helyezték vissza a sírba.

A két szintben eltemetett halottakat, egyrészt a különböző mélység, másrészt a különböző irányítás s a mellékletek különbözősége élesen elválasztotta egymástól. Az alsó sor mélysége mindég meghaladta az 1 m-t, de sokszor a 2 m-t is elérte, annak ellenére, hogy — mint már említve volt — a halom tetejét lehoradták volt. Ennek a sornak az irányítása mindig kelet-nyugati volt, amikor is az arc mindenkor keletre nézett (hacsak a ráhullott föld félre nem nyomta). A mellékletek tanúsága szerint a germán csoporthoz tartozott. A felső sor mélysége az 1 m-t a legritkébb esetben haladta meg. Mindig délkeleti irányítású volt s mellékletei szerint a királyság első századaiból való.

a) *A gepida temető.*

Időrendben először a germán temető sírjait ismertetjük. A sírok számai mellett zárjelben mindenkor közöljük az ásatási napló tételszámait már csak azért is, mert a sírokból kikerült anthropologiai anyagot, feldolgozva, e számokra utalva közölte Dr. Gáspár János.⁹ E sírok irányítása tehát mindenkor kelet-nyugati.

1. *sír* (3.). 172 cm hosszú férfi csontváz. Bal felső combja mellett vaskés töredék (LXX. tábla 8.).¹⁰

2. *sír* (8.). 65 cm hosszú gyermekcsontváz. A sír mélysége 1.65 m. Feje mellett edény. Az edény, bár a nedves földben egészet mutatott, apró darabokra mállott szét és nem lehetett rekonstruálni.

3. *sír* (11.). 175 cm mélységben 166 cm hosszú férfi csontváz. Lába alatt bronzfibula (LXXI. 25.), kisméretű orsókarika (LXXI. 15.), csiszolt almandin (LXXI. 16.), lyukas bronzkanál (LXXI. 21.); a bal csipőn almandinos bronzcsat (LXXI. 2.); ettől lefelé 10 cm-re nagy bronzkarika (LXXI. 6.); 5 cm-re füles bronztükrő (LXXI. 11.); alatta mészből készült korongocska (LXXI. 28.). A jobb alsókaron különböző méretű borostyán gyöngyök. — A láb alatt talált tárgyak közt volt még egy lapos szegletes vasdarab is, (LXX. 1.) valószínűleg kézvonó.

A fibula alakja az első századok fibuláira emlékeztet. Két oldalú spirálisa, erősen kiugró háttal érintkezik, amelynek elkeskenyedő részén kettős osztású bütyök foglal helyet. A tűtartó fölötti rész gömbben végződik. Tűtartója lemezes, amelyen két lyuk van. A típus a Forrer által Kr. u.-i 150—200-ra datált példánnyal csak abban nem egyezik meg, hogy annak spirálisát fémtok védi, ami ennél hiányzik.¹¹

⁹ Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 1931. LXI. S. 285—291.

¹⁰ A továbbiakban csak LXX. 8. stb. jelzéssel.

¹¹ Forrer: Reallexicon. Tafel 60. 4. 4/a. V. ö. Römisch-germanische Limes. Lif. II. Taf. VI. 1; Lif. XIV. Taf. XII. 69. Lif. XXIX. Taf. III. 2. A III. század első felére datálja.

Az orsókarika — bár e csoport formáját mindenben megtartotta — szokatlanul kicsiny. Magassága 12, szélessége 23 mm. Párhuzamos, de itt-ott megszakított vonalak futnak rajta körül.

Az almandin 23×17 mm átmérőjű, gondosan csiszolt darab. Foglalatja nem volt meg, de kétségtelenül valamikor be volt foglalva.

Bronzkanálka lyukakkal. A nyele letörött s így nem lehet megállapítani, vajjon felfüggeszthető volt-e. Ilyen kanalakat ismerünk a peszér-adácsi¹² és dónáti¹³ leletekből. Az előbbiben csipesszel együtt fordult elő, az utóbbiban ugyanabban a sírban nem volt ugyan csipesz, de egy másik sírból szintén előkerült. Kétségtelen, hogy a kanálka is pipere célokat szolgált. Ugyanílyen rendeltetésűnek tartjuk a cikói 239. sír¹⁴ felfüggeszthető, hat lyukkal áttört bronz „szitáját“ is, bár ugyanabból a sírből csipesz nem került elő, de a temető másik sírjában ilyet is találtak. Érdekessé teszi e leletet, hogy a fennebb említett analógiák nem germán sírmezőkről kerültek s eddig ilyen sírokból nem is került még elő. Valószínűnek látszik, hogy mindenütt római jövevénynek kell tekinteni. A gorszai leletet a tipikus római fibula, mindenesetre ideutalja, bár már a La Tène-ből is ismerjük, ahol felfűzve, csipesszel és fülkanállal fordul elő.¹⁵

Az almandinos bronzcsat alakjának tökéletes analógiáját nem ismerjük hazai leleteink publikált anyagában. Hosszúak alakja s peckének a kerethez illesztése a közismert példányokkal azonos. A pecek erősen ráhajlik a keretre. Megvan rajta a jellemző tagoltság is. Tövéen, kerek mélyedésben, a rekeszeszománc mintájára, három osztásban helyezkedik el az almandin és a közbezárt zöld kő.

A bronzkarika tömör. Fél cm-es bronzhuzalból készült. Átmérője 5 cm. — Hasonló lelet a bezenyei 20. sírból ismeretes, de azon vasrozsdá foltok voltak.¹⁶

Legtöbb figyelmet érdemel a kerek bronztükrő. Átmérője 5-8 cm. Előlapja teljesen síma. Hátlapjának közepén kis fül emelkedik. A hátlaapon a kopás miatt ki nem vehető geometrikus díszítés van. Hazai publikált leleteinkből eddig mindössze öt helyről ismerjük ezt a fajta tükröt, még pedig a csornai¹⁷ sokat vitatott leletből, amellyel e folyóirat régebbi évfolyamában foglalkoztunk,¹⁸ a mezőkászonyi,¹⁹ a bökény-mindszenti,²⁰ a szabolcsi²¹ germán temetők anyagából, de előfordult a csökmői²² avar temetőben is. Ezt a több csoportban való előfordulást igazolják Móra Fe-

¹² Hampel i. m. 269. tábla.

¹³ U. ott. 447. tábla.

¹⁴ Hampel i. m. 213. tábla.

¹⁵ Dchelette: *Archéologie préhistorique. Second age du fer.* 1274. l. 549. ábra

¹⁶ Hampel i. m. 59. tábla.

¹⁷ Hampel i. m. Tafel 13.

¹⁸ VII. kötet. 193—195. ll.

¹⁹ Hampel i. m. Tafel 44.

²⁰ U. ott. Tafel 56.

²¹ U. ott. Tafel 11.

²² U. ott. Tafel 273

renc ásatásai is, aki úgy a kiszombori germán, mint a fehértóparti avar temetőben talált tükröket. A szentesi múzeum is több példányt őriz.

Az e fajta tükröket Hampel déloroszországi eredetűeknek tartja s szerinte a germánok innen hozhatták magukkal.²³ Ennek a megállapításnak nem mond ellen az sem, hogy avar sírokban is előfordulnak, mert ezekhez is kerülhetett ugyanarról a területről. Annyit azonban épen a különböző csoportokból való előfordulásból meg lehet állapítani, hogy mind a kettőben épen olyan idegen, mint a fennebb említett pipere cikks. Csak-hogy, míg az európai szerzeménynek tekinthető, emez ázsiai eredetű.

Ez a tükör Jenny megállapítása szerint előfordul, mint ismételtlen visszatérő emlék, északi kaukázusi sírokban, déloroszországi és ukrainai területen s innen terjedt el a középdunai területre egész Alsóausztriáig. A Kaukázustól keletre eső területen is előfordulnak, be egész Közép-Ázsiáig, a kínai fal vidékéig.²⁴

Azt hisszük, hogy a kiindulás megállapításában Mészáros Gyulának van igaza, aki a kerek tükröt egy kínai kultúrközpontra vezeti vissza, ahonnan a Kr. e.-i századokban Közép- és Észak-Ázsia, valamint Kelet- és Közép-Európa területére terjed el, de csak olyan területen, ahova a népvándorlás hullámai érték.²⁵

Az elterjedés tekintetében Ázsiában tovább kell mennünk. Megtaláljuk Kinában a Han-időben (Kr. e. 206—Kr. u. 220)²⁶ épen úgy, mint a későbbi korokban, amikor már Kórea területén is találkozunk vele. Itt csak a Tsang-idők táján (618—906) lép fel, mégpedig olyan díszítő-elemekkel, amelyeket az e folyóiratban²⁷ bemutatott tükrön is megtaláltunk.

Eredetét a preahistorikus időkben is keresik, azokban a bronzkorokban, amelyeket a Kr. e. VII. századból származó feljegyzések szerint Kinában övdíszként használtak,²⁸ de másfelé, így Európában is el voltak terjedve.

Nagy területen volt tehát elterjedve s időben is — ha változott díszítő elemekkel is — tovább élt, mint ezt Jenny megállapította, aki Kr. u.-i 100 és 650-re teszi életüket.²⁹ Ez a számítás nyugatfelé megállja a helyét, de keleten még hosszabb ideig találkozunk vele.

A mészből készülő korongnak ez a formája ismert a Szentese-vidéki 71. germán sírból³⁰ és a bökényi erős germán hatásokat mutató szarmata temető sírjaiból.³¹

A borostyán gyöngyök forma és nagyság tekintetében különbözők. A kézvonó alakja nagy vaskapocsra emlékeztet, de egészen lapos.

²³ I. m. I. 269.

²⁴ Verzierte Bronzspiegel aus nordkaukasischen Gräbern. P. Z. 19. 350—351. II.

²⁵ A magyar kerek tükör. Értesítő. 1914. 9. I.

²⁶ Bossert: Geschichte des Kunstgewerbes. III. kt. 57. és 142. I.

²⁷ VII. 187—204. II.

²⁸ Mészáros közlése: Münsterberg alapján. Ért. 9. I.

²⁹ I. m. 352. I.

³⁰ Hampel i. m. Tafel 460.

³¹ Dolgozatok. 1926. 96. I. 15 kép. 11—13. á.

17 cm hosszú, 3·5 cm széles, 0·5 cm vastag testéből, a két végen 2 cm hosszú nyúlvány indul ki, amelyekhez farostok tapadnak. A lapos vasrészén szövet lenyomatok látszanak. Hasonló kézvonókat talált Kovács István a mezőbándi germán temetőben is.³²

4. *sír* (21.). 1 m mélyen gyermek csontváz. Vállánál fésű volt, amely azonban annyira rosszfenntartású, hogy csak annak megállapítására alkalmas, hogy egyoldalú volt.

5. *sír* (22.). 152 cm mélységben, 153 cm hosszú férfi csontváz. Mellén bronzfibula, bal lába mellett bronzcsat. Jobb lábszára mellett vaskés töredéke.

A fibula (LXXI. 3.) a Szentés-berekháti 36. *sír*³³ fibulájára emlékeztet, de nem ötágú, csak három. Ennek is van két kiugró bütyke, de ezek nincsenek díszítve. A három ág és a hát kiszélesedő része azonban egészen olyan körökkel van díszítve, mint a berekháti. Végéhez valami szövet darab maradványai tapadnak. Tüje vasból volt, amit a rozsdá nyomok igazolnak.

A bronzcsat (LXXI. 7.) alakja szokatlan a hazai germán sírokban, bár peckének tagoltsága, a fibula nélkül is, ebbe a csoportba utalná. A csat és a lemez egy darabból van öntve. A szegletes formájú csat alsó részén kis nyílás van hagyva a pecék elhelyezésére. A tetszetős forma az ismert germán fibulákra emlékeztet. Hátsó részén két átlukasztott bütyök van, amely a szíjraerősítésre szolgált.

A késtörödékeknek felső része s a nyélbeerősíthető nyúlványa van meg. Vége felé keskenyedő forma, amelynek hosszú nyúlványa fanyélbe volt erősítve.

6. *sír* (23.). 145 cm mélyen 160 cm hosszú férfi csontváz. Mellén hosszúkás, elliptikus, vascsat darabjai, bal felső lábszára mellett fésű töredék, teljesen elpusztult állapotban.

7. *sír* (24.). 1 m mélyen 165 cm hosszú férfi csontváz. Bal kezénél kovadarab, jobb alsókarjánál vaskés, rossz állapotban lévő csiholóvas és öt darab kova. Fejénél nagyon rossz állapotban lévő fésű darabok és vasár töredéke.

A kés (LXX. 6.) 16·5 cm hosszú, farostos nyélnyúlványa 3·5 cm. Külső oldalához durvaszálú szövet darab lenyomata tapad. Az ártörödékek hossza 5 cm.

8. *sír* (27.). 1 m mélyen 158 cm hosszú férfi csontváz. Ágyékánál eltörtött kés hegye feküdt.

9. *sír* (28.). 165 cm mélyen elpusztult, s e miatt mérhetetlen csontváz. Medencéjének jobb oldala fölött edény, két borostyángyöngy, egy kis fésütörödékek és egy kés nyélnyúlvány farostos darabja. Az egész *sír* annyira tönkre volt menve, hogy megmentését csak az edénynek köszönhetjük.

³² Dolgozatok 1913. 298. l. 21. kép, 301. l. 23. kép, 304. l. 26. kép, 355. l. 76. kép.

³³ Hampel i. m. Tafel. 455.

Az edény (LXXIII. 2.) gömbös formájú, összeszűkülő nyakkal. Szájpereme enyhén kihajló. Magassága 15, szája 11, öblösödése 15, feneke 6 cm. Jóliszapoltt, jólégett, világosszürke színű.

10. *sír* (29.). 150 cm mélyen 147 cm hosszú női csontváz. A medencén elliptikus vascsat, (LXXI. 19.), közvetlen mellette hosszúkasformájú mészgöngy, amelynek alakja a kalcedon gyöngyök formájára emlékeztet. (LXXI. 27.) A csat mellett egy cm-es szemekből formált, összerozsdásodott vékony lánc töredékei feküdtek. (LXXI. 23.)

11. *sír* (32.). 107 cm mélyen gyermek csontváz. Lábánál bronzcsat, jobb karján bronzkarperec, a feje mellett kétoldalas fésű töredékek. (LXXII. 2.) Feje tetejénél edény.

A bronzcsat (LXXI. 5.) az 5. sírnál ismertetett csattal rokon, bár kivitele sokkal egyszerűbb. Szerkezete csak annyiban tér el az előbbitől, hogy míg annak átfúrt és felerősítésre szolgáló csapjai a lemez hossztengeiyének irányával egyezően, ezek arra merőlegesen helyezkednek el. Pecke hiányzik.

A bronzkarperec vékony drótból készült; nyitott végein háromszoros rovátkolás díszíti. (LXXI. 10.)

Az edény formája az előbb ismertetett edényhez hasonlít, de kisebb és durvább kivitelű. Rossziszapolású, szemcsés anyag. Magassága 11·5, szája 8·5, öblösödése 11·5, lapított feneke 7 cm. Külsején az ujjbemélyedések körbefutva meglátszanak. (LXXIII. 3.)

12. *sír* (34.). 1·24 m mélyen, 183 cm hosszú férfi csontváz. Jobb alsó karja mellett vasdarab; bal medencéje alatt bronzcsat.

A csat kisméretű, ovális alakú (LXXI. 14.). Pecke és lemeze hiányzik. Alakja egy bezenyei³⁴ és néhány Szentes-berekhati³⁵ csatával egyezik.

A vas (LXX. 7.) négy összerozsdásodott darabból van. És pedig két tuskés és egy köpüs nyílból, továbbá egy hosszúkas, lapos vasdarabból. A két nyeles nyíl háromlélű, a köpüs kétélű. Az egyik nyeles nyíl 5·5, a másik (kettétörött) 9 cm hosszú. A köpüs nyíl 7·8 cm. Az előbbiekből néhányat találtak a Szentes-berekhati³⁶ 3. és 31. sírban, az utóbbiból egyet a 31. sírban. Ez utóbbinak leírása nem állítja határozottan, hogy köpüs volna, bár a közölt ábra kétségtelenné teszi.

13. *sír* (51.). 1·30 m mélyen, 153 cm hosszú férfi csontváz. A váz keresztbetett lábakkal feküdt. Medencéjén vascsipesz volt két hosszú vasárral összerozsdásodva. A csipesz alakja a mezőberényi lelet bronzcsipeszére emlékeztet.³⁷ Fejénél fésűtöredék.

14. *sír* (58.). 130 cm mélyen 148 cm hosszú férfi csontváz. Jobb ágyéka felett 5 × 3 cm méretű vascsat. (LXXI. 9.)

15. *sír* (59.). 142 cm mélyen 147 cm hosszú férfi csontváz. Nyaka körül gyöngyök. (Üveg és borostyán vegyesen.) Bal könyöke alatt vas csat

³⁴ Hampel i. m. Tafel 57.

³⁵ U. ott. Tafel 460. 75. sír. 453. 28. sír.

³⁶ U. ott. Tafel 451. és 453.

³⁷ U. ott. Tafel 38.

(LXXI. 13.). Két térde közt orsókarika. Az orsókarika mellett a LXXI. tábla 23. sz. alatt bemutatott vaslánc töredékhez hasonló töredék.

16. *sír* (60.). 120 cm mélyen 153 cm hosszú férfi csontváz. Bal comb-csontja közepén kés töredéke.

17. *sír* (42.). 175 cm mélyen 1·45 m hosszú női csontváz. Melléklete nincs.

18. *sír* (48.). 130 cm mélyen 160 cm hosszú férfi csontváz. Melléklete nincs.

19. *sír* (61.). 74 cm mélyen 162 cm hosszú csontváz. Fejénél bal oldalt fésű (LXXII. 1.). Medence alatt összetört vascsat. Jobb kezében vaskés, amelynek hossza 13·5 cm (LXX. 11.). Az összecsucott bal marokban aranypénz.

A fésű egyoldalas, a töredékesen megmaradt előlapját apró rovátkos dísz ékesíti. Csontból készült. Teljes hossza 11 cm volt. Szélessége közepén 4·5 cm. Innen a két vég felé fokozatosan keskenyedve, elnyújtott körív formát mutatott. A fogak hossza 2·2 cm.

20. *sír* (62.). 110 cm mélyen teljesen szétporladt gyermek csontváz. Fejénél két oldalas fésű töredékei. (LXXII. 3.) Mellén kisméretű bronzcsat. (LXXI. 18.)

21. *sír*. (70.). 2 m mélyen szétmálása miatt felmérhetetlen férfi csontváz. Ez volt az egyetlen sírgödör, amelyiknek méreteit pontosan fel lehetett venni. Szélessége 70, hosszúsága 186 cm. A csontváz bal oldalán a fej magasságáig nyúló vastör; jobb keze mellett vaskés és csíholó; a két csipőcsont felett egy nagy és egy kis bronzcsat. Közeliükben két tört, összerozsdásodott ár. A fej felett fésű töredék.

A vastör (LXX. 5.) 54 cm hosszú, amelyből a markolatra 7·5 cm esik. Legnagyobb szélessége 3 cm. A markolat és a tok fából volt.

A kés (LXX. 2.) rövid forma. Teljes hossza 15 cm, amelyből a nyél-nyúlványra 5·5 cm esik. Tokja valami csomós kemény fából lehetett, amely igen szép felületben maradt épségben.

A csíholó (LXX. 9.) közepén kidudorodik s két vége szimmetrikusan hajlik fel. 11 cm hosszú.

A csatok formája a fennebb már ismertetett bronzcsatokéval egyező (LXXI. 20., 24.).

22. *sír* (71.). 1·15 m mélyen 162 cm hosszú férfi csontváz. Hasán egy felismerhetetlenségig széttöredezett vastosabb hengeres bronztárgy töredékei feküdtek, egy nagyobb bronzcsat és három, valószínűleg e csat szíjra erősítésére szolgáló aklaszeg társaságában. Bal könyök táján vaskés és egy szegletes csíholó.

A bronzcsat (LXXI. 26.) legjobban hasonlít a bezenyei 7. sír csatjára.³⁸ Pecke ennek is hiányzik. Kerete feltűnően vastag és súlyos.

A kés formája más, mint a fennebb ismertetett. Nyélbe illő szára nem olyan hegyes és jóval szélesebb (LXX. 3.). Teljes hossza 15·5, amelyből a nyél-nyúlványra 6 cm esik.

³⁸ Hampel i. m. Tafel 57.

A csiholó (LXX. 10.) 10·8 cm hosszú, 2 cm széles vékony vasdarab. Az aklaszegek alakja a szentes-berekháti 36., 71. sírokban³⁹ talált szegekével egyező.

23. *sír* (73.). 126 cm mélyen, 156 cm hosszú női csontváz. Melléklete nem volt.

24. *sír* (80.). 128 cm mélyen, 162 cm hosszú férfi csontváz. Feje mellett fésű, amely a megmenthetetlen töredékekből ítélve egyoldalas volt. Bal medence mellett vaskés, (LXX. 4.), amelynek 17·5 cm hosszúságából 7 cm a nyélnyúlványra jut; jobb medencén vascsat. (LXXI. 4.)

25. *sír* (86.). 120 cm mélyen, magányosan álló koponya. Mellékletek nem voltak.

26. *sír* (87.). 120 cm mélyen, 68 cm hosszú gyermek csontváz. Fejénél edényke volt. Az edény (LXXIII. 4.) gömbös formájú rövid nyakkal, kihajló száperemmel. Legnagyobb kiöblösödésen hullámvonalas díszítés fut körül, amely a nyak és az öblösödés közt még egyszer megismétlődik. A forma a szentes-berekháti sírokban előfordult egyik edényre emlékeztet,⁴⁰ de előfordult a mezőbándi temetőben is.⁴¹ Hullámvonalas díszítés azonban csak két mezőbándi edényen volt.⁴² Magassága 9, szája 7, öblösödése 9 cm. Durvaizapolású, közepesen égett, szürke színű.

27. *sír* (90.). 120 cm mélyen, 85 cm hosszú gyermek csontváz. Fejéhez kétoldalas fésű tapad, amelyet csak a koponyával együtt kiemelve sikerült megmenteni. A fésű két oldalas. Közepén lécs fut végig, amely mindkét oldalán rovátkákkal van díszítve. A két végén, a zárótag közepén félkörös bemélyedés van. A fogakon kívül álló szélső tag egymás mellé helyezett középpontos körökkel van díszítve.

28. *sír* (91.). 100 cm mélyen, rosszfenntartása miatt megmérhetetlen gyermek csontváz. Fejénél kétoldalas fésű töredék.

29. *sír* (93.). 136 cm mélyen, 136 cm hosszú női csontváz. Feje erősen torzított. A koponya részletes leírásával foglalkozott Dr. Gáspár János fennebb hivatkozott dolgozatában.⁴³ Feje mögött edény. Bal medencéjében vasfibula töredék. Nyakánál szétment orsókarika. Bal felső karjánál borostyángyöngy.

Az edény formája elüt az eddigiektől. Alsó része fordított csonkakúp alakú. Legnagyobb öblösödése a csonkakúp alapjánál van, ahol igen erős éllel illeszkedik egy erősen lapos vállrészhez. Ez a vállrész vonalkázott háromszögekkel van díszítve, amelynek vonalai nem nyomulnak mélyen az edény falába. Nyaka ívesen hajolva jut fel a szájig. A száperem egyenes, felfelé álló. ((LXXIII. 5.) Magassága 9, öblösödése 11·5, szája 6·5, feneke 5 cm.

³⁹ U. ott. Tafel 455. és 460.

⁴⁰ Hampel i. m. Tafel 463.

⁴¹ Dolgozatok — Travaux. 1913. 32. kép. 7. á.

⁴² U. ott. 74. kép. 7. és 9. á. és más technikával 2. á.

⁴³ I. m. 289. l. 5—6. ábra.

A fibula vasból készült s alakja a 3. sír leletei közt ismertetett fibuláéval (LXXI. 25.) egyező. A töredék is ilyen alakú lehetett.

30. sír (94.). 200 cm mélyen, 163 cm hosszú férfi csontváz. A medencén és a lábaknál tojáshej. Feje bal oldalán fésű töredék. Mellén bronzfibula. Nyakán mészgöngy. (LXXI. 29.) Bal csipőjén vascsat. (LXXI. 8.)

A fibula (LXXI. 1.) formája a bököny-mindszenti⁴⁴ egyik fibulához hasonló. Nyúlványának elhelyezése és a két díszített mező épen úgy egyezik, mint a végződése. Csak a négy, oldalt elhelyezett bütyök hiányzik róla.

31. sír (96.). 1 m mélyen fekvő gyermek sír. A koponyacsontok maradtak csak meg, a többi elporladt. Fejénél megmenthetetlen fésű volt.

32. sír (97.). 124 cm mélyen, 171 cm hosszú férfi csontváz. Bal medencéje alatt az eddigi formákra emlékeztető, de kisebb-méretű bronzcsat. (LXXI. 22.). — A csat mellett a már fennebb ismertetett 22. sírban is talált alkalazeg feküdt.

*

A germán temetőben feltárt 32 sír közül 8 gyermek, 4 nő, 18 férfi, 1 pedig meghatározhatatlan sír volt. Egy sírban (25.) csak a koponyát találtuk mellékletek nélkül s ezen kívül még 2 női és 1 férfi sír volt, amelyben semmi mellékletet sem tettek. Mint már említve volt, tájolása valamennyinek egyező: kelet-nyugati, mikor is az arc mindenkor kelet felé néz.

A síroknak külső megjelölése nem lehetett szokásban, legalább is maradandó jelet, köemléket nem állíthattak föléje. Bizonyítja ezt egyrészt az, hogy semmi ilyen emléket az ásatások nem hoztak felszínre, de még jobban az, hogy kifosztott sírral nem találkoztunk, pedig a terület a népvándorláskor későbbi szakában is lakott volt, hiszen a szomszédos tanyákról, ásatásunk befejezése után avar lovas sír emlékeit szolgáltatták be. Lett volna tehát alkalom arra, hogy későbbi népek a sírmezőt kirabolják.

Ha sírdombot emeltek is, ez az idők folyamán annyira elsímulhatott, hogy a későbbi időkben, a XI. században idetemetkezők annak már semmi nyomát sem találhatták. Csak így érthető, hogy a későbbi temetkezés a temetőt egyáltalában nem rongálta meg.

A sírok mélysége különböző. Dacára annak, hogy a halom a szántás által is pusztult s a tulajdonos le is hordott belőle, mélységük feltűnően nagy; a legmélyebben fekvő 200, a legsekélyebb 74 cm, de 100 cm-en alól csak ez az egy sír van.

A sírgödör minden esetben leért a halom felső, hordott része alá s legtöbbször az alsó rétegben elhelyezkedett homokot érintette, nem egyszer abba is belenyúlt. A sírgödör alakja hossznegyszögű volt s falai befelé lejtve ereszkedtek alá. Erre enged következtetni az az egyetlen sír, amelynek gödrét tökéletesen sikerült kiásni. Ennek méretei a következők

⁴⁴ Hampel i. m. Tafel. 56. 10.

voltak. Mélység: 200, hosszúság: 186, szélesség: 70 cm. A méret azonban természetesen a halott nagysága szerint változott.

A legkisebb női csontváz 136, a legnagyobb 156 cm hosszú volt. A férfiak mérete 183 és 147 cm közt váltakozott, de átlagosan 150—160 közt voltak. Ezek a hevenyészett mérések nagyjából megfelelnek a Dr. Gáspár János pontos méreteinek.⁴⁵

Torzított koponyát találtunk a 29. női sírban.

A sírmellékletek arról tanúskodnak, hogy a halottakat kinyújtóztatva, ruhástól tették a sírba, de koporsó nélkül. Semmi olyan tárgyat nem találtunk, amely koporsós temetkezésre mutatott volna. Szigorúan ruházati tárgyakat találtunk a következő sírokban:

Vascsatot a 6., 10. (LXXI. 19.), 14. (LXXI. 9.), 15. (LXXI. 13.), 19., 24. (LXXI. 4.) és 30. (LXXI. 8.) sírokban. Bronzcsatot a 3. (LXXI. 2.), 5. (LXXI. 7.), 12. (LXXI. 14.), 20. (LXXI. 18.), 21. (LXXI. 20., 24.), 22. (LXXI. 26.) és 32. (LXXI. 22.) sírokban. Fibulát a 3. (LXXI. 25.), 5. (LXXI. 3.), 30. (LXXI. 1.) és 29. sírokban. Inkább ékszernek tekinthető az 5. és 30. (LXXI. 3.) sír fibulája, míg a 3. sírban talált, később tárgyalandó elhelyezkedése miatt ebben a sírban sem ékszernek, sem ruházati cikknek nem tekinthető. A bronzcsatok felerősítésére szolgálhattak azok az akasztatok, amelyek a 22. és a 32. sírből kerültek elő. Az előbbiből hengeres bronztöredékekkel együtt, amelyeknek rendeltetését, épen a töredékes állapot miatt megállapítani nem lehetett. — Ide kell számítani a 3. sír bronzkarikáját (LXXI. 6.) és a 10. és 15. sír lánctöredékét (LXXI. 23.) is.

Pipere cikkek közül a 3. sír tükrét (LXXI. 11.) és lyukas kanálkáját (LXXI. 21.), valamint a 13. sír töredékesen megmaradt vaspincettáját kell megemlítenünk azokon a fésűkön kívül, amelyeket a 4., 6., 7., 9., 13., 19., 20., 24., 27., 28., 30. és 31. sírokban találtunk. Ezeknek túlnyomó része csak épen konstatalható volt. Részben egyoldalasok, részben kétoldalasok voltak s mindenkor a fej közelében, leginkább a fej alatt feküdtek.

Ékszereket találtunk a 3., 9., 10., 11., 15. és 30. sírokban; és pedig csiszolt almandint (LXXI. 16.) és kerek mészgyöngyöt, (LXXI. 28.) borostyángyöngyöket, hosszúkás mészgyöngyöt (LXXI. 27.), üveg- és borostyángyöngyöket és kisebb-méretű mészgyöngyöt (LXXI. 29.).

Kés volt az 1. (LXX. 8.), 5., 8., 9., 16., 19. (LXX. 11.), 24. (LXX. 4.) sírokban. Az 1. és 24. sír kivételével erősen töredékes állapotban; de volt a 7. (LXX. 6.), 21. (LXX. 2.) és 22. (LXX. 3.) sírokban is. Ezekben azonban mindenkor csíholóval és kovával együtt fordult elő. (LXX. 9., 10.), olyan elhelyezkedésben, hogy abból a pásztorkészség módjára való viselésre kell következtetni. Árat csak a 7. sírban találtunk.

Külön kell megemlékeznünk azokról a tárgyakról, amelyeket a 3. sír csontvázának lábainál találtunk. Ezek a tárgyak, és pedig: egy orsókarika (LXXI. 15.), csiszolt almandin (LXXI. 16.), lyukas kanálka (LXXI. 21.), bronzfibula (LXXI. 25.) és a vonókés (LXX. 1.) úgy feküdtek a lábak vé-

⁴⁵ I. m. 290. l.

géné, mintha egyáltalában nem tartoznának a sír mellékletei közé. Pedig valójában ezek a mellékletek, a többi mint ékszer, vagy a ruha tartozéka került a sírba.

A mezőbándi XXXIII. sír felbontásakor Kovács István dr., a kirabolt sírnak keleti felében egy csomóban találta a mellékletek nagyrészt s „minden jel arra mutatott, hogy ez értékesebb mellékletek vászon, vagy még inkább bőrzacskóba kötve kerültek a sírba”.⁴⁶ — A zacskóban olyan dolgok voltak, amelyek a temető korát jóval megelőző időből származtak. Így egyebek közt egy szkíta típusú bronz nyílhegy, egy La Tène ízlésű fibula és egy kopott Commodus érem, amely a leletet a II. századra datálta volna, ha egyébként az egész temető nem az V—VII. sz.-ra lett volna datálható.

A 3. sírban talált mellékletek kétségtelenül vászonzacskóba kerültek a halott lábaihoz. Ezt igazolja az a körülmény, hogy a vonókéshez — amelynek a ruházathoz természetesen nincs semmi köze — vászon darabok lenyomatai tapadtak. Ez csak úgy képzelhető el, hogy a vonókés a részben rajta, részben mellette fekvő többi tárgyakkal együtt zacskóba volt bekötve.

Érdekes találkozása a véletlennek, hogy a mi sírunk anyagában is a temető korát jóval megelőző ízlésű fibula van e leletek közt, ami természetesen csak visszafelé bír korhatározó erővel; felfelé más korhatározó adatunk van, mint azt látni fogjuk.

A fegyverek kis számmal vannak képviselve. E tekintetben csak a 12. sír egyberozsdásodott nyílhegyei (LXX. 7.) és a 21. sír vastöre jöhet tekintetbe (LXX. 5.), amelyre hazai leleteink közt analógiát nem ismerünk.

Az egyberozsdásodott nyílhegyek közül kettő tüskésnyelű, egy köpüs. Előbbiek úgy a szentes-berekháti,⁴⁷ mint a mezőbándi sírokban⁴⁸ előfordultak. Az utóbbiból is találtak mind a két helyen.⁴⁹ A tüskésnyelű itt is háromélű, a köpüs kettő.

Edényünk összesen 6 van a temető területéről, de ezek közül is egy jóval az ásatások előtt, nem hiteles ásatásból került elő. Valamennyi korongon készült. Kettő kavics szemekkel erősen kevert agyagból van, háromnak az iszapolása tökéletesebb. Az egyik durvább edény körbefutó hullámvonallal, egyik finomabb (szórványos lelet) benyomott elliptikus díszekkel van borítva. — Edényeket találtunk a 2 (szétmálott), 9 (LXXIII. 2.), 11 (LXXIII. 3.), 26 (LXXIII. 4.), és 29 (LXXIII. 5.) sírokban.

Állati csont egyetlen sírban sem fordult elő, de a 30. sírban tojáshéjat találtunk közvetlenül a csontvázon úgy a medencén, mint a lábaknál.

A mellékletek kétségtelenné teszik, hogy a sírmező germán eredetű. Kora a 3. sírban talált fibula tanúsága szerint a II. sz.-nál korábbi időre

⁴⁶ Dolgozatok 1913. 313. l. és 34. kép.

⁴⁷ Hampel i. m. Tafel 451. és 453.

⁴⁸ Dolgozatok 1913. 325. l. 43. kép.

⁴⁹ U. ott.

nem tehető. Minthogy azonban ez a fibula a többi mellékletek közt nem lehet korhatározó s a 19. sírban I. Justinus aranyérmét (Sabatier I. IX. T. 21.) találtuk, temetőnk korát a Kr. u.-i VI—VII. sz.-ra tehetjük s gepida eredetűnek tartjuk.

b) *A XI. századbeli temető.*

Mint már említettük, a germán temető felett volt a 65 sírt számláló XI. századbeli temető.⁵⁰ Ennek csontvázai délkelet-északnyugati irányításban délkeletre forduló arccal voltak elhelyezve. Mélységük változó, de ritkán kerültek 1 m-nél mélyebbre. Voltak sírok, amelyek a halom elhordása és leszántása alkalmával megrongálódtak. Ennek tulajdonítható az a néhány szórványos lelet is, amely a föld egy ekenyomnyi rétegében, a legfelső részen fordult elő.

Ezek között, néhány gyöngyszemet nem számítva, egy sodrott gyűrű érdemel figyelmet. (LXXIV. 19.). Ilyen gyűrűt ismerünk a horgosi,⁵¹ és a berettyóújfalusi⁵² leletekből, ahol a temetőnk anyagával egyező egyéb leletek is előfordultak.

Minthogy a germán sírok mellékletei háborgatva nem voltak és a felső temető anyagában idegen leletek nem fordultak elő, könnyen megállapítható, hogy a XI. század folyamán ide temetkezőknek a mélyebben fekvő sírokról tudomásuk nem volt. A sírokat az alábbiakban, a germán síroknál követett beosztással ismertetjük.

1. és 2. sír (1., 2.). 62 cm, illetőleg 74 cm mélyen gyermek csontvázak. Mellékletük nem volt.

3. sír (4.). 36 cm mélyen, mellékletnélküli gyermek csontváz.

4. sír (5.). 65 cm mélyen, 60 cm hosszú gyermek csontváz. Melléklete nem volt.

5. sír (6.). 90 cm mélyen, 110 cm hosszú, mellékletnélküli gyermek csontváz.

6. sír (7.). 1.60 m mélyen, 1.76 m hosszú férfi csontváz. Melléklete nem volt, de a fej jobb oldalánál, a jobb kar és comb mellett és a jobb karon belül, a jobb medence meliét és a jobb láb végénél fakorhadékkal összerozsdásodott vas darabok voltak, amelyeknek töredezett formája is, koporsó deszkák összeszegezésére enged következtetni. A vasak erősen töredeztettek.

7. sír (9.). 44 cm mélyen, 70 cm hosszú, mellékletnélküli gyermek csontváz.

8. sír (10.). 90 cm mélyen, 153 cm hosszú férfi csontváz. A gerincoszlop közepén koporsó vas, amely minden valószínűség szerint a koporsó tető deszkáját tartotta össze. (LXXIV. 26.).

⁵⁰ Anthropologiai feldolgozását lásd: St. Sziráky und G. Huszár: Beiträge zur Anthropologie Ungarns im XI. Jahrhundert. (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, LXIII. 229—232. II.)

⁵¹ Hampel i. m. Tafel 373.

⁵² U. ott. Tafel 417.

9. *sír* (12.). A halom közepében 1·90 m mélyen mellékletnélküli, fakoporsós férfi csontváz. Úgy a deszkák, mint a csontváz teljesen szét volt málva. A koporsó deszkát összetartó kapocsnak semmi nyoma se volt.

10. *sír* (13.). 90 cm mélyen, 165 cm hosszú, mellékletnélküli férfi csontváz.

11. *sír* (14.). 70 cm mélyen, 158 cm hosszú, mellékletnélküli női csontváz.

12. *sír* (15.). 95 cm mélyen, 166 cm hosszú férfi csontváz. Bal felső lábszárán bronzcsat. (LXXIV. 15.). A csat a pusztá-bodoglári⁵³ töredék alapformájára emlékeztet, de kidolgozása sokkal gondosabb.

13. *sír* (16.). 85 cm mélyen, 162 cm hosszú férfi csontváz. Jobb középsőujján sodrott gyűrű (LXXIV. 18.); feje baloldalán füles halántékkarika (LXXIV. 1.); mellcsontján egy — rosszfenntartása miatt — meghatározhatatlan — kora Árpádkori érem.

14. *sír* (17.). 95 cm mélyen, 109 cm hosszú, mellékletnélküli, fiú gyermek csontváz.

15. *sír* (12.). 164 cm mélyen, 160 cm hosszú férfi csontváz hiányos maradványai. Lábai koporsóvasak. (LXXIV. 28., 30.).

16. *sír* (19.). 75 cm mélységben, 168 cm hosszú férfi csontváz. Lábai keresztbe voltak téve. Jobb és bal karjai mellett vastöredékek és koporsóvasak (LXXIV. 27., 29.). Mellén Péter király érme. (Réti: C.N.H.I. 8.)

17. *sír* (20.). 75 cm mélyen, 110 cm hosszú, mellékletnélküli gyermek csontváz.

18. *sír* (25.). 58 cm mélyen, rosszfenntartású, mellékletnélküli gyermek csontváz.

19. *sír* (26.). Ferdén fekvő, 156 cm hosszú női csontváz. Feje 20, lába 35 cm mélyen volt. Lábai keresztbe, kezei karbatéve nyugodtak. Bal kezén, a középső ujjon a 13. sírnál leírt sodrott gyűrűhöz hasonló bronz gyűrű, (LXXIV. 17.), a medencén csiholó-acél (LXXIV. 13.), kova (LXXIV. 12.), és vaskés töredéke.

20. *sír* (30.). 92 cm mélyen, megbolygatott gyermek csontváz. Melléklete nem volt, de a sírban több marhacsonk feküdt, ami magyarázatát is adja a bolygatásnak.

21. *sír* (31.). 25 cm mélyen, 1·44 m hosszú férfi csontváz. Bal csuklójánál egy széttört üvegyöngy feküdt.

22. *sír* (33.). 93 cm mélyen, 1·64 m hosszú, mellékletnélküli férfi csontváz.

23. *sír* (35.). 75 cm mélyen, tönkrement gyermekcsontváz. Melléklete nem volt.

24. *sír* (36.). 60 cm mélyen, 106 cm hosszú gyermek csontváz. Nyakán üveg gyöngyök és torques. (LXXIV. 14.) A torques négy vastag drót szálból van sodorva. Közeiket vékonyabb sodrott drót tölti ki, amely a torques két végén, a kapcsoló rész alatt erősen rá van csavarva a többi

⁵³ Hampel i. m. Tafel 426. B. 6.

drótokra. Összealkasztása kapocsszerű. A torques analógiáit ismerjük a csorna-csatári,⁵⁴ kabai,⁵⁵ kecskeméti,⁵⁶ fábiánsebestyéni,⁵⁷ gerendási,⁵⁸ külső pusztakovácsi,⁵⁹ nagykapornoki,⁶⁰ bjelo-brdoi,⁶¹ pilin-sírmányhegyi,⁶² székesfehérvár-demkőhegyi,⁶³ berettyó-újfalusi,⁶⁴ nagyváradi,⁶⁵ kiszombori⁶⁶ leletekből.

25. *sír* (37.). 72 cm mélyen, 167 cm hosszú férfi csontváz. Szájában egy tökéletesen szétment Árpád-kori érem. Más melléklete nem volt.

26. *sír* (38.). Az első lábnyomban két eredeti helyzetben fekvő láb-szárcsont. A váz többi részét elszántották.

27. *sír* (39.). 20 cm mélyen, 162 cm hosszú, mellékletnélküli férfi csontváz.

28. *sír* (40.). 20 cm mélyen, 155 cm hosszúságú, fejnélküli csontváz. A fejét elszántották.

29. *sír* (41.). 55 cm mélyen, mellékletnélküli gyermek csontváz maradványai.

30. *sír* (43.). 80 cm mélyen, 156 cm hosszú férfi csontváz. Nyakán a 24. sírnál leírttal egyező torques. Koponya baloldalán kerek hajkarika. Melltáján koporsóvas. A sírt in situ felvettük a hódmezővásárhelyi múzeum részére.

31. *sír* (44.). 80 cm mélyen, 123 cm hosszú, mellékletnélküli női csontváz.

32. *sír* (45.). 88 cm mélyen, mellékletnélküli gyermek csontváz.

33. *sír* (46.). 88 cm mélyen, 152 cm hosszú férfi csontváz. Koponyája bal oldalán két, füles hajkarika. (LXXIV. 2., 3.) Ez a *sír* az előbbivel keresztben feküdt s kiásásakor amazt megbolygatta. A bolygatott lábszárrakat azonban egymás mellé rakva gondosan visszatemették.

34. *sír* (47.). 85 cm mélyen, 118 cm hosszú mellékletnélküli fiú csontváz.

35. *sír* (40.). 115 cm mélyen, 135 cm hosszú, valószínűleg női csontváz.

36. *sír* (50.). 72 cm mélyen, 86 cm-es gyermek csontváz. Bal keze középső ujján sodrott gyűrű. (LXXIV. 16.)

37. *sír* (52.). 73 cm mélyen, 153 cm hosszú női csontváz. Bal halántékánál, egyszerű bronzkarika.

⁵⁴ Honf. kútffői. 584—585. l.

⁵⁵ U. ott. 628. l.

⁵⁶ U. o. 642. l.

⁵⁷ Hampel: A honf. kor emlékei. 54. tábla.

⁵⁸ U. ott. X. 55. t.

⁵⁹ U. ott. X. 63. t.

⁶⁰ U. ott. X. 64. t.

⁶¹ U. ott. 47—48. t.

⁶² U. ott. 65—74. t.

⁶³ U. ott. 81. t.

⁶⁴ Honf. kútffői 590. l.

⁶⁵ U. ott. 667. l.

⁶⁶ Móra Ferenc ásatása.

38. *sír* (53.). 71 cm mélyen, 143 cm hosszú férfi csontváz. A medence alatt hajkarika (LXXIV. 4.); mellén és bal medencéje alatt egy-egy érem. Az egyik Salamon érme (C.N.H. 22.), a másik is valószínűleg az. Ezt azonban törekenysége miatt tisztítani sem lehet.

39. *sír* (54.). 82 cm mélyen magában álló koponya. Melléklete nem volt.

40. *sír* (55.). 76 cm mélyen, 110 cm hosszú fiú gyermek csontváza, melléklet nélkül.

41. *sír* (56.). 75 cm mélyen, 77 cm hosszú fiú gyermek csontváza. Jobb alsó lábszára mellett vaskés (LXXIV. 11.), bal medencéjén vaskapocs töredék. A kés hossza 14 cm, amelyből a nyélnyúlványra 3·5 cm jut.

42. *sír* (57.). 95 cm mélyen, 154 cm hosszú férfi csontváz. Bal kezénél 13·5 cm hosszú vaskés (LXXIV. 21.); acél (LXXIV. 20.) és kova.

43. *sír* (63.). 70 cm mélyen, 157 cm hosszú férfi csontváz. Mindkét oldalon síma hajkarika (LXXIV. 5., 6.). Az egyik a koponya csecsnyúlványán feküdt.

44. *sír* (64.). 70 cm mélyen, 175 cm hosszú férfi csontváz. Melléklete nem volt. Jobb lába nyomorék. Ez volt az egyetlen *sír*, amely az alatta fekvő germán sírral valamennyire érintkezett, de még ez sem bolygatta meg, mert ennek feje és amannak lábfeje közt kb. 10 cm vastag földréteg volt.

45. *sír* (65.). 87 cm mélyen, 138 cm hosszú női csontváz. Jobb válla felett hajkarika, jobb keze mutató ujján és balkeze középső ujján két-két bronzgyűrű (LXXIV. 22—25.). Három gyűrű egészen síma, a negyedik külső oldalán recés. A recézés úgy megy rajta, mintha a gyűrű sodorva lett volna.

46. *sír* (66.). 90 cm mélyen, 144 cm hosszú, melléklet nélküli női csontváz.

47. *sír* (67.). 70 cm mélyen, 160 cm hosszú férfi csontváz. Melléklete nem volt.

48. *sír* (68.). 75 cm mélyen, 75 cm hosszú gyermek csontváz. Melléklete nem volt.

49. *sír* (69.). 48 cm mélyen, 63 cm hosszú, fejnélküli gyermek csontváz. Melléklete nem volt.

50. *sír* (72.). 60 cm mélyen gyermek csontváz maradványai. Melléklete nem volt.

51. *sír* (74.). 75 cm mélyen, 155 cm hosszú férfi csontváz, melléklet nélkül.

52. *sír* (75.). 62 cm mélyen, 79 cm hosszú, melléklet nélküli gyermek csontváz. A koporsó farostjai még megvoltak.

53. *sír* (76.). 82 cm mélyen, 162 cm hosszú, melléklet nélküli férfi csontváz.

54. *sír* (77.). 80 cm mélyen, 156 cm hosszú, melléklet nélküli férfi csontváz.

55. *sír* (78.). 56 cm mélyen, 160 cm hosszú, mellékletnélküli férfi csontváz.

56. *sír* (79.). 60 cm mélyen, 152 cm hosszú, mellékletnélküli női csontváz. Kezei karba voltak téve.

57. *sír* (81.). 80 cm mélyen, 160 cm hosszú, mellékletnélküli férfi csontváz.

58. *sír* (82.). 52 cm mélyen, 84 cm hosszú gyermek csontváz. Mindkét kezénél egy-egy vékony, füles hajkarika. (LXXIV. 9., 10.)

59. *sír* (83.). 70 cm mélyen, 1 m hosszú gyermek csontváz. Melléklete nem volt.

60. *sír* (84.). 50 cm mélyen, 61 cm hosszú, mellékletnélküli gyermek csontváz.

61. *sír* (85.). 75 cm mélyen, 158 cm hosszú férfi csontváz. Melléklet nem volt.

62. *sír* (88.). 55 cm mélyen, magában álló koponya.

63. *sír* (89.). 55 cm mélyen szétporladt gyermek csontváz.

64. *sír* (92.). 95 cm mélyen, 146 cm hosszú férfi csontváz. A koponyából oldalán két füles hajkarika. (LXXIV. 7., 8.)

65. *sír* (95.). 72 cm mélyen, 170 cm hosszú, mellékletnélküli férfi csontváz.

A temető 65 sírja közül 26 gyermek, 8 nő, 28 férfi, 1 bizonytalan, 2-ben pedig csak a koponyát találtuk meg. A két csak koponyát tartalmazó síron kívül melléklet nélkül volt 22 gyermek, 5 nő és 17 férfi sír.⁶⁷

Mellékletként a 12. sírban bronzcsatot (LXXIV. 15.), a 13. (LXXIV. 1.), 33. (LXXIV. 2., 3.), 37., 38. (LXXIV. 4.), 43. (LXXIV. 5., 6.), 45. 58. (LXXIV. 9., 10.), és 64. (LXXIV. 7., 8.) sírokban halántékkarikákat találtunk, amelyek közül különösen az 58. gyermek sír szokatlanul kicsi karikája érdemel figyelmet. Gyűrűt találtunk a 13. (LXXIV. 18.), 19. (LXXIV. 17.), 36. (LXXIV. 16.) és 45. (LXXIV. 22—25.) sírokban; ez utóbbiban mindkét kézen a mutató, illetőleg középső ujján 2—2 gyűrű volt. — Ezen kívül a 30. és 24. sírokban sodrott torques (LXXIV. 14.) volt a férfi, illetőleg gyermek nyakán. Az utóbbi mellett néhány üveggyöngyszem is volt épen úgy, mint a 21. sírban. A mellékleteknél nem tettek különbséget a sírok közt. Gyermek, női és férfi sírokban egyaránt megtaláltuk őket.

Még a késeknél és csíholóknál sincs megkülönböztetés. Kést találtunk a 41. (LXXIV. 11.), 42. (LXXIV. 21.) és 19. sírban. A két utóbbiban csíholó acéllal és kovával együtt fordult elő (LXXIV. 13., 20.), pedig az egyik női, a másik férfi sír volt.

Érmeket találtunk a 13., 16., 25. és 38. sírokban; az utóbbiban kettőt is. Elhelyezésük nagyon különböző. A 13.-ban a mellcsonton, a 16.-ban a mellen, a 25.-ben a szájban, a 38.-ban a mellen és a bal medence alatt.

Koporsó nyomait vagy hozzátartozó szegeket állapíthattunk meg a

⁶⁷ A Mitteilungen der Antr. Ges. in Wien. Bd. LXIII. 376—380. lapjain megjelent összefoglalásban 9 nő és 29 férfiról van szó. A melléklet nélküli 17 férfi sírról pedig nincs említés.

6., 8. (LXXIV. 26.), 9., 15. (LXXIV. 28., 30.), 16. (LXXIV. 27., 29.), 41., 52. sírokban. A koporsóba- vagy sírbahelyezés nyújtott kezekkel és nyújtott lábakkal történt. De találkoztunk keresztbetett lábakkal (16. és 19. sír) és karbatett kezekkel (19. és 56. sír) eltemetettekkel is.⁶⁸

A halottak irányítása délkeleti. Egy esetben találtunk 45 fokos eltérést (33. sír), amikor a mellette fekvő csontváz alsó részei megsérültek ugyan, de a megbolygatott csontokat kegyeletesen vissza is temették.

Ez a bolygatás győzött meg bennünket arról, hogy a sírt külső jellel nem jelölték meg s a hamar besüppedt sírdombok nyomtalanul eltűnve nem akadályozhatták meg a későbbi véletlen háborgatást.

A sírok mélysége 20—115 cm közt változik. Ezen felüli mélységgel csak három esetben találkoztunk, amikor is 160, 164, 190 cm mély volt. Ehhez a mélységhez hozzá kell számítani a lehordást is.

A férfi csontvázak hossza 143—176, a nőké 123—158 cm közt változik.

Temetőnk anyaga legnagyobb hasonlóságot a bjelo-brdói⁶⁹ temetővel mutat. Minden bizonnyal azoknak az itt talált szlávoknak hagyatékát kell benne látnunk, akik az elpusztult Gorzsa falu telepítésében résztvettek. Korát, a sírban talált Péter (C.N.H.I. 8.) és Salamon (C.N.H.I. 22.) érme a magyar királyság első századára, a XI. századra datálják.

Dr. Banner János.

⁶⁸ A német szövegben itt is tévedés van.

⁶⁹ Hampel: A honfoglalási kor emlékei. 40—51. tábla

Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa von Hódmezővásárhely.

(Hieher gehören die Tafeln LXX—LXXIV.)

Im Sommer des Jahres 1930 hatten wir für das Museum der Stadt Hódmezővásárhely bei Batida und Gorzsa Ausgrabungen unternommen, wobei wir in der Farm des Imre Szabó und Imre Molnár unzusammenhängende Reste einer frühbronzezeitlichen Ansiedlung aufdeckten, deren Gefässe mit jenen von Ószentiván übereinstimmten.

Im Gebiete von Gorzsa und zwar in der Farm des Ferenc Nagy entdeckten wir die Trümmer eines mittelalterlichen Töpferofens, woselbst auch die zur Bearbeitung des Lehms gebrauchten Kieselkörner da waren.

In der Farm des János Kovács, im Vermeshalom (Vermes-Hügel) fanden wir Monumente der III. periode der Theisskultur und im angrenzenden Hügel Reste aus der Römerzeit. In der Farm des Sándor Aracsi waren im Stoffe einer bronzezeitlichen Ansiedlung, mittelalterliche Gräber eingebettet.

In der Farm des Pál Kiss fanden wir zwei Friedhöfe übereinander: einen gepidischen und einen slawischen.

Die Funde dieser beiden Friedhöfe wurden zuerst in den Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (LXIII. S. 376—380.) unter dem Titel: Der gepidische und slawische Friedhof von Hódmezővásárhely-Gorzsa mitgeteilt. Die Klische der Abbildungen dieser Arbeit hat uns die Redaktion genannter Zeitschrift zur Verfügung gestellt, wofür wir auch hierorts unseren innigen Dank aussprechen.

Den anthropologischen Stoff der Friedhöfe hatte die Anthropologische Sektion des Anatomischen Instituts der Universität von Szeged bearbeitet. Und zwar jenen des gepidischen Friedhofes Dr. János Gáspár, jenen des slawischen István Sziráky und György Huszár, welche Arbeiten in denselben Zeitschrift erschienen sind, nämlich die erste unter dem Titel: Gepidengräber in Ungarn (LX. S. 285—291.), die andere mit dem Titel: Beiträge zur Anthropologie Ungarns im XI. Jahrhundert. (LXIII. S. 229—232.)

Dr. J. Banner.

A hódmezővásárhelyi éremlelet.

(Ide tartozik a LXXV. tábla.)

Az 1933. évi ásátások előkészítése alkalmával a róm. kath. plébánia földjén, régi vízállásos terület szélén, nagyobb éremlelet került felszínre. Az érmek eredetileg sötétszürke színű edénybe kerülhettek a föld alá, de az edénynek már csak néhány töredéke volt meg, ami azt bizonyítja, hogy valamilyen okból már bolygatva volt.

A lelet 1542 darabból áll; nagy darabszámánál fogva jelentős helyet foglal el az eddig ismert árpádkori éremleleteink sorában. A leletben a következő éremfajták vannak:

I. *Szent István* (1000—1038.) C. N. H. 1.: 25, II. *Péter* (1038—1041, 1044—1046.) C. N. H. 8.: 58, III. *Aba Sámuel* (1041—1044.) C. N. H. 10.: 1, IV. *I. András* (1046—1060.) C. N. H. 11.: 326, V. *I. András* C. N. H. 12.: 1072, VI. *Salamon* (1063—1074.) C. N. H. 19. conf.: 1, VII. *Salamon* C. N. H. 22.: 59 db.

Az egyes éremfajok részletes leírását az alábbiakban közöljük. Megjegyezzük, hogy az érmek átmérőinek méreteit az érmek előlapjain mintegy tengelyben fekvő kereszt szárak irányában vettük fel.

I. *Szent István* érmei.

1. Előlap: + STEPHANVS REX (a felírat végéről a pont hiányzik).
Hátlap: + REGIA CIVITAS (a felírat végén balra dülő hosszúszerű kereszt).
0·62 gr., átmérője 16·1 mm.
2. Előlap: + STEPHANVS· REX (az utolsó S betű kisebb típusú, amely kissé jobbra dől).
Hátlap: mint C. N. H. 1.
0·69 gr., átmérője 16·7 mm.
3. Előlap: + STEPHANVS REX' (a felírat végén a pont helyett kis függőleges vonalka áll).

- Hátlap: + REGIA CIVITAS (az *S* betű vízszintesen fekszik, alatta pont).
0·69 gr., átm. 17·1 mm.
4. Előlap: + STEPHANVS REX• (az *A* betű felett kis vízszintes vonal van, amely a betű csúcsával nem érintkezik).
Hátlap: + REGIA CIVITAS (a felírat elején a kereszt jobb oldalra dől).
0·64 gr., átm. 16·2 mm.
5. Előlap: + STEPHANVS REX (a felírat végéről a pont hiányzik; az utolsó *S* betű balra dől).
Hátlap: + REGIA CIVITAS' (a felírat végén kis függőleges vonalka áll).
0·66 gr., átm. 16·3 mm.
6. Előlap: mint C. N. H. 1., de az *A* betű felett, a betű tartozékként kis vízszintes vonalka fekszik; az elválasztó jel pont).
Hátlap: mint C. N. H. 1.
0·635 gr., átm. 17·7 mm.
7. Előlap: + STEPHANVS•REX• (az *S* betűk kicsinyek; a *H* betű inkább *N* betűhöz hasonlít, az *N* betű római IV-es).
Hátlap: mint C. N. H. 1.
0·61 gr., átm. 16·6 mm.
8. Előlap: mint C. N. H. 1.
Hátlap: + REGIA CIVITAS× (a betű szárai között vízszintes vonalka van; a felírat végén kis balra dülő kereszt áll).
0·63 gr., átm. 17·0 mm.
9. Előlap: + STEPHANVS• REX (a betűk általában alacsonyok, az első *S* betűnek csak a felsőrésze van meg, az *N* betű olyan, mint a római IV-es).
Hátlap: + REGIA CIVITAS× (a *V* betű szárai között vízszintes vonalka fekszik, az *S* betű ferdén jobbra nyúlik, utána kis keresztke áll).
0·83 gr., átm. 17·6 mm.
10. Előlap: mint C. N. H. 1., (de az első *S* betű fordítva áll, az utolsó pedig vízszintesen fekszik, amely felett pont van).
Hátlap: mint C. N. H. 1.
0·72 gr., átm. 17·0 mm.
11. Előlap: + STEPHANVS REX• (az első *S* betű fordítva áll, az *N* betű római IV-es, az utolsó *S* betű egészen kicsiny).
Hátlap: mint C. N. H. 1., de az *S* betű vízszintesen fekszik.
0·625 gr., átm. 16·8 mm.
12. Előlap: mint C. N. H. 1., de az első *S* betű fordítva áll, a *H* betű *N*-hez hasonlít, míg az *N* betű római IV-es. A választó jel pont).
Hátlap: mint C. N. H. 1.
2 drb. 0·58, 0·82 gr., átmérők 17·0, 17·8 mm.
13. Előlap: + STEPHANVS•REX• (a betűk általában alacsonyok, az *A* betű egyenlőszárú háromszög a csúcsánál kis vízszintes vonallal. A felírat végén száraival felfelé fordult félkör áll. A választó jel kissé megnyúlt).
Hátlap: + REGIA CIVITAS× (az *S* betű alacsony és jobbra nyúlik, utána ugyancsak jobbra dülő kis kereszt áll, amely alatt pont van).
0·65 gr., átm. 17·6 mm.

14. Előlap: mint C. N. H. 1., de az *N* betű római IV-hez hasonlít; az utolsó *S* betű rosszul van kiverve.

Hátlap: + REGHA CIVITAS^x (az első *I* betű *H*; az első *A* betű szabályos, csak az utolsó, csúcsával lefelé álló egyenlőszárú háromszög. A felírat végén balfelé dülő keresztke áll).

0.55 gr., átm. 16.2 mm.

15. Előlap: mint C. N. H. 1., de a *H* betű olyan, mint *N*. A felírat végén ferdén álló tojásdadalakú pont áll.

Hátlap: mint C. N. H. 1.

0.68 gr., átm. 16.5 mm.

16. Előlap: mint C. N. H. 1., de az *A* betű csúcsánál kis vízszintes vonalka fekszik; az *N* betű római IV-es.

Hátlap: mint C. N. H. 1.

8 drb. 0.555, 0.58, 0.615, 0.67, 0.68 (3 drb.), 0.735 gr., átmérők 15.2, 16.7 (2 drb.), 16.9 (2 drb.), 17.2, 17.3, 17.5 mm.

17. Előlap: + STEPHANVS REX. (a választójel hiányzik).

Hátlap: mint C. N. H. 1., de a felírat végén pont áll.

0.77 gr., átm. 17.0 mm.

II. Péter érmei.¹

1. Előlap: + PET|RV|SR|EX

Hátlap: + PANNONIA (az első két *N* betű fordított, a harmadik szabályosan áll).

0.66 gr., átm. 18.0 mm.

2. Előlap: + PE|TRVSR|E|X

Hátlap: mint C. N. H. 8. (kissé kopott).

0.595 gr., átm. 17.1 mm.

3. Előlap: + PET|RV|S REX

Hátlap: + PANNONIA (a második *N* betű kivételével az *N* betűk fordítva állanak).

0.87 gr., átm. 17.8 mm.

4. Előlap: + PET|R|V|S|R|EX (az *S* betű vízszintesen fekszik).

Hátlap: mint C. N. H. 8.

0.64 gr., átm. 16.7 mm.

5. Előlap: + PETRVSR|EX

Hátlap: mint C. N. H. 8.

12 drb. 0.48 (2 drb.), 0.545, 0.555, 0.565, 0.57, 0.62, 0.64, 0.67, 0.70, 0.74, 0.77 gr., átmérők: 16.3, 16.4, 16.6, 16.8, 17.0 (2 drb.), 17.3, 17.4 (2 drb.) 17.5, 17.6, 18.0 mm.

6. Előlap: + PETRV|S REX (az *V* betű két szára egy-egy kis ferde vonalkával át van húzva).

¹ A betűk egymástól való nagyobb távolságát egy függőleges vonallal jelöljük.

Hátlap: + PANNONIA (az első *N* betű fordított, a többi szabályosan áll).

0·535 gr., átm. 16·0 mm.

7. Elő- és hátlapja: mint C. N. H. 8., de a hátlap felíratában az *O* betű nagyobb és szélesebb.

0·56 gr., átm. 15·9 mm.

8. Elő- és hátlapja: mint C. N. H. 8.

40 drb. 0·47 (2 drb.), 0·485 (2 drb.), 0·49, 0·50, 0·515, 0·52, 0·53 (4 drb.), 0·54 (2 drb.), 0·545, 0·55 (2 drb.), 0·555, 0·56, 0·565, 0·57 (3 drb.), 0·575, 0·58, 0·585, 0·59 (2 drb.), 0·60, 0·61, 0·62 (4 drb.), 0·63, 0·635, 0·65, 0·655, 0·66, 0·67 gr. — Átmérők: 15·5, 15·6, 15·8 (4 drb.), 15·9, 16·1 (2 drb.), 16·3 (4 drb.), 16·4 (5 drb.), 16·5 (5 drb.), 16·6 (3 drb.), 16·7, 16·8, 16·9 (3 drb.), 17·0 (4 drb.), 17·1 (2 drb.), 17·3 (2 drb.), 17·9 mm.

III. Aba Sámuel érme.

1. Elő- és hátlapja: mint C. N. H. 10., de a hátlapon az *N* betűk szárai kissé távolabb állanak egymástól.

0·57 gr., 16·9 mm.

IV. I. András érmei.

(A C. N. H. 11. válfajai)

1. (1. kép 1.) A felírat elején levő kis kereszt szárai között szigla nincsen.

24 drb. 0·40, 0·435, 0·44, 0·455, 0·46 (2 drb.), 0·465, 0·47 (3 drb.), 0·50, 0·525 (2 drb.), 0·53, 0·545, 0·56 (2 drb.), 0·58, 0·61, 0·625, 0·63, 0·655, 0·68, 0·72 gr. — Átmérők: 16·4 (3 drb.), 16·5 (2 drb.), 16·6 (2 drb.), 16·7 (2 drb.), 16·9 (2 drb.), 17·0 (3 drb.), 17·1 (2 drb.), 17·2 (3 drb.), 17·3, 17·5, 17·6, 17·7, 17·8 mm.

2. (1. kép 2.) A felírat elején levő kis kereszt első mezőjében pont van.

150 drb. 0·41, 0·42, 0·43 (2 drb.), 0·45 (3 drb.), 0·455, 0·46, 0·465 (2 drb.), 0·47 (3 drb.), 0·475 (3 drb.), 0·48 (5 drb.), 0·485 (2 drb.), 0·49 (8 drb.), 0·495 (4 drb.), 0·50 (9 drb.), 0·51 (3 drb.), 0·515 (2 drb.), 0·52 (6 drb.), 0·525 (5 drb.), 0·53 (5 drb.), 0·535 (2 drb.), 0·54 (2 drb.), 0·545, 0·555 (2 drb.), 0·56 (5 drb.), 0·565, 0·57 (8 drb.), 0·575 (3 drb.), 0·58 (4 drb.), 0·585 (2 drb.), 0·59 (5 drb.), 0·595, 0·60 (10 drb.), 0·605 (5 drb.), 0·61 (4 drb.), 0·615 (3 drb.), 0·62, 0·625 (2 drb.), 0·63 (4 drb.), 0·635, 0·64, 0·645, 0·66, 0·665, 0·67, 0·675, 0·68 (2 drb.), 0·69 (2 drb.), 0·695 (2 drb.), 0·70, 0·705, 0·71, 0·72 (2 drb.), 0·73 gr. — Átmérők: 15·5, 15·6, 15·7 (2 drb.), 15·8, 15·9, 16·0 (4 drb.), 16·1 (3 drb.), 16·2 (5 drb.), 16·3, 16·4 (11 drb.), 16·5 (13 drb.), 16·6 (9 drb.), 16·7 (16 drb.), 16·8 (15 drb.), 16·9 (18 drb.), 17·0 (11 drb.), 17·1 (6 drb.), 17·2 (10 drb.), 17·3 (6 drb.), 17·4 (4 drb.), 17·5 (5 drb.), 17·6 (3 drb.), 17·7, 17·8, 17·9 (2 drb.), mm.

3. (1. kép 3.) A felírat elején levő kis kereszt második mezőjében pont van.

2 drb. 0·485, 0·495 gr., átmérők: 16·9, 17·8 mm.

4. (1. kép 4.) A felírat elején levő kis kereszt második és harmadik mezőjében egy-egy pont van.

57 drb. 0·375, 0·42 (3 drb.), 0·425, 0·43, 0·44 (2 drb.), 0·445, 0·455 (2 drb.), 0·46 (2 drb.), 0·465 (2 drb.), 0·47 (2 drb.), 0·475, 0·48 (4 drb.), 0·485 (2 drb.), 0·49 (3 drb.), 0·495 (2 drb.), 0·50, 0·505 (2 drb.), 0·51 (2 drb.), 0·515, 0·52 (2 drb.), 0·525, 0·53 (4 drb.), 0·535, 0·54, 0·545, 0·55, 0·555 (3 drb.), 0·58 (2 drb.), 0·59 (2 drb.), 0·63, 0·635, 0·735, 0·83 gr. — Átmérőik: 16·2 (2 drb.), 16·4, 16·6 (2 drb.), 16·7 (3 drb.), 16·8 (7 drb.), 16·9 (3 drb.), 17·0 (5 drb.), 17·1 (5 drb.), 17·2 (5 drb.), 17·3 (3 drb.), 17·4 (4 drb.), 17·5 (4 drb.), 17·6 (3 drb.), 17·7 (2 drb.), 17·8 (6 drb.), 18·1, 18·2 mm.

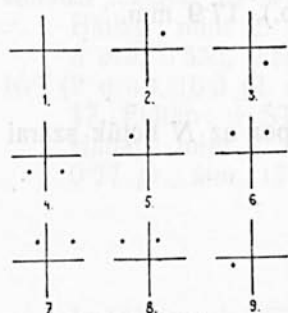

Abb 1. kép.

5. (1. kép 5.) A felírat elején levő kis kereszt negyedik mezőjében pont van.

3 drb. 0·43, 0·49, 0·59 gr., átm. 16·7 (2 drb.), 16·8 mm.

6. (1. kép 6.) A felírat elején levő kis kereszt első és negyedik mezőjében egy-egy pont van.

71 drb. 0·34, 0·40 (2 drb.), 0·405, 0·42 (2 drb.), 0·43 (2 drb.), 0·435, 0·44, 0·445, 0·45, 0·455, 0·46, 0·47, 0·475 (2 drb.), 0·48 (2 drb.), 0·49, 0·495 (3 drb.), 0·50 (3 drb.), 0·505 (2 drb.), 0·51 (2 drb.), 0·515, 0·52 (2 drb.), 0·525 (3 drb.), 0·53 (3 drb.), 0·54, 0·545, 0·55 (4 drb.), 0·56 (2 drb.), 0·57 (3 drb.), 0·58, 0·585, 0·59 (3 drb.), 0·595, 0·60 (3 drb.), 0·61, 0·62, 0·625,

0·63, 0·655 (2 drb.), 0·66, 0·67, 0·68, 0·70, 0·705, 0·725 gr. — Átmérőik: 14·7, 15·3, 15·4, 15·6 (5 drb.), 15·7, 15·8, 15·9, 16·0 (4 drb.), 16·1 (2 drb.), 16·2 (4 drb.), 16·3 (5 drb.), 16·4 (3 drb.), 16·5 (4 drb.), 16·6 (4 drb.), 16·7 (8 drb.), 16·8 (6 drb.), 16·9 (3 drb.), 17·0 (3 drb.), 17·1 (3 drb.), 17·2 (2 drb.), 17·3 (3 drb.), 17·4 (4 drb.), 17·7, 17·8 mm.

7. (1. kép 7.) A felírat elején levő kis kereszt első és negyedik mezőjében egy-egy pont van, de az elsőben a kereszt szárától a pont távolabb, míg a negyedikben közelebb áll.

10 drb. 0·41, 0·44, 0·45 (2 drb.), 0·475, 0·51, 0·55, 0·555, 0·58, 0·605 gr., átm.: 15·9, 16·1 (2 drb.), 16·5, 17·1, 17·4 (2 drb.), 17·5 (3 drb.) mm.

8. (1. kép 8.) A felírat elején levő kis kereszt első és negyedik mezőjében egy-egy pont van, de az elsőben a kereszt szárától a pont közelebb, míg a negyedikben távolabb áll.

7 drb. 0·375 (!), 0·50, 0·53, 0·555, 0·58, 0·64, 0·67 gr., átm.: 15·3, 15·9, 17·0 (2 drb.), 17·2, 17·5, 17·6 mm.

9. (1. kép 9.) A felírat elején levő kis kereszt jobboldalán, a keresztvonal végénél pont áll. Ugyancsak pont van a kereszt harmadik mezőjében is. 0·525 gr., átm.: 17·0 mm.

10. Egy drb. csorba érme.

V. I. András érmei.

(A C. N. H. 12. válfajai.)

1. (LXXV. 1.)²

20 drb. 0·59, 0·60, 0·62, 0·65, 0·67, 0·68, 0·71, 0·725, 0·73, 0·74 (2 drb.), 0·75 (3 drb.), 0·755 (2 drb.), 0·80, 0·82 (2 drb.), 0·85 gr. Átmérőik: 16·6, 16·7, 16·8, 16·9 (2 drb.), 17·0 (3 drb.), 17·1 (3 drb.), 17·2 (2 drb.), 17·3 (2 drb.), 17·6, 17·8 (4 drb.) mm.

2. (LXXV. 2.)

57 drb. 0·56 (2 drb.), 0·57 (3 drb.), 0·59, 0·60 (2 drb.), 0·62 (4 drb.), 0·625, 0·63, 0·64, 0·65 (2 drb.), 0·655, 0·66 (4 drb.), 0·67, 0·68 (3 drb.), 0·70 (2 drb.), 0·71 (3 drb.), 0·725 (2 drb.), 0·73 (4 drb.), 0·74 (4 drb.), 0·745 (2 drb.), 0·75 (2 drb.), 0·76, 0·77 (3 drb.), 0·795, 0·80 (3 drb.), 0·83, 0·845, 0·85, 0·91 (!) gr. — Átmérőik: 15·9 (2 drb.), 16·1 (4 drb.), 16·2 (3 drb.), 16·3 (3 drb.), 16·4 (4 drb.), 16·5 (5 drb.), 16·6 (3 drb.), 16·7 (6 drb.), 16·8 (7 drb.), 16·9 (4 drb.), 17·0 (4 drb.), 17·1 (7 drb.), 17·2 (2 drb.), 17·3, 17·5, 17·8 mm.

3. (LXXV. 3.)

4 drb. 0·485, 0·655, 0·68, 0·85 gr., átm.: 16·5 (2 drb.), 16·8, 17·2 mm.

4. (LXXV. 4.)

16 drb. 0·63, 0·67, 0·69 (2 drb.), 0·70, 0·71 (3 drb.), 0·72, 0·75, 0·77 (2 drb.), 0·805, 0·84 (2 drb.), 0·85 gr., átm.: 16·3 (2 drb.), 16·5, 16·6, 16·7, 16·8 (3 drb.), 16·9, 17·0, 17·1 (4 drb.), 17·2, 17·3 mm.

5. (LXXV. 5.)

4 drb. 0·645, 0·67, 0·84, 0·86 gr., átm.: 16·4, 16·7, 17·2, 17·7 mm.

6. (LXXV. 6.) Kétféle hátlap (+ PANONEIA és + ΠΑΝΟΝΕΙΑ).³

5 drb. 0·52, 0·54, 0·63, 0·635, 0·64 gr., átm.: 16·3, 16·4, 16·5, 16·7, 16·8 mm.

7. (LXXV. 7.) Hátlapjuk kétféle, de azonos típusú verőtővel készült.

6 drb. 0·55, 0·63, 0·655, 0·75, 0·79, 0·83 gr., átm.: 16·8, 17·2 (2 drb.), 17·3 (2 drb.), 17·6 mm.

8. (LXXV. 8.) Hátlapjuk kétféle, de azonos típusú verőtővel készült.

8 drb. 0·60, 0·64, 0·67, 0·68, 0·705, 0·79 (2 drb.), 0·80 gr., átm.: 16·2, 16·3, 16·8, 17·0 (2 drb.), 17·4, 17·5 (2 drb.) mm.

9. (LXXV. 9.) Hátlapjuk háromféle, de azonos típusú verőtővel készült.

29 drb. 0·50, 0·59, 0·60, 0·615, 0·63, 0·65 (2 drb.), 0·67 (2 drb.), 0·68 (2 drb.), 0·685, 0·69 (3 drb.), 0·705, 0·71, 0·72 (2 drb.), 0·74 (2 drb.), 0·745, 0·76 (2 drb.), 0·77, 0·775, 0·79, 0·84, 0·87 gr. Átmérőik: 15·8, 16·1, 16·5 (2 drb.), 16·6 (2 drb.), 16·7 (2 drb.), 16·8 (2 drb.), 16·9 (4 drb.), 17·0 (2 drb.), 17·1 (4 drb.), 17·3, 17·5, 17·6 (3 drb.), 17·7, 17·8 (3 drb.) mm.

10. (LXXV. 10.) Hátlap változataik:

+ ΠΑΝΟΝΕΙΑ; + ΠΑΝΟΝΕΙΑ; + ΠΑΙΒΟΙΒΕΙΑ; + ΠΑΝΟΝΕΙΑ, de visszás felíráttal.

9 drb. 0·58, 0·63, 0·665, 0·68, 0·765, 0·775, 0·78, 0·81, 1·07 (!) gr., átm.: 15·9, 16·3, 16·5, 16·7, 16·8, 16·9 (2 drb.), 17·3, 17·5 mm.

² Az eltérő típusok mindig meg vannak jelölve, ahol megjegyzés nincs, a C. N. H. 12.-vel azonos darabról van szó.

³ A fordított N betű helyett a kisebb Π betűt alkalmazzuk.

11. (LXXV. 11.)
0.67 gr., átm.: 17.1 mm.
12. (LXXV. 12.)
0.585 gr., átm.: 17.4 mm.
13. (LXXV. 13.)
0.605 gr., átm.: 16.3 mm.
14. (LXXV. 14.) Hátlap változataik:
+ PANONEIA; + $^{\circ}$ AN|ON|EIA (a *P* betű helyén betűmagasságnyi függőleges vonal, mellette kis kör; a második *N* betű fordítva áll).
5 drb. 0.595, 0.62, 0.66, 0.73, 0.75 gr., átm.: 16.2 (2 drb.), 16.7, 16.8, 17.1 mm.
15. (LXXV. 15.) Hátlap változataik:
+ PA|N|O|NEI|A; + P|A|N|O|NEI|A
2 drb. 0.68, 0.75 gr., átm.: 16.9 (2 drb.) mm.
16. (LXXV. 16.)
0.79 gr., átm.: 17.5 mm.
17. (LXXV. 17.) Hátlap változataik:
+ P|AN|O|NEIA; + PAHONEI|A; + PAN|OIVEI|A; + P|AN|OH|EIA
4 drb. 0.60, 0.66 (2 drb.), 0.94 (!) gr., átm.: 16.1, 16.4, 16.8, 17.0 mm.
18. (LXXV. 18.) Hátlap változataik:
+ PANONEI|A; + PAHOH|EIA; + PAH|O|NEI|A; + PAN|O|NEIA (kis *O* betűvel); + PA| π ON|EIA (az első *N* betű fordítva áll, az *O* betű kicsi); + $^{\circ}$ ANONEI|A (a *P* betű helyén betűmagasságnyi függőleges vonal, mellette kis kör; az *O* betű kicsiny).
8 drb. 0.56, 0.59, 0.60 (2 drb.), 0.63, 0.78, 0.79, 0.81 gr., átm.: 15.3, 16.4, 16.6, 17.0, 17.1 (2 drb.), 17.3, 17.6 mm.
19. (LXXV. 19.) Háromféle azonos típusú verőtővel készültek.
10 drb. 0.59, 0.60, 0.615, 0.70 (2 drb.), 0.71, 0.73, 0.735 (2 drb.), 0.80 gr. Átmérőik: 16.3, 16.4, 16.6, 16.8, 16.9 (2 drb.), 17.0, 17.2 (2 drb.), 17.6 mm.
20. (LXXV. 20.) Hátlap változataik:
+ PA|NONEI|A; + PANON|EIA.
2 drb. 0.51, 0.54 gr., átm.: 16.0, 16.1 mm.
21. (LXXV. 21.) Hátlap változataik:
+ P|ANONEIA (az *O* betű kicsi, az *A* fordított *V*); + P|A|ONEI|A; + P|A|N|O|H|EIA; + PAH|OHEI|A; + PA π ON|EIA; + P.AH|OHEIA (a *P* betű után pont, az *N* betűk helyett *H* van).
8 drb. 0.51, 0.53, 0.64, 0.645, 0.65, 0.68, 0.69, 0.76 gr., átm.: 15.9, 16.5, 16.8 (3 drb.), 17.0 (2 drb.), 17.1 mm.
22. (LXXV. 22.) Hátlapjaik kétféle, de azonos típusú verőtővel készültek.
4 drb. 0.56, 0.605, 0.655, 0.76 gr., átm.: 16.7, 16.9 (2 drb.), 17.3 mm.
23. (LXXV. 23.) Hátlap változataik:
+ PA|IO|N|E|I|A; + PA|NONEIA; + P|ANON|EIA; + PA π ON|EIA; + PAHO|HEIA.

5 drb. 0·58, 0·64, 0·645, 0·68, 0·69 gr., átm.: 16·1, 16·2, 16·5, 16·8, 17·0 mm.

24. (LXXV. 24.)

0·60 gr., átm.: 16·9 mm.

25. (LXXV. 25.) Hátlap változataik:

+ P|A|N|O|N|E|I|A; + I°ANO|II|E|I|A (a P betű helyén betűmagasságnyi függőleges vonal, mellette kis kör áll; a második N betű helyén két függőleges vonal van).

4 drb. 0·70, 0·73, 0·85, 0·92 (!) gr., átm.: 17·2, 17·4 (2 drb.), 17·8 mm.

26. (LXXV. 26.) Hátlap változataik:

+ P|A|N|O|N|E|I|A; + PA|NONEIA; + P|A|NONEIA.

3 drb. 0·575, 0·60, 0·74 gr., átm.: 16·4, 17·0, 17·6 mm.

27. (LXXV. 27.) Hátlapjaik kétféle, de azonos verődővel készültek.

10 drb. 0·65, 0·66, 0·665 (2 drb.), 0·69, 0·705, 0·72, 0·745, 0·80, 0·84 gr., átm.: 16·7, 17·1, 17·2, 17·4 (2 drb.), 17·5 (2 drb.), 17·7 (2 drb.), 17·8 mm.

28. (LXXV. 28.) Hátlapja:

+ I°ANON|E|I|A.

0·75 gr., átm.: 17·8 mm.

29. (LXXV. 29.) Hátlapja:

+ IA|ONE|IA (a P betű helyett I betű van).

0·82 gr., átm.: 16·4 mm.

30. (LXXV. 30.) Hátlap változataik:

+ PA|N|ON|E|IA; + P|A|N|ONE|IA.

4 drb. 0·55, 0·595, 0·66, 0·73 gr., átm.: 15·7, 16·3, 16·6, 17·0 mm.

31. (LXXV. 31.) Hátlap változataik:

+ PA|NON|E|I|A; + PA|N|ONE|I|A; + PA|NONEIA; + PA|NON|E|IA; + PAHO-HE|I|A; + I°ANONEIA (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal, mellette kis kör áll); + IANONEIA (a P betű helyett I betű van); + PANO-NEIA (az A betű után pont van).

33 drb. 0·535 (2 drb.), 0·555 (2 drb.), 0·565, 0·575, 0·58, 0·585 (3 drb.), 0·615, 0·625, 0·63, 0·635, 0·64, 0·645, 0·665 (2 drb.), 0·67, 0·68, 0·71 (4 drb.), 0·715 (2 drb.), 0·735, 0·74, 0·76, 0·79 (2 drb.), 0·84, 0·925 (!) gr. Átm.: 15·5, 16·0, 16·1, 16·2, 16·3, 16·4 (2 drb.), 16·5 (3 drb.), 16·6, 16·7 (2 drb.), 16·8 (3 drb.), 16·9 (3 drb.), 17·0 (3 drb.), 17·1, 17·2 (2 drb.), 17·3 (3 drb.), 17·4 (2 drb.), 17·5, 17·6 (3 drb.) mm.

32. (LXXV. 32.) Hátlapja:

+ I°A|N|O|NE|I|A (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal, mellette kis kör áll).

0·64 gr., átm.: 17·3 mm.

33. (LXXV. 33.) Hátlap változataik:

+ P|A|NO|NE|I|A; + PA|N|ONE|I|A; + PAN|ONEIA; + PA|NON|E|IA (a második N fordítva áll).

9 drb. 0·585, 0·62, 0·64, 0·68, 0·70, 0·75, 0·755, 0·79, 0·86 gr., átm.: 15·9, 16·6 (2 drb.), 17·0, 17·1 (2 drb.), 17·2, 17·3 (2 drb.) mm.

34. (LXXV. 34.)

0·70 gr., átm.: 17·3 mm.

35. (LXXV. 35.) Egy darab előlapja: + REX•ANDREAS• (a felírat végén pont áll). Hátlapjaik azonos típusú, de mind más verőtővel készültek. 9 drb. 0·57, 0·63, 0·65, 0·655, 0·67, 0·69, 0·745, 0·76, 0·78 gr. Átmérők: 16·2, 16·5, 16·7, 16·9, 17·0 (2 drb.), 17·1, 17·2, 17·4 mm.

36. (LXXV. 36.) Az egyiknek előlapja: + REX•ANDREAS (az S betű vízszintesen fekszik). Hátlap változataik: + PANO|NEIA; + PANO|NE|IA; + PANO|NEI|A; + P|A|N|O|NEIA; + P|A|N|ONEIA; + PAN|ON|EI|A; + PANON|EIA; + PAN|ONEIA; + P|A|NO|N|EIA; + PANO|N|E|IA; + PANONE|I|A; + PAN|O|NEI|A; + PANON|EIA (a második N betű fordítva áll); + ¹PANONEIA (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör); + ¹AIVOIVEIA (a P betű helyett az előbb említett jel van, az N betűk helyett római IV-es.)

41 drb. 0·535, 0·55 (2 drb.), 0·555, 0·585, 0·59, 0·62, 0·63, 0·635, 0·64, 0·65, 0·67 (2 drb.), 0·675 (2 drb.), 0·68 (2 drb.), 0·69 (2 drb.), 0·695, 0·70 (3 drb.), 0·705, 0·72, 0·73 (2 drb.), 0·735, 0·74 (2 drb.), 0·75, 0·755 (2 drb.), 0·765 (2 drb.), 0·78, 0·785, 0·81, 0·83, 0·85, 0·87 gr. Átmérők: 16·0, 16·1, 16·2 (2 drb.), 16·3, 16·4 (2 drb.), 16·5 (3 drb.), 16·6 (5 drb.), 16·7 (3 drb.), 16·8 (2 drb.), 16·9 (2 drb.), 17·0 (3 drb.), 17·1 (3 drb.), 17·2, 17·3 (2 drb.), 17·4, 17·5 (2 drb.), 17·6, 17·7 (4 drb.), 17·8, 18·0 mm.

37. (LXXV. 37.) Hátlap változataik: + P|A|N|O|N|EI|A; + P|A|H|ONEI|A; + PANONE|I|A
15 drb. 0·575, 0·605, 0·63, 0·64, 0·66, 0·675 (2 drb.), 0·69, 0·705, 0·715, 0·75, 0·765, 0·77, 0·78, 0·805 gr., átm.: 15·6, 16·0, 16·6, 16·7 (3 drb.), 16·8, 16·9 (4 drb.), 17·0, 17·2, 17·3 (2 drb.) mm.

38. (LXXV. 38.) Hátlap változataik: + P|A|NONEIA; + P|A|nOn|EIA; + P|A|nOn|EIA.
9 drb. 0·485, 0·555, 0·60, 0·63, 0·65, 0·68, 0·695, 0·73, 0·74 gr., átm.: 15·1, 15·9, 16·2, 16·5 (2 drb.), 16·6, 16·9 (2 drb.), 17·0 mm.

39. (LXXV. 39.) Hátlap változataik: + PANONE|I|A; + P|A|NO|N|EI|A (az O betű egészen kicsiny); + ¹P|A|N|O|NEI|A (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör; az O betű egészen kicsiny).

4 drb. 0·58, 0·65, 0·75, 0·82 gr., átm.: 15·8, 16·2, 17·3, 18·0 mm.

40. (LXXV. 40.) Hátlap változataik: + P|A|N|O|N|EI|A; + P|A|N|O|N|EI|A; + PANONEI|A (az A betű nincs áthúzva), + P|A|H|O|I|EI|A (az első N betű helyett H van, a második két I betű).

6 drb. 0·60, 0·70, 0·705, 0·735, 0·765 (2 drb.) gr., átm.: 16·6 (4 drb.), 16·7, 16·9 mm.

41. (LXXV. 41.) Hátlapja:

+ PAN|ON|E|I|A.

0·71 gr., átm.: 16·4 mm.

42. (LXXV. 42.) Hátlap változataik:

+ P|A|N|O|N|EIA; + P|A|n|O|N|EIA (az első N betű fordítva áll); + PAH|O|N-

EIA (az első *N* betű *H*, az *O* betű kicsi); + P|A|N|N|E|I|A (az egészen kis *O* betűnek csak a második fele van meg).

4 drb. 0.53, 0.63, 0.705, 0.76 gr., átm.: 16.9 (2 drb.), 17.0, 17.1 mm.

43. (LXXV. 43.) Hátlap változataik:

PA|N|O|NEI|A (a felirat elől a kis kereszt hiányzik); + P|A|N|O|NEIA;
+ ¹°A|IV|O|IV|EIA (a *P* betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör; az *N* betűk római IV-esek, az *O* betű egészen kicsiny).

4 drb. 0.59, 0.60, 0.66, 0.75 gr., átm.: 16.0, 16.4, 17.4, 17.6 mm.

44. (LXXV. 44.) Hátlap változataik:

+ P|ANO|NLI|A (az *E* betű helyett *L* betű áll); + PA|NONEIA;

+ P|A|NONEI|A.

5 drb. 0.51, 0.655, 0.68, 0.76, 0.78 gr., átm.: 16.5, 16.9, 17.1, 17.6 (2 drb.) mm.

45. (LXXV. 45.) Hátlap változataik:

+ PANON|EIA; + P|A|IVONEIA (az első *N* betű római IV-es, az *O* betű egész kicsiny); + PA|N|ON|E|I|A; + PA|NONEIA; + P|A|N|ONEIA; + P|A|NO-N|E|I|A* (az utolsó *A* betű után pont van).

10 drb. 0.49 (!), 0.625, 0.64, 0.70 (2 drb.), 0.72, 0.73, 0.765, 0.795 0.94 (!) gr. Átmérők: 16.0, 16.1, 16.2, 16.6, 16.8 (2 drb.), 17.0 (2 drb.), 17.3, 17.4 mm.

46. (LXXV. 46.) Hátlap változataik:

+ P|A|H|O|N|E|I|A (az első *N* betű helyett *H* áll, a második *N* fordított);
+ ¹°A|N|O|N|E|I|A (a *P* betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis félkör van, így a betű inkább *D*-hez hasonlít); + P|A|N|ONEI|A* (az utolsó *A* betű után pont van).

10 drb. 0.55, 0.59, 0.595, 0.62, 0.67, 0.69, 0.72, 0.75 (2 drb.), 0.78 gr., átm.: 15.6, 16.2, 16.3, 16.6 (3 drb.), 16.7, 17.0 (2 drb.), 17.2 mm.

47. (LXXV. 47.) Hátlap változataik:

+ PA|N|O|NEI|A; + PA|NON|E|I|A.

2 drb. 0.69, 0.75 gr., átm.: 16.5, 17.6 mm.

48. (LXXV. 48.) Hátlapja:

+ PANONEI|A (az első *N* betű második függőleges szára hiányzik).

0.68 gr., átm.: 17.3 mm.

49. (LXXV. 49.) Hátlap változataik:

+ PA|N|ONEIA; + PA|NONEI|A; + PA|NONE|IA.

5 drb. 0.66, 0.695, 0.73, 0.77, 0.895 gr., átm.: 17.0 (2 drb.), 17.5, 17.6 (2 drb.) mm.

50. (LXXV. 50.) Hátlap változataik:

+ PAN|O|N|I|I|A (az *E* betű helyett *I* betű van); + P|A|N|ONE|IA; + PA|NO-NE|IA; + P|A|N|O|N|E|I|A;

5 drb. 0.62, 0.75, 0.805, 0.81, 0.85 gr., átm.: 17.2 (2 drb.), 17.3, 17.8, 18.0 mm.

51. (LXXV. 51.) Hátlapja:

+ P.AN|ON|EIA (a *P* betű után pont van, az *N* betűk fordítva állanak).

0.66 gr., átm.: 17.6 mm

52. (LXXV. 52.) Hátlap változataik:

+ PAN|O|NEIA* (az utolsó A betű után pont van); + P|A|NONEIA; + PA-
|NO|NEIA; + P|A|NONEI|A (az O betű egészen kicsi); + PAN|OH|EI|A (a
második N betű helyett H áll); + PAΠONEIA (az első N betű fordított);
+ ¹°A|NONEI|A (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette
kis kör van); + ¹°A|NONEIA (a P betű olyan, mint előbb); + I|AN|O|NEI|A
(a P betű helyett I betű áll).

22 drb. 0.56, 0.565, 0.63 (2 drb.), 0.64, 0.645, 0.65, 0.66, 0.67,
0.675, 0.68 (2 drb.), 0.72, 0.73 (2 drb.), 0.755, 0.765, 0.78, 0.785, 0.79, 0.81,
0.835 gr. Átmérők: 15.5, 15.6, 16.5 (4 drb.), 16.7 (3 drb.), 16.8, 17.0 (2
drb.), 17.1 (2 drb.), 17.2, 17.3, 17.5, 17.6 (2 drb.), 17.8, 17.9, 18.1 mm.

53. (LXXV. 53.) Hátlap változataik:

+ PANON|EI|A* (az utolsó A betű után pont van); + PA|N|ON|EI|A; + PA-
|N|O|NEIA (az O betű egészen kicsi); + PAHON|EI|A (az első N betű helyett
H áll); + P|A|NON|EI|A; + P|A|NO|NEI|A; + P|A|N|O|NEIA.

12 drb. 0.56, 0.62 (2 drb.), 0.63, 0.635, 0.64, 0.72, 0.73, 0.74, 0.75,
0.80, 0.82 gr. Átmérők: 15.8, 16.2, 16.5, 16.7, 16.8, 16.9, 17.0, 17.1, 17.5,
17.6, 17.7, 17.8 mm.

54. (LXXV. 54.) Hátlap változataik:

+ P|A|N|O|NEI|A; + PA|NbNEI|A (az O betű hasonlít a nyomtatott kis b
betűhöz); + PA|NONEI|A; + PA|NON|EI|A; + PAN|ONEI|A.

12 drb. 0.46, 0.62 (3 drb.) 0.695, 0.70, 0.71, 0.72, 0.725, 0.73, 0.74,
0.81 gr. Átmérők: 16.1, 16.2 (2 drb.), 16.3, 16.4, 16.5, 16.6, 16.8 (3 drb.),
16.9, 17.0 mm.

55. (LXXV. 55.) Egy darabnak előlapja: + REX AHDREAS (az N betű
helyett H betű van, az S betű fordítva áll; a betűk típusa előtt a C. N. H.
12. alatt leírtakétól).

Hátlap változataik:

+ PAN|O|NEI|A; + PA|HONEI|A (az első N betű helyett H betű áll);
+ PA|NONEIA; + PA|NON|EIA; + P|A|N|O|N|EI|A; + PA|NONEI|A; + PA-
|N|ON|EI|A; + PA|N|O|NEIA (az O betű egészen kicsi); + PANON|EI|A* (az
utolsó A betű után pont van); + ¹°A|N|O|NEIA (a P betű helyett betűma-
gasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van); + ¹°A|N|O|N|EI|A (a P
betű olyan, mint előbb).

63 drb. 0.495, 0.635, 0.54, 0.55, 0.57 (2 drb.), 0.58 (3 drb.), 0.59, 0.60,
0.605, 0.62 (3 drb.), 0.63, 0.64 (2 drb.), 0.66 (2 drb.), 0.67 (2 drb.), 0.675
(3 drb.), 0.68 (3 drb.), 0.70 (6 drb.), 0.705, 0.71 (3 drb.), 0.72 (4 drb.),
0.725, 0.73, 0.74 (4 drb.), 0.745, 0.75 (3 drb.), 0.76 (3 drb.), 0.77, 0.78
(3 drb.), 0.80 (2 drb.) 0.81, 0.83 gr. Átmérők: 15.0 (2 drb.), 15.1, 15.5,
16.1, 16.2 (4 drb.), 16.3 (4 drb.), 16.4 (2 drb.), 16.5 (2 drb.), 16.6 (3 drb.),
16.7 (3 drb.), 16.8 (6 drb.), 16.9 (12 drb.), 17.0 (8 drb.), 17.1 (3 drb.), 17.2
(2 drb.), 17.3 (3 drb.), 17.4 (2 drb.), 17.5, 17.6, 17.8, 18.1 mm.

56. (LXXV. 56.) Hátlap változataik:

+ P|A|NONEI|A; + PA|N|O|NEI|A (az O betű egészen kicsi); + ¹°A|N|O|NEI|A

(a *P* betű helyett, betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van; az *O* betű egészen kicsiny).

5 drb. 0·635, 0·68, 0·72, 0·745, 0·75 gr., átm.: 16·0, 16·4, 16·8, 17·0, 17·4 mm.

57. (LXXV. 57.) Hátlap változataik:

+ PA|NONEI|A; + P|A|NON|EI|A; + PANON|E|I|A; + I°|A|N|ONEI|A (a *P* betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van); + I°|A|N|ONEI|A (a *P* betű olyan, mint az előbbi, az *O* betű egészen kicsi); + PANON|E|I|A.

23 drb. 0·56, 0·575, 0·61, 0·62, 0·64, 0·655, 0·66 (2 drb.), 0·665, 0·685, 0·69 (2 drb.), 0·695, 0·70, 0·715, 0·725, 0·735, 0·74, 0·76 (2 drb.), 0·80, 0·815, 0·875 gr. Átmérők: 16·0 (2 drb.), 16·2, 16·3, 16·4, 16·5 (2 drb.), 16·6 (2 drb.), 16·8, 16·9 (4 drb.), 17·0 (2 drb.), 17·2, 17·3 (3 drb.), 17·4 (2 drb.), 17·5 mm.

58. (LXXV. 58.) Hátlapja:

+ PAN|ON|EIA.

0·50 gr., átm.: 15·7 mm.

59. (LXXV. 59.)

0·68 gr., átm.: 16·9 mm.

60. (LXXV. 60.) Hátlap változataik:

+ PA|N|ONEI|A; + P|A|N|ONEI|A; + PA|N|O|N|E|I|A; + P|A|H|OIVEA (az első *N* betű *H*, a második római IV-es; az *I* betű hiányzik); + PA|NON|EI|A (az utolsó *A* betű után pont van); + I°|A|N|O|N|EIA (a *P* betű helyett, betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van; a második *N* betű fordítva áll); + P|AN|ONEI|A (az *O* betű egészen kicsiny).

26 drb. 0·33 (!), 0·50, 0·575, 0·64, 0·65, 0·67, 0·68 (2 drb.), 0·69 (2 drb.), 0·70 (2 drb.), 0·715 (2 drb.), 0·76, 0·77 (2 drb.), 0·775, 0·78, 0·79 (2 drb.), 0·80, 0·81, 0·82, 0·88, 0·92 (!) gr. Átmérők: 16·6 (4 drb.), 16·7, 16·8 (3 drb.), 16·9, 17·0 (5 drb.), 17·1 (2 drb.), 17·2 (3 drb.), 17·3, 17·4 (4 drb.), 17·6, 17·7 mm.

61. (LXXV. 61.) Egy darabnak előlapja: REX·ANDREAS (a felírat végén pont).

Hátlap változataik:

+ PA|NONEI|A; + PAN|O|N|EI|A; + P|A|N|O|N|EIA (a második *N* betű fordított); + PA|NO|N|E|I|A; + I°ANONEIA (a *P* betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van; az *O* betű egészen kicsi)

22 drb. 0·605, 0·61, 0·62, 0·63, 0·64, 0·665, 0·67 (3 drb.), 0·68, 0·695 (2 drb.), 0·71, 0·73 (2 drb.), 0·74 (2 drb.), 0·755, 0·76, 0·80, 0·815, 1·12 (!) gr. Átmérők: 15·7, 16·5 (2 drb.), 16·7 (2 drb.), 16·8, 16·9 (3 drb.), 17·0 (4 drb.), 17·1, 17·3 (2 drb.), 17·4, 17·5 (2 drb.), 17·6, 17·7, 17·8 mm.

62. (LXXV. 62.)

1. Előlapja: + R|EX·AND|REAS (a felírat végén pont).

Hátlapja: u. a.

0·665 gr., átm.: 15·9 mm.

2. Előlapja: + REX·ANDR|E|AS (a felírat végén pont).

Hátlapja: + I°|A|N|O|N|EIA (a *P* betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van).

0·81 gr., átm.: 16·7 mm.

63. (LXXV. 63.) Hátlap változataik:

+ PAN|O|NEIA; + P|A|N|ONEIA; + P|A|N|O|H|EI|A (a második *N* betű helyett *H* van; az *O* betű egészen kicsiny); + I|A|N|O|NEIA (a *P* betű helyett *I* van; az első *A* betű nincs keresztülhúzva; az *N* betűk fordítva állanak; az utolsó *A* betű olyan, mint egy trapézidom).

8 drb. 0·44, 0·56, 0·68, 0·69, 0·75, 0·755, 0·765, 0·84 gr., átm.: 15·3, 16·0, 16·1, 16·6, 16·9 (2 drb.), 17·0 (2 drb.) mm.

64. (LXXV. 64.) Hátlap változataik:

+ P|A|N|O|NEI|A; + P|A|N|O|N|EI|A (az *O* betű egészen kicsi); + P|A|N|O-NEI|A (a felirat végén pont van).

3 drb. 0·69, 0·705, 0·795 gr., átm.: 16·6, 16·8, 17·0 mm.

65. (LXXV. 65.) Hátlapja:

+ PA|NO|NEI|A.

0·80 gr., átm.: 16·5 mm.

66. (LXXV. 66.) Hátlap változataik:

+ PA|N|O|N|EIA; + P|A|N|O|N|EIA (az *O* betű egészen kicsiny); + PA|N|O-|H|EI|A (a felirat visszásan van írva; a második *N* betű *H*; az *O* betű egészen kicsi).

4 drb. 0·48, 0·51, 0·59, 0·65 gr., átm.: 16·4, 16·7, 16·9 (2 drb.) mm.

67. (LXXV. 67.) Az egyiknek hátlapja: + P|A|H|O|NEI|A (az első *N* betű helyett *H* van, az *O* betű egészen kicsiny).

2 drb. 0·65, 0·70 gr., átm.: 16·1, 17·0 mm.

68. (LXXV. 68.) Hátlap változataik:

+ PA|NONEIA; + P|A|NON|EI|A (az utolsó *A* betű fordított *V*; az *O* betű egészen kicsi); + P|A|N|O|N|EIA (a második *N* betű fordítva áll); + PA|N|O-N|EIA; + PA|N|ONEI|A; + PA|HOHEIA (mindkét *N* betű helyett *H* áll); + P|A|NONEI|A; + P|A|NONEIA.

12 drb. 0·575, 0·63, 0·64, 0·65, 0·67, 0·695, 0·715, 0·72, 0·76, 0·78, 0·79, 0·83 gr., átm.: 16·5, 16·7, 16·8 (2 drb.), 16·9 (2 drb.), 17·0, 17·1, 17·2, 17·3, 17·6, 17·7 mm.

69. (LXXV. 69.) Hátlapja:

+ P|A|NOH|EIA (a második *N* betű helyett *H* áll).

0·68 gr., átm.: 17·1 mm.

70. (LXXV. 70.) Hátlapja:

+ b|A|N|O|N|EIA (a *P* betű inkább *D*-nek olvasható).

0·72 gr., átm.: 16·2 mm.

71. (LXXV. 71.) Hátlap változataik:

+ P|A|II|ONEI|A (az első *N* betű helyett két *I* betű áll; az *O* betű egészen kicsiny, a felirat végén pont van); + P|A|NONEI|A; + PAN|O|NEIA.

4 drb. 0·46, 0·65 (2 drb.), 0·70 gr., átm.: 16·0, 16·4, 16·5, 17·1 mm.

72. (LXXV. 72.) Hátlapja:

+ P|A|NONEI|A.

0·76 gr., átm.: 17·0 mm.

73. (LXXV. 73.) Hátlapja:

+ $^{\circ}A|n|O\bar{n}E|A$ (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van; az N betűk fordítva állanak; az O betű piciny).

0.625 gr., átm.: 15.8 mm.

74. (LXXV. 74.) Hátlap változataik:

+ $P|A|N|ONE|I|A$; + $P|A|N|O|N|E|I|A$; + $P|A|NON|E|I|A$.

3 drb. 0.63, 0.64, 0.95 gr., átm.: 16.8, 17.0, 17.5 mm.

75. (LXXV. 75.) Hátlap változataik:

+ $P|A|NON|E|I|A$; + $PA|NONE|I|A$; + $P|A|N|O|N|E|I|A$; + $P|A|NONE|I|A$; + $P|A|NON|E|I|A$; + $PAN|ONE|I|A$; + $P|A|N|O|N|E|I|A$; + $PA|HO|H|E|I|A$ (mindkét N betű helyett H betűk vannak); + $P|A|n|O\bar{n}E|A$ (mindkét N betű fordítva áll; az O betű kicsiny); + $^{\circ}A|n|O|n|E|A$ (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van; az N betűk fordítva állanak; az O betű egészen kicsiny); + $^{\circ}A|HOHE|I|A$ (a P betű olyan, mint előbb; az N -nek helyett H betűk vannak); + $DANONE|I|A$ (a P betű D betűhöz hasonlít); + $I|A|H|ONE|I|A$ (a P betű helyett I van, az első N betű helyett H áll).

46 drb. 0.55, 0.57 (2 drb.), 0.58, 0.59 (2 drb.), 0.60 (2 drb.), 0.61, 0.63 (3 drb.), 0.64 (2 drb.), 0.65 (2 drb.), 0.675, 0.68 (2 drb.), 0.685 (3 drb.), 0.70 (3 drb.), 0.705, 0.71, 0.72, 0.725, 0.735 (2 drb.), 0.74, 0.745 (2 drb.), 0.75 (3 drb.), 0.775, 0.78 (2 drb.), 0.80 (3 drb.), 0.81 (2 drb.), 0.825 gr. Átmérőik: 15.2, 16.0, 16.2 (4 drb.), 16.3, 16.4 (3 drb.), 16.5 (10 drb.), 16.6 (3 drb.), 16.7 (2 drb.), 16.8 (4 drb.), 16.9, 17.0 (3 drb.), 17.1 (5 drb.), 17.2 (4 drb.), 17.4 (2 drb.), 17.5, 17.6 mm.

76. (LXXV. 76.)

0.775 gr., átm.: 17.3 mm.

77. (LXXV. 77.) Hátlap változataik:

+ $PA|NONE|I|A$; + $PA|N|ONE|I|A$ (a felirat végén pont van); + $P|A|N|O|N|E|I|A$ (az O betű egészen kicsiny); + $P|A|NON|E|I|A$; + $PA|n|ON|E|I|A$ (az első N betű fordítva áll; az O betű egészen kicsiny).

8 drb. 0.635, 0.67 (2 drb.), 0.68, 0.715, 0.72, 0.73, 0.74 gr., átm.: 16.4, 16.5, 16.7, 16.8, 17.1, 17.3, 17.5, 17.7 mm.

78. (LXXV. 78.)

0.63 gr., átm.: 17.3 mm.

79. (LXXV. 79.) Hátlap változataik:

+ $P|A|NO|N|E|I|A$; + $PANONE|I|A$; + $^{\circ}A|N|O|N|E|I|A$ (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van).

3 drb. 0.68, 0.77, 0.79 gr., átm.: 17.5 (2 drb.), 17.6 mm.

80. (LXXV. 80.) Hátlap változataik:

+ $PA|NONE|I|A$; + $PAN|ONE|I|A$; + $^{\circ}A|NONE|I|A$ (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van); + $PAN|O|N|E|I|A$; + $P|A|N|ONE|I|A$.

21 drb. 0.54, 0.55, 0.58, 0.62, 0.63 (2 drb.), 0.64, 0.65, 0.66 (2 drb.), 0.67, 0.68, 0.71, 0.72 (2 drb.), 0.73 (2 drb.), 0.77 (2 drb.), 0.82, 0.83 gr., átm.: 15.6, 15.8, 16.6 (3 drb.), 16.7 (4 drb.), 16.8 (3 drb.), 17.0, 17.1 (2 drb.), 17.2, 17.3 (2 drb.), 17.5 (2 drb.), 17.6 mm.

81. (LXXV. 81.) Hátlapja :

+ PA|NONEI|A.

0.66 gr., átm.: 15.9 mm.

82. (LXXV. 82.) Hátlapjai kétféle, de azonos típusú verőtővel készültek.
9 drb. 0.475, 0.605, 0.61, 0.64, 0.665, 0.725, 0.745, 0.75, 0.775 gr.
Átmérők: 15.8, 15.9, 16.1 (2 drb.), 16.4, 16.5 (2 drb.), 16.8, 16.9 mm.

83. (LXXV. 83.) Hátlap változataik :

+ PA|NON|EI|A; + P|A|N|O|EI|A.

2 drb. 0.645, 0.685 gr., átm.: 16.8, 16.9 mm.

84. (LXXV. 84.)

4 drb. 0.62, 0.67, 0.77, 0.80 gr., átm.: 16.5, 16.9, 17.1, 17.6 mm.

85. (LXXV. 85.) Az egyiknek előlapja: + REX· ANDREAS· (a felirat végén pont van). Ilyen feliratú éremből két darab van.

Hátlap változataik :

+ PANONEI|A; + PANONE|IA; + PANON|EI|A; + PA|N|ONEIA; + P|A|N|O|N|EIA (az O betű egészen kicsi); + PA|N|O|NEI|A; + P|A|NONEI|A; + PANON|EI|A (a felirat végén pont van); + P|A|N|O|N|E|I|A (a P betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis félkör van; az első N betű fordítva áll).

16 drb. 0.505, 0.535, 0.61, 0.63, 0.635, 0.66, 0.68 (2 drb.), 0.70, 0.71, 0.72, 0.74, 0.77, 0.79, 0.795, 0.84 gr., átm.: 16.3, 16.5 (2 drb.), 16.6, 16.7 (2 drb.), 16.8 (3 drb.), 16.9 (2 drb.), 17.3, 17.4, 17.5, 17.7, 17.9 mm.

86. (LXXV. 86.) Hátlap változataik :

+ PA|N|O|NEI|A; + PA|NON|EIA; + PA|N|O|NEIA; + P|A|NON|EIA; + PA|N|ON|EI|A (az O betű egészen kicsi).

7 drb. 0.55, 0.70, 0.72, 0.73, 0.78, 0.82, 0.83 gr., átm.: 16.4, 16.5 (2 drb.), 16.7, 16.8, 16.9, 17.3 mm.

87. (LXXV. 87.) Hátlap változataik :

+ PA|N|O|NEI|I|A; + P|A|NONEI|A; + PANO|NEI|A; + P|A|N|O|NEI|A; + P|A|N|O|NEIA (az O betű egészen kicsi); + P|A|NONEI|A; + P|A|N|O|NEI|A; PA|HO|HEI|A (mindkét N betű helyett H áll).

28 drb. 0.52, 0.55, 0.56, 0.585, 0.59, 0.62 (2 drb.), 0.625, 0.64, 0.645, 0.68, 0.695, 0.70 (2 drb.), 0.72, 0.73, 0.75 (2 drb.), 0.76 (2 drb.), 0.81, 0.82, 0.83, 0.84 (2 drb.), 0.86 (2 drb.), 0.94 (!) gr. Átmérők: 15.5, 15.9, 16.3, 16.5, 16.6 (3 drb.), 16.7 (2 drb.), 16.8, 16.9 (5 drb.), 17.0 (5 drb.), 17.1, 17.3 (2 drb.), 17.4, 17.5, 17.6 (2 drb.), 17.8 mm.

88. (LXXV. 88.) Hátlapja :

+ PA|N|ON|EIA (mindkét N betű fordítva áll).

0.705 gr., átm.: 16.9 mm.

89. (LXXV. 89.) Hátlap változataik :

+ PAN|O|NEIA; + P|A|IV|O|IV|EIA (mindkét N betű helyett római IV-es áll); + PA|N|O|NEIA.

5 drb. 0.55, 0.58, 0.595, 0.63, 0.675 gr., átm.: 16.1, 16.4, 16.5, 16.6, 17.8 mm.

90. (LXXV. 90.) Hátlap változataik:

+ PA|NON|EIA; + PAN|ONEI|A (az utolsó A betű nincs keresztülhúzva);
 + P|AH|ONEIA (az első N betű helyett H áll; az O betű egészen kicsi);
 + P|A|u|Ou|EIA (mindkét N betű fordítva áll; az O betű egészen kicsiny).
 6 drb. 0·50, 0·52, 0·61, 0·615, 0·76, 0·925 (!) gr., átm.: 16·1, 16·7, 16·8,
 16·9, 17·1, 17·2 mm.

91. (LXXV. 91.)

0·74 gr., átm.: 16·2 mm.

92. (LXXV. 92.)

1. Előlap: + REX·ANDREAS· (a felirat végén pont van).

2. Előlapja: mint C. N. H. 12.

Hátlap változataik:

+ PA|NONEIA; + P|A|u|ONEI|A (az első N fordítva áll); + PA|N|ONEI|A;
 + P|A|NONEI|A; + P|A|N|O|NEI|A (az O betű egészen kicsi); + PA|N|O|NEI|A;
 + P|A|N|ONEI|A; + I°|A|NONEI|A (a P betű helyett betűmagasságnyi függő-
 leges vonal áll, mellette kis kör van); + I|A|N|O|N|EIA (a P betű helyett I
 betű áll); + PANON|EI|A· (a felirat végén pont áll).

28 drb. 0·355 (!), 0·58, 0·60, 0·63, 0·635, 0·64 (2 drb.), 0·645, 0·65 (2 drb.),
 0·66, 0·67 (2 drb.), 0·68, 0·685, 0·705, 0·74, 0·75, 0·755, 0·76 (2 drb.), 0·77,
 0·78, 0·805, 0·81, 0·835, 0·84, 0·87 gr., átm.: 14·1 (!), 15·4, 15·6, 16·2, 16·3,
 16·5 (2 drb.), 16·6 (4 drb.), 16·7, 16·8 (3 drb.), 16·9, 17·0 (2 drb.), 17·1
 (2 drb.), 17·2, 17·3 (3 drb.), 17·4, 17·6 (2 drb.), 17·8 mm.

93. (LXXV. 93.) Hátlap változataik:

+ PA|NONEIA; + PANON|EI|A; + PA|N|O|u|E|I|A (a második N betű for-
 dítva áll); + PANONEIA· (a felirat végén pont van).

4 drb. 0·58, 0·62, 0·775, 0·83 gr., átm.: 16·4, 16·7 (2 drb.), 16·9 mm.

94. (LXXV. 94.) Hátlap változatok:

+ PA|N|O|NEI|A (az O betű egészen kicsi); + PANO|N|EI|A; + PA|NONEI|A;
 + PANONEI|A (az O betű egészen kicsi).

7 drb. 0·625, 0·64, 0·675, 0·71, 0·72, 0·75, 0·78 gr., átm.: 16·9 (2 drb.),
 17·2, 17·3, 17·4, 17·5, 17·6 mm.

95. (LXXV. 95.) Hátlap változataik:

+ P|A|NON|EIA (az O betű egészen kicsi); + P|A|N|ONEI|A; + PA|N|O|H|EI|A
 (a második N betű helyett H betű áll); + P|A|NONEI|I|A; + PA|NO|N|I|I|A
 (az E betű helyett I áll).

7 drb. 0·50, 0·72 (2 drb.), 0·765, 0·79, 0·795, 0·87 gr., átm.: 16·6 (2
 drb.), 16·7, 16·8, 16·9, 17·4, 17·6 mm.

96. (LXXV. 96.) Hátlap változataik:

+ P|A|NON|EIA; + PA|NONEI|A; + P|A|HOHEI|A (az N betűk helyett H
 van, az O betű egészen kicsi).

5 drb. 0·50, 0·53, 0·635, 0·695, 0·71 gr., átm.: 16·1, 16·2, 16·4, 16·7,
 16·8 mm.

97. (LXXV. 97.) Hátlapja:

+ PANONEI|A.

0·60 gr., átm.: 15·8 mm.

- 98. (LXXV. 98.)** Hátlapja :
 + PA|NO|NEI|A.
 0·71 gr., átm.: 16·8 mm.
- 99. (LXXV. 99.)**
 1. Előlapja : + REX· ANDREAS (az S betű fordítva áll).
 Hátlapja : + P|A|NON|E|I|A.
 0·72 gr., átm.: 16·2 mm.
2. Előlapja : + REX· ANDREAS· (a felirat végén pont van).
 Hátlapja : + P|A|N|O|NEIA.
 0·755 gr., átm.: 16·9 mm.
3. Előlapjaik : mint C. N. H. 12.
 Hátlap változataik :
 + PANONE|i|A; + PANONE|IA; + P|A|NONEI|A; + P|A|N|O|NEIA; + PA|N|O|N|E|I|A; + PA|N|O|N|E|I|A; + PANO|N|E|I|A; + PANONE|IA (az O betű egészen kicsiny); + P|A|NON|EIA; + b|A|NO|NE|I|A (a P betű inkább D-hez hasonlít); + b|A|HOH|E|IA (a P betű inkább D-hez hasonlít; az N betűk helyett H áll); + PAHONEIA· (az első N betű helyett H áll; a felirat végén pont van).
 45 drb. 0·525, 0·535, 0·545, 0·55, 0·555, 0·605, 0·62, 0·63, 0·635, 0·64, 0·65, 0·655, 0·66, 0·665 (4 drb.), 0·67, 0·675, 0·68 (2 drb.), 0·685, 0·69 (2 drb.), 0·695, 0·70 (3 drb.), 0·705, 0·715, 0·72, 0·73, 0·745, 0·75 (2 drb.), 0·755, 0·76 (2 drb.), 0·77, 0·78, 0·81, 0·82, 0·85, 0·89, 0·91 (!) gr. átm.: 15·1, 16·0, 16·1 (2 drb.), 16·2 (2 drb.), 16·3, 16·4, 16·5 (3 drb.), 16·6 (5 drb.), 16·7 (3 drb.), 16·8 (6 drb.), 16·9 (7 drb.), 17·0, 17·1 (2 drb.), 17·2 (5 drb.), 17·3, 17·4, 17·5, 17·7, 18·2 (!) mm.
- 100. (LXXV. 100.)** Hátlap változataik :
 + PA|N|O|NEI|A; + PA|NON|EIA; + PA|NONEIA (az első A betű nincsen keresztülhúzva); + PA|NONE|PA (az I betű helyett P áll).
 4 drb. 0·505, 0·58, 0·72, 0·73 gr., átm.: 16·3, 16·5, 16·6, 16·9 mm.
- 101. (LXXV. 101.)** Hátlapja :
 + PA|H|O|N|E|I|A (az első N betű helyett H áll).
 0·61 gr., átm.: 16·8 mm.
- 102. (LXXV. 102.)** Hátlapja :
 + P|A|NON|EIA.
 0·66 gr., átm.: 16·1 mm.
- 103. (LXXV. 103.)**
 Előlapja : + REX· ANDREAS (az N betű fordítva áll).
 Hátlapja : + P|A|NON|EIA.
 0·805 gr., átm.: 16·5 mm.
- 104. (LXXV. 104.)** Hátlapja :
 + P|A|N|O|NEIA (az O betű egészen kicsiny).
 0·79 gr., átm.: 15·7 mm.
- 105. (LXXV. 105.)** Hátlapja :
 + P|A|N|O|N|E|I|A.
 0·795 gr., átm.: 17·4 mm.

106. (LXXV. 106.) Hátlap változataik:

+ PA|NO|N|EIA; + P|A|N|O|N|EIA; + PA|N|ONE|I|A; + P|A|N|O|N|EIA (a második *N* betű után kis függőleges vonalka áll).

6 drb. 0·645, 0·72, 0·73, 0·77, 0·835, 0·84 gr., átm.: 16·6, 17·0, 17·1, 17·2, 17·3, 17·5 mm.

107. (LXXV. 107.) Hátlapja:

+ P|A|N|O|N|E|I|A (a *P* betű helyén betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van).

0·695 gr., átm.: 16·9 mm.

108. (LXXV. 108.) Hátlap változataik:

+ PA|N|O|N|EIA (az *O* betű egészen kicsi); + P|A|N|ONE|I|A (az *O* betű egészen kicsi); + PA|NON|EIA.

5 drb. 0·485, 0·59, 0·715, 0·73, 0·76 gr., átm.: 16·3, 16·6, 16·8, 16·9, 17·0 mm.

109. (LXXV. 109.) Hátlap változataik:

+ P|AN|ONE|I|A (az *O* betű egészen kicsi); + PA|N|ON|E|A (az *O* betű egészen kicsi; az *I* betű hiányzik); + P|A|NON|E|I|A (az *O* betű egészen kicsi); + P|A|N|O|N|E|I|A (az *O* betű egészen kicsi); + PA|NON|E|I|A (az *A* betű nincsen keresztülhúzva).

15 drb. 0·495, 0·515, 0·59, 0·645, 0·65, 0·66, 0·67 (2 drb.), 0·68, 0·69, 0·695, 0·70, 0·71, 0·72, 0·79 gr., átm.: 15·9, 16·1 (2 drb.), 16·2 (2 drb.), 16·3, 16·4, 16·5, 16·8 (2 drb.), 16·9 (3 drb.), 17·4, 17·5 mm.

110. (LXXV. 110.) Hátlap változataik:

+ P|A|N|O|N|E|I|A; + PA|N|O|N|E|I|A.

4 drb. 0·63, 0·66, 0·675, 0·71 gr., átm.: 15·6, 16·9, 17·0, 17·1 mm.

111. (LXXV. 111.) Hátlap változataik:

+ P|AN|O|IV|E|I|A (az *O* betű egészen kicsi, a második *N* betű olyan, mint a római IV-es); + P|A|N|O|N|E|I|A (az *O* betű egészen kicsi); + PAN|ONE|I|A; + P|A|H|O|HE|I|A (mindkét *N* betű helyett *H* betű áll); + PA|NON|E|I|A (az *O* betű egészen kicsi).

5 drb. 0·63, 0·65, 0·67, 0·68, 0·735 gr., átm.: 16·4, 16·6, 16·8, 16·9, 17·5 mm.

112. (LXXV. 112.) Hátlap változataik:

+ PA|N|O|N|E|I|A; + P|A|N|O|N|E|I|A.

4 drb. 0·70 (2 drb.), 0·73, 0·84 gr., átm.: 16·7 (2 drb.), 16·8, 17·0 mm.

113. (LXXV. 113.) Hátlapja:

+ P|A|N|ON|E|I|A (az *N* betű fordítva állnak, az *O* betű egészen kicsi).

0·955 gr. (!), átm.: 17·3 mm.

114. (LXXV. 114.)

Előlapjaik: + REX·AN|DREAS (az *N* betű fordítva áll).

Hátlap változataik: + P|A|N|O|NE|I|A; + P|A|N|NE|I|A (az *O* betű hiányzik).

6 drb. 0·65, 0·66, 0·69, 0·71, 0·72, 0·765 gr., átm.: 16·7, 16·8, 16·9, 17·0, 17·2 (2 drb.) mm.

115. (LXXV. 115.)

0·51 gr., átm.: 16·9 mm.

116. (LXXV. 116.)

0 665 gr., átm.: 15·6 mm.

117. (LXXV. 117.) Hátlap változataik:

+ P|A|NOH|EIA (a második *N* betű helyett *H* betű van); + P|A|N|ONEIA;
 + P|A|N|O|N|EIA (az *O* betű egészen kicsi); + P|A|n|O_n|EIA (az *N* betűk fordítva állanak, az *O* betű kicsi).

5 drb. 0·65, 0·66, 0·73 (2 drb.), 0·75 gr., átm.: 16·6 (3 drb.), 16·8, 17·2 mm.

118. (LXXV. 118.) Hátlapja:

+ PA|NON|E|A.

0·76 gr., átm.: 17·1 mm.

119. (LXXV. 119.) Hátlapja:

+ PAN|ONEIA.

0 63 gr., átm.: 17·7 mm.

120. (LXXV. 120.) Hátlap változataik:

+ PA|NONEI|A; + P|A|N|O|NEI|A (az *O* betű egészen kicsi); + PA|N|O|NEI|A;
 + PA|NONEIA; + P|A|N|ON|EI|A (a felirat végén pont van); + P|A|NONEI|A
 (az *O* betű egészen kicsi); + PAN|ONEIA; + PA_n|O_n|EIA (mindkét *N* betű fordítva áll); + PANON|EI|A; + ^lPA|NOHE|A (a *P* betű helyett betűmagasságnyi függőleges vonal áll, mellette kis kör van; a második *N* betű helyett *H* van); + ^lPA|NON|EIA (a *P* betű olyan, mint előbb, az *O* betű egészen kicsi).

73 drb. 0·46, 0·48, 0·52, 0·56, 0·57 (3 drb.), 0·60 (2 drb.), 0·61, 0·62 (2 drb.), 0·625, 0·63, 0·64, 0·65 (8 drb.), 0·66 (3 drb.), 0·67 (3 drb.), 0·69, 0·70 (5 drb.), 0·705, 0·71, 0·72, 0·725 (3 drb.), 0·73, 0·74, 0·745, 0·75 (4 drb.), 0·755 (2 drb.), 0·76 (3 drb.), 0·77 (3 drb.), 0·78 (3 drb.), 0·785, 0·79 (3 drb.), 0·795 (3 drb.), 0·80 (3 drb.), 0·83, 0·86 (2 drb.), 0·87 gr. Átmérők: 15·5 (2 drb.), 15·7, 16·1 (2 drb.), 16·4 (4 drb.), 16·5 (4 drb.), 16·6 (4 drb.), 16·7 (3 drb.), 16·8 (7 drb.), 16·9 (7 drb.), 17·0 (9 drb.), 17·1 (8 drb.), 17·2 (3 drb.), 17·3 (6 drb.), 17·4 (5 drb.), 17·5 (2 drb.), 17·6 (2 drb.), 17·8 (2 drb.), 18·0 (2 drb.) mm.

121. Elvert, csorba, kopottsága miatt meghatározhatatlan 34 drb.

VI. Salamon érme.*C. N. H. 19. conf.*

Előlapja: S|ALOM|ONIRE|X. Síma vonalkörben két kezét magasba emelve, térdképként ábrázolt koronás király; szembenéz. Olyan, mint a C. N. H. 19. alatt ábrázolt kép. A felíratban az *L* betű függőleges és vízszintes szárai között foglal helyet a kis *O* betű. Az *M* betű nem határozott, mert a két függőleges szár között egészen kis, ismét függőleges vonal áll. A C. N. H. 19-től abban tér el, hogy amíg a C. N. H. 19. alatti ábrázolásnál a király medencéjében két csúcsával lefelé álló háromszögű ponc van, amely alatt, két-két *V* betű formájú térkitöltő elem foglal helyet, addig a mienknél a *V* betűs térkitöltő elem felett pontok vannak.

Hátlapja: mint Weszerle V. táblájának 22. alatti képén látható. A felirata valószínűleg: PANNONENI[A].

Visszásan van írva és nem a szokásos helyen, a kis kereszt ábrázolásánál kezdődik. Az *A* betűk kifejezetten *V* betűk; a két egymásmelletti *N* betű között kis félköröcske áll; az *O* betű egészen kicsi; az *I* betű alsó- és felsővégénél balra, illetőleg jobbrafordult ferde vonalak vannak. A kereszt az utolsó *A* betű előtt helyezkedik el.

0.805 gr., átm.: 17.5 mm.

VII. Salamon érmei.

C. N. H. 22.⁴

1. (2. kép 1.)
0.765 gr., átm.: 17.6 mm.
2. (2. kép 2.)
8 drb. 0.41, 0.55, 0.585, 0.595, 0.60, 0.63, 0.69, 0.74 gr., átm.: 16.5, 16.6, 16.7, 17.1, 17.2, 17.3 (2 drb.), 17.5 mm.
3. (2. kép 3.)
0.625 gr., átm.: 17.0 mm.
4. (2. kép 4.)
0.66 gr., átm.: 16.6 mm.
5. (2. kép 5.)
2 drb. 0.535, 0.615 gr., átm.: 16.7, 17.1 mm.
6. (2. kép 6.)
0.635 gr., átm.: 16.5 mm.
7. (2. kép 7.)
0.74 gr., átm.: 17.5 mm.
8. (2. kép 8.) A koronás fejű király alig pár vonással van ábrázolva.
0.58 gr., átm.: 16.5 mm.
9. (2. kép 9.) Rendes felirat. Az arc mellett és a bal kar közötti mezőben pont van.
0.485 gr., átm.: 15.8 mm.
10. (2. kép 10.) A bal alsó kar alatt pont van, alatta négy ferde vonal foglal helyet.
0.685 gr., átm.: 17.2 mm.
11. (2. kép 11.) A bal kéz alatt pont van, alatta lépcsőzetesen két függőleges vonalka, majd egy hosszabb és vastagabb ferde vonal alatt fordított római IV-es foglal helyet.
0.76 gr., átm.: 16.5 mm.
12. (2. kép 12.) Rendes felirat. A bal kar alatt pont van, alatta egy hosszabb és három rövidebb ferde vonal helyezkedik el.
0.59 gr., átm.: 17.0 mm.

⁴ A 2. képen az egyes éremváltozatokat mutatjuk be. A képen a feliratok után pontosvessző van, majd a szigla változatok következnek. Szövegírássunkban a feliratok pontos leírása helyett a 2. képre utalunk.

13. (2. kép 13.) Bal kar alatt pont van, alatta egy hosszabb és három rövidebb ferde vonal a térkitöltő elem.

0·545 gr., átm.: 16·9 mm.

14. (2. kép 14.) A bal kar alatt pont van.

0·595 gr., átm.: 16·6 mm.

15. (2. kép 15.) A bal kar alatt félkörív, közepén pont van.

0·605 gr., átm.: 16·0 mm.

16. (2. kép 16.) A bal kar alatt három ferdén álló vonal foglal helyet.

0·70 gr., átm.: 17·6 mm.

17. (2. kép 17.) Bal felsőkar alatt négy ferdén álló vonal a térkitöltő elem.

0·715 gr., átm.: 15·9 mm.

18. (2. kép 18.) Bal kar alatt vízszintesen fekvő tojásdad alakú pont van.

2 drb. 0·645, 0·665 gr., átm.: 17·1, 17·4 mm.

19. (2. kép 19.) Bal kar alatt függőleges, tojásdad alakú pont van.

0·555 gr., átm.: 17·1 mm.

20. (2. kép 20.) Bal kar alatt, egymásalatt két vízszintes helyzetben fekvő, tojásdad alakú pont van.

2 drb. 0·57, 0·675 gr., átm.: 17·0, 17·3 mm.

21. (2. kép 21.) A bal kar és a gyöngykör közötti mezőben egymás alatt három, vízszintesen fekvő tojásdad alakú pont van.

0·395 (!) gr., átm.: 16·8 mm.

22. (2. kép 22.) A bal kar alatt és a gyöngykör között, két vízszintesen fekvő tojásdad alakú pont van, alattuk kis vízszintes vonalka foglal helyet.

0·57 gr., átm.: 16·9 mm.

23. (2. kép 23.) A bal kar és a gyöngykör között kissé jobbra dülő tojásdad alakú pont van.

0·68 gr., átm.: 17·2 mm.

24. (2. kép 24.) A bal kar és a gyöngykör között, egymás alatt két pont van. A korona, helyesebben az oromdész baloldalon, az arctól kissé távolabb áll, viszont az a pont, amely az oromdész alatt szokott lenni, az archoz közelebb áll.

0·525 gr., átm.: 17·3 mm.

25. (2. kép 25.) Az ábrázolt alak mellén, közvetlenül a nyak alatt, négy pont helyezkedik el; a bal kar és gyöngykör közötti mezőben egymás alatt két pont van.

0·45 gr., átm.: 17·0 mm.

26. (2. kép 26.) Bal kar alatt csúcsával lefelé álló háromszögű ponc a térkitöltő elem.

2 drb. 0·68, 0·735 gr., átm.: 16·7, 17·1 mm.

27. (2. kép 27.) Az arc mellett és a bal alsókar között, csúcsával lefelé álló, háromszögű ponc foglal helyet.

0·635 gr., átm.: 16·9 mm.

28. (2. kép 28.) Az arc mellett és a bal alsókar között, csúcsával lefelé álló, háromszögű ponc helyezkedik el.

0.53 gr., átm.: 16.5 mm.

29. (2. kép 29.) Ugy a felirat betűtipusa, mint maga az ábrázolt alak is, a szokottnál valamivel kisebb. A bal kar alatt ferde vonal áll, amely alatt fordított helyzetben álló római IV-es foglal helyet.

2 drb. 0.69 (2 drb.) gr., átm.: 17.2, 17.8 mm.

1. + RE+ S ALOMONI	26. + REX SALOMONI ; ▼
2. + RE+ SALOMONI	27. + RE+ SALOIIIOIII ; ▼
3. + REX 2 ALOMONI	28. + REX 2ALOMONI , ▼
4. + RE+ S ALOMONI	29. + REX SALOMONI ; /v
5. + RE+ S-HALOMONI	30. + REX S-HALOMONI ; /v
6. + REX S-HALOMONI	31. + REX 2-HALOMONI ; /v
7. + REX ALOMOIII	32. + REX SALOMONI , +
8. + REX S ALOMONI	33. + REX SALOMONI ; /v , /v
10. + REX 2ALOMONI ; /v	34. REX SALOMONI ; + , /v
11. + R EX S /ALOIIIOIII ; *11/4	35. + REX SALOMONI , +
13. + REX S-HALONONI ; /v	36. + REX SALOMONI ; +
14. + REX S-HALOMONI	37. + REX SALOMONI ; + , /v
15. + REX xALOMIIIOIII ; v	38. + REX S-HALOMONI ; +
16. + REX 2ALOMONI ; /v	39. + REX SALOMONI ; ▼
17. + REX 2-HALOMONI ; /v	40. + REX 2ALOMONI , + , /v
18. + REX SALOMONI , -	41. + REX S-HALOMONI , + , /v
19. + REX S-HALOMONI , v	42. + REX 2ALOMONI , + , /v
20. + REX SALOMONI ; =	43. + REX SALOMONI ; w , /v
21. + RE+ ~ALONONI ; =	44. + REX SALOMONI ; w
22. + REX S-HALOMONI ; =	45. + REX SALOMONI ; "
23. + PEX ~ALOMONI ; v	46. + REX SALOMONI ; c/v
24. ■ RE SALOMONI ; :	
25. + REX SALOMONI ; : , :	

Abb. 2. kép.

30. (2. kép 30.) Az alakábrázolás a szokottnál valamivel kisebb. A bal kar alatt függőleges, majd két rövidebb ferde vonal helyezkedik el.

0.80 gr., átm.: 17.3 mm.

31. (2. kép 31.) Az alakábrázolás a szokottnál valamivel kisebb. A bal

kar alatt egy ferde, majd három rövidebb, ugyancsak ferde vonal szerepel térkitöltő elemként.

0.74 gr., átm.: 17.8 mm.

32. (2. kép 32.) Az arc és a bal alsókar között kis kereszt foglal helyet. 0.76 gr., átm.: 17.8 mm.

33. (2. kép 33.) Az arc és a bal alsókar közötti mezőben kis kereszt foglal helyet. Jobb oldalon a kormánypálca keresztje alatt ugyancsak kis kereszt helyezkedik el. A bal kar alatt hosszabb, majd négy rövidebb ferde vonal tölti ki a teret.

0.68 gr., átm.: 16.9 mm.

34. (2. kép 34.) Bal kar alatt és a gyöngykör közötti mezőben kis kereszt áll; jobb oldalon, a kormánypálca keresztje alatt, ugyancsak kis kereszt helyezkedik el.

0.555 gr., átm.: 17.6 mm.

35. (2. kép 35.) A bal alsókar és a gyöngykör között kis kereszt tölti ki a teret.

0.59 gr., átm.: 16.6 mm.

36. (2. kép 36.) Az arc és a bal alsókar között, kis kereszt foglal helyet. 0.625 gr., átm.: 17.0 mm.

37. (2. kép 37.) Az arc és a bal alsókar között kis kereszt áll. Jobb oldalon, a kormánypálca keresztje alatt, talpával lefelé, egymás alatt vízszintesen álló két háromszögű ponc foglal helyet.

0.69 gr., átm.: 17.3 mm.

38. (2. kép 38.) A balkar és a gyöngykör közötti mezőben kis kereszt áll, amelynek baloldali szára hiányzik.

0.625 gr., átm.: 17.3 mm.

39. (2. kép 39.) A balkar és a gyöngykör közötti teret kis kereszt tölti ki; jobboldalon, a kormánypálca keresztje alatt, csúcsával lefelé álló háromszögű ponc van.

0.775 gr., átm.: 17.1 mm.

40. (2. kép 40.) A balkar és a gyöngykör közötti mezőben kis kereszt áll; jobboldalon, a kormánypálca keresztje alatt, dült kereszt helyezkedik el.

0.64 gr., átm.: 17.6 mm.

41. (2. kép 41.) A balkar és a gyöngykör között térkitöltő elemként kis kereszt foglal helyet; jobboldalon, a kormánypálca keresztje alatt, csúcsával lefelé álló, háromszögű ponc van.

0.755 gr., átm.: 17.4 mm.

42. (2. kép 42.) A balkar és a gyöngykör közötti mezőben kis kereszt áll; jobboldalon, a kormánypálca keresztje alatt, talpán álló háromszögű ponc helyezkedik el.

0.60 gr., átm.: 17.1 mm.

43. (2. kép 43.) A balkar és gyöngykör között vízszintesen fekvő E betű van; alatta egy hosszabb és három rövidebb ferde vonal tölti ki a teret.

0.61 gr., átm.: 16.6 mm.

44. (2. kép 44.) Az alakábrázolás a szokottnál valamivel kisebb. A belső gyöngykört sem a balkéz ujjai, sem a baloldali oromdíz nem érik el. A bal-kar alatti üres teret vízszintesen fekvő *E* betű tölti ki.

Az érem hátlapján, az előlap egyes betűinek átverete jól kivehető.

2 drb. 0.585, 0.62 gr., átm.: 17.2 (2 drb.) mm.

45. (2. kép 45.) A bal alsókar és a gyöngykör közötti mezőben egymásmellett, csúcsával felfelé álló két megnyúlott háromszögű ponc foglal helyet. (Mintha egy fekvő *E* betűnek két szára volna?) Alatta egy hosszabb és két rövidebb ferde vonal szerepel térkitöltő elemként.

0.82 gr., átm.: 17.2 mm.

46. (2. kép 46.) A bal alsókar és a gyöngykör közötti mezőben kis félhold helyezkedik el, amelynek szarvai lefelé mutatnak. Alatta egy hosszabb és két rövidebb ferde vonal tölti ki a teret.

0.55 gr., átm.: 16.1 mm.⁵

Dr. Bálint Alajos.

⁵ Dr. Hóman Bálint, a Magyar pénztörténet 1000—1325. c. munkájában az itt ismertetett éremfajták feldolgozásánál a következő addig ismert leletanyagot vette alapul:

A C. N. H. I. sz. típusból 158 darabot tanulmányozott. Éspedig Harsányi Pál mérései a Nemzeti Múzeum éremtári anyagából (továbbiakban: NM.); Szabó Ottmár mérései a zirci apátság éremtárában (tov.: Z.); Brenner Ferenc (Esztergom) mérései magángyűjteményében (tov.: Br.); Kovács István és Schneller Vilmos mérései az Erdélyi Múzeum éremtárában (tov.: EM.); Finály Henrik: A régi magyar súlymérték (Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. IV. 1866—1867. Kolozsvár, 1868.) (tov.: F.); Kalocsay Endre: A szoros értelemben vett Magyarország érmei (Csurgói ref. főgymn. értesítője 1901—1902.) (tov.: K.); Jeszenszky Géza: Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről (Numizmatikai Közlöny, 1914. 52—66. ll.) (tov.: J. Num.); Harsányi Pál: Árpád-házi királyaink kiadatlan pénzei (Numizm. Közl. 1912. 83—85. ll.) (tov.: H. Num.); Győrik Márton: A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum Simkó-féle érem- és régiséggyűjteményének katalógusa, II. (Pozsony, 1895.) (tov.: Gy.); végül saját mérései alapján, melyet Nuber F. Károly magángyűjteményében végzett (tov.: HB.).

A C. N. H. 8. sz. típusból 48 darabot vett vizsgálat alá: NM.; Tkalcic Vladimir mérései a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum éremtárában (tov.: Zg.); Z.; Börzsönyi Arnold mérései a győri r. k. főgymnasium éremtárában (tov.: B.); Br.; K.; Gy.; HB.

A C. N. H. 10. sz. típusból 33 darabot írt le: NM.; EM.; Zg.; Z.; B.; Br.; Gy.; HB.

A C. N. H. 11. sz. típusból 49 darabot ismertet: NM.; EM.; Zg.; Z.; B.; Br.; Gy.; HB.

A C. N. H. 12. sz. típusból 31 darabot tett tanulmány tárgyává: NM.; Zg.; EM.

A C. N. H. 19. sz. típusból 42 darabot vizsgált: NM.; Zg.; B.; Br.; K.; Gohl Ödön: Salamon korabeli éremlelet Nyitraudányban (Numizmatikai Közlöny, 1908., 102—109. ll.) tov.: G.; Gy.

A C. N. H. 22. sz. típusból 175 darabot tanulmányozott: NM.; G.

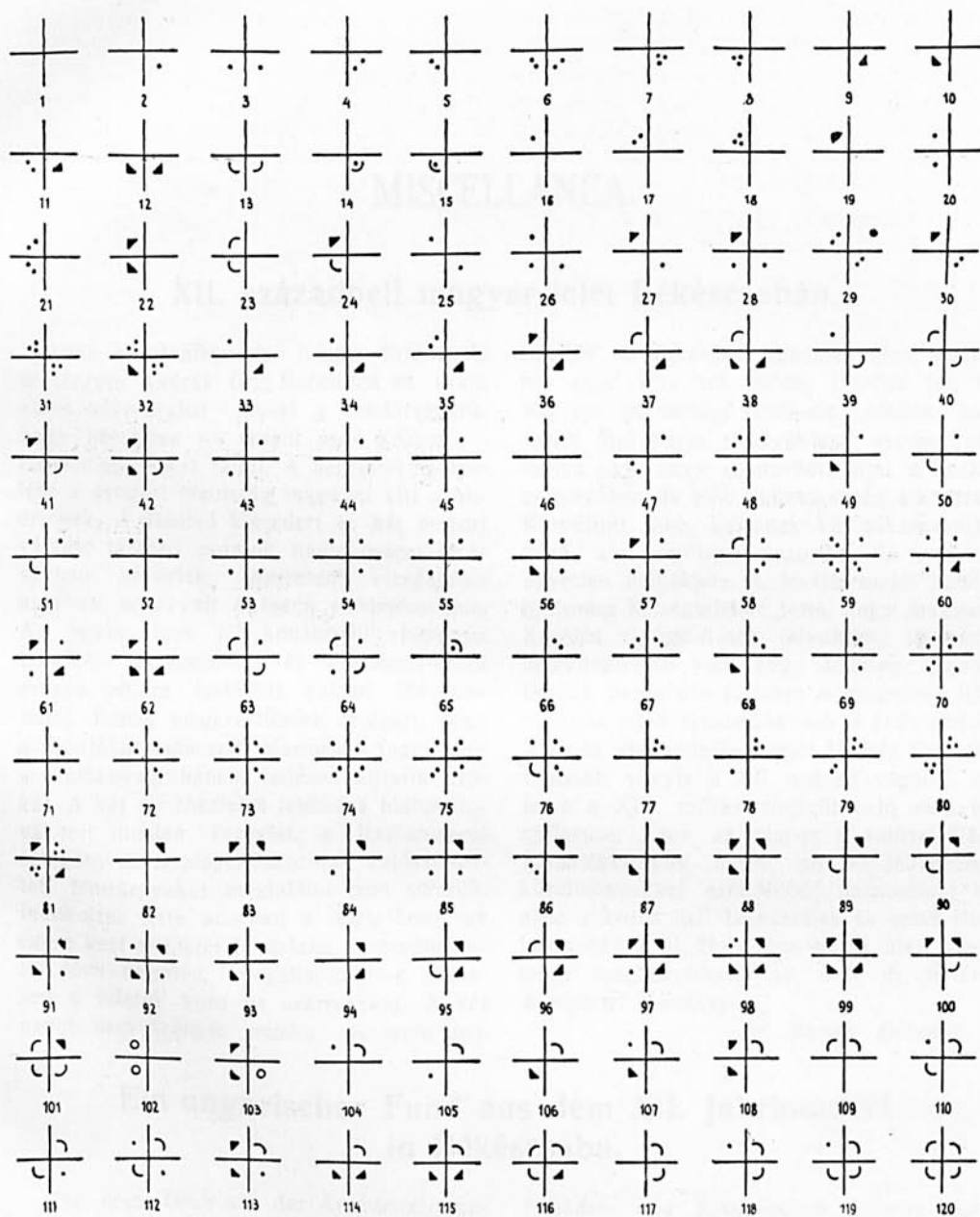
Der Münzfund zu Hódmezővásárhely.

(Hieher gehört die Tafel LXXV.)

Im Frühling 1933. fand man auf dem Grunde der röm. kath. Pfarre, in einem grauen Gefäß, 1542 Münzen. Sie stammen sämtlich aus der Árpádenzeit. Und zwar: 1. Stephan der Heilige (1000—1038.), *Corpus Nummorum Hungariae* 1.: 25; 2. Peter (1038—1041. und 1044—1046.), *C. N. H.* 8.: 58; 3. Aba Samuel (1041—1044.), *C. N. H.* 10.: 1; 4. Andreas I. (1046—1060.), *C. N. H.* 11.: 326; 5. Andreas II., *C. N. H.* 12.: 1072; 6. Salomon (1064—1074.), *C. N. H.* 19. conf.: 1; 7. Salomon, *C. N. H.* 22.: 59 Stück. Die einzelnen Münzen führen wir im ungarischen Text nach der Prägungsart separiert, mit genauen Massangaben an.

Dr. A. Bálint.

Tafel LXXV. tábla.

MISCELLANEA.

XII. századbeli magyar lelet Békéscsabán.

1933. szeptember első napján bejelentette Osgyin András (III. Hold-utca 44. szám alatti békéscsabai lakos) a rendőrségnek, hogy kertjében — verem ásás közben — emberi csontokat talált. A helyszíni szemlére a rendőri bizottság magával vitt szakértőnek. A földből kiszedett és két emberi vázhoz tartozó csontok nagy összevisszaságban heverték; tüzetesebb vizsgálatuk azonban nem volt egészen eredménytelen. Az egyik igen jól konzervált koponya mindkét járomcsontja és állkapocs-szára erősen zöldre festődött valami fémrozsdától. Ennek megerősítésére szolgált, hogy a csontokat nemcsak felszínesen fogta meg a festőanyag, hanem teljesen átitatta azokat. A két sír tökéletes feldúlása hiábavalóvá tett minden keresést, a festőanyagul szolgáló és honfoglaláskorinak valószínűsített fémtárgyakat megtalálni nem sikerült. Indokolttá tette azonban a lelet, hogy az egész kert területét feltárjam, az eredménytől téve függővé, megállapítható-e hitelesen a leletek kora és származása. A két napot nem igénylő munka összesen egy

további sír feltárását eredményezte, melyben fejfelé Ény.-nak, lábbal Dk.-nek fekvő, 183 cm hosszúságú férfi-váz feküdt, hanyatt. Bal karja könyökben vissza volt hajtva úgy, hogy szétterített ujjai a nyakcsigolyákon és jobb kulcsontján feküdtek. Kinyújtott jobb karjának két alkarcsontja közé vas nyílhegy szorult. Ez volt az egyetlen melléklete. A levélformájú kétélű nyílcsúcs kétségtelenné tette, hogy magyar. Későbbi vizsgálódások folyamán hitelesen megállapítható volt, hogy teljesen azonos Dr. Cs. Sebestyén Károly: A magyarok íjja és nyíla című tanulmányának a Dolgozatok VIII. kt. 196. oldalán közölt 13. kép B4. jelű tipussal; vagyis a XII. század végéről, illetve a XIII. század elejéről való magyar nyílcsúcs. Ezen az alapon a valószínűleg halántékkarikás másik sírt és jellegzetes körülményekkel szűkölködő harmadikat is ebbe a korba kell helyeznünk és ezzel Békéscsabán a III. Hold-utca 44. sz. alatt hitelesen megállapítható az első itt feltárt Árpád-kori temetkezés.

Dr. Banner Benedek.

Ein ungarischer Fund aus dem XII. Jahrhundert in Békéscsaba.

Das erste Grab aus der Árpádenzeit gelangte, durch einen Zufall, im September 1933 zum Vorschein. Bei der Auffindung wurde zwar das Grab zerstört, auf den

Schädel- und Kinnknochen konnte man starken Grünspan beobachten. In dem authentisch aufgedeckten zweiten Grab, verriet aber die Pfeilspitze, zwischen den Kno-

chen des rechten Unterarms, zweifellos das Zeitalter desselben. Der Typ B. 4. im Abb. 13. der Abhandlung von Dr. K. Sebestyén, (s. Bd. VIII. unserer Zeitschrift) erwies es als wahrscheinlich, dass die Schläfenringe,

die aus dem anderen Grabe verloren sind, hieher gehören und dieser Umstand weist das Grab in die frühere Árpádenzeit.

Dr. B. Banner.

Édesvízi kagylók szegedvidéki régészeti leletekben.

Szeged vidékének recens kagylófaunájával foglalkozva (A szegedvidéki kagylók, 1927.), figyelemmel voltam környékünk archaeológiai kutatásainak eredményeire is, amikor dolgozatomban Najádjaink etnológiai vonatkozásaira tértem ki. Ebből a célból újólag behatódobban átvizsgáltam a szegedi múzeum és a szegedi egyetem archaeológiai intézetének tárgyamat érintő ásatási leletanyagát. A vizsgálatok folyamán a Szegedtől legtávolabbi déli adatok Adáról, a legészakibbak Szarvas vidékéről, a többi közbeeső ásatóhelyek adatai Szeged, Kiszombor és Hódmezővásárhely környékéről álltak rendelkezésemre.

A meghatározások — csekély kivétellel — természetesen már epidermisüket vesztett, elváltozott színű, tompa gyöngyházfényű, sok esetben igen csonka, hiányos, de konturvonalalaikban többé-kevésbé mégis rekonstruálható példányokon történtek. A Molluscák terjedelmes és bonyolult nomenclaturájában Rotarides M. dolgozatának (A lösz csigafaunája. 1931.) elnevezéseit követvén, a fajokra való hivatkozással az *Unio Retz.* genust, mint a leggyakrabban előfordulót felsorolásomban csak U.-val jelzem.

Ada és Mohol községeknél (Móra F. ásatása, 1907.) az alsó Tisza jobb partján őskori, illetőleg bronzkori telephelyeken az *Unio*-héjak állati csontmaradványokkal egész rétegekben fordulnak elő. A rétegek uralkodó alakja az U. pictorum.

Csókán (Móra F. ásatása, 1907.) a neolitikum gazdag anyagában a feljegyzések

szerint sok U. batavust = U. crassust találni. A bekerült leletekben U. crassus, U. tumidus és U. pictorum volt.

A Tisza mentén északra *Rábé* (Tömörkény I. ásatása, 1907.) szolgáltat adatokat a Tanka- vagy Ankasziget dombjából, amit még nem is olyan régen víz vett körül. Innen bronzkori konyhahulladékokból a halász- és vadászálet szerszámainak maradványaival kerültek ki a kagylók. A fajok szerint bizonyára ki nem válogatott múzeumi anyag negyedrésze U. tumidus, a többi U. pictorum.

A Maros—Tisza-szög egykori vizes területeinek bőséges leletanyagát a helyszínen tanulmányozhattam azon ásatási munkálatok keretében, amelyek északkeletre, a Tiszához közelebb eső *Ószentiván* (Banner J. ásatása 1926—1928.) község területén folytak le. Itt az aeneolitikumban élő ősember csőtalpas edénymellékletű zsugorított csontvázának (7. sz. sír) bal medencéjén folyami kagylók voltak, amelyeknek erősen csonkult három példánya U. pictorumnak bizonyult. Óriási kagylótömegek táródtak fel egyrészt a putrikból, másrészt a kagylórétegekből vagy kagylópadokból, főképen a szélmalom körül, ahol ma is van vízállásos mélyedés, de ebben recens, élő kagylókat nem találtam. A sok putri vagy lakógödör fölfelé szűkülő belvilágából, valamint a terjedelmes, 60 cm vastag kagylórétegekből a korroziótól eltekintve, meglehetősen ép és határozásra alkalmas anyagot szerezhettem. Esetenként oly sűrű tömegekbe préselődtek össze a héjak, hogy

lapátolható halmazokat alkottak. Pl. az *Anodonta cygnea* L.-t, ezt a többi ásatóhelyen csak ritkán előforduló tavi kagylót réteges tömörülésben, olykor a héjvájulatokkal egymásba nyomulva találtam még háborítatlan ősi elhelyezkedésében, de itt-ott még az utólagos elmozdítások sem tüntették el teljesen a helyezkedésnek eme jel-

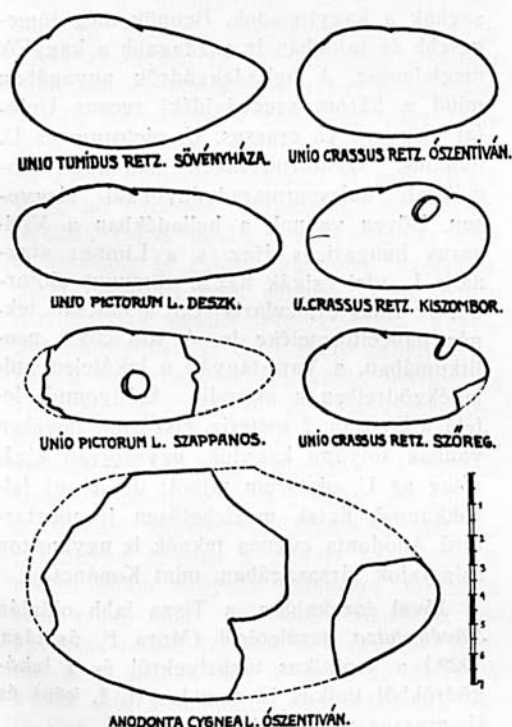

Abb. 1. kép.

lemző formáit. Az elfehéredett, vagy világos zsemlyeszínű, olykor füsttel, hamuval, korommal bemocskolt, megpörkölt héjak javarészből idős példányok voltak. A sok közt csupán egy gödörben találtam — de ebben úgyszólván kizárólag — fiatal állatok maradványait. A vízi csigákat jóval csekélyebb számban a *Viviparus hungaricus* Haz., elvértve a *Limnea stagnalis* L. fajok

képviselik. Az őszentiváni neolitikum kagylófaunájában *U. pictorum* az uralkodó, a recens szegedvidéki alakoknál megnyúltabb, tenuitikus teknőkkel, míg a zömökebb *U. crassus* (l. 1. kép) már kevésbé gyakori. Egy gödörből igen elütő, zömök, batavoid forma került ki. Az *U. crassus*-nál valamivel gyakoribb az *U. tumidus*, amely csak egy gödörben volt *U. pictorum*-mal együtt bőségesen képviselve. Általánosságban *Anodonta cygnea* itt sem gyakori. Annál feltűnőbb, hogy egy putrit majdnem csak ez a faj töltött ki töredékes, mállekony, igen rossz megtartású teknőlemezeivel (l. 1. kép). Héjai vastagabbak a recensekéinél és kevésbé felfúvódottak, bár az sincs kizárva, hogy a teknők laposodását a földnyomás okozta. A bőrke színének elváltozása folytán a héjak fakó — agyagszínűek, vagy okker-, olykor narancssárgák.

Szörög (Móra F. ásatása, 1928.) zsugorított temetkezésekhez tartozó bronzkori leletanyaga a Maros—Tisza-szögbe még jobban belefoglalt áradmányos területről származik, de a község Szív-utcájának (Szörög C.) 229 sírja közül csak egy-néhányának mellékletei közt vannak édesvízi kagylók. Így a C. 110. sz. sír csontvázának mellén *Unio*-kagylóról tesz az ásatási napló említést. A C. 114. sz. sír gazdag mellékletanyagában tengeri kagylókkal együtt szerepel egy meghatározhatatlan *Unio*-héj búbvége, belépréslődött barnásfekete, gyanúszerű masszával. A C. 135. sz. sír csontvázának arca előtt átfúrt foggyöngyök mellett ép *Unio pictorum* félhéj van. A C. 162. sz. sírban tengeri csiga- és kagylóhéjak közt egy csonka *U. crassus* is szerepel (l. 1. kép), valószínűleg mesterségesen eszközölt bemetszéssel a héj felső szegélyén. A C. 174. sz. sír csontváza előtt levő táblán két kagylóhéj-fél volt: az egyik ép *U. pictorum*, a másik egy sérült *U. crassus* fiatal példánya.

A Maroshoz közel s attól délre fekvő

Deszk község határában végzett ásatások (Móra F., 1932.) feltárásaiban szerepel az E. 3. sz. bronzkori sír, amelyben a csontváz hamus gödörbe volt temetve. A hamuban bővében vannak az *U. pictorum*-teknők (l. 1. kép). A község északi széle felett a bronzkori sírok mellékleteiben többször fordulnak elő tengeri Mollusca-k héjai. De egyben, az F. 50. sz.-ban a zsugorított csontváz feje mögött csonttűvel, egy kevésbé sérült *U. crassus* héj feküdt. A sír előtt jazig gödrök voltak. A még keletebbre fekvő réz-bronzkori sírmező — Deszk. A. — 83 sírja közül a 35. sz. sír egyik csőtalpas edényében *U. crassus* héjjal volt. — A deszki temetők egyébként csak néhány km-re fekszenek a régi Marostól, mely valamikor jóval délebbre folyt a mostaninál s még pár évtizeddel ezelőtt is a régi Marosmederben víz volt (Fehértó). Ennek partjához közel húzódik a Deszk A. és F. temető.

A déli Maros—Tisza-zugból még a **kiszombori** sírmező (Móra F. ásatása, 1928.) szolgál érdekes adattal, ahol a B. 307. sz. germán sír mellékletei közt egy példány hiányos, de mesterségesen átfúrt *U. crassus* volt (l. 1. kép). Ez az átvizsgált anyag egyetlen népvándorláskori édesvízi kagylója.

Szeged közvetlen közelében a mostani Holt-Tiszaág mellett, a Klebelsberg-telep előtti **Kúndombon** (Móra F. ásatása, 1926.) a feltárt — egyébként avar-hún temetőben — a 162. sz. őskori, melléklet nélkül zsugorított csontváz sírja alatt egy lakógödörben tömördek *Viviparus hungaricus* csigával együtt fordulnak elő az *U. pictorum* és *U. tumidus* héjak.

Az északi Maros—Tisza szögletben még a **Lebőhalomról** (Móra F. ásatása, 1930.) kell említést tenni, ahol neolitikus temetkezésből a 39. sz. sír zsugorított csontvázának arca előtt csiga- és kagylóhalom hevert, melyben az *U. pictorum* faj van képviselve.

Hódmezővásárhely környékének leleteiből (Banner J. ásatása, 1929—1933.) a kökénydombi neolitikumban 25—40 cm vastag s 50 cm széles kagylós réteg fordul elő az *U. pictorum* héjaival s ezekben halpikkelyekkel. Ugyaninnen kerültek ki a ritkábban mutatkozó barnássárga bőrkéjű, kevésbé felfúvódott *Anodonta cygnea*-teknődarabok. A kopáncsi telepeken 50 cm vastagságúak a kagylópadok. Bennük még tömegesebb és fajokban is gazdagabb a kagylók megjelenése. A hulladékgödrök anyagában mind a három szegedvidéki recens *Unio*-faj megvan: *U. crassus*, *U. pictorum* és *U. tumidus*, széntörmelékekkel, halpikkely-csomókkal, halcsontmaradványokkal elegyesen. Bőven vannak a hulladékból a *Viviparus hungaricus* Haz. s a *Limnaea stagnalis* L. vízi csigák házai, valamint előfordul az *Emis orbicularis* (L.), a mocsári teknős páncéltörmeléke is. A Kötőpart neolitikumában, a Vata-tanyán a lakótelep hulladékgödreiből a második ásonyomtól lefelé átlagosan 2 méterig elszórtan hűvében vannak folyami kagylók, úgyszólván kizárólag az *U. pictorum* fajból; de itt-ott felbukkannak fiatal, meglehetősen jó megtartású *Anodonta cygnea* teknők is ugyanazon csigafajok társaságában, mint Kopáncson.

Jóval északabbra, a Tisza jobb oldalán **Sövényháza** területéről (Móra F. ásatása, 1929.) a neolitikus tűzhelyekről és a lakógödrökből tipikus *U. tumidus* (l. 1. kép) és *U. crassus* példányok kerültek ki.

Végezetül a **Szarvas** közelében (Krecs-marik E. ásatása, 1915.) végzett feltárások leleteiről tesztek említést. Bár a terület távol esik a többiekhez képest Szegedtől, mégis mint körösmenti alföldi települést figyelmen kívül nem hagyhattam. Az ásatás a szappanosi neolitikum óriási kagylótömegeit tárta fel: az *Unio*-tömegek fészkekben, csomókban, padokban fordulnak elő a csipett cserepekkel olyan tömegekben, melyek az ásatási munkálatokat is megnehezítették.

Sajnálatos, hogy a helyszínen faunavizsgálatokat nem végezhettem s a leletekből csupán egyetlen megmunkált *U. pictorum*-teknő (l. ábra) állt rendelkezésemre, amely a búb alatt, a héj közepe táján volt átfúrva.

Vidékünk édesvízi kagylói a felsorolt archaeológiai leletek tanúsága alapján annak idején — főképen a neolitikumban, kevésbé a bronzkorban — a helyszínen gyűjtve, nyersen, osztrigamódra fogyasztásra szolgálhattak. A feltétlenül allochton úton összekerülő héjmaradványok majdnem mindig páratlanok a tűzhelyek vagy lakógödrök közelében, amint a kagyló bizonyára nyers (sütéssel, főzéssel el nem készíthető, hő hatására összeugró, összekeményedő), rágós húsának elfogyasztása után a kinyitott (s ekkor könnyen szétváló), majd elhajított üres héjfelek csak ritkán maradhettek együtt. Fogyasztásuk közvetett bizonyítéka az ősi tűzhely hamuja, korma, a velük együtt előforduló marha- és birkacsontok, bölény- és marhaszarvtöredékek, agancsdarabok, a fogak, halcsontok, szálkák és halpikkelyhalmazok. A szőregi sírban a csontváz előtt a tábla tett kagyló a túlvilági jelképes táplálkozásra utal. Az őszentiváni telepen a kishéjú fiatal állatok teknői külön nagyobb halomban fordultak elő: ezek, mint kevésbé kiadósak, fogyasztás nélkül kerültek egy rakásba. Közük u. i. sokkal több a pontosan összeillő héjféll, ami a felbontás elmaradásának valószínű jele. Bizonyára együtt gyűjtődtek a nagyokkal s csak kiválogatás folytán kerültek egy csomóba.

A megmunkáltság jelei közt úgyszólván csak az ékszerhasználatra valló s a felfűzéssel magyarázható átfúrás, átlukasztás szerepel. De ez vidékünk kagylóinál sem olyan gyakori jelenség, mint azoknál a sírmellékletként előforduló tengeri csigáknál (*Cerithium*, *Cypraea*, *Columbella*, *Dentalium*) és kagylóknál (*Cardium*, *Pectunculus*, *Spondylus*), amelyek kétségkívül mu-

tatósabb vagy bizarr voltuknál, valamint nehezebb megszerezhetőségüknél fogva nagyobb értéket képviseltek, mint az igénytelen, közönséges és tömeges előfordulású Najádok. Említésre érdemes még, hogy néhány héj szélén az egyenletes kopás mintha kanalazó, kaparó vagy símitó használat nyomait sejtetné.

Az archeológiai leletek édesvízi kagylófaunája vidékünkön mindössze négy fajjal van képviselve: *Unio crassus* Retz., *Unio pictorum* L., *Unio tumidus* Retz. és *Anodonta cygnea* L. E fajok előfordulása a recens faunával is megegyezik. Faunisztikai szempontból feltűnő, hogy a szegedvidéki élő Najádfaunában — eddigi több éves észleleteim szerint — *U. tumidus* a szegedi Tiszában ritka, az árterekről pedig teljesen hiányzik, míg a felsorolt leletanyagban, ha megjelenése nem is tömeges, mégis sokkal gyakoribb. Minthogy nem hihetjük, hogy ezek más, *U. tumidus*-ban gazdagabb vízi vidékekről kerültek volna ide, feltehető, hogy ez a faj annak idején itt a Tiszavidéken sokkal jobban el volt terjedve, mint most. A leletek anyagában *U. pictorum* az uralkodó faj, alárendeltebb az *U. crassus*. A szegedi Tisza s a vele összefüggő vizes helyek ma élő kisbiotopjainak kagylópopulációi eddigi megfigyeléseim alapján a következők: Sebes folyóvízben *U. crassus*, kevesebb *U. pictorum*, ritkán *U. tumidus*, gyakrabban *U. crassus*-ra rögzülve a vándorkagyló, *Dreissena polymorpha* Pall., csendes folyású vízben, öblökben. *U. pictorum*, kevesebb *U. crassus*, szórványosan *Anodonta complanata* Rossm., ártéri vizekben, holt medrekben kevés *U. pictorum*, gyakrabban *Anodonta cygnea* L. A felsorolt kisbiotopok és az ősidőkből származó kagylófauna fajainak összehasonlítása alapján *U. pictorum*-nak, ennek az itt nálunk csendesebb vizekben letelepedő kagylónak a sebesebb folyású Tisza-szakaszokban jobban otthonos *U. crassus*-hoz képest törté-

nő gyakoribb megjelenése a kagylótömegekben arra enged következtetni, hogy az Újszegedtől délre eső vidék, de a hőmezővásárhelyi is ártéri, csendes vizekben gazdag lehetett, ami az ilyen viszonyokat jobban kedvelő fajoknak, az *U. pictorum* elterjedésének kedvezett. Egyébként Hódmezővásárhely régi vízrajza (Bodnár B. Hódmezővásárhely régi vízrajza. 1928.) is ezt bizonyítja. Az ószentiváni Anodonta-tömegek, valamint a szórványosabb kökénydombi és kotacparti Anodonta-leletek is álló, tószzerű, vagy igen lassú folyású, esetleg visszahúzódásoknak kiapadásoknak kitett ártéri vizekről, holt ágakról tanuskodnak. Ez az így formálódott österület pedig az itt letelepedett ember vadász-halász-életmódjának ideálisan kedvezett, amint a kagylós helyekről kikerülő hálónéhezékek, szigonytöredékek, halsütő-tálak, szálkák, hal-vázrészecskék, pikkelyek is igazolnak.

Az archaeológiai kagylóleletekből eddig

teljesen hiányzik a lapos tavi kagyló, *Anodonta complanata* Rossm., ami a szegedi Tiszában is szórványos előfordulása, az ártéri területeken pedig egyáltalában nem él. Hiányzanak továbbá a leletekből a borsó- és gömbkagylók, a *Sphaerium*- és *Pisidium*fajok, amelyek, különösen az utóbbiak, kicsinységükkel és héjaik gyengéd alkotásánál fogva allochton származású leletekben nehezen maradhatnak meg, de élethelyük miatt sem kerülhettek gyűjtésre. Végül érthető a vándorkagylónak, *Dreissena polymorpha* Pall. hiánya is, aminek elterjedése a fekete tengerből valószínűleg újabb keletű.

Általánosságban a vidékünk ősi arculatára vonatkozó faunabiológiai következtetések, amelyeket az archaeológiai adatokkal is támogatva látunk, megerősítik a geológiai és hidrográfiai megállapításokat.

Czögler Kálmán.

Süßwassermuscheln in den archaeologischen Funden von der Gegend Szeged.

Als ich mich mit dem rezenten Material der Muschelfauna von der Gegend Szeged beschäftigte (Die Muscheln der Gegend von Szeged. 1927.), beachtete ich auch die Resultate der archaeologischen Forschungen unserer Gegend; indem ich auf die ethnologischen Beziehungen der Najade hinwies. Zu diesem Zwecke unterzog ich die sich auf meinen Gegenstand beziehenden Ausgrabungsfunde des Städtischen Museums zu Szeged und des Archaeologischen Instituts der Universität Szeged einer neuen eingehenden Untersuchung; nämlich die Funde, welche durch die Ausgrabungen von J. Banner, E. Krecsmarik, F. Móra, und I. Tömörkény aus folgenden Orten zum Vorschein gekommen sind: Ada, Mohol (1907., Neolitikum, Bronzezeit),

Csóka (1907., Neolitikum), Rábé (1907., Bronzezeit), Ószentiván (1926—1928., Neolitikum und Bronzezeit), Szőreg (1928., Bronzezeit), Deszk (1932., Bronzezeit), Kiszombor (1926., germanisch), Kúndomb (1926., Neolitikum), Lebőhalom (1930., Neolitikum), Hódmezővásárhely (1929—1933., Neolitikum) und Szarvas-Szapannos (1915., Neolitikum).

Die in dem archaeologischen Material gefundenen Muschelarten von allochtoner Position sind die folgenden: *Unio crassus* Retz, *Unio pictorum* L., *Unio tumidus* Retz. und *Anodonta cygnea* L. All dies kamen vorzüglich im Neolitikum, mehr zerstreut im Bronzezeitalter vor; nur in einem germanischen Grabe von Kiszombor fand ich Süßwassermuschel-Beilage. Aus den

Vertretern der rezenten Muschelfauna von Szeged fehlen: *Anodonta complanata* Rossm., *Dreissena polymorpha* Pall., und die *Sphaerium*- und *Pisidium*-Arten.

Die Süßwassermuscheln unserer Gegend dienten gewiss rohe, in der Art von Austern zur Ernährung. Beweise dafür sind: 1. In Mengen kommen sie in Wohngruben und prähistorischen Feuerstätten unter Küchenabfällen vor, 2. mit Tierüberresten zusammen, die gleichfalls verzehrt wurden (Rinder- und Schafknochen, Auerochs- und Rinderhorn, Geweihstücke, Zähne, Gräten, und Fischschuppen). 3. Die aus Muscheln aufweisenden Fundorten zum Vorschein kommenden Netzbescherer, Harpunen und Schlüssel zum Fischbraten. 4. Zusammengehörende Muschelhälften sind sehr selten; auch ein Zeichen der Verzehrung. 5. Der Umstand, dass die Muschel in den Schlüsseln neben dem Skelett des Grabes war. Die Süßwassermuscheln wurden im Gegensatz zu den Seemollusken selten als Geschmeide oder Zierde benützt (Durchlöchern zum Zwecke von Auffädeln). Dass diese Art der Benützung so selten ist, erklärt sich natürlicherweise daraus, dass sie in Mengen vorkommen, leicht zu erwerben und von unscheinbarem Äusseren sind.

In faunistischer Beziehung — durch Vergleich mit der Population der auch heute lebenden Kleinbiotope — ist es auffallend, dass während in der rezenten Muschelfauna der Theissgegend *Unio tumidus* selten ist, kommt es in den archaeologischen Funden wenn auch nicht in Mengen, doch oft vor. Die am öftesten vorkommende ist *Unio pictorum*, eine Art die bei uns Flüsse und Flussbuchten gerne hat. In den Funden ist die in den reissenden Theisspartien einheimische *Unio crassus* seltener. Diese Beobachtungen zeugen davon, dass die studierten Fundorte, woher unsere Muscheln herrühren, langsam fliessende Wasserflächen, Überschwemmungsgebiete waren. In den Ansiedlungen kommt *Anodonta cygnea* seltener vor und die Stellen wo sie in Mengen vorkommt (Ószentiván, Hódmezővásárhely-Kotacpart) waren gewiss ruhige, teichartige Überschwemmungsgebiete, zurücklaufende Gewässer oder Faulwasser.

In allgemeinen erhärten unsere faunabologischen Folgerungen, welche betreffs des prähistorischen Zustandes unserer Gegend, auch durch die archaeologischen Funde Unterstützt werden, die geologischen und hydrographischen Feststellungen.

K. Czöglér.

A kopáncsi és kotacparti telepek faszeneinek anthrakotomiai vizsgálata.

Dr. Banner János a kopáncsi Zsoldos tanyán 1931-ben és a kotacparti Vata tanyán 1933-ban végzett ásatáskor, a tiszai kultúra III. periódusából származó faszeneiket is gyűjtött és ezeket nekem volt szíves meghatározás végett elküldeni.

Az anyagot makroszkopi átvizsgálás után, a szegfűolajos-sellakba ágyaztam, hogy mikrotómmal vágható legyen és róluk anthrakogrammok legyenek készíthetők.

A recens anyaggal való összehasonlítás után, mindkét lelőhelyen ugyanazoknak a fáknek szenei találhatók és pedig a *Quercus*-tölgy és *Ulmus*-szil fák szenei, melyek részben törzsből, részben különböző vastagságú ágakból valók.

A *Quercus*-szén, likacsgyűrűs (1. kép); a nagyedények átmérője $200 \times 300 \mu$, a nagyobb átmérő a belső sugarak irányában fekszik; az égés következtében az ellipszis a szokottnál megnyúltabb; üregükben töltő-

sejtek vannak; a kisedények 28–36 μ -osak; a szén lángnyelves (geflammt) rajzollattal. Egysoros és igen vastag, szabadszemmel is látható bélsugarakkal; ezek mentén égéskor megrepedezik a szén és apró dara-

kaptam, de kitűnt, hogy csak a felületén vannak széndarabok, a belseje azonban föld, ezért volt olyan súlyos. A többi Quercus akár egyik, akár másik tanyáról való, részben törzs-, részben ágszenek.

Ulmus-szén: likacsgyűrűs (2. kép), a

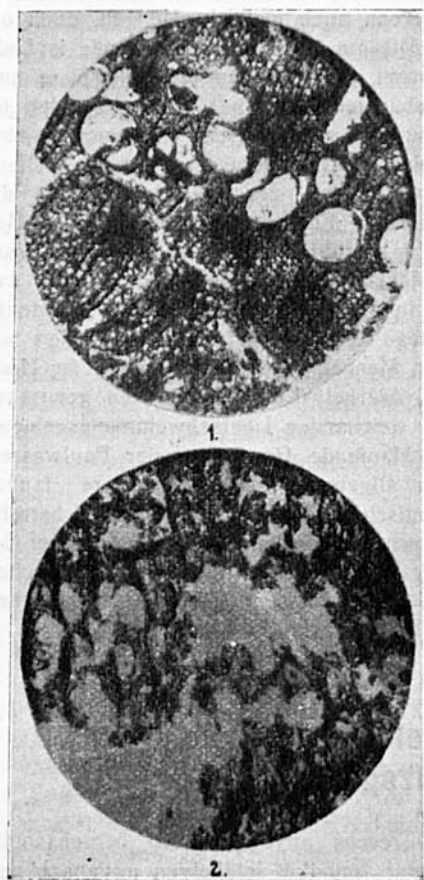

Abb. 1., 2. kép.

bokra esik szét. A tölgy fajának meghatározása nem lehetséges, mert a Quercusok között nem ismeretes olyan faji bélyeg, mely az anthrakotómiában felhasználható volna. Idetartozik az a „kunyhó-ágas” jelzésű darab is (a kunyhó leírását lásd e kötet 54–57. lapjain), melyet paraffinba beágyazva

Abb. 3., 4. kép.

nagyedények szintén elliptikusak, változó átmérőjűek: 88–175 μ -osak; az áttörés egyszerű, falaik udvaros gödörkések (3. kép); a késői pásztában hullámos rajzolatok vannak, melyek a friss törésfelületen szabadszemmel, vagy lupéval is láthatók; a kisedényes hullám 3–5 sorból áll és tö-

mött résszel vagy egyenlő vastag, vagy keskenyebb. A bésugár 1, de legtöbbször több — 5 — soros (4. kép), különböző magasságú. Elfogadva az *Ulmus*-fajok megkülönböztetésére felállított xylotomiai bélyeget, amely a hullámok szélességére vonatkozik, szemünk az *Ulmus campestris* Spach, *Ulmus glabra* Mill. — mezei-szil törzs- és ágsgene, amely néha oly sűrűnővésű, hogy az évgyűrűk vastagsága 0.3 mm.

Faszeneink tehát azoknak az alföldi lomboserdőknek faszén alakban megmaradt nyomai, amelyek a tiszai kultúra III. periódusában részben építkezésekhez (lásd a fennnebbi hivatkozást), részben tüzelésre használt az ember. Ezek a faszének tehát bizonyítékai az Alföld egykori tölgyeseinek, melyek mint galériák vették körül az Al-

föld mocsarait; valószínű tehát, hogy a tölgy *Quercus robur* L.: kocsános-, vagy mocsártölgy, mely lassankint eltűnik az Alföldről. Az Alföld ugyanis talajvízben szegényebb; az erdők pusztulása (tatár, török, sőt lecsapolás) miatt a beárnyékolás és humuszkialakulás nincs és a lehullott csapadék még mielőtt leszivárognék a talaj mélyebb rétegeibe, a nap melegtől ismét felszáll, elillan; a talaj tehát szikeseedik, homokosodik. Nemcsak a Hódmezővásárhely környéki leletek, hanem a Szolnok, Füzesabony, Kiskőrös stb. körül folytatott ásatások eredményei is bizonyítékai azoknak az erdőknek, melyek az Alföldet régebben borították s így a klímára befolyást gyakoroltak.

Dr. Hollendonner Ferenc.

Anthrakotomische Untersuchung der Holzkohlen der Ansiedlung von Kopáncs und Kotacpart.

Dr. J. Banner, sammelte bei seiner Ausgrabungen von Kopáncs Zsoldos-Gehöft 1931 und Kotacpart Vata-Gehöft 1933 auch Holzkohlen aus der Zeit der Theisskultur III. ein und war so freundlich dieselben mir, zwecks Untersuchung einzusenden.

Das Material habe ich nach makroskopischer Untersuchung in Nelkenöl-Schellak eingebettet, damit ich es mit dem Mikrotom schneiden und aus ihnen Anthrakogramme machen könne.

Nach einem Vergleich mit rezentem Material erwies es sich, dass an beiden Fundorten die Kohlen derselben Bäume zu finden sind, nämlich die von *Quercus*-Eiche und *Ulmus*-Ulme. Die gefundenen Reste sind teils Stammes-, teils Ästenstücke von verschiedener Dicke.

Die *Quercus*-Kohle ist ringporig (Abb. 1.), der Durchmesser der grossen Gefässe beträgt 200—300 μ , der grössere Durchmesser liegt

in der Richtung der Markstrahlen. Infolge der Verbrennung ist die Ellypse länglicher als gewöhnlich, in ihren Lumina sind Thyllen. Die kleinen Gefässe sind 28—39 μ gross. Die Holzkohlen sind mit geflammter Zeichnung. Einreihige und sehr dicke, mit freiem Auge sichtbare Markstrahlen, an denen entlang die Kohle bei der Verbrennung berstet und in kleine Stücke zerfällt. Die Bestimmung der Art der Eiche ist nicht möglich, denn unter den *Quercus*-Arten ist kein solches Art-Merkmal bekannt, das in der Anthrakotomie anwendbar wäre. Hierher gehört auch das als „Hütten-Bock“ (s. S. 74—76. dieser Bd.) bezeichnete Stück, das ich in Paraffin eingebettet erhielt. Es stellte sich aber heraus, dass es sich nur an seiner Oberfläche Kohlenstücke befinden, das Innere ist Erde, daher das grosse Gewicht. Die übrigen *Quercus*-Kohlen sind teils Stammes-, teils Ästenstücke.

Ulmus-Kohle, ringporig (Abb. 2.); die grossen Gefässe sind ebenfalls elliptisch, mit verschiedenem Durchmesser; 88—175 μ , einfacher Durchbruch, Wände tüpfelförmig verdickt. (Abb. 3.). Im Herbstholz sind wellenförmige Zeichnungen, die an der Bruchfläche mit freiem Auge, oder mit der Lupe sichtbar sind. Die Welle aus kleinen Gefässen besteht aus 3—5 Reihen und ist entweder gleich dem dichten Teile, oder schmaler als dieser. Der Markstrahl ist ein-, meist aber vielreihig (Abb. 4.) und von verschiedener Höhe. Wenn wir also das zur Unterscheidung der Ulmenarten, aufgestellte Xylotom-Merkmal anerkennen, das sich auf die Breite der Wellen bezieht, so ist unsere Kohle ein Stammes- und Ästenteil der Feldulme (*Ulmus campestris* Spach., *Ulmus glabra* Mill.) die oft von so dichtem Wuchse ist, dass die Dicke der Jahresringe 0.3 mm beträgt.

Unsere Holzkohlen sind also diejenigen in Kohlenform verbliebenen Reste der Laub-

wälder der ungarischen Tiefebene, die man zur Zeit der Theisskultur III. zu Bauten (Hüttenbock) und zur Heizung benützte. Sie sind Beweise der Eichenwälder die um diese Zeit als Galerien die Moräste der Tiefebene umgaben, es ist also wahrscheinlich, dass die Eiche *Quercus robur* L. ist, die allmählich von der Tiefebene verschwindet. Die ungarische Tiefebene wird nämlich an Grundwasser ärmer; durch Verwüstung der Wälder (Tataren, Türken ja sogar durch Abwässerung) mangelt es an Schatten und Humusbildung. Der Niederschlag verschwindet durch die Sonnenwärme noch bevor er in die tieferen Schichten eindringen könnte. Der Boden verwandelt sich in Sodaboden, und wird sandig. Beweise der Wälder, welche die Tiefebene bedeckten und so auf das Klima von Einfluss waren, sind nicht nur die Funde von Hódmezővásárhely sondern auch die von Szolnok, Füzesabony, Kiskörös usw.

Dr. F. Hollendonner.

Égetett cserépedények közettani vizsgálata.

1933. őszén W. Buttler dr. kölni régész látogatása alkalmával a szegedi archaeologiai intézetben vetődött fel az a gondolat, hogy azok az edénytípusok, melyek Tordoson, Csókán, Vinčán, Ószentivánon s több hazai és külföldi lelőhelyen is előfordulnak, talán nem a kulturák vándorlását, hanem az egyes típusok kereskedeleme útján történt közvetítését jelentik. Felvetődött az a gondolat, hogy jó volna az edényeket ásvány-közzettani vizsgálat alá vetni, hátha a készítenő csiszolatok s vizsgálatok eldöntenék ezt a kérdést. Buttler a jugoszláviai és romániai tanulmányútján gyűjtött cserépanyagot megküldte az archaeologiai intézetnek, amely a szegedi városi múzeumtól kapott csókai anyaggal együtt saját gyűjteményének anyagát is

vizsgálat céljából az ásvány- és földtani intézet rendelkezésére bocsátotta.

A cserépanyag közettani vizsgálatával az intézet igazgatója, Dr. Szentpétery Zsigmond professzor úr engem volt szíves megbízni s vizsgálataim eredményét az alábbiakban összegezhetem:

16 cserépdarab anyagát vizsgáltam meg s közettani szempontból ezek 3 csoportba sorozhatók: a) a csókai finomszemű, b) a vinčai durvaszemű, homokos és a c) borbereki, kelneki és ószentiváni átmeneti típusra.

a) A csókai (1., 2., 3., 4., 5., 12. Ostrovul Corbului, Romania) típus: A cserépedények anyaga rendkívül finomszemű, homokos agyag. Szabadszemmel s kézinagyítóval megállapítható alkotórész: quarz és csillám

(< 0.05 mm.). Mikroszkópium alatt kiténik, hogy a kötőanyag eredetileg amorph, viztartalmú vasas Al-silikát volt, mely viztartalmát az égetésnél elvesztette. A kötőanyagot színező barna vasoxihidráttal — az égetés foka szerint — sárgás, vagy vöröses vasoxiddá változott.

Az egyenletesen eloszott, földes agyagrészekon kívül parányi pyroxén-, amphibol-, zirkonkristálytöredékek, ércszemek s másodlagos termékek ismerhetők fel.

lám viszonylagosan annál több; a quarztartalom növekedésével csökken a csillámlemez mennyisége.

b) *Átmeneti* típusnak tekinthető a borbereki (9.), kelneki (10.) (Kelling) és ószentiváni (16.) cserepek anyaga. Ezekben ugyanis a finomszemű kötőanyagban elszórva nagyobb (0.1 mm) ásványszemek is jelennek meg. A quarzszemek hullámos elosztódásúak, a földpátok többszörös íkrek. Pyroxén-, amphibol-, gránát- és zirkontöredé-

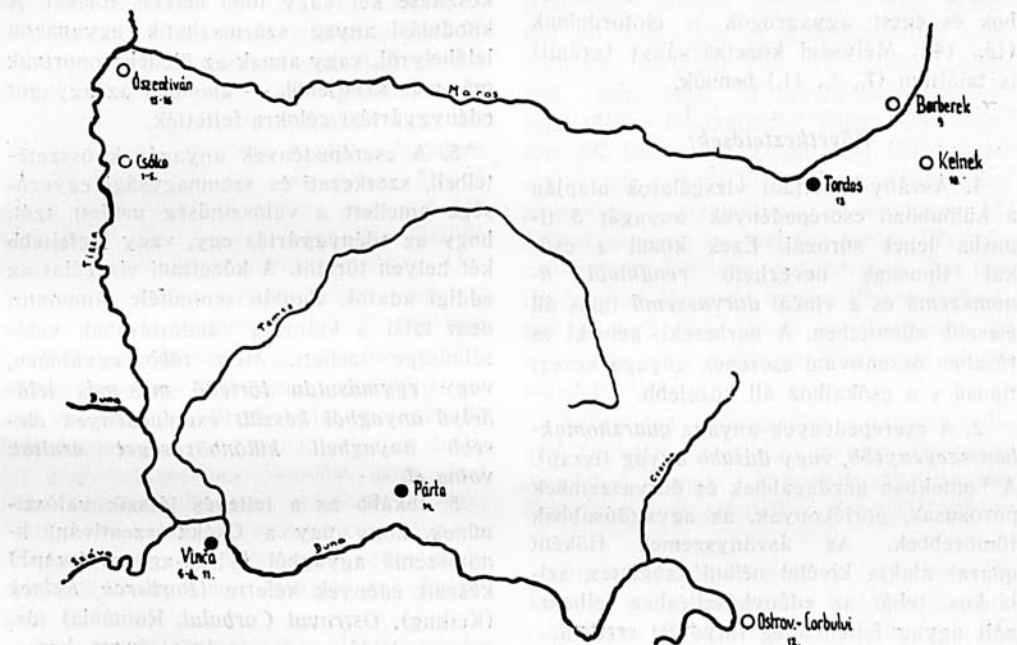

Abb. 1. kép.

A quarzszemek túlnyomólag szögletesek. Egyes csákaai edénycserepek (2.) valamivel durvábszeműek. Több bennük a quarz és kevesebb a csillám. A kötőállomány szürke, barna, vörösbarna: az égetés foka szerint.

Némely anyagban 0.5 cm-es és kisebb gömbölyű agyagzárvány figyelhető meg.

Minél finomabbszemű az anyag, a csil-

dék gyakori. A színes ásványok helyén gyakran bomlási termékek jelennek meg.

Kissé eltérő az egyik (15.) ószentiváni cserép anyaga. Ez túlnyomólag szögletes, de egyenletes szemnagyságú quarzból áll, alárendelt agyagos kötőállománnyal, igen kevés csillámmal. Porózus, könnyen porló, mert az alkatrészek összetartása laza.

c) A *vinçai* típusú edénycserepek általában quarzdús, homokos, részben meszes *agyagok*, melyekben a quarz és földpátszemek nagysága 0.1—0.15 mm-t is eléri. Némelyikben sok a calcit (6.). — A színes alkatrészek elbomlottak; helyükön és körzetükben zöldes és vöröses termékek jelennek meg. Néha üde nagy (0.2 mm) pyroxen és hasonló nagyságú szögletes quarzkristály is megállapítható. A földpátok anyaga sericitesen elváltozott. Muskovit-, zirkon-, gránát- és turmalinkristályok gyakoriak. Zárványként apró arkosa, kristályos paladarakok és égett agyagrögök is előfordulnak (13., 14.). Mélységi közetzárványt (gránit) is találtam (7., 8., 11.) bennük.

Következtetések:

1. Ásvány-közzettani vizsgálatok alapján a különböző cserépedények anyagát 3 típusba lehet sorozni. Ezek közül a csókai típusnak nevezhető *rendkívül finomszemű* és a *vinçai durvaszemű* típus áll élesebb ellentétben. A borbereki, kelneki és részben őszentiváni cserepek anyaga kevert típusú s a csókaihoz áll közelebb.

2. A cserépedények anyaga *quarzhomokban szegényebb, vagy dúsabb agyag* (iszap). A homokban gazdagabbak és durvaszeműek porózusak, porlékonyak, az agyagdúsabbak tömörebbek. Az ásványszemek (főként quarz) alakja kivétel nélkül szögletes, szilánkos, tehát az edénykészítéshez felhasznált agyag feltehetőleg *folyóvízi eredetű*.

A csókai finomszemű típusokban az ásványalkatrész túlnyomólag *quarz és csillám* (főként muskovit); a színes ásványok hiánya azok elbomlását jelzi a parányi szemcseméret következtében. A *vinçai* típusban változatosabb az ásványos felépítés; a közetalkotó szilikátok ellenállóbb tagjait mind megtaláljuk, néha feltűnő üdén és jó kristályalakban.

3. Az agyag- és homokos agyagfajták

színező anyaga *vashydroxyd* (limonit) és szürke iszap, mely az égetés foka szerint — kívülről befelé haladól fogva feketéből-vörösbarnán-sárgásbarnán át a jellemző zöldes agyagszürkéig minden árnyalatot feltüntet. A kemény, külső kéregben a barna vasoxyhydrát vöröses vasoxyddá alakult át az égetés alatt. E kéreg az égetés tartama és hőfoka szerint edényenként különböző.

4. Közzettani szempontból a finom és durvaszemű alkatrészekből álló edényanyag nem jelenti okvetlenül azt, hogy az edények készítése két vagy több helyen történt. A kiindulási anyag származhatik ugyanazon lelőhelyről, vagy annak az üledékcsoportnak más-más szintjéből, — ahonnan az agyagot edénygyártási célokra fejtették.

5. A cserépedények anyagának összetételbeli, szerkezeti és szemnagysági egyezősége amellet a valószínűség mellet szól, hogy az edénygyártás egy, vagy legfeljebb két helyen történt. A közzettani vizsgálat az eddigi adatok alapján semmiféle támpontot nem talál a kulturák vándorlásának valószínűsége mellet. *Mert több egy időben, vagy egymásután történő más-más lelőhelyű anyagból készült cserépedények élesebb anyagbeli különbözőséget árultak volna el.*

5. Inkább az a feltevés látszik valószínűnek, hogy úgy a Csóka-őszentiváni finomszemű agyagból (Tisza-agyag, iszap?) készült edények keletre (*Borberek, Kelnek* (Kelling), *Ostrovul Corbului*, Románia) történt vándorlása, mint a *vinçai* durva, homokos agyagból (Duna-agyag, iszap?) készült edények északra és keletre történt eljútása (*Párta*, Temes m.; *Tordos*, Hunyad m.) *ke-teskedelem útján* ment végbe. (Lásd a mel-
lékelt térképet.).

A közzettani szempontból megvizsgált 16 cserépedény anyagbeli egyezősége illetőleg különbsége érdekes eredményre s feltevés-

sekre vezetett. A probléma gyökeres megoldásához azonban jóval több lelőhely és bőségesebb anyag átvizsgálására lenne szükség.

vitéz dr. Lengyel Endre.

Kötelességünknek tartjuk, hogy a nagy figyelemre érdemes vizsgálat lehetővé tételért az ásvány- és földtani intézet igazgatóságának ez uton is hálás köszönetünket fejezzük ki. A szerkesztő.

Petrographische Untersuchung gebrannter Tongefäße.

Im Herbst des Jahres 1933, bei Gelegenheit des Besuchs des köllner Archäologen Dr. W. Buttler, wurde im Szegeder Archäologischen Institute der Gedanke aufgeworfen, daß jene Gefäßtypen, welche in Tordos, Csóka, Vinča, Ószentiván und auch an anderen einheimischen und ausländischen Fundstätten vorkommen, vielleicht nicht die Wanderung der Kulturen bedeuten, sondern die Vermittlung der einzelnen Typen durch den Handel. Man kam auch auf den Gedanken, daß es gut wäre, die Gefäße einer mineralogisch-petrographischen Untersuchung zu unterziehen, denn vielleicht könnten die zu bereitenden Schliffe und ihre Untersuchung diese Frage entscheiden. Dr. Buttler hat das auf seiner jugoslawischen und rumänischen Studienreise gesammelte Scherbenmaterial dem Archäologischen Institut gesendet, welches dasselbe, samt dem vom Szegeder Museum erhaltene csókaer Material und auch das seiner eigenen Sammlung zu Untersuchungszwecken dem mineralogisch-geologischen Institute zur Verfügung gestellt.

Mit der petrographischen Untersuchung des Scherbenmaterials hatte der Direktor des Institutes, Herr Professor Dr. S. von Szentpétery die Freundlichkeit mich zu betrauen. Das Ergebnis meiner Untersuchungen bringe ich im folgenden: Ich habe die Substanz von 16 Scherbenstücken untersucht, welche man vom petrographischen Gesichtspunkte in 3 Gruppen einreihen kann: a) in den feinkörnigen von Csóka, b) in den grobkörnigen, sandigen von Vin-

ča und c) in die Übergangstypen von Borberek, Kelnek und Ószentiván.

a) Der Typus von Csóka [1, 2, 3, 4, 5, 12 (Ostrovul Corbului, Romania)]: Das Material der Tongefäße ist außerordentlich feinkörniger, sandiger Ton. Mit freiem Auge und mit dem Handvergrößerungsglase feststellbare Bestandteile: Quarz und Glimmer (< 0.05 m/m). Unter dem Mikroskope ergibt sich, daß die Kittsubstanz ursprünglich amorphes, wasserhaltiges, eisenhaltiges Al-Silikat gewesen ist, welches seinen Wassergehalt beim Brennen verloren hat. Das das Bindemittel färbende braune Eisenoxydhydrat ist nach dem Grade der Brennung zu gelblichen oder rötlichen Eisenoxyd umgewandelt.

Außer den gleichmäßig verteilten, erdigen Tonteilen kann man winzige Pyroxen; Amphibol- und Zirkonkristallfragmente, Erzkörner und sekundäre Produkte erkennen.

Die Quarzkörner sind in überwiegender Anzahl eckig. Einzelne Geschirrscherben von Csóka (2) sind etwas grobkörniger. Sie enthalten mehr Quarz und weniger Glimmer. Ihre Bindesubstanz ist nach dem Grade der Brennung grau, braun oder rötlich-braun.

In manchen Ton kann man 0.5 cm-ige und kleinere, runde Toneinschlüsse beobachten.

Je feinkörniger die Substanz ist, desto mehr Glimmer ist verhältnismäßig vorhanden; mit dem Wachsen des Quarzgehaltes

vermindert sich die Anzahl der Glimmerlamellen.

b) Als *Übergangstypen* können wir das Scherbenmaterial von *Borberek* (9), von *Kelnek* (10) (Kelling) und von *Ószentiván* (16) betrachten. In diesen kommen nämlich, in der feinkörnigen Bindemasse zerstreut auch größere (0.1 mm) Mineralienkörner vor. Die Quarzkörner besitzen eine undulöse Extinction die Feldspate sind meist polysynthetische Zwillinge. Häufig kommen Pyroxen, Amphibol, Granat und Zirkonfragmente vor. An der Stelle der farbigen Mineralien kommen oft Zersetzungsprodukte vor.

Etwas abweichend ist die Substanz des einen Scherbens (15) von *Ószentiván*. Dieser besteht aus eckigem Quarz von gleichmäßiger Korngröße, mit untergeordnet toniger Bindesubstanz und sehr wenig Glimmer. Er ist porös, staubt leicht, weil seine Gemengteile einen lockeren Zusammenhalt besitzen.

c) Die Geschirrscherben vom Typus von *Vinča* sind allgemein *quarzreiche*, sandige, teilweise kalkige *Tone*, in welchen die Quarz- und Feldspatkörner sogar die Größe von 0.1—0.15 mm erreichen. Manche enthalten viel *Calcit* (6). Die farbigen Bestandteile sind zersetzt. An ihrer Stelle und in ihrem Umkreise erscheinen grünliche und rötliche Umwandlungsprodukte. Manchmal kann man frische, große (0.2 mm) *Pyroxen*- und eckige *Quarzkristalle* von ähnlicher Größe feststellen. Die Substanz der *Feldspate* ist serizitisch umgewandelt. *Muskovit*, *Zirkon*, *Granat* und *Turmalin*-kristalle sind häufig. Als Einschlüsse kommen auch kleine Arkosa-, kristallinische Schieferstücke und gebrannte Tonschollen vor. (13, 14). Tiefgesteineinschlüsse (Granit) habe ich in ihnen ebenfalls gefunden.

Folgerungen.

1. Auf Grund der mineralogisch-petrologischen Untersuchungen können wir das

Material der verschiedenen Tongefässe in 3 Typen einreihen. Unter diesen steht jener *außerordentlich feinkörnige*, den wir Typus von *Csóka* nennen können mit dem *grobkörnigen* Typus von *Vinča* in einem schroffen Gegensatz. Die Substanz der Scherben von *Borberek*, *Kelnek* und teilweise derjenigen von *Ószentiván* sind von gemischtem Typus und stehen zu dem von *Csóka* näher.

2. Das Material der Tongeschirre ist an *Quarzsand ärmerer oder reicherer Ton* (Schlamm). Die an Sand reicheren und grobkörnigen sind porös, verstaubend; die an Ton reicheren sind dichter. Die Form der Gemengteile (hauptsächlich Quarz) ist ausnahmslos eckig, splitterig; also ist der Ursprung des zur Geschirrbereitung verwendeten Tons aus *Flüssen* stammend.

* In den feinkörnigen Typen von *Csóka* sind die mineralischen Bestandteile überwiegend *Quarz* und *Glimmer* (hauptsächlich *Muskovit*); das fehlen der farbigen Mineralien bedeutet deren Zersetzung infolge der winzigen Korngröße. Im Typus von *Vinča* ist der mineralogische Aufbau mannigfaltiger. Die widerstehenderen Glieder der Gesteinbildenden Silikate können wir alle finden, manchmal auffallend frisch und in einer guten Kristallform.

3. Die Farbsubstanz der Ton- und der sandigen Tonarten ist Eisenhydroxyd (*Limonit*) und grauer Schlamm, welcher nach dem Grade der Brennung, von außen einwärts dringend, vom schwarz angefangen durch rotbraun-gelblichbraun bis zum charakteristischen grünlichen Tongrau jede Schattierung aufweisen. In der harten äußeren Kruste hat sich der braune Eisenoxyhydrat in rötlichen Eisenoxyd während der Brennung umgewandelt. Diese Kruste ist je nach der Dauer und dem Hitzgrade bei verschiedenen Geschirren verschieden.

4. Vom petrographischen Standpunkt betrachtet, bedeutet das aus fein- und grobkörnigem Ton bestehende Geschirrmaterial

nicht unbedingt, daß diese Geschirre an zwei oder an mehreren Stellen verfertigt wurden. Das Ausgangsmaterial kann aus ebendenselben Fundorte, oder aus einem anderen Niveau des Sedimentkomplexes stammen, von wo man den Ton zum Zwecke der Geschirrbereitung gewonnen hat.

5. Die Identität der Zusammensetzung, Struktur und Korngröße des Materials der Tongeschirre zeugt neben der Wahrscheinlichkeit, daß die Geschirrbereitung an einer oder höchstens zwei Orten geschehen ist. Die petrographische Untersuchung hat gar keinen Stützpunkt dafür gefunden, welcher die Wahrscheinlichkeit der Wanderung der Kulturen unterstützen würde. Mehrere gleichzeitig oder nacheinander folgende Tongeschirre aus von verschiedenen Fundstätten gewonnenem Ton bereitet, hätten eine größere Materialverschiedenheit gezeigt.

6. Eher scheint jene Annahme wahr-

scheinlich, daß sowohl die aus feinkörnigen Ton von *Csóka-Öszentiván* (Theißton und Schlamm) bereiteten Geschirre nach Osten wanderten (*Borberek, Kelnek* (Kelling), *Ostrovul Corbului*, Romania), als auch die aus grobkörnigem sandigen Ton von *Vinča* (Donauton, Schlamm) nach N und O (*Párta*, Temeser Komitat; *Tordos*, Hunyader Kom.) gelangten Geschirre, auf den Handelswege dorthin gelangten.

(Siehe die Kartenskizze!)

*

Die Identität resp. der Unterschied des Materials der aus petrologischem Gesichtspunkt untersuchten 16 Tonscherben führten zu interessanten Ergebnissen und Folgerungen. Zur gründlichen Lösung des Problems aber, würden wir von vielen anderen Fundorten stammendes reichliches Material benötigen.

Endre v. Lengyel.

Literatur. — IRODALOM. — Litterature.

Erdélyi Múzeum; XXXIX. (új f. V.) kötet 1—6. sz. Szerk. *dr. György Lajos főtitkár*, Cluj-Kolozsvár, Minerva r. t. 1934. 8°. 184 lap.

Az immár 75 éves Erdélyi Múzeum-egyesület szakosztályainak folyóiratából ismét megjelent egy kötetnek az első fele. Annál nagyobb szeretettel fogadjuk, minél jobban ismerjük azokat a csimborásszói nehézségeket, melyekkel Erdély egyetlen tudományos magyar folyóiratának meg kell küzdenie. A kötet tartalma nemcsak gazdag és érdekes, hanem rendkívül értékes is: irodalmi, gazdaságtörténeti, néprajzi, történeti, természettudományi és művészettörténeti cikkeiből, tárgyi vonatkozásai miatt kettő különösen érdekelheti folyóiratunk olvasóit. Egyik *dr. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve* című tanulmánya. A magyar nemzeti tudományosság nagy adósságának törlesztését kezdte meg ezzel az érdemes tudós. — Ha lehet, még ennél is közelebb áll hozzánk *dr. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok* című, nagy hivatással, rátermettséggel és nagyon komoly felkészültséggel írt értékes dolgozata, a magyar szaktudomány komoly nyeresége. Nekünk, személy szerint még külön is kedves az alábbi két mondata: „A zavart és homályt fokozó tanulmányok mellett azonban vannak olyanok is, melyek a tudomá-

nyos megértés útját nagy mértékben egyengették, mint Czákó Elemér adatokban gazdag monografiája, Lázár Béla értékes ikonografiai levezetése, *de különösen Pósta Béla korát messze megelőző kiváló tanulmánya, melynek eredményei ma is helytállóak és irányjelzők. Annál nagyobb kárára vált a kutatásnak, hogy a magyar tudomány Pósta fejtegetéseit sem megjelelésekor, sem később nem méltatta figyelemre.*” Ez az első „írásban adott” elismerés Pósta Béla működéséről, mely nem tanítvány, tehát „nem érdekelt” részről jön. Annyira az első, hogy amikor 35 esztendő, példás eredményű munkásság után meghalt — folyóiratunkat kivéve — egyetlen magyar szakfolyóiratban, sem egyetlen magyar szakkonferencián, egyetlen árvahang el nem búcsúztatta. Balogh Jolánnak idézett megállapítását úgy tekintjük, mint a történeti igazságszolgáltatás első fecskéjét.

B—y Á—d.

Dr. Benda László: Békésmegye őskori települése.

Évek óta gyűjtöm az adatokat Békésmegye honfoglalás előtti történetéhez. Nem sajnálom azt a fáradságot, ami a sok sok kötetre menő hirlapanyag átnézésével jár. Sokszor igazán becses anyagot talál az ember, amelyek nélkül nem volna tökéletes a leletkataszter.

E munka közben akadtam rá a fentjelzett értekezésre, amely a Békésmegyei Közlöny 1930. évi 86., 88., 91., 92., 94., 96. számaiban, mindenkor négy tárca hasábján látott napvilágot.

Nagy várakozással fogtam hozzá az olvasáshoz, hiszen a téma feltételezi, hogy aki ilyen címen ír, az minden adatot ismer, amiből a képet megrajzolhatja. De nem ezt találtam.

A tudományos munkának (mert hogy annak készült, azt a külföldi szakemberek megállapításainak közlése is igazolja) azt az egészen sajátos értelemezését láttam benne, amely szerint a könyv, kifizetve is könyv. Azt, amit Benda: A Magyar Alföld Östörténete c. munkájában a szarvaszappanosi őstelep adatainak rosszul értelmezése folytán az egész Alföldre általánosított, most visszafordítja Békésmegyére, anélkül, hogy eredeti téves álláspontját meg-

változtatná. Nem is egyéb ez a munka, mint könyve 308—328. lapjain elmondottaknak itt-ott az eredeti értelem zavaró sajtóhibákkal való ismétlése.

Itt-ott okult s amit még az eredeti könyvben (ismertetését l. Dolgozatok: VI. 1930. 223—236. 11.) legtöbbször meg nem nevezett forrásai alapján állított, most félig-meddig kétségbe vonja. Újat nem mond s a legtöbb helyen szóról szóra ismétli önmagát. Különbség csak annyi, hogy a könyvben feltett idézőjelek, itt végleg eltűntek s Krecsmarik Endre megállapításait a szerző sajátjának tekintheti az olvasó.

Mi nagy barátjai vagyunk a régészet népszerűsítésének, de az szakemberek komoly munkája legyen s jöjjön már el az az idő, amikor e téren is képzett „orvosok veszik át a javasasszonyok tisztas szerepét“.

Dr. Banner János.

